

بلوچستان ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب جو اڀياس

محقق

ڊاڪٽر داد محمد ”خادم“ بروهي

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

حيدرآباد، سنڌ

2012ع

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (177)
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو اڀياس

محقق: ڊاڪٽر داد محمد 'خادم' بروهي

ڇاپو: پهريون

سال: 2012ع

ڪمپوزنگ: حسين احمد ميمڻ ۽ محمد بخش ڀنگر

ٽائٽل: اسد الله ڀٽو

تعداد: هڪ هزار

قيمت: 400/- روپيا

ناشر: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ

پاران: ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

Catalogue Reference

Brohi, Dr. Dad Muhammad 'Khadim'
Study of Sindhi Language and Literature in
Balochistan
Sindhi Language
Sindhi Language Authority, Hyderabad
ISBN: 978-969-9098-37-6

Study of Sindhi Language and Literature in Balochistan

by: Dr. Dad Muhammad Khadim Brohi
Edition: First
Year: 2012
Quantity: 1000
Price: 400/-
Composed by: Hussain Ahmed Memon & Muhammad Bux Bhanger
Title: Asadullah Bhutto
Published by: Taj Joyo, Secretary, Sindhi Language Authority,
National Highway, Hyderabad, Sindh, 71000, Pakistan.
Tel: 022-9240050-3
Fax: 022-9240051
E-mail: sindhila@yahoo.com
Website: www.sindhila.org
Printed by: Pakeeza Printers, Hyderabad

هيءَ ڪتاب، تاج جويي، سيڪريٽري، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، ميسرس پاڪيزه پرنٽرس حيدرآباد کان ڇپرائي، اداري جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

ارپنا

سنڌي ٻوليءَ جي انهن همدردن ۽ ليکڪن جي نالي، جيڪي سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي جان کان وڌيڪ پيارو سمجهن ٿا.

ڊاڪٽر داد محمد 'خادم' بروهي

Contents

ارپنا.....	3
ناشر پاران.....	7
به اکر.....	8
بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو اڀياس.....	10
محاورن جي مختلف لفظن جي لڙهي:.....	11
باب پهريون.....	12
اڀياس هيٺ ايراضيءَ جو تعارف.....	12
باب ٻيو.....	24
سنڌ سان ناتا.....	24
باب ٽيون.....	61
سنڌي قومون ۽ سندن رسم و رواج.....	61
باب چوٿون.....	174
خطي ۾ مروج لوڪ صنفن جو لساني جائزو.....	174
باب پنجون.....	193
لوڪ ادب جو لساني جائزو.....	193
بيليوگرافي.....	214

فهرست

باب پهريون

15_35

اڀياس هيٺ ايراضيءَ جو تعارف:

ٻوليون، ميدان، قومون، آثار قديم، مهر ڳڙھ، جهڙير جا دڙا، پيرڪ جو دمب، عجائبات، ڪهيري جي ماڙي، لوهي پيڇرو، جبل مهر، لاهوت، نوح جي ڪشتي، ماءُ جو پيٽ، ڪپھ جا وڻ

باب ٻيو

36_103

سنڌ سان ناتا:

سياسي ناتا، فارسين جو دور، يوناني دور، راءِ گهراڻي برهمڻ آباد، عرب دور، سومرا دور، سمن جو دور، ڪلهوڙا دور، ٽالپور دور، انگريزن جو دور، واپاري ناتا، واپاري پيداوار ۽ مشهور شهر، ادبي ناتا، بلوچستان جي شاعرن ۽ ليکڪن جي سنڌ طرف اچ وڃ، عثمان احساني، فقير صاحبڏنو تنيو نانڪ يوسف، حاجي پريل خان، تاج محمد ”تاجل“ بروهي، شمس الدين ”بلبل“، صوفي رکيل شاه، مولوي قادر بخش گولو گل محمد ”زيب“ مگسي، نسيم تلوي، فيضل فقير، سيد چيزل شاه، نور محمد پروان، عبدالعزيز جروار، رشيد احمد لاشاري، مولانا عبدالباقي درخاني، ملڪ محمد رمضان بلوچ، ارباب خان کوسو، ڪرم شاه، غوث بخش بروهي فراق، قاضي عبدالڪريم ”ذبيح“ بروهي، محمد اسحاق الياس پرويز، لياقت بروهي، سنڌ جي شاعرن ۽ ليکڪن جي بلوچستان طرف اچ وڃ، شاه عبداللطيف ڀٽائي، ڪبير شاه، ڪاڪو پيرو مل آڏواڻي، الهبچايو يار محمد سمون، رحيمداد مولائي شيدائي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، پهلوان فقير، فيض محمد بروهي، عبدالڪريم ”تراب“ بروهي، جوهر بروهي، حڪيم گلاب خان ”مهجور“، احسن خاراني، عزيز الله ”عزيز“ بروهي، ثقافتي ناتا، رشتيداريون، راڳ رهاڻ، پوشاڪ، زيور، رانديون ۽ وندر، ناچ

باب ٽيون

104_284

سنڌي قومون ۽ سندن رسم و رواج:

سما، جدگال، سومرا، ڪلهوڙا، ڪهيري، سيد، اوڏ، ميد، پنهور، لانگاه، چنا، قريشي، ڪهاوڙ ڀٽي، ابڙا، ٿهيمر، منگي، ڀٽ، ڇاڇڙ، شيخ، اٿڙ، ملڪ، ڪوريجا، سنگر، رئيس، لوهڙي، خواجہ يا لوتيا، نومڙيا، صابرا، نوحاڻي، چانگ، جوکيا، جڪرا، هاڙها، پنهنج، غلام بولڪ، مهر، ڪوڪر، سولنگي، مڱڻهار، ڪيهر، ٻير، سڌايا، رسم و رواج، خوراڪ، منت باسڻ، طلاق، مزاج ڀُرسِي، هٿيار پنهور، جانور پالڻ، فيصلا، رهائش، سياهڪاري، پرڻي جون رسمون، سڱ ڪرڻ، سڱ گهرڻ، پوتي وجهڻ، مڱڻو وٺاهه، جاڳو ڪاڇ، پڙو، نڪاح، لائو وجهڻ، ٿوڻي ڇڏائڻ، ستاوڙو، رخصتي، واسڻ، نالو بدلائڻ، ٻار ڄمڻ، ڇني، سُنت، ونگ ڪپڻ، مرڻي جون رسمون، وفات، ڪفن دفن، عذر خواهي، ٻوليءَ جي وصف، نتيجا، لساني جاگرافي، محاورا ۽ ننڍا محاورا، محاورن جي تقسيم جا سبب، ننڍا محاورا، ننڍين محاورن جي تقسيم جا سبب، سنڌي ٻولي ۽ ان جي لساني جاگرافي، محاورن جو صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو، محاورن جو نحو جي روشنيءَ ۾ جائزو، املا جوڙڻ، لفظن جي جوڙجڪ، جملن جي جوڙجڪ، محاورن جو نقشو لفظ ”ڏڏ“ جو لساني نقشو لفظ ”نوريٽو“ جو لساني نقشو لفظ ”اوهانجو“ جو لساني نقشو، محاورن جي مختلف لفظن جي لڙهي، مختلف محاورن ۾ جملن جو استعمال، خطي جي مخصوص ادبي ذخيري جو لساني جائزو ۽ سنڌي ادب سان ان جو تعلق، مشهور شاعرن جي چونڊ ڪلام جو لساني جائزو عام شاعرن جي ڪلام جو لساني جائزو

باب چوٿون

315_285

خطي ۾ مروج لوڪ صنفن جو لساني جائزو:

پهاڪا، چوڻيون، تڪيه ڪلام، ڳجهارتون، سربليون ڳجهارتون، بي سريون ڳجهارتون، پرولي

باب پنجون

345_316

لوڪ ادب جو لساني جائزو:

لوڪ گيت، سهرا، پت ڄمڻ جا سهرا، ڏهر وقت چيل سهرو، مڱڻي جا سهرا، ٻڪيءَ جا سهرا، شاديءَ جا سهرا، لولي، جمالي، پيلي، مورو، ڏهس، سينگار، سيد چيزل شاهه جو
سينگار، هدايت الله ترڪ

365_346

ببليو گرافي:

”بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو اڀياس“ نالي هي ڪتاب دراصل جناب ڊاڪٽر داد محمد ’خادم‘ بروهيءَ جي پي ايڇ، ڊيءَ وارو تحقيقي مقالو آهي، جيڪو هن ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي نگرانيءَ ۾ لکيو. هن مقالي ۾ فاضل محقق، سنڌي ٻوليءَ کي بلوچستان جي اهم ترين ٻي ٻولي ڪري پيش ڪيو آهي ۽ سندس خيال آهي ته اتي نه صرف هڪ وڏو انگ مادري زبان طور سنڌي ڳالهائي ٿو، پر مختلف علائقن ۾ رهندڙ ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙ ماڻهن جي به اها ’ٻي ٻولي‘ (Second Language) آهي، جن ۾ پشتو، بلوچي، براهوي وغيره اچي وڃن ٿيون. هو ڪيترائي، فرائي، جغدالي وغيره ٻولين کي سنڌي ٻوليءَ جا مڪاني لهجا قرار ڏئي ٿو.

هن کان اڳ ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي اٿارٽيءَ ۾ چيئرمئن هئڻ واري زماني ۾ ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ جي ساڳي ٿيسز جو هڪ حصو ’سبيءَ جي ٻوليءَ‘ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇاپيو ويو هو. هن وقت ان ٿيسز جو باقي حصو اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن ڪميٽيءَ جي منظوريءَ سان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي سائنس اهڙي ڪمٽمينٽ ٿيل هئي.

هن تحقيق جو بنيادي مفروضو منهنجي سمجهه مطابق اهو آهي ته جيئن ته سنڌو ماڻھو جي تهذيب وارو خطو موجوده جاگرافيائي سرحدن کان تمام گهڻو وسيع هو، جنهن ۾ ڪشمير، پنجاب، قندار، بلوچستان ۽ هندستان جا ڪيترائي علائقا شامل هئا، ان ڪري انهن سڀني خطن جي ٻولين تي سنڌي ٻوليءَ جو اثر آهي. بلڪ ڊاڪٽر داد محمد ’خادم‘ بروهي ته اهو به ٿو چوي ته انهن خطن جون ٻوليون سنڌي ٻوليءَ مان اسريل آهن يا ان جي اثر سبب ان جون مقروض آهن. انهيءَ مفروزي کي سامهون رکي پاڻ بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صورتحال تي روشني وڌي اٿس ۽ ادبي پهلوءَ کي به بحث هيٺ آندو اٿس. سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سندس جذبي جي انتها اها آهي، جو هو سنڌي ٻوليءَ جي قدامت کي حضرت آدم عليه السلام تائين کڻي ويو آهي ۽ ان کي دنيا جي سمورين ٻولين جو سرچشمو ثابت ڪرڻ جي لاءِ حوالا ۽ بيان پيش ڪري ٿو. جذباتيت کان قطع نظر، هن سنڌي ٻوليءَ جو بلوچستان ۾ ڳالهائيندڙ اڪثر ٻولين ۽ لهجن تي اثر ثابت ڪرڻ لاءِ گهڻائي مثال ڏنا آهن ۽ شاعراڻي ادب ۽ لوڪ ادب جي ڪيترين ئي صنفن جي ڇنڊڇاڻ ڪري ٻوليءَ جي اثر کي به واضح ڪيو آهي. هيءَ تحقيق علمي ڪم هئڻ سان

نقطهءَ نظر به آهي، جنهن سان اتفاق يا اختلاف ڪري سگهجي ٿو.

اسان کي اميد آهي ته سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيق ڪندڙن جو هن مقالي سان اتفاق يا اختلاف، هن موضوع بابت وڌيڪ تحقيق جا در کوليندو ۽ ائين ڪي نوان مفروضا يا نتيجا سامهون ايندا.

ڊاڪٽر فهميده حسين

بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي تمام ٿورو ڪم ٿيو آهي. خاص طور سنڌي لسانيات تي ته نه هجڻ جيترو ڪم ٿيو آهي. تنهن هوندي به سنڌي ٻوليءَ جي گهڻگهرن ۽ ٻوليءَ جي ماهرن هن ڏس ۾ ڪجهه ڪم ڪري پاڻ ملهايو آهي. اهڙن ماهرن ۾ ڊاڪٽر غلام علي الاڻا، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، عبدالجبار جوڻيجو، عبدالڪريم سنديلو ۽ ٻيا شامل آهن.

لسانيات سنڌي ادب ۾ سڀ کان ڏکيو شعبو آهي، تنهنڪري هن شعبي ۾ تمام گهٽ ڪم ٿيو آهي. اسان جي سنڌي ٻولي هڪ شاهوڪار ۽ گهڻ لهجائي ٻولي آهي، جنهن ۾ 12 لهجا موجود آهن. قديم سنڌ جون سرحدون اولهه ۾ بلوچستان کان قنڌار تائين، اتر ۾ ملتان ۽ ڪشمير تائين ۽ اوڀر ۾ راجستان ۽ جيسلمير تائين، جڏهن ته ڏکڻ ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تائين موجود هيون، ان ڪري سنڌي ٻولي، انهن علائقن جي ٻولين جي اثر هيٺ رهڻ سبب مختلف لهجن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. بلوچستان جي سڀني واري علائقي ۾ هڪ سنڌي لهجو ڳالهائجي ٿو. جنهن کي ’فراڪي لهجو‘ چيو وڃي ٿو. ان سان گڏ هن لهجي کي ’ملڪي‘ يا ’وطني ٻولي‘ به چيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪڇيءَ ۾ جدگالي/جغدالي ۽ سنڌ سان لاڳاپيل علائقي ڪوهستاني، لسٻيلي ۾ لاسي، مکران ۾ جدگالي، اترئين علائقي ۾ ’ماڇڪي‘ ۽ بارکان ۾ ’ڪيترائي‘ نالن سان ڳالهائي وڃي ٿي، جتان جي ٻولين جي اثر سبب سنڌي مختلف لهجن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. سنڌ يونيورسٽيءَ پاران مون کي بلوچستان جي فراڪي ۽ ٻين لهجن تي پي. ايڇ. ڊي لاءِ ٿيسز لکڻ جي اجازت ملي هئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو منهنجو رهبر مقرر ٿيو هو، جنهن جي رهنمائيءَ ۾ مون باريڪ بينيءَ ۽ گهڻ اڀياسي طريقي سان نه صرف سڀنيءَ جي لهجي بلڪ بلوچستان جي ٻين لهجن تي به اتان جي جاگرافيائي، تاريخي، سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي حالتن موجب باريڪ بينيءَ سان ڪم ڪيو آهي.

هن ٿيسز جي پهرئين ڀاڱي کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، اٿارٽيءَ جي چيئرمئن شپ واري دور ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. جنهن جونالو ’سڀنيءَ جي ٻولي‘ رکيو ويو هو. ان وقت سنڌي ٻولي اٿارٽي نئين قائم ٿي هئي ۽ فنڊن جي کوٽ سبب ٿيسز جا ٽي ڀاڱا رهايا ويا هئا، جن کي موجوده چيئرمين ڊاڪٽر فهميده حسين مهرباني ڪري هاڻي ڇاپڻ جو فيصلو ڪيو آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندن ٿورائتو آهيان. اميد ته هن مقالي سان دلچسپي رکندڙ دوستن کي تحقيق ۾ مدد ملندي.

مٿي ذڪر ڪيل علائقو قديم زماني کان سنڌ جو حصو رهيو آهي، انهيءَ ڪري تاريخي، جاگرافيائي، تهذيبي، واپاري، علمي ۽ ادبي حوالي سان جائزو وٺبو ته معلوم ٿيندو ته هي علائقو به سنڌ آهي، ان ڪري هتي سنڌي ٻولي مختلف محاورن جي صورت ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن جو لسانيات جي صرف ونحو ۽ صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو ورتو آهي.

هن ٿيسز ۾ سنڌي ٻوليءَ سان گڏ لوڪ ادب جي مقبول ترين صنفن تي به ڪم ڪيو ويو آهي، جنهن لاءِ مون کي استاد محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي رهبري حاصل رهي ۽ اهو ڪم ڇهن سالن جي عرصي ۾ مڪمل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس. مقالي لکڻ ۾ بلوچستان جي مختلف علائقن، شهرن، ڳوٺن، وستين ۽ واهڻن، لکن ۽ جبلن، پتنن ۽ ڌڙن، ماڳن ۽ مڪانن، نئين ۽ ندين جو مطالعو ۽ مشاهدو ڪرڻو پيو. مقالي کي مڪمل ڪرڻ ۾ استاد محترم ڊاڪٽر غلام علي الاڻا جو ڀرپور تعاون حاصل رهيو، جيڪي اڪثر هدايتن ۽ مشورن سان نوازيندا رهيا.

آءُ ٿورائتو آهيان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو، جنهن پنهنجي خطن ذريعي منهنجي رهنمائي ڪئي. ان کان سواءِ ڊاڪٽر الله داد ٻوهي، ڊاڪٽر حيدر سنڌي، ڊاڪٽر غلام نبي 'صابر' سنڌايي ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي مرحوم جو به ٿورائتو آهيان.

ٿيسز لکڻ جي ڏس ۾ ملڪ محمد رمضان بلوچ ٻراهوي، نور محمد پرواني، قاضي محمد يعقوب عليزئي، يار محمد ٻراهوي (سبي)، وزير احمد سرڪي، مشتاق مهر (اوپاوڙو)، جيئل اوڏ، غلام قادر ٻراهوي (لاڙڪاڻو)، شفيع محمد ٻراهوي (اوستا محمد)، ڊاڪٽر تاج رئيساڻي (لسپيلو)، مظفر ڀٽي (گوار)، عمر شاد ٻراهوي (ڀاڙ)، علي احمد شاد (حيدرآباد)، جوهر ٻراهوي (ميهڙ)، عادل قلندراڻي (خضدار)، ڊاڪٽر عبدالرزاق صابر ۽ وحيد زهير (ڪوئيٽا) جن جو به ٿورائتو آهيان، جن ڪنهن نه ڪنهن مرحلي تي منهنجي مدد ڪئي. هن سلسلي ۾ فتاح عابد لاشاريءَ جو به ٿورائتو آهيان، جنهن خطي جي سنڌي محاورن جا نقشا تيار ڪري ڏنا.

سنڌي ٻوليءَ جو شيدائي
ڊاڪٽر داد محمد 'خادم' ٻراهوي

بلوچستان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو اڀياس

محاورن جي مختلف لفظن جي لڙهي:

لفظ	معباري	اترادي	ماڇڪي	جنگدالي	فراڪي	ڪيترائي	ڪوهستاني	لاسي	جدگالي	لاڙي	ڪچي	ڌري
پنهنجو	پنهنجو	پانهنجو	پاهندو	پنهينجو	پانجو	پانجو	پنهنجو	پانجو	پانجو	پانجو	پانجو	پانرو
جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن	جنهن
ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن	ڪنهن
تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن	تنهن
ڪيڏانهن	ڪيڏانهن	ڪاڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏي	ڪيڏان	ڪيڏان	ڪيڏان
جيڏانهن	جيڏانهن	جاڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏي	جيڏان	جيڏان	جيڏان
اوڏانهن	اوڏانهن	اڏهين	اوڏي	اوڏي	اوڏي	اوڏي	اوڏي	اوڏي	اوڏي	اوڏان	اوڏان	اوڏان
تيڏانهن	تيڏانهن	تاڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏي	تيڏان	تيڏان	تيڏان
ڇا	ڇا	ڇا. شا	ڇا	ڇا	ڇا	ڇا	ڇا	ڇا	ڇا	ڪڇاڙو	ڪڇاڙو	ڇاڙو
ان کي	ان کي	انهين کي	اونگي	ني کي	ڙ کي	ڙ کي	ان کي	اونگي	اونگي	اونگي	ان کي	انا
انهن	انهن	انهين	انهين	انهن	اٺن	اٺن	انهن	انهن	انهن	انهين	اينن	انهن
انهيءَ	انهيءَ	انهيءَ	انهين	انهيءَ	اٺي	اٺي	انهيءَ	انهيءَ	انهيءَ	انهيءَ	انهيءَ	انهيءَ
ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪاڻ	ڪيڻ	ڪيڻ
پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پاڻ	پيڻ	پيڻ
پٿرو	پٿرو	پٿرو	پتلو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو	پٿرو
ڪريو	ڪريو	ڪريو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو	ڪرو
ڇڏيو	ڇڏيو	ڇڏيو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو	ڇڏو
ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري	ڏياري
کان	کان	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ	ڪڻ
دانهن	دانهن	دانهن	دانهن	دانهن	دان	دان	دانهن	دان	دان	دانهن	دانهن	دانهن
وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو	وسايو
ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون	ڏاڙهون
سڀني	سڀني	سڀني	سمورين	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني	سڀني
اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي	اچي وئي
ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته	ڇڻ ته
ڏينهن	ڏينهن	ڏينهن	ڏينهن	ڏينهن	ڏين	ڏين	ڏينهن	ڏين	ڏين	ڏينهن	ڏينهن	ڏينهن
پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي	پوي
ڏنائينس	ڏنائينس	ڏنائينس	ڏنائينس	ڏنائينس	ڏئس	ڏئس	ڏئس	ڏئس	ڏئس	ڏئس	ڏئس	ڏئس
ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	اڪڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ	ڇوڻ
اتان	تان	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون
اتان	اتان	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون	اتون
پهتو	پهتو	پهتو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو	پگو
ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو	ماڻهو
پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو	پڇو
هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت	هميت
خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي	خوشي
پنساري	پنساري	پنساري	پسار	پساري	پساري	پساري	پساري	پساري	پساري	پساري	پساري	پساري
ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ	ٻڌڻ
ڪڏهن	ڪڏهن	ڪڏهن	ڪڏان	ڪڏين	ڪڏي	ڪڏي	ڪڏين	ڪڏي	ڪڏي	ڪڏين	ڪڏين	ڪڏين
جڏهن	جڏهن	جڏهن	جڏان	جڏين	جڏي	جڏي	جڏين	جڏي	جڏي	جڏين	جڏين	جڏين
تڏهن	تڏهن	تڏهن	تڏان	تڏين	تڏي	تڏي	تڏين	تڏي	تڏي	تڏين	تڏين	تڏين
پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ	پنهنجائپ
هينئون	هينئون	هينئون	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو	هينلو
مٿيون	مٿيون	مٿيون	مٿلو	مٿلو	مٿلو	مٿلو	مٿيون	مٿلو	مٿلو	مٿيون	مٿيون	مٿيون

اڀياس هيٺ ايراضيءَ جو تعارف

تعارف: بلوچستان جي سياسي ۽ سماجي تاريخ، تهذيب ۽ تمدن، وڻج، واپار ۽ تاريخ توڙي جاگرافيءَ جو گهرو مطالعو ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هي خطو قديم زماني کان سنڌ جي تسلط هيٺ رهيو آهي، جو قديم سنڌ جون حدون بلوچستان کان به اڳتي قنڌار تائين هونديون هيون، جتان جا حاكم سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ هئا.

هن علائقي تي راجا دسترث جي زماني ۾ سيرا خاندان جي حڪومت هئي، جنهن مان ”سيوي“ نالي هڪ راجڪماري سڀيءَ تي حڪومت ڪندي هئي، جنهن جي نالي پٺيان شهر جو نالو ”سيوي“ مشهور ٿيو.¹ جيڪو هزارين سال گذرڻ جي باوجود اڄ تائين قائم آهي. مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: ”سڀيءَ جو قديمي نالو اُتي جي رهندڙ قوم اڳئين زماني ۾ ”سيوس“ جي لقب سان ملقب هئي، جتان جي گاديءَ جي هنڌ جو نالو ڪاڪا راج هو، جيڪو بعد ۾ ”سيوي“ مشهور ٿيو.“²

قنڌار تي به هڪ هندو گورنر گندار نالي مقرر هو، جنهن جي نالي پٺيان ”گندار“³ مان ڦري ”قنڌار“ مشهور ٿيو، جيڪو اڄ تائين قائم آهي. لالا هيتورام لکي ٿو ته: ”سيوا“ نالي هڪ مشهور راجا هن ملڪ جو حاكم هو. سيوي شهر به ان آباد ڪيو هو، ان ڪري ان تي ”سيوي“ نالو مشهور ٿيو.⁴ ڀيرومل گندار کي شڪارپور وارن درهيو آرين مان ڄاڻايو آهي،⁵ جيڪي قديم سنڌي هئا. هو وڌيڪ لکي ٿو ته: ”رگ ويد واري زماني ۾ آڻو آريا لوڪن جو اولاد شوي آريا لوڪ هاڻوڪي شارڪوٽ ۾ رهندا هئا، جو اصل ۾ سندن نالي پٺيان شوپور (شوي/سڀي) سڏبو هو ۽ پوءِ سڄو پنجاب، ايران جو ڪجهه ڀاڱو ۽ سڄي سنڌ هٿ ڪيائون، جيئن پراڻن ۾ ڄاڻايل آهي. ايران وارو پاسو جيڪو شو آستان سڏجڻ ۾ آيو، جنهن جو اُچار بگڙي سبستان ۽ سيستان ٿيو. سنڌ ۾ اهي آريا لوڪ جنهن هنڌ پنهنجا ماڳ جوڙي ويا، سو هنڌ به سندن نالي پٺيان شوستان ڪوٺجڻ ۾ آيو، جنهن جو اُچار پوءِ بگڙي سيوستان ۽ سيوهڻ ٿيو ۽ هاڻ عام طور سيوهڻ ٿو سڏجي. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته سيوهڻ نالو قديم آهي ۽ الور، برهمڻ آباد ۽ ٻين شهرن کان گهڻو آڳاٽو آهي، جيئن ميجر جنرل ڪنگارام پنهنجي جوڙيل قديم هندستان جي جاگرافيءَ ۾ ڄاڻايو آهي.“⁶

راجا ڌنراشتر جي راڻي گنداري، جيڪا ڪورن جي ماءُ هئي، سا گندارا پرڳڻي جي راجڪماري هئي. مٿيون حڪومتون ويدڪ زماني کان پوءِ

¹ Balochistan Through the Ages (Gazetter) 1901 AD, P. 159

۽ پڻ ڏسو مترجم انور رومان جو ”بلوچستان کي قبائل“ حصو ٻيو بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيتا، 87-1986، ص 118 ۽ ڏسو نذير احمد شاه جو مقالو ماهوار زين ڪوئيتا، جنوري-فيبروري 1989ع، ص 39.

² مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“، سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1957ع، ص 331.

³ آڏواڻي، ڀيرومل، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1972ع، ص 27.

⁴ لالا هيتورام ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيتا، ص 1973ع، ص 15-368.

⁵ آڏواڻي، ڀيرومل، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1972ع، ص 100.

⁶ ايضاً، ص 113-114.

جي زماني ۾ ٿي گذريون آهن. ”ڪڇيءَ“ جو نالو رامچندر جي پٽ ”ڪس“ ڪري پيو. مهاڀارت ۽ رامائڻ جي زماني ۾ سنڌ تي سورج ونسي راجائن جي حڪومت هئي.⁷

انهن راجائن جيڪي شهر تعمير ڪرايا، تن مان ڪي اڄ تائين موجود آهن، جهڙوڪ: شبي راجا جي سبي (سيوي)، باغ نالي ”ڀاڳناڙي“ وغيره.⁸ سيوا خاندان تي اهو نالو هڪ ديوتا ”مش وارا“ تان پيو جنهن جي معنيٰ آهي ”پهاڙن وارو ديوتا“. اهو نالو ”مش وارو“ کان بگڙندي ”مشوا“، ”شيو“ ۽ ”سيوا“ ۾ تبديل ٿيو آهي.⁹

آغا نصير خان احمد زئي لکي ٿو ته: ”سبيءَ جو شهر اٽڪل ٽي هزار سال قديم آهي،¹⁰ جنهن جا حاڪم سيوا خاندان جا هندو هئا.“¹¹ پيرومل آڏواڻي پڻ لکي ٿو: هن وقت جيڪي پناڻ آهن، سي اصل ۾ آريا هئا ۽ انهن جونالوئي پڪٽ آرين تان پيل آهي، وقتي طور تي شايد ائين به هجي ته سري جي رهاڪن مان ڪي هندو سري رامچندر جي پاءُ ڀرت مان هجن. ڀرت جو پٽ تڪش هو جنهن جي گاديءَ جو هنڌ گندار طرف سندس نالي پٺيان تڪش سلا سڏبو هو. اتي هڪ يونيورسٽي به هئي ۽ ماڻهن جا اچار صفا چٽا هئا. اڄ به سڄي سري ۾ ماڻهن جا اچار صفا چٽا آهن ۽ وڏي ڳالهه ته سندن ڪيترين ئي آڪهين تي نالا قلات جي شهرن جا رکيل آهن.“¹²

تڪش سلا بابت ڊاڪٽر سيف الرحمان ڊار لکي ٿو ته: ”هن شهر تي هي نالو چوٿين صدي قبل از مسيح جي زماني ۾ راجا ڀرت جي پٽ تڪش (جنهن هن شهر کي اڇي وسايو) جي نالي سان قائم ٿيو ۽ تڪش کان پوءِ ”تڪس سلا“ مشهور ٿي ويو.“¹³

عطا محمد گشڪوري لکي ٿو ته: ”سبيءَ جو شهر بلوچستان جو قديم ترين شهر آهي، جيڪو برٽش گورنمينٽ ۾ ”سيوي“ مان ٿري سبي مشهور ٿيو.“¹⁴ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته: ”نيچرل ميوزم آف نيويارڪ جي هڪ جماعت بلوچستان ۾ ضلعي لسٻيلي ۽ مڪران جي دور دراز علائقن جو دورو ڪيو هو. هن ٽولي جي راءِ موجب سامونڊي ساحل تائين ڪناري جي لڳ ڀڳ جيڪي به وسنديون ملن ٿيون، اهي هڙپا تهذيب جون علمبردار آهن ۽ آثارن توڙي شاهدين مان معلوم ٿئي ٿو ته بلوچستان جي ساحلي علائقي تي قديم زماني کان واديءَ سنڌ جي ماڻهن جو قبضو هو.“¹⁵ قديم آريا پنجن مکيه خاندانن ۾ ورهايل هئا. ڀرو، آنو، درهيو، ڍڍو ۽ ترسو. ”آنو“ آرين مان ڪي پنهنجي ويجهي ڏاڏي ”شوي“ جي نالي پٺيان ”شوي آريا“ سڏبا هئا. انهن پنجاب ۾ ”شورڪوت“، بلوچستان ۾ ”سبي“ ايران ۾ ”شبستان“ يا سيستان ۽ سنڌ ۾ ”سيوستان“، موجوده سيوهڻ، آباد ڪيا.¹⁶

⁷ وي اي سٽ، ”ارلي هسٽري آف انڊيا“، آڪسفورڊ، 1914ع، ص 97.

⁸ رحيم داد خان مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 32.

⁹ ميرگل خان نصير، ”بلوچستان ڪي ڪهاني شاعرون ڪي زباني“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1976ع، ص 2.

¹⁰ آغا نصير خان احمد زئي، مقالو ”سيوي“، ماهوار اولس، ڪوئيٽا، اپريل 1958ع، ص 25.

¹¹ ايضاً، ص 26.

¹² آڏواڻي پيرومل، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 100-102.

¹³ سيف الرحمان ڊار، ڊاڪٽر، ”تيڪسيلا“، پنجاب ادبي بورڊ، لاهور، 1977ع، ص 12.

¹⁴ گشڪوري عطا محمد، ”سيوي“ ميگزين ڊگري ڪاليج، سبي، 1975-76ع، ص 1.

¹⁵ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع، ص 89.

¹⁶ چنم محبوب علي، پروفيسر، ”سنڌ جا قديم تخت گاهه“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، جون-جولاءِ، 1970ع، ص 59.

ڪڇيءَ جو قديم نالو نڌا يا ٻڌا هو جنهن جو دارالحڪومت قنڊا بيل يا قنڊا بيل جيڪو موجوده ڪڇيءَ ۾ گنداواه سڏجي ٿو. هتان جي باشندن کي جت سڏيو وڃي ٿو. جيڪي اڄ به آباديءَ جي لحاظ کان اڪثريت جا مالڪ آهن.¹⁷

نڌا يا ٻڌا خاندان هن خطي جي ميدان تي حاوي هو. جنهن ۾ اولهه توڙي اوڀر جا ٻهڙا شامل آهن ۽ اهي ڪي قدر سنڌ تي به حاوي هئا. نڌن کي صحرا نشينن سان به مشابهت ڏني وڃي ٿي، جيڪي ڪانين ۽ گاهه جي گهرن ۾ رهندا هئا. هن خطي ۾ گنداواه، ڀاڳ، ڍاڍر، لهڙي، شورڻ جهل ۽ فتحپور جا شهر اچي وڃن ٿا.¹⁸

سن 1975ع ۾ ضلعو ڪڇي قلات ڊويزن کان جدا ڪري سبيءَ سان شامل ڪرڻ بعد ان کي ڊويزن جو درجو ڏنو ويو جنهن ۾ سبي، ڪڇي، نصير آباد ۽ مري بگٽي ايڄنسيءَ جا ضلعا قائم ڪيا ويا. سن 1977ع ۾ مري ۽ بگٽيءَ کي جدا جدا ضلعن جي حيثيت ڏني وئي. سن 1986ع ۾ ڪڇي ضلعي جا ڪجهه علائقا نصير آباد سان ملائي، ان کي ڊويزن جي حيثيت ڏني وئي ۽ تمبو جعفر آباد ۽ ڪڇي ضلعا قائم ڪيا ويا.

ٻوليون:

صوبي ۾ صرف اٺ ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون، جن ۾ بلوچي، پشتو، بروهڪي، فارسي، سنڌي، سرائيڪي، اردو ۽ پنجابي شامل آهن. اڳوڻي گورنر ۽ قلات جي خان احمد يار خان جي لکت موجب: ”بلوچستان صوبي ۾ ٻه ٻوليائي قبيلو جام آهن.“¹⁹ پر حقيقت ان جي خلاف آهي، چوٽه هتان جو هر هڪ قبيلو ٻن ٻڌران گهٽ ۾ گهٽ چار ٻوليون ڳالهائي سگهي ٿو. اولهه بلوچستان جا ماڻهو پشتو، اردو، پنجابي ۽ سرائيڪي ٻوليون ڳالهائي سگهن ٿا. جڏهن ته اوڀر بلوچستان جا ماڻهو سنڌي، سرائيڪي، براهوي، بلوچي ۽ اردو ڳالهائي سگهن ٿا، جڏهن ته وچئين بلوچستان جا ماڻهو اٺ ئي ٻوليون ڳالهائي يا سمجهي سگهن ٿا، چوٽه ان خطي ۾ مجموعي طرح اهي سڀئي ٻوليون ڳالهائڻ وارا قبيلو ٿورا گهڻا آباد آهن. اهوئي سبب آهي جو بلوچستان خطي جي مختلف ٻولين ڳالهائڻ وارن جو سيڪڙو معلوم ڪرڻ تمام مشڪل بلڪه ناممڪن آهي. ان ڪري سينسس رپورٽون اڪثر صحيح نه ٿي سگهيون آهن، جنهن جو اندازو هيٺ ڏنل ٻن اهڙين رپورٽن مان لڳائي سگهجي ٿو.

1941ع واري آدم شماريءَ موجب مختلف ٻوليون ڳالهائيندڙن جو ضلعي وار سيڪڙو

ضلعو/رياست	براهوي	بلوچي	پشتو	سنڌي	پنجابي	اردو	فارسي
سبي	2,92	64,67	21,96	3,12	4,85	2,16	24
لورالائي	1,52	8,12	61,8	1,98	26,39	0,61	0,34

¹⁷ انور رومان پروفيسر، ”بلوچستان کي قبائل“ (گزيٽيئر)، ترجمو بينظير انٽر پرائيزز، ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 214.

¹⁸ ايضاً، ص 216.

¹⁹ مير احمد يار خان بلوچ، ”انسائيڊ بلوچستان“ (اٺن آٽو بايوگرافي)، راييل بوڪ ڪمپني، ڪراچي، 1975ع، ص 62.

ڪوئيٽا	7ء78	2ء25	61ء5	0ء49	17ء2	5ء9	3ء75
ڦلات	39ء40	31ء77	1ء79	24ء74	00ء92	00ء28	1ء6
لسٻيلو	7ء86	23ء69	00ء70	66ء58	00ء85	00ء21	00ء3
ڇاغي	31ء17	60ء27	2ء12	00ء33	2ء1	0ء76	3ء32
خاران	19	81	–	33	–	–	–
مڪران	–	–	–	–	–	–	–
زوب ²⁰	–	–	–	–	–	–	–

هارورڊ يونيورسٽيءَ جي هڪ ماهر هيٽري فيلڊ 1955ع ۾ پنهنجي مضمون West Pakistan Anthropological survey ۾ ڌار ڌار ٻولين جي في سيڪٽري جي باري ۾ جيڪي انگ اکر ڏنا آهن، اهي هن ريت آهن:²¹

ضلعو/رياست	براهوي	بلوچي	پشتو	سنڌي	پنجابي	اردو	فارسي
ڦلات	51	19	–	29	–	–	–
خاران	–	18	–	19	–	–	–
لسٻيلو	1	19	–	80	–	–	–
مڪران	–	100	–	–	–	–	–
ڇاغي	33	60	3	1	–	1	–
لورالائي	1	8	62	–	28	2	–
ڪوئيٽا	7	2	60	–	18	7	4
سبي	7	54	12	20	5	2	–
زوب	–	–	96	–	3	1	–

جائتايل ٻنهي چارتن ۾ سرائيڪي ٻوليءَ جو نانءُ نشان به ڪونه آهي، جڏهن ته سرائيڪي ٻولي بلوچستان صوبي جي سڀ کان وڏي ٻوليءَ جي حيثيت رکي ٿي. اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ کي به تمام گهٽ انداز ۾ ڏيکاريو ويو آهي، جيڪا بلوچستان صوبي جي اڌ آبادي چڱيءَ طرح ڳالهائي سگهي ٿي؛ چوٽه صوبي جي اڪثريت آبادي صوبي جي زرعي علائقن ۾ آباد آهي، جيڪا سنڌ سان ملحق ميداني علائقن ۾ آباد آهي. بلوچستان جا مٿيان علائقا اڪثر پهاري ۽ غير آباد آهن، جڏهن ته هيٺيان ۽ ميداني علائقا اڪثر زرعي طور آباد علائقا آهن. سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارا به انهيءَ علائقي ۾ آباد آهن، جيڪو بار کان مڪران تائين شمار ڪيو وڃي ٿو.

سبي ۽ ڪڇي علائقي ۾ به سڀ کان وڌيڪ سنڌي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، چوٽه هن خطي ۾ سمات قومن جي اڪثريت آباد آهي.²² بلوچستان گزيتيئر جي انگن اکرن موجب هن خطي جي آبادي ٻن طبقن ۾ آهي. يعني بلوچ ۽ سمات، ٻيو طبقو آهي هندن ۽ سيدن جو جيڪي سنڌي ڳالهائيندڙ آهن. بلوچ ۽ ٻروهي اقليت ۾ آهن. 1901ع جي آدمشماريءَ جي لحاظ کان ڪڇي ضلعي ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد 50190 آهي، جڏهن ته باقي قومن جو انگ

²⁰ سينس رپورٽ آف پاڪستان 1961ع پاپوليشن باءِ مڊرننگ واليوم، 4_16، ٽيبل 12.

²¹ سيد نورعلي ضامن، ”معارف سرائيڪي“، مصطفيٰ شاه اڪيڊمي، احمدپور شرقه 1972ع، ص 41_42.

²² انور رومان، پروفيسر، مترجم، ”بلوچستان ڪي قبائل“ گزيتيئر بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، حصا اول، 87_1986ع، ص 221.

21517 آهي. ²³ لسٻيلي جي آباديءَ ۾ 1901ع موجب 29166 سنڌي ڳالهائيندڙ هئا. جڏهن ته 19124 ماڻهو باقي ٻوليون ڳالهائيندڙ هئا، جن ۾ بلوچي، براهوي ۽ فارسي ڳالهائيندڙ شامل هئا. ²⁴ قومن جي لحاظ سان علائقي جي مجموعي آباديءَ ۾ 25 فيصد آبادي سمات قومن جي آهي. ²⁵ سنڌ جو پاڙيسري جابلو ۽ صحرائي علائقو، بلوچستان جو دراصل ايراني مٿانهين پٽ جو حصو آهي ۽ پنجاب ۽ سنڌ سان ڳنڍيل آهي. اتي سياري ۾ سخت سردي ۽ برف باري ٿئي ٿي ۽ تيز سرد هواون لڳن ٿيون، جنهن سبب اتان جا بروهه ۽ بلوچ گرم ميدانن جي رهاڪن کان سگههرا آهن، جوهر سال سياري ۾ جبلن جي مٿانهين پوٺن کان هيٺ لهي سنڌ ۽ پنجاب ۾ وارد ٿين ٿا ۽ اونهار جي شروعات ۾ خراسان ڏانهن موٽي وڃن ٿا. ²⁶ ميدان:

سنڌ جا قديم آثار ڏيکارين ٿا ته قديم زماني کان هي ملڪ تهذيب ۽ تمدن جو هندورو هو. جيئن نيل وادي تهذيب جي ملڪ هئي. مصر جي ترقيءَ جو سبب هن ريت هو ته سندس اولهه کان لبيا جو صحرا، اوڀر کان لبيا جو رڻ پٽ ۽ اتر کان سينائي صحرا اٿس؛ تيئن سنڌ جي جنت نشان واديءَ جي اڀرندي کان ٿر جو صحرا، الهندي کان بلوچستان جي جبلن جون قطارون قلعي وانگر هن ملڪ جي پاسباني ڪري رهيون آهن. اتر سنڌ کان ڪڇيءَ جو ٽڪنڊو ميدان دشت بيدار شروع ٿئي ٿو، جتي ڪوهن تائين رڇ لڳي پئي آهي ۽ پاڻيءَ جو نالو نشان ڪونهي. هن ميدان کان ٻه درا يا لڪَ ”ٻولان“ ۽ ”موله“ شروع ٿين ٿا. جتان وچ ايشيا ۽ ايران جي مٿانهين پٽن ڏانهن رستا وڃن ٿا. مگر درن جا پيچرا خطرناڪ هئڻ ڪري جن فاتحن اولهندي ۽ اتر کان هندستان تي ڪاهون ڪيون، تن خيبر لڪَ جو رستو اختيار ڪيو. ²⁷ ٻولان وارو ميدان سنڌ کي افغانستان سان ملائي ٿو، سندس ڏکڻ ۾ ڪڇيءَ جو ميدان آهي. ²⁸ سبي ۽ ڪڇيءَ واري ميدان کي دشت بيدار سڏبو آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”پٽ“ چئبو آهي. گڊو بئراج جي شروع ٿيڻ کان پوءِ هتان هڪ واه ”پٽ فيڊر“ ڪڍيو ويو. هاڻي هن ميدان جو ڪجهه حصو آباد ٿي رهيو آهي. هن کان اڳ بيگاري واه واري شاخ (نورواه) ذريعي بلوچستان جي علائقي جهٽ پٽ کي به سيراب ڪيو وڃي ٿو. ²⁹ ڀاڳ، شورڻ، ڪوٽڙي، ڀاڳ، گنداواه، فتح پور ۽ اوسته محمد خطي جا اهم شهر آهن. قومن:

خطي ۾ بروهين، بلوچن ۽ پٺاڻن کان علاوه لکن جي تعداد ۾ سمات قومن به صدين کان آباد آهن. اهوئي سبب آهي جو بلوچي، بروهه ۽ پشتو ٻولين کان علاوه سنڌي ۽ سرائيڪي ٻوليون به اڪثريت ۾ ڳالهائون پيون وڃن. سنڌ صوبي سان سنئون سڌو لاڳاپو رکڻ ۽ لکن جي تعداد ۾ سمات قومن جي آباديءَ سبب سنڌي ٻولي خطي جي اڪثريت ٻوليءَ جي حيثيت رکي ٿي. خطي جي بروهين، بلوچن ۽ پٺاڻن هتان جو ماحول پنهنجو بڻايو آهي. ³⁰ هي غير سنڌي ڳالهائيندڙ ماڻهو پنهنجين ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي به پنهنجي مادري زبان وانگر استعمال ڪن ٿا. سنڌي ٻوليءَ سان گڏ هو سرائيڪي

²³ ايضاً

²⁴ ايضاً 391_387.

²⁵ ايضاً، حصو ٻيو، ص 138.

²⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، 1958ع، ص 24.

²⁷ ايضاً، ص 5.

²⁸ حڪيم گلاب خان مهجور، سنگت سلسلي جو ڪتاب ”غازي“، بروهي پبليڪيشن، فريدآباد، ضلعو دادو، 1981ع، ص 10.

²⁹ ”امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا“، بلوچستان سيريز ڇاپو ٻيو، ص 1976ع، ص 147.

³⁰ ڊسٽرڪٽ سينس رپورٽ سبي 1961ع، ص 1_14.

ٻولي به ڳالهائين ٿا. سرائيڪي ۽ بابت نور علي ضامن حسيني لکي ٿو: ”هيءَ ٻولي ضلعي قلات ۽ سبيءَ ۾ ٻيو نمبر آهي. اهڙيءَ طرح ڍاڍر جو ميداني علائقو ڪڇيءَ جي نالي سان سڏجي ٿو ۽ ضلعي سبي جي نصير آباد سب ڊويزن (هاڻ ڊويزن آهي) جي جهل مگسي ۽ روجهان ۾ مگسي، جمالي، خاڪواڻي، رئيساڻي ۽ ٻيا قبيلا سنڌي زبان ڳالهائيندا آهن.“³¹

قاضي محمد يعقوب عليزئي لکي ٿو ته: ”بلوچستان جا پٺاڻ، بلوچ ۽ بروهي جيڪي هن خطي ۾ رهن ٿا، سنڌي ڳالهائيندا آهن، ڇو ته سنڌي ٻولي جيڪب آباد کان مڇ تائين ۽ جيوڻي گواد کان بارکان تائين ڳالهائي وڃي ٿي ۽ علائقي جي اڪثريت ٻولي آهي.“³²

پنهنجون مادري زبانون ڇڏي سنڌي زبان کي پنهنجي مادري ٻوليءَ طور ڳالهائڻ وارين قومن ۾ پٺاڻ، بروهي ۽ بلوچ قبيلن جا ڪيترائي پاڙا هن خطي ۾ موجود آهن. مثلاً: پٺاڻن ۾ باورڙي، دهپال، دروئي، باغون، لائون، ڪڙڪ، صافي، سوڍي، پيرائي، مزدي، نوداڻي، عليزئي، مرغزائي، سيلاجي ۽ خجڪ، بلوچن ۾ رند، لاشاري، لغاري، مرهٽا، چلگري، موندراڻي، چانڊيا، ڪپراڻي، گولا، گشڪوري، ڪورائي، مغيري، جمالي، دستي ۽ مگسي اچي وڃن ٿا، جڏهن ته بروهين ۾ لانگو ۽ رئيساڻي قبيلن جا ڪيترائي خاندان سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي مادري ٻولي طور استعمال ڪن ٿا.

حقيقت ۾ بلوچ به بروهين وانگر قديم سنڌي آهن. انهن کي سنڌين کان ڌار نٿو ڪري سگهجي. مولائي شيدائي لکي ٿو ته: ”سنڌي ۽ بلوچن کي به جدا جدا قومن سمجهڻ نه گهرجي. فرق صرف ايترو آهي جو بلوچ عرب ۽ ايراني گڏيل قوم آهي. سمات ۽ بلوچن ۾ فرق فقط اهو آهي. انگريز مؤرخن، انگريز قوم جي گناهن کي لڪائڻ لاءِ بلوچن کي سنڌين کان ڌار قوم ڪري ڏيکاريو آهي. حقيقت ۾ بلوچ هڪ جنگجو سنڌي قوم آهي، جا پنهنجي هن فطرتي طبيعت ڪري هر وقت سنڌ ۾ بااختيار حيثيت سان زندگي گذاري ٿي.“³³

آثار قديمه:

دنيا جون سڀ تهذيبون درياهن جي ماڻھن ۾ پيدا ٿيون ۽ وڏيون ويجهيون. نيل نديءَ جي ماڻھو جي تهذيب يا دجله ۽ فرات ماڻھن جي تهذيب يا ڏاکڻي ايران جي قارون درياھ جي تهذيب، اهي سڀ درياهي ماڻھن جون تهذيبون آهن. سنڌو تمدن به سنڌو درياھ جي ماڻھو جي تهذيب آهي.

سنڌ جي تاريخ تهذيب ۽ تمدن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان ذات جي اوسر تهذيبي ۽ تمدني ترقيءَ جي شروعات سڀ کان اڳ هن خطي کان ٿي. هن خطي کان ئي انساني تهذيب جي روشني پوري دنيا ۾ پکڙجي وئي. هي تهذيب دجله، فرات، بابل ۽ نيل تهذيبن کان اڳ جي تهذيب آهي.³⁴ هن عظيم خطي جي رهواسين قديم زماني کان هزارين بلڪه لکين ميلن تائين پنهنجي عظمت جو سڪو ڄمائي، پنهنجي تهذيب جي روشنيءَ سان پوري دنيا کي روشن ڪيو.

ڪجهه سال اڳ علم الآثار جا ماهر، جيڪي گهڻي وقت کان مصر ۽ ايران جي جائزي وٺڻ ۾ مصروف هئا، انهيءَ حقيقت کي نه ٿي مڃيائون ته ڪومهارڻ جي ماڻھو ۾ به هڪ سڌريل ۽ سنواريل زندگيءَ جا اهڃاڻ دفن ٿي سگهن ٿا. هند ۽ سنڌ جي قديم تاريخ، پراڻ، ڪتبن، سڪندراعظم جي

³¹ سيد نور علي ضامن حسيني، ”معارف سرائيڪي“، احمد پور شرڪي، مصطفيٰ شاهه اڪيڊمي، 1973ع، ص 43.

³² قاضي محمد يعقوب عليزئي، ”بلوچستان ۾ سنڌي زبان وادب“، هفت روز ”ايلم“، مستونگ، 3 آڪٽوبر، 1987ع، ص 2.

³³ رحيم داد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 58.

³⁴ بروهي، داد محمد خادم، ”قديم تاريخي عمارات و نوادرات“، ”جيڪب آباد قديم ۽ جديد“، اردو حصو ميگزين سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو جيڪب آباد، 1984ع، ص 5.

حملن جو احوال ٻاهرين سياحن جهڙوڪ فاهيان ۽ دوانگ سانگ وغيره جي سفرنامن ۽ مقدس ويدن جي مبهم تشبيهن ۽ استعارن سان پيريل آکاڻين جي آڌار تي جوڙي ويندي هئي. تنهنڪري اسان کي فقط اهائي خبر هئي ته آرين کان اڳ هتي هڪ وحشي ۽ اڻ سڌريل قوم آباد هئي.³⁵

سن 1925ع تائين، موهن جي دڙي ۽ هڙپا ۾ جيڪا کوٽائي ۽ کوجنا ڪئي وئي. ان مان جيڪي نتيجا حاصل ڪيا ويا، انهن کي سر جان مارشل تن جلدن ۾ شايع ڪرايو جن مان پهرين ٻن جلدن ۾ دريافت ڪيل باقيات تي ڀرپور تبصرو ڪيو ويو ۽ ٽئين جلد ۾ باقيات جون تصويرون ۽ چرٻا ڏنل هئا.³⁶ سن 1927ع کان 1931ع تائين مسٽر اي جي ايڇ مشڪي، موهن جي دڙي جي وڌيڪ کوٽائي ڪرائي ۽ پنهنجي تحقيق کي جدا ڪتاب ۾ شايع ڪرايو.³⁷

سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو سنڌ جي اولهه وارن علائقن سان لاڳو ملڪن جي تهذيب سان تعلق هجڻ هڪ وڏي اهميت رکي ٿو. چوٽه سميري ۽ بابلي تهذيبن جا دؤر مقرر ٿي چڪا آهن. جن جي تاريخ جو تعين ڪري سگهجي ٿو. بلوچستان انهن ايراضين جي وچ ۾ واقع هئڻ سبب انهن تهذيبن جي گويا هڪ ڳانڍاپي جي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ ڪري ئي هتي ڪافي ڪم ڪيو ويو آهي.³⁸

اٽر ڏکڻ بلوچستان جي پهاڙي علائقن ۾ سر آريوال اسٽائين ۽ هارگيوز سن 25-1926ع ۾ ”نال“ (خضدار لڳ) وٽ هڪ اهم قبرستان دريافت ڪيو.³⁹ اهڙيءَ طرح هن سن 26-1927ع جي وچ ڌاري گهڻيون مکيه جايون ڳولي لڌيون جن ۾ ستگاجن دور شاهي تمپ، ماهي نندر، ڊبر ڪوٽ، پيرائوگندي، مغل گندي، شور ۽ جنگل قابل ذڪر آهن.⁴⁰ بلوچستان جي اڪثر علائقن مان تاريخ کان اڳ جي زماني جي آباديءَ جا آثار مليا آهن. ڪيترن ئي علائقن ۾ (ڌات) پٿرن جي زماني جا آثار به ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ان دور جي ماڻھن جي تمدن ۽ تهذيب واديءَ سنڌ جي ماڻھن جي تمدن ۽ تهذيب سان ملندڙ جلندڙ آهي. هي آباديون وادين ۽ پهاڙين جي دامن ۾ هونديون هيون.⁴¹

گذريل ڪجهه سالن جي کوٽائيءَ جي نتيجي ۾ سنڌو ماڻھو جي قديم رهواسين جو ڪافي بي مثل ورثو دريافت ٿيو آهي. ان ورثي جي روشنيءَ ۾ ان قديم تهذيب جون ڪيتريون ئي خوبيون ۽ خصوصيتون ظاهر ٿيون آهن. خاص طرح سندن اڏاوت جي فن جا ڪيترائي اهڙا پهلو اسان کي معلوم ٿيا آهن، جن تي غور ڪرڻ بعد اسين چئي سگهون ٿا ته اهي ماڻھو اڏاوت جي ڪم ۾ وڏي قابليت رکندا هئا.

بلوچستان جي قديم آثارن ۽ اهڃاڻن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جا رهواسي اڄ کان 9 هزار سال اڳ به خوشحال ۽ مهذب زندگي گذاريندا هئا، جن ۾ شهريت جو شعور پڻ هو. موهن جو دڙو ۽ مهرڳڙھ جا آثار انهيءَ حقيقت جا واضح شاهد آهن. سڀيءَ جو هي خطوبه قديم زماني کان سنڌي تهذيب جو هڪ عظيم مثال آهي، جنهن پوري دنيا ۾ اسان کي مٿانهون مان بخشيو آهي. هيٺ خطي جي ڪجهه قديم آثارن جو ذڪر ڪجي ٿو جنهن جي مطالعي

³⁵ محمد اديس صديقي، ”سنڌو ماڻھو سڀيتا“، مترجم: شمس سرڪي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع، ص 16.

³⁶ مارشل، سر جان، ”موهن جو دڙو انڊس سولائيزيشن“، لنڊن واليوم 1-3، 1931ع.

³⁷ اي جي ايڇ مشڪي، ”فردر ايگزيڪيوٽيشنز ايت ميس جو دڙو“، دهلي 1938ع، واليوم 2.

³⁸ صديقي محمد اديس، ”سنڌو ماڻھو جي سڀيتا“، مترجم: شمس سرڪي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع، ص 20-21.

³⁹ هارگيوز ايڇ ايگزيڪيوٽيشنز ان بلوچستان“، ايم- اي ايس آءِ نمبر 35، دهلي 1927ع.

⁴⁰ اسٽيسن سر. اي، ”اٽن انٽروڊڪشن ٽوئر ان وزيرستان ائنڊ نارٿ بلوچستان“، ايم. اي ايس آءِ نمبر 37، دهلي، 1929ع.

⁴¹ چوڌري عبدالستار، ”په بلوچستان هي“، هفتيوار صحافت لاهور بلوچستان، 16 فيبروري کان

مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هي خطو قديم زماني کان سنڌ جو هڪ اهم حصو رهيو آهي، جنهن جي عظمت پوري دنيا ۾ موهن جي دڙي جي اهميت کان به وڌيڪ اهميت جي حامل آهي.

مهر ڳڙهه:

برصغير جي آثار قديمه جو جڏهن به ذڪر اچي ٿو ته هر هڪ جا خيال موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي تهذيب ڏانهن وڃن ٿا، پر مهر ڳڙهه جي رونمائيءَ تي حيرت جي انتها ٿي وڃي ٿي، جنهن ۾ 7 هزار سال ق. م جون پراچين وسڻيون ملن ٿيون،⁴² جن ۾ ڪنهن به تهذيب جي پروان چڙهڻ جا سڀ لوازمات موجود آهن. ڪاٺ پيئڻ جون شيون، معدنيات ۽ ٻين سڀني ضرورتن جي کوٽ ڪانه هئي.⁴³

ڪجهه سال اڳ اهو سمجهيو ويندو هو ته موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي سلطنت جي رقبو چاليهه هزار چورس ميل هو پر هاڻ پارت جي مڌيه پرديش ۾ انهيءَ تمدن جو هڪ ڳوٺ دريافت ٿيڻ سان هي نتيجو ڪڍيو ويو آهي ته اها سلطنت گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ لک چورس ميلن ۾ پکڙيل آهي. ان جو مطلب اهو ٿيو ته هي سلطنت جنهن جو بنياد قديم سنڌ جي سڀوٽن رکيو هو ڪنهن وقت دنيا جي سڀ کان وڏي ترقي يافته تهذيب هئي.⁴⁴

ڪجهه سالن تائين اهو سمجهيو ويندو هو ته اسرائيل ۾ ”چيري چو“ دنيا جو قديم ترين ڳوٺ هو، مگر هاڻ هي ثابت ٿي چڪو آهي ته ڪوئيٽا (سبيءَ) جي ويجھو واقع مهر ڳڙهه مٿي ذڪر ڪيل ڳوٺ جو همعصر هو. يعني ان جو بنياد اڄ کان 9 هزار سال اڳ رکيو ويو هو ۽ مهر ڳڙهه جي تمدن ارتقائي منزلون طئي ڪندي، موهن جي دڙي ۽ هڙپا جي تمدن جي صورت اختيار ڪئي آهي.⁴⁵

5 هزار سال ق. م هڪ عظيم انقلاب رونما ٿيو. هتان جي ماڻهن ڪنڀارڪي چڪيءَ تي برتن جوڙڻ شروع ڪيا. ٽامي کي پگھاري ان مان هٿيار ٺاهڻ جو فن شروع ڪيو. برتنن تي خوبصورت شڪليون ۽ نقش اُڪاريا ۽ فن ظروف سازيءَ ۾ چار هزار سال ق. م ۾ هڪ مثال قائم ڪيو.⁴⁶ مهر ڳڙهه جي کوٽائي جاري آهي. ڌرتي ماتا مان نوان نوان انڪشاف نروار ٿي رهيا آهن. اميد ته سنڌ جي قديم تهذيب ۽ تمدن بابت اڃا به وڌيڪ اهم انڪشاف ٿيندا.

جهڙپ جا دڙا:

نصير آباد جي جهٽ پٽ تعلقي جي ڳوٺ جهڙپ ڀرسان واقع آهن، جيڪي اٽڪل ٻه هزار سال ق. م واري وقت جا چيا وڃن ٿا.⁴⁷ آرڪيالاجيءَ جي ماهرن جو رايو آهي ته هي دڙا سنڌ يا هڙپا تهذيب سان تعلق رکن ٿا.

قديم شهرن مان هڪ شهر جهڙپ جي نالي سان مشهور هو، جيڪو آسماني آفتن ۽ انساني هٿ چراند سبب اڄ فقط دڙن جي صورت ۾ پنهنجي ماضيءَ کي پوريو اسان لاءِ عبرت جو سامان بڻيو بيٺو آهي. اهو قديم شهر هڪ مکيه ۽ پراڻي شاهراهه تي واقع هو، جنهن رستي تان قافلا روس ۽ افغانستان

⁴² تاج صحرائي، ”جيڪب آباد جي شناخت: ڇڏيرڻ جا دڙا“، مخزن سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1988ع، ص 5.

⁴³ عثمان حسن، رٿائڊ برگيڊيئر، ”مهر ڳڙهه، پاڪستان آثار قديمه ڪا ايڪ نيا باب“، ماهوار زين ڪوئيٽا، جنوري-فيبروري، 1989ع، ص 37.

⁴⁴ جمناداس اختر، ”قديم سنڌ اور اسڪي روابط“، روزانه جنگ ڪراچي، مڊويڪ ميگزين، 12 آگسٽ، 1987ع، ص 10.

⁴⁵ ايضاً.

⁴⁶ عبدالعزيز فاروق، ”وادي بولان ۾ سات هزار ق. م کي آثار کي دريافت“ هفت روزه ”ايلمر“ مستونگ، بلوچستان نواب شهيد رئيساني نمبر 26 ڊسمبر، 1987ع، ص 33.

⁴⁷ تاج صحرائي، ”جيڪب آباد جي شناخت: ڇڏيرڻ جا دڙا“، سنڌ هارس ائنڊ ڪيٽل شو مخزن، جيڪب آباد، 1988ع، ص 15.

کان بولان لک لنگهي ڪچي ۽ سنڌ ۾ وارد ٿيندا هئا.⁴⁸ ياد رهي ته محترم تاج صحرائي لفظ چڏيرڙ استعمال ڪيو آهي، جيڪو درست نه آهي. اصل ۾ اهو لفظ ”جهڏير“ آهي.

هن ڌڙي جي باقاعده ڪوٽائي ڪونه ٿي آهي، البتہ ڪجهه مٽيءَ جا برتن ۽ ٺڪريون هٿ آيون آهن. ٿانون جي مٽي سٺي نموني ۽ چڱيءَ طرح ڳوهيل آهي. ساڳي وقت ٿانون به سٺي نموني پڪل آهن. ان کان سواءِ پڪل مٽيءَ مان ٺهيل جانورن جا بوتلا، چوڙيون، مڻيا، گايلا، ڪيڪ نما ٽڪندا، ٽڪرا مخروطي مهرا، ڇڏا ۽ ٻاراڻين ڍڳي گاڏين جا ننڍا ڍانچا به حاصل ٿيا آهن.⁴⁹ انهن ڌڙن جي ڪوٽائيءَ جي ضرورت آهي، جنهن ۾ قديم سنڌي تهذيب ۽ تمدن جا ڪيترائي راز ملڻ جي اُميد آهي.

پيرڪ جو دمب:

قديم شاهراهه جيڪا روس ۽ افغانستان کان ايندي بولان لک کان لنگهي ڪچي ۽ سنڌ ۾ داخل ٿيندي هئي، ان شاهراهه تي پيرڪ جو شهر به آباد هو.⁵⁰ هي قديم شهر سبي شهر کان اٽڪل 6 ميل اوڀر طرف ريلوي اسٽيشن ”پيرڪ“ جي ڀرسان واقع آهي. هن شهر جي ڪوٽائي ڪانه ٿي آهي.

سيوي جو قديم شهر:

جيڪڏهن اسان سنڌو، فرات ۽ دجله جي قديم ماڻھن جي پراڻين تهذيبن جو مطالعو ڪريون ته اسان کي بخوبي معلوم ٿيندو ته ڪي پراڻيون شاهراهون انهن ٻنهي سڀيتائن کي ڳنڍيندڙ ۽ ملائيندڙ هيون. انهن شاهراهن تي جيڪي پراڻا شهر آباد هئا، انهن مان فقط ڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ڪنهن نه ڪنهن حالت ۾ زندهه آهن. باقي ٻيا سڀ زماني جي دست درازين ۽ قدرتي خردبرد سبب تباهه و برباد ٿي ڪنڊرن جي صورت ۾ رهجي ويا آهن. ار. سوسا، نينوا، تهرآن، بابل، همدان، ڪرمان، اصفهان، قنڌار، سبي، موهن جو دڙو، سيوهڻ ۽ نيرون ڪوٽ وغيره، انهن شاهراهن تي وسندڙ ۽ آباد شهر هئا، جتان قافلن جا قافلا گذرندا هئا. اهي قافلا بولان لک اُڪري سيوي جهڙي ڌڙي وٽان لنگهي شڪارپور کان ٿيندا موهن جي ڌڙي تائين پهچندا هئا.⁵¹

سيوي جو قديم شهر آرين تعمير ڪرايو هو. يونانين مٿس سدِمانيا نالو رکيو.⁵² سندس قديم نالو ”سيوس“ هو. انهيءَ کان اڳ ”ڪاڪا راجا“ چوندا هئس، جيڪو بعد ۾ ڦري ”سيوي“ ٿيو آهي.⁵³

عجائبات:

عجائبات علائقن جي اهميت جو اهم سبب هوندا آهن. ڪي عجائبات تاريخي حيثيت جا حامل هوندا آهن ته ڪي وري روحاني يا طبعي اهميت جا حامل هوندا آهن. دنيا جي مشهور ۽ مقبول ستن عجوبن جي موجودگيءَ سبب انهن ملڪن پوري دنيا ۾ وڏي اهميت حاصل ڪئي آهي، جتي

⁴⁸ تاج صحرائي، ”جيڪب آباد جي شناخت: چڏيرڙ جا ڌڙا“، حقيقت جو هار مخزن، سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو، 1988ع، ص 13.

⁴⁹ ايضاً، ص 5.

⁵⁰ ايضاً، ص 13.

⁵¹ تاج صحرائي، ”شڪارپور هڪ تهذيب جو مرڪز“، مخزن شڪارپور ماضي ۽ حال جشن شڪارپور، پبليڪيشن شڪارپور، 1984ع، ص 84.

⁵² رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 73.

⁵³ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 20.

پوري دنيا جا سياح سير ڪرڻ سان گڏ معلومات به حاصل ڪن ٿا.

بلوچستان جو خطو به اهڙي قسم جي عجائبات کان خالي نه آهي، تنهن ڪري وڏي اهميت رکي ٿو، پر سرڪار طرفان اهڙين اهم عجيب و غريب جاين توڙي شين جي ڪابه سارسنڀال ڪونه ٿي ڪئي وڃي. اهوئي سبب آهي جو اهي عجائبات اهڙي مقبوليت حاصل ڪري ڪونه سگهيا آهن، جهڙي انهن جي حيثيت آهي.

ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اهڙين عجيب و غريب جاين ۽ شين جي حفاظت ۽ مقبوليت لاءِ حڪومت طرفان عوام جي آمد و رفت لاءِ سهوليتون مهيا ڪيون وڃن. انهن تي سيمينار ۽ ميلا ڪرائڻ گهرجن ته جيئن علائقي جي اهڙين تهذيبي، تمدني، تاريخي ۽ روحاني عجائبات کي وڌيڪ مقبوليت ڏياري سگهجي. هيٺ ڪجهه اهڙن عجائبات جو مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

ڪهيري جي ماڙي:

هي عجيبو سبب شهر جي اتر ۾ هڪ گنبذ وانگر نظر اچي ٿو.⁵⁴ ان ۾ لڪل خزاني جي لالچ ۾ ڪيئي ماڻهو ان طرف وڃن ٿا، پر کين اتي ڪابه شيءِ هٿ ڪونه ٿي اچي ۽ قبو به نظرن کان غائب ٿي وڃي ٿو. سنڌي زبان ۾ ان کي ”ماروڪير“ چوندا آهن.⁵⁵

هڪ ڀيري سلطان محمود بکريءَ تي هزار ماڻهو گڏ ڪري کين هٿ هٿ ۾ ڏياري ان ٽڪرين ڏانهن ويو، پر اتي کيس ڪابه شيءِ نظر نه آئي ۽ قبي جو ڪوبه نشان نه هو. چون ٿا ته آڳاٽي ماڻهن جو طلسم رکيل آهي. جنهن ۾ خزانو محفوظ رهي ٿو. ڪنهن ڏينهن درويش اتي وڃي پهتو ان کي ڪا شيءِ هٿ آئي هئي، تنهن کان پوءِ ڪيئي ماڻهو انهيءَ آسري تي اوڏانهن ويا، پر سڪڙين هٿن موٽي آيا.⁵⁶

هڪ روايت موجب قديم زماني ۾ پهاڙي جي آسپاس هڪ ڌنار پنهنجا ڍور چاريندو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ هڪ ڳئون ان قبي طرفان روزانه سندس ڌڻ ۾ اچي شامل ٿيڻ لڳي ۽ شام جو واپس هلي ويندي هئي. پنجن ڇهن مهينن کان پوءِ ڌنار معاوضو وٺڻ جي خيال سان ڳئون جي پٺيان لڳو ويو قبي جي ٻاهران هڪ بزرگ مليس جنهن کان معاوضو گهريائين. بزرگ قبي ۾ اندر موجود خزاني مان پنهنجون ٻئي مٺيون پري ڪڍڻ جو اشارو ڪندي چيو ته هي راز ڪنهن کي ٻڌائيندين ته نقصان ٿيندو. ايتري ۾ بزرگ گم ٿي ويو. هن ڏٺو ته هاڻ ڪوبه ڪونهي، سو جهولي پري ٻاهر نڪتو. ٻاهر نڪرڻ سان سندس اکين جي روشني ختم ٿي ويئي. بزرگ جو آواز آيس ته لالچ ڪئي آهي، ان ڪري انڌو ٿيو آهين. هاڻ صرف ٻه مٺيون ڪڍي باقي خزانو اتي رک ۽ هليو وڃ. ڌنار ائين ڪيو ۽ واپس موٽي اچي اهوراز ماڻهن کي ٻڌايو. ان ڏينهن کان پوءِ هر ڪو ماڻهو ان طرف وڃي ٿو پر اتي ڪجهه به نظر ڪونه ٿو اچي.

ڪيهر جي ماڙيءَ کي ”ڪير ماڙي“، ”ڪهيري ماڙي“ به چيو وڃي ٿو پر اهو روايتن موجب ”ڪهيري ماڙي“ درست چيو وڃي ٿو. اهو بزرگ ڪهيري خاندان جو ڪو فرد هو جنهن سبب ڪهيري جي ماڙي نالو مشهور ٿيو اٿس.

لوهي ڀڃرو:

گنداواه ضلعي ڪڇيءَ جي اولهه طرف جي پهاڙي تي هڪ هنڌ لوهي ڀڃرو تنگيل آهي، جنهن ۾ ڪا شيءِ رکيل نظر اچي ٿي، اڪثر ماڻهن وڃي اتي ان کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر اهو ڀڃرو اتان پري ٿي وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح جڏهن مٿين پاسي کان ڪو اتي وڃي ٿو ۽ رسن سان

⁵⁴ سعيدالدين طارق، ”سبي تاريخ ڪي آئيني ۾“، سيوي مخزن ڊگري ڪاليج، سبي، 84-1983ع ص 66.

⁵⁵ مير محمد معصوم بکري، تاريخ معصومي، مترجم مخدوم امير محمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1985ع ص 168.

⁵⁶ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع ص 332.

لڙڪي لهي ٿو ته به اهو پيڇرو پري ٿي وڃي ٿو.

يوسف ميرڪ نمڪين ان بابت لکي ٿو ته: ”ڪنهن جو به هٿ ان پيڇري تائين پهچي ڪونه ٿو سگهي، جيڪڏهن ٽڪري جي مٿان ماڻهو ڪي واڍ تي هيٺ لاهي اماڻجي ٿو ته اهو پيڇرو ويتر پرائهون ٿي وڃي ٿو. وري جي هيٺان ڪو ماڻهو وڃي ٿو ته سندس پيڇڙ جي پيٽي ناهي. ڇاڪاڻ ته ٽڪري جي چوٽي لسي ۽ هيڪاندي آهي، تنهن ڪري زمين ان کان پري پوي ٿي.⁵⁷

روايتن موجب ڪو طلسم ان ۾ رکيل آهي، جنهن سبب ڪوبه ان تائين پهچي ڪونه ٿو سگهي.

جبل مهر:

کير ٿر جبل جي ڪوهستان علائقي ۾ هڪ نهايت وڏو جبل آهي، انهي جبل جي هڪ وڏي پٿر مان الله جي قدرت سان هڪ صفي جهڙي جاءِ ٺهي پيئي آهي، جنهن مان پاڻيءَ جو قطر و قطر وڌي ٿو ۽ هيٺان هڪ ننڍڙي حوض ۾ گڏ ٿئي ٿو. اٽڪل ڏيڍ مشڪ پاڻي ان ۾ جمع ٿئي ٿو. اهو ڪڏهن به وڌي يا گهٽي ڪونه ٿو. هڪ وڏي راج جي ماڻهن ۽ چوپاين جي پيڇ انهيءَ تي مقرر آهي. پاڻي اصل ڪٿان ٿو اچي، تنهن جي ڪابه خبر نه آهي.⁵⁸ انهيءَ صفي جي هڪ پاسي هڪ ڊيگ لڙڪي رهي آهي. مشهور ائين آهي ته اها جنن جي تيار ڪيل آهي ۽ ڪن ماڻهن جي اعتقاد موجب، انهيءَ ۾ خزانو آهي، پر جيئن ته ڪنهن به انسان جي ڪوشش جو هٿ اتي پهچي ڪونه ٿو سگهي، تنهن ڪري حقيقت جو پتو ڪونه پيو آهي.

لاهور:

پڇ جبل هڪ عجيب جڳهه آهي، جبل جي اندر هڪ قدرتي صفي ۾ دري ٺهي پئي آهي، جنهن ۾ پٿر جا ٻه ڪٽا ٺهيل آهن. فقيرن انهيءَ ۾ رسا ٻڌي ڇڏيا آهن، جن کي وٺي هواندر ويندا آهن. اندر هڪ گهر وانگيان آهي، جنهن جي ڇت سموري ڳئون جي ٿڻن جهڙي شڪل جي آهي. مشهور آهي ته اڳئين زماني ۾ سڀني ٿڻن مان کير ٽمندو هو. هاڻي ڪن ٿورن مان پاڻيءَ جو ٿيڻو ٿيڻو ٿئي ٿو. سڀ ڪنهن ٿڻ جي هيٺان زمين واري پٿر ۾ ڇڏا ٺهي پيا آهن. اهي ڇڏا هميشه پاڻيءَ سان ڀريل رهن ٿا، نه گهٽجن ٿا نه وڌن ٿا.

گهر ۾ هڪ غار آهي، جنهن ۾ رستو آهي، جنهن جي ڪا انتها ڪانهي. چون ٿا ته انهيءَ رستي کان اڍائي ڏينهن ۾ حجاز جي سرزمين تي پهچي سگهجي ٿو. ڪن ست ڏينهن چيو آهي. آڳاٽي سمي فقيرن انهيءَ رستي جو سير ڪيو هو.⁵⁹

لاهور دراصل هڪ گلاس جي شڪل جي نهايت تنگ ۽ اوڻهي ڪڏ آهي. ان ۾ لهڻ ڇڻ ڪنهن آتش فشاڻي ڪڏ ۾ لهڻ جي برابر آهي. ٻئي هٿ پٿرن ۾ سوگها ڪري تمام مشڪل سان ترڪندي ترڪندي قدم کڻي لهڻو پوي ٿو. ڪٿي ڪٿي لوهه جون ڏاڪڻيون لڳل آهن. ٿوري به غفلت انسان کي سوين فوٽ هيٺ ڪاهي ۾ ڪيرائي سگهي ٿي. ماڻهو خوف کي متاثر لاءِ جيئي شاه جيلاني جا نعرا هڻندا ويندا آهن. نعرن جي گونج دليڻ ۾ نئون جوش ۽ جذبو پيدا ڪري ٿي. هڪڙي هنڌ پهاريءَ جي چوٽيءَ کان بڙ جي وڙ جي ڏاڙهي جهڙيون پٿريليون پاڙون ڇڄ وانگر مٿان هيٺ لڙڪيل آهن. برسات جو پاڻي لڳاتار وهي انهن جو رنگ اڇو ڪري ڇڏيو آهي. زائرين جو چوڻ آهي ته، مولا علي عليه السلام جڏهن هن جڳهه تي تشریف آندي هئي، تڏهن لاهوت

⁵⁷ يوسف ميرڪ نمڪين، ”تاريخ مظهر شاه جهانى“، مترجم: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع، ص 129.

⁵⁸ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، مترجم: مخدوم امير احمد، 1957ع، ص 632.

⁵⁹ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 33-634.

تي کير جي برسات ٿي هئي. لاهوتي ان سفيدي کي کرڙي تبرڪ طور پاڻ وٽ رکن ٿا ۽ بيمارن کي علاج طور کارائين ٿا.⁶⁰

نوح جي ڪشتي:

لاهور ۽ بلاول شاه جي وچ ۾ هڪ ڪشتي نما جبل آهي، جنهن کي نوح جي ڪشتي چيو وڃي ٿو. بعض ماڻهو ان کي پنجنن پاڪ جي ڪشتي به چون. ان جي چوٽيءَ تي مهريءَ جي دال جي داڻي جهڙي رنگ ۽ سائيز جيترا ٽڪرا پيل آهن، جنهن کي ”نوراني دال“ چيو وڃي ٿو. ماڻهو تبرڪ طور پاڻ سان ڪجهه داڻا کڻي ويندا آهن.⁶¹

ماءُ جو پيٽ:

هي لاهوت ۾ هڪ جڳهه تي سوڙهي سرنگهه جونالو آهي، جتان حرامي ۽ حلاليءَ جي پرک ٿئي ٿي. حلالِي ان مان ٿلهي هڻڻ جي باوجود آسانيءَ سان لنگهي وڃي ٿو. جڏهن ته حرامي ماڻهو سنهڙو هڻڻ جي باوجود ان مان لنگهي ڪونه ٿو سگهي.⁶²

ڪپهه جا وڻ:

تاريخي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته، ڪنهن زماني ۾ ڀٽ قليجي وارو علائقو ڦٽين جي لحاظ کان وڏي اهميت رکندو هو. جتي ڦٽين جا ٻوٽا وڻن جيڏا هوندا هئا. يوسف ميرڪ ان سلسلي ۾ لکي ٿو ته: ”سبيءَ جي آس پاس ڀٽ ۽ ڪور واري زمين ۾ وڻن جا ٻوٽا پير جي وڻن جيڏا ٿين ٿا. ماڻهو انهن تي چڙهي ڦٽيون چونڊيندا آهن. ڪپهه جي چونڊي کان اڳ انهن وڻن تي موجود سپن کي ڇاپڙڪون هڻي تڙائي پڪڙائي پوءِ پنهنجي ڪرت ۾ لڳي وڃن ٿا. جيڪڏهن ڪنهن کي سڀ سنگهي وٺي ته ڏنگ واري جاءِ تي پاڪي سان چڪ ڏيئي ڪنهن ماڻهوءَ کان رت چوسرايو ويندو آهي. ٻي حالت ۾ ڏنگيل ماڻهو اڻ مري وڃي ٿو.“⁶³ اڄڪلهه ڦٽيون ڪونه ٿين، پر نانگن جي گهڻائي موجود آهي.

⁶⁰ عبدالغفور درشن، ”لاهور لامڪان“، لوڪ ورثه اسلام آباد، 1985ع، ص 40.

⁶¹ ايضاً، ص 38.

⁶² ايضاً ص 42.

⁶³ يوسف ميرڪ نمڪين، ”تاريخ مظهر شاهجهاني“، مترجم: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع، ص 29-128.

سنڌ سان ناتا

سنڌ ۽ بلوچستان جي سياست ۽ سماج، تهذيب ۽ تمدن، وڻج ۽ واپار، تاريخ ۽ جاگرافي توڙي علم و ادب جو جائزو وٺبو ته اسان کي معلوم ٿيندو ته قديم زماني کان ٻنهي خطن جا پاڻ ۾ گهڻا ناتا رهندا آيا آهن. جاگرافيائي ويجهڙائي ۽ آباد هئڻ سبب قديم زماني کان سنڌ جو بلوچستان تي نه فقط اثر بلڪه غلبو به رهيو آهي. بلوچستان جو سمورو علائقو جنهن ۾ سبي، ڪڇي، قلات، لورائي، مکران، لسٻيلو ۽ سمنڊ جو ساحل هزارين سالن کان سنڌ جي زير تسلط رهندو آيو آهي. هيٺ اسان سنڌ ۽ بلوچستان جي مختلف نالن جو مختصر جائزو پيش ڪنداسين.

سياسي ناتا:

فارسين جو دور: تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن خطي کي سنڌ سميت عربن جي حملن کان اڳ ايرانين، سٿين ۽ پارٿين پنهنجي زير اثر ڪيو آهي.⁶⁴ 516 ق. م ۾ ايران جو حاڪم دارا اعظم (پهريون) سنڌونديءَ جي چوڙ تائين ڪاهي آيو ۽ هي سمورو علائقو پنهنجي تابع ڪيائين.⁶⁵

يوناني دور: 325 ق. م ۾ سکندر اعظم برصغير پاڪ و هند تي ڪاهي آيو ۽ سوات کان پنجاب پهچي راجه پورس کي شڪست ڏيئي، ملتان کان سنڌونديءَ ذريعي سنڌ پهتو.⁶⁶ هتان جي حاڪمن کي آڻ مڃائي حب ندي ٽپي⁶⁷ سنڌ ڇڏي مکران طرف روانو ٿيو.⁶⁸ رستي ۾ بابل ۾ وفات ڪيائين.⁶⁹

راءِ گهراڻو (492 کان 642 ع): جڏهن واديءَ سنڌ تي راءِ گهراڻي جي حڪومت هئي، ان وقت سبي ۽ ڪڇيءَ وارو علائقو هن گهراڻي جي حڪومت جي حدن ۾ شامل هو.⁷⁰ سبي شهر کي بولان واديءَ جو دريا منهن چيو ويندو هو. هن سموري علائقي کي سيوستان سڏيو ويندو هو. چوٽه راءِ سهاسي راجائن جي ماتئي قلات جي سيوا خاندان سان هئي. اهي ٻڌمت جا پوڄاري هئا. سندن حڪومت جون حدون اتر ۾ ڪشمير، قنڌار، هيلمند ۽ اولهه ۾ ڪرمان جي وادي نور هنشور تائين هئي. ان سلطنت اندر اُچ ماڻيلو سيورامائو، سيوستان، نيرون ڪوٽ، الور، برهمڻ آباد ۽ ديبل مشهور قلعا هئا، جن تي ملڪ نالي نائب مقرر هئا.⁷¹

⁶⁴ خان ايف اي، ”رپورٽ آف دي ڊپارٽمينٽ آف آرڪيالاجي“، ڊيلي ڊان ڪراچي، پاڪستان ڊي نمبر، 23 مارچ، 1959 ع، ص 3.

⁶⁵ انسائيڪلوپيڊيا آف برٽينيڪا، واليوم 7، انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا لميٽيڊ لنڊن، 1960 ع، ص 59.

⁶⁶ هيگ ايم آر، ”نڊس ڊيلٽا ڪنٽري“، ڪيگان پاڙل، لنڊن، 1894 ع، ص 12-21.

⁶⁷ ايضاً.

⁶⁸ ايضاً.

⁶⁹ ريسن اي جي، ”دي ڪيمبريج هسٽري آف انڊيا“، چانڊائينڊ ڪوفائونٽين، دهلي، 1950 ع، ص 341.

⁷⁰ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچ سيريز نمبر 1، سکر 1941 ع، ص 26.

⁷¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958 ع، ص 70.

لالا ھیتورام لکي ٿو ته: ”جڏهن سنڌ ۽ پنجاب هندو راجائن جي قبضي هيٺ هو. ان زماني کان قلات بلوچستان ۽ سيويءَ تي سيوا خاندان جي حڪومت هئي.“⁷²

برهمڻ آباد: (642_712ع) راجا چچ جي دور ۾ هي علائقو سنڌ ۾ شامل هوندو هو. راجا چچ چاليهن (40) سالن تائين حڪومت ڪئي هئي. هن ارمابيل، گنداواه ۽ سبيءَ تي اچي قبضو ڪيو.⁷³ هن گهراڻي جي جملي پنجن راجائن حڪومت ڪئي. 1. چچ، 2. چندر، 3. ڏهر، 4. ڏهر سپاه، 5. ڏاهر. انهن راجائن وڏي دٻڊبي سان حڪومت ڪئي. 625ع ۾ ايرانيين اسلامي لشڪر کان شڪست کاڌي عربي خلافت جون حدون سنڌ تائين پهتيون. غازي محمد بن قاسم 711ع ۾ ڏاهر کي شڪست ڏيئي اسلامي حڪومت جو پايو وڌو.⁷⁴

عرب دور: عربن جي دور حڪومت ۾ ڪرمان، مڪران ۽ بلوچستان جا ٻيا علائقا انتظامي لحاظ کان سنڌ ۾ شامل هئا، جنهن تي ڪجهه عرصي لاءِ جدگالن جو قبضو هو.⁷⁵ سنڌ جي عباسي گورنر هشام بن عمرو جي زماني ۾ گنداواه جو نواب خودمختيار بڻجي ويو هو. هشام گنداواه تي چڙهي آيو ۽ ان کي هٽائي اتان جو انتظام درست ڪيائين ۽ سارو ملڪ منصوره جي حڪومت جي تسلط هيٺ رکيائين.⁷⁶ مختلف گورنرن جي حڪومت کان پوءِ سنڌ جي عربي حڪومت يمانين ۽ نزارين جي جهڳڙن جي ڪري ڪمزور ٿي پيئي. بلوچن ۽ سيدن گڏجي منصوره تي ڌڪڻ کان ۽ جاتن اتر کان حملا ڪرڻ شروع ڪيا. بلوچن ڪرمان کان وٺي سنڌ جي سرحدن تائين فسادن ۽ ڦرمار جي جرم ۾ بويه وارن کان شڪست کاڌي. بعد ۾ ڪرامتين مڪران جي ڪناري کي وڃي وسايو ۽ ستت ئي مڪران جي رند بلوچن سان مائتي ٿي ويئي ۽ سندن تحريڪ بلوچستان ۾ اهڙو زور ورتو جو مڪران کان سواءِ سردان نوشڪي ۽ سيستان تائين رهندڙ بلوچن براهوئين جا قبيلو ساڻن شريڪ ٿي ويا، تنهن کان پوءِ ميهڙن کي شڪست ڏيئي مڪران جي ”ڪلمت“ کي مرڪز جوڙي 325 هه ۾ سنڌ ۽ گجرات جي ڪناري وارن شهرن تي قبضو ڪندي منصوره ۽ ملتان تي قبضو ڪيائون ۽ اتي مصر جي فاطمي خليفن جي نالي جو خطبو جاري ڪيائون.⁷⁷

هي واقعو سلطان سبڪتگين جي غزنيءَ تي تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ٿيو. سلطان سبڪتگين 366 هه 976ع ۾ غزنيءَ تي قبضو ڪيو هو. جنهن صورت ۾ بخارا جي سامانيه سلاطين غزنيءَ جي ترڪي سلاطين ۽ سلجوقي سلاطين جو بغداد جي عباسي خلافت ۾ اعتماد هو. ان صورت ۾ فاطمين جو اثر مشرقي اسلامي دنيا تان ستت ئي متڄي ويو، جنهن جو اثر هي ٿيو جو سنڌ ۾ ڪرامتين جو زور جلد ئي ٽٽي پيو. عام طور تي سنڌ جي تاريخن ۾ بلوچن جو ذڪر ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان ڏنل آهي، پر بلوچن جا سنڌ سان لاڳاپا گهڻا ڳاڙهي کان هئا. سندن بينڪون مهارڻ جي ٻنهي ڪپن تي ڏيبل کان وٺي هانسي ۽ حصار تائين هيون. غزنوي دور اندر دهليءَ تي تومارن، اجمير تي چوهاڻن، قنوج تي راتوڙن ۽ گجرات تي واگهيالن جي حڪومت هئي. خسرو شاه بن بهرام شاه سن 555 هه/1160ع ۾ وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سن 551 هه/1154ع ۾ راول جئيل

⁷² لالا ھیتورام ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 378-15.

⁷³ ”بلوچستان ٿرودي ايڇز“ گزيٽيئر، 1901ع، ص 181.

⁷⁴ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 74-107.

⁷⁵ بلوچستان ٿرودي ايڇز، 1901ع، ص 181 ۽ ڏسو دسترڪت سينسر گزيٽيئر مڪران ۽ فاران دسترڪتس بامبي دي ٽائيم پريس، 1907ع، ص 60.

⁷⁶ علي ڪوفي، ”چچ نامو“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1953ع، ص 68.

⁷⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 215.

پاٽيه جيسلمير جو شهر تعمير ڪرايو. سندس رياست جون اولهندي واريون حدون اراولي ٽڪرين تائين هيون. سندس پٽ سالاباهين سنڌ تي قبضو ڪرڻ لاءِ راجپوتن جو لشڪر تيار ڪيو.⁷⁸ ان وقت سنڌ ۾ طوائف الملوڪيءَ جو دور هو ۽ هندو راجا ٻيهر سنڌ تي قبضي ڄمائن لاءِ منتظر هئا؛ عين انهيءَ وقت بلوچن پنهنجي سردار خضر خان جي اڳواڻيءَ ۾ جيسلمير تي ڪاهه ڪئي. سالاباهين ٽن سون راجپوتن سان مارجي ويو. بلوچن ڏراوڙ جي قلعي تي قبضو ڪيو.⁷⁹

سومرا دور: سلطان محمود غزنويءَ جي وفات کانپوءِ خراسان ۾ سلجوقي اميرن زور ورتو، جن سان غزنوي فرمانروا مسلسل جنگين ۾ رڌل رهي. نيٺ غورين مٿو ڪنيو ۽ اهڙو زور ورتو جو سن 547 هـ / 1152 ع ۾ خسرو شاهه بن بهرام شاهه کي غزني ڇڏي لاهور کي تختگاهه ڪرڻو پيو. سندن حڪومت ايتري پوڻ ڪري سنڌ جي باشندن گڏجي امير سومري کي ٿريءَ جي شهر ۾ پنهنجو حاڪم مقرر ڪيو. سومرن جي رهڻو سنڌ ۾ حڪومت ڪانه هئي، پر جهالاوان بلوچستان ۾ ڪڇي به سندن ماتحت هئا.⁸⁰

سن 574 هـ / 1177 ع ۾ سلطان شهاب الدين اُچ، سنڌ ۽ ملتان فتح ڪيا ۽ سنڌ تي غورين ۽ غلام سلاطين جي حڪومت شروع ٿي ۽ سنڌ دهليءَ جي ماتحت هئي. اهڙو سلسلو خلجين ۽ تغلق سلطانن جي زماني ۾ سن 790 هـ / 1388 ع ۾ سلطان فيروز شاهه تغلق جي وفات تائين جاري رهيو. دهليءَ پاران ملتان، بکر ۽ سيوهڻ تي وقت بوقت نواب ائين پئي آيا ۽ ويا، مگر سنڌ جا حقيقي حڪمران اهو سمورو عرصو سومرا ئي هئا.⁸¹ تاريخ طاهري، تحفة الڪرام تاريخ معصوميءَ جي بيانن مان ايترو چئي سگهجي ٿو ته سومرا خاندان سن 1051 ع کان 1351 ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي.

سمن جو دور: سمن جو دور 1351 ع کان 1521 ع تائين هليو. سندن حڪومت جون حدون اتر ۾ سبيءَ تائين هيون. اهو سڄو علائقو سندن قبضي ۾ هو. ڄام نندي جي حڪومت ۾ 1508 ع تائين سبيءَ وارو خطو سنڌ سان شامل هوندو هو.⁸² سمن جو وڏو تعداد لسٻيلي ۽ مڪران ۾ رهندو هو. سنڌ جي سمن سومرن کان تنگ ٿي ڄام انڙ کي مڪران کان گهرايو جنهن سنڌ ۾ اچي سومرن جي پوئين حاڪم همير کي قتل ڪيو ۽ سنڌ تي قبضو ڪيو. ڄام انڙ کان پوءِ سندس ڀاءُ ڄام جون (جُڻو) سن 1354 ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. ڄام انڙ سمن جي حڪومت جو سنڌ ۾ پايو وڌو.⁸³

مڪران جهالاوان ۽ ڪڇيءَ جا جدگال جي پهريائين سومرن جي سردار جي ماتحت هئا. سي سومرن کان پوءِ سمن کي سردار سمجهڻ لڳا. سمن خلاف مير عمر مير واڙي براهويءَ جهالاوان ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. خاران جي نوشيرواني ملڪن به مير عمر جو طرف ورتو. سمن شڪست کاڌي. براهوي طاقت جون حدون پهريون ڀيرو مشڪي ۽ ڪولواهه تائين پکڙجي ويون. مير جلال خان جي اولاد مان رندن جي سردار مير شهڪ خان ڪڇيءَ جي

⁷⁸ ايضاً، ص 236.

⁷⁹ جي تاڻ، ”دي ائنلس ائنڊ ائنٽيڪيوٽيز آف راجستان“، واليوم 1، ڪلڪتا، 1894 ع، ص 239.

⁸⁰ آر. ايڇ. هيوز، ٻيولر، ”امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا“، واليوم 1، بلوچستان سيريز ڪلڪتا، 1908 ع، ص 165.

⁸¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958 ع، ص 313.

⁸² خداداد خان، ”لب تاريخ سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1959 ع، ص 65.

⁸³ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958 ع، ص 345-347 ۽ پڻ ڏس مير گل خان نصير جو ڪتاب ”تاريخ بلوچستان“ اقبال اسٽيشنري مارٽ ڪوئيٽا، 1952 ع.

گولا قوم کي شکست ڏيئي سمن کان سيوي، ڀاڙ، جهل، حب، ناڙي، پوه، موله، گاج ۽ ڌڙي پٺر جا پرڳڻا فتح ڪيا. پوءِ بلوچن جي ٻن مشهور قبيلن رندن ۽ لشارين 15 صدي عيسويءَ ۾ ڪڇيءَ جي ميدان ۾ بينڪون وڌيون.

سيوي ۽ ڀاڙ رندن جا تختگاهه شهر سڏجڻ لڳا. گنجايه کي لشارين پنهنجو تختگاهه مقرر ڪيو.⁸⁴ مير شهڪ خان جي وفات بعد سيوي ۽ ڀاڙ سندس پٽ مير چاڪر خان رند جي قبضي هيٺ اچي ويا. ستت ئي پوءِ گوهر جتڻيءَ جي سوال ڪري مير گهرام خان لشاري ۽ رندن جي سردار مير چاڪر خان رند جي پاڻ ۾ ٽيهن سالن تائين ويڙهه هلي. هن جنگ ۾ جيسلمير جي پاٽين، ملتان جي ناهرن ۽ سمن لشارين جو طرف ورتو ۽ قنڌار جي حاڪم امير ذوالنون ارغون رندن جو طرف ورتو. لشارين شڪست کاڌي منجهائن گهڻائي لشاري لڏي سنڌ ۾ رهڻ لڳا. مير ابوبڪر لشاري گجرات جي شهر پالڻپور ڏانهن هجرت ڪئي.⁸⁵ گجرات ۾ سمي ۽ وراهي ٻه ننڍيون بلوچ رياستون مٿين زماني جون يادگار هيون.⁸⁶ رندن ۽ لشارين واري جنگ جو هي واقعو 1486ع ۾ ٿيو.⁸⁷

بلوچن جي هن جنگ سبب افغانستان جي ارغون حڪمران امير ذوالنون سبيءَ تي حملو ڪيو.⁸⁸ ان جي مرڻ بعد شاهه بيگ ارغون حڪومت جون واڳون سنڀاليون. هن جي ڏينهن ۾ محمد شاهه شيبانيءَ خراسان جي حاڪم قنڌار تي حملو ڪرڻ جو ارادو ڪيو. شاهه بيگ ارغون محمد شاهه شيبانيءَ ڏانهن پنهنجا ايلچي موڪليا ۽ اطاعت جو اظهار ڪيو. انهيءَ کان پوءِ هڪ پاسي شاهه اسماعيل صفوي ثاني ته پئي پاسي بابر بادشاهه زور هنيا. ان ڪري شاهه بيگ ارغون کي خوف ٿيو ۽ هن 1518ع ۾ سيويءَ تي حملو ڪيو. هو جڏهن سبي جي ٻاهران پهتو تڏهن قلعي کي گهيرو ڪيائين، انهن ڏينهن ۾ سيويءَ تي سلطان پير ولي برلاس جي اولاد جو قبضو هو ۽ ٽي هزار بلوچ نوجوان قلعي جا نگران هئا. هن حملي ۾ شاهه بيگ کي فتح نصيب ٿي.⁸⁹ هن اتي مرزا عيسيٰ خان ترخان اول کي مقرر ڪري پاڻ قنڌار هليو ويو.⁹⁰ 1520ع ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ تي حملي ڪرڻ جو ارادو ڪيو. سلطان علي ارغون ۽ زيبڪ ترخان کي سبي (سيوي) جي قلعي تي محافظ مقرر ڪري، ٽي هزار سوار ساڻ ڪري سنڌ تي ڪاهي آيو. پر ڪامياب نه ٿيو. بعد ۾ ٻيهر حملو ڪيائين، آخر 11 محرم 927 هـ / 1520ع تي نٽي ۾ فاتح جي حيثيت سان داخل ٿيو.⁹¹ 1522ع ۾ هن وفات ڪئي. سندس مرڻ کانپوءِ سندس پٽ مرزا شاهه حسن ارغون حڪومت جون واڳون سنڀاليون. هن 1533ع ۾ افضل ڪوڪلتاش جي فرزندن کي سبيءَ تي پنهنجو نواب مقرر ڪري موڪليو.⁹² سن 971 هـ / 1553ع ڌاري مرزا شاهه حسن بکر تي مير شاهه محمود کي مقرر ڪيو. سلطان محمود خان تڏهن سيويءَ ۾ هو. بکر ۾ فساد ٿيڻ تي ماءُ

⁸⁴ ايضاً، ص 354.

⁸⁵ ايم ايل ڊيمز، ”پاپولر پوٽري آف بلوچ“، ڊي ٽري بيٽرس وار لنڊن، 1907ع، ص 23.

⁸⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 354.

⁸⁷ بگٽي قربان علي، ”مير چاڪر خان رند“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، مارچ 1982ع، ص 48.

⁸⁸ نذير احمد شاهه، ”سبي تاريخ کي آئيني ۾“، ماهوار زين ڪوئيتا، جنوري-فيبروري 1989ع، ص 41.

⁸⁹ سيد مير محمد بن سيد جلال تنوي، ”ترخان نامه“، تصحيح و حواشي: سيد حسام الدين شاهه راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 14.

⁹⁰ مير معصوم بکري، تاريخ معصومي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1953ع، ص 125.

⁹¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 384.

⁹² اعجاز الحق قدوسي، ”تاريخ سنڌ“، جلد ٻيو مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1974ع، ص 412.

جي پيغام پهچڻ شرط سلطان محمود خان آيو ۽ بکر جو ڪوٽ هٿ ڪري ٻين کي هڪلي ڪڍيائين.⁹³ اهڙيءَ طرح ارغون کان پوءِ ترخان گهراڻي جي حڪومت تائين يعني مرزا جاني بيگ جي راڄ تائين سبيءَ وارو خطو سنڌ جي حڪومت هيٺ رهيو.

سمن جي جن حاڪمن لسٻيلي تي حڪومت ڪئي. انهن مان هڪ شاخ رونجهه آهي، جنهن چوڏهين صدي عيسوي ڌاري ان وقت لسٻيلي کي اچي وسايو. جڏهن ته فقط سنڌ تي پر بلوچستان ۾ سبيءَ تائين سندن حڪومت هئي. اهي سما جيڪي لسٻيلي ۾ اچي ويٺا، تن اتي پنهنجو راڄ قائم ڪيو. انهن رونجهن اٽڪل 3 سؤ سال کن هن علائقي تي حڪومت ڪئي ۽ سترهين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ڌاري سندن حڪومت جي پڄاڻي ٿي ۽ سنڌ مان سمن جي حڪومت ختم ٿيڻ باوجود لسٻيلي تي سما حڪومت ڪندا هئا.⁹⁴

ڪلهوڙا دور: ميان يار محمد ڪلهوڙي منچر تائين جو علائقو پنهورن جي سردار قيصر خان کان ڪسيو. عالمگير جي ايلچي خواجه حسين ميان يار محمد کي سيويءَ کان ڪنڊياري تائين ملڪ حوالي ڪيو ۽ پنهنجي تختگاهه لاءِ دادو کان ستن ميلن جي مفاصلي تي خدا آباد ۾ نئون شهر تعمير ڪرايو جيڪو 1701ع کان 1767ع تائين انهن جو تختگاهه هو.⁹⁵

بعد ۾ هن ڪڇيءَ جي سردار قيصر خان مگسي، مير و خان شورڙ جي رند سردار ۽ پاڳڙيءَ جي زميندار کي، جي سندس مريد هئا، پنهنجو ڪري مراد ڪليري عرف گنجي کي ڪڇيءَ مٿان پنهنجو نائب مقرر ڪيو. بروهين جي شرارت وقت، ميان جي ٻن سپهه سالارن مير بهرام خان ٽالپور ۽ راڄي ليکيءَ اٺن هزارن جي لشڪر سان ميان جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪڇيءَ تي ڪاهه ڪئي. ڀاڙ جي ويجهو سنيءَ ڳوٺ وٽ ڪلهوڙن ۽ براهوئين جو مقابلو ٿيو. مير عبدالله خان شهباز بلوچستان وٽ ان وقت ٻن سؤن سوارن جو دستو هو، جن غنيم جو مقابلو ڪندي هو شهيد ٿي ويو ۽ ميان نور محمد فتح حاصل ڪئي.⁹⁶

سن 1706ع ۾ فتح پور (گنداواه) جو سردار مير پنهور هو. ان وقت ڪلهوڙن فتحپور فتح ڪيو تنهن ڪري هو دهليءَ جي بادشاهه ڏي ڏانهن ٿي ويو. جڏهن ميان دين محمد بادشاهي لشڪر سان وڙهندي پڪڙجي پيو. تڏهن فتحپور ٻيهر پنهورن کي مليو. تڏهن ميان يار محمد فتحپور پنهورن کان ورتو.⁹⁷ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دؤر حڪومت ۾ بلوچستان جو هي خطو سندس سرحدن ۾ شامل هو. سنڌ جي سرحدي پرڳڻي چانڊڪا جو تختگاهه لاڙڪاڻي کي مقرر ڪيائين. جڏهن هن وفات ڪئي ته وصيت ۾ سبي ۽ ڪڇيءَ وارو علائقو پنهنجي پٽ ميان مراد ياب خان کي ڏنو هئائين. ان طرح ڏسجي ٿو ته هي خطو گهڻو وقت سنڌ جي حڪمرانن جي هٿ هيٺ هو. ڇو جو هو پنهنجي حڪومت درويشي پيري ۽ مريديءَ جي بنياد تي قائم رکيو ايندا هئا.⁹⁸

انهيءَ وچ ۾ سن 1684ع ڌاري ميان نصير خان ڪلهوڙي جي وقت ۾ سيويءَ جو حاڪم مرزا خان ڀٽي هو. تنهن جي ميان سان جنگ لڳي، پر

⁹³ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ، ان جا شهر ۽ ماڻهو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڊسمبر 1981ع، ص 263.

⁹⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، ڇاپو ٻيو، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1973ع، ص 13.

⁹⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 462.

⁹⁶ ايضاً، 522.

⁹⁷ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ ۽ ان جا شهر ۽ ماڻهو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڊسمبر، 1981ع، ص 27.

⁹⁸ غلام رسول مهر، ”تاريخ سنڌ“، ڪلهوڙا دور حصو ٻيون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌي ترجمو، 1964ع، ص 842.

سگهوئي سندن وچ ۾ صلح ٿيو ۽ ميان نصير محمد ڪلهوڙو دهليءَ جي بادشاهه اورنگزيب ڏانهن ويو. پوءِ به ڀٽي جا افغان سيوي ۽ شڪارپور جا حاڪم رهيا.⁹⁹

سن 1729ع ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ مراد ڪليري گنجو سيويءَ جو حاڪم ٿيو. هن اتان جي سردار قيصر خان مگسي، بهرام خان لاشاري (سيويءَ واري) ۽ مير بلري ڪڇيءَ ۽ ٻين کي ماري مڃايو. 1738ع ۾ جڏهن نادر شاهه افشار سنڌ ۾ آيو، تڏهن شڪارپور دائودپوٽن کي ڏنائين ۽ سيوي افغانن کي، جيئن ڪي ورهيه اڳ هوندو هو.¹⁰⁰

ٽالپور دور: هن دور ۾ جڏهن سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو، تڏهن سبي ۽ ڪڇي علائقو خيرپور وارن ٽالپورن جي حوالي ٿيو. حيدرآباد واري مير مراد علي خان جي وفات بعد خيرپور جي مير رستم خان پنهنجي رياست پنهنجن پٽن ۾ ورهائي. اُن وقت خيرپور رياست جون حدون اتر ۾ سبزل ڪوٽ ۽ ڪشمور تائين، اولهه ۾ ڪڇي ۽ گنداواھ تائين ۽ ڏکڻ ۾ نوشهري فيروز تائين هيون. مير سهراب خان افغانن جا ڪي پرڳڻا هٿ ڪيا، جن کي موغلي سڏيندا هئا. هن حاڪم بلوچن جا به ڪي پرڳڻا هٿ ڪيا، جن کي بڙديڪ چوندا آهن. مير سهراب خان پنهنجي وصيت ۾ جڏهن حڪومت ورهائي، تڏهن سداگان بڙديڪ (بلوچستان) وارا حصا مير رستم خان جي حوالي ڪيائين ۽ ميرپور ماٿيلي، مهرڪي ۽ مغلي وارا حصا مير مبارڪ علي کي ڏنائين.¹⁰¹

هن دور ۾ اتر سنڌ جي ٽڪرين ۾ ڪشمور کان پوءِ مزارين جي رياست شروع ٿئي ٿي، جنهن جو تختگاهه روجهڙ هو. جوڊيرا غازي خان کان هڪ سؤ ڏهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هڙند ۽ ڊاجل ڏانهن ويندي براهوي لشڪر کي مزارچہ جي حدن مان لنگهڻو پوندو هو. قلات جي اهڙي فوجي نقل و حمل کي مزاری پنهنجي آزاديءَ لاءِ خطرو ۽ قومي وقار لاءِ بي عزتي تصور ڪندا هئا. مير محبت خان جي ڏينهن ۾ قلات جي لشڪر هڪڙي ڀيري مزارين تي ڪاهي ڪشمور ۾ ڦرل ڪئي هئي. پوءِ نصير خان بگٽين جي مدد وٺي روجهڙ ۾ ڦرل ڪرائي هئي ۽ ڪشمور وٽ هڪ قلعو نالي عمرڪوٽ تعمير ڪرائي منجهس براهوي لشڪر ويهاريو هو. مزارين جي سردار مير حمل خان ثالث قلات جي ڪاررواين خلاف مير فتح علي خان کي درخواست ڪئي. فاتح مير هڪ توبخاني جو دستو مزارين جي مدد لاءِ موڪليو. ٽالپوري توبخاني جي گولاباريءَ ڪري عمرڪوٽ جي قلعي جي ديوارن ۾ شگاف پئجي ويا. براهوي لشڪر جا ٻه عملدار مينهان خان ۽ سنجر خان مارجي ويا ۽ براهوي لشڪر ۾ ڀڄ پيئي. 1792ع ۾ مير حمل خان ٽالپورن جي اطاعت قبول ڪئي ۽ مزارچہ جو علائقو راجنپور تائين ٽالپوري حڪومت ۾ شامل ٿي ويو.¹⁰²

بگٽين جي سردار بيورغ جنهن براهوين سان شريڪ ٿي روجهڙ کي لٽيو هو. تنهن کان انتقام وٺڻ لاءِ مزارين ۽ ٽالپورن جي فوج گڏجي بگٽين تي ڪاهه ڪئي. 1792ع ۾ سپاه آف جي جنگ ۾ بگٽين شڪست کاڌي. مزارين ۽ بليدين جي تعاون ڪري ٽالپوري حڪومت جي اتر واري سرحد ديرجات تائين مضبوط ٿي ويئي. 1801ع ۾ مير حمل خان جي وفات بعد مير بهرام خان مزارين جي سرداري ڀڳ ٻڏي.¹⁰³

⁹⁹ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ ۽ ان جا شهر ۽ ماڻهو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڊسمبر 1988ع، ص 263.

¹⁰⁰ ايضاً، ص 264.

¹⁰¹ مهر غلام رسول، ”تاريخ ڪلهوڙا“، حصو پهرين، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، 1974ع، ص 412.

¹⁰² رحيمداد شيدائي مولائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 586.

¹⁰³ ايضاً، ص 587.

هن دور ۾ 1795ع ۾ قلات جي بيگلر بيگي مير محمد نصير خان وفات ڪئي. سندس ولي عهد پٽ شهزادو محمود صغير هو تنهن ڪري شاهي خاندانن مان پهريائين بهرام خان ڪڇيءَ ۾ فساد ڪرايو. جنهن کي زمان شاه گرفتار ڪرايو. پوءِ حڪومت جو ڪاروبار شهزادي جا به ماتيل پائر مير رحيم خان ۽ مير مصطفيٰ خان هلائڻ لڳا. منجهان مصطفيٰ ڪڇي هڙند ۽ داخل مٿان نائب هو. هن حيدرآباد سرڪار کان ڪراچي جي بندر جو مطالبو ڪيو ۽ بهاولپور جي نواب محمد صادق خان سان معاهدو ڪيو.¹⁰⁴ ان معاهدي موجب ٻنهي سنڌ تي ڪاه ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. شهزادي مصطفيٰ سنڌو درياهه جي ساڄي پاسي ۽ نواب محمد صادق کاٻي پاسي تي قبضو ڪرڻ جو ارادو ڪيو. براهوي شهزادي جي هڪ پوڙهي ڇاچي ڪوٽڙيءَ ۾ رهندي هئي، جنهن جي پرورش مير غلام علي خان ڪندو هو. مير صاحب ان پوڙهيءَ کي گهراڻي سمجھائي گنداواه ڏانهن روانو ڪيو. پوڙهي اتي اچي شهزادي مصطفيٰ کي سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن وچ ۾ اتفاق اهڙو ٿيو جو مير رحيم خان کي مير مصطفيٰ خان گولي هڻي ماري وڌو.¹⁰⁵

ان حادثي کان پوءِ مير غلام عليءَ قلات دربار ڏانهن همدرديءَ طور پنهنجو ايلچي روانو ڪيو ۽ طرفين ۾ صلح ٿيو. مير غلام علي خان مير محمد نصير خان جي ڀائٽي سان پاڳ جي شهر ۾ ڌوم ڌام سان شادي ڪئي. ان موقعي تي مهمانن جو تعداد چاليهه هزار هو.¹⁰⁶

خان قلات مير نصير خان جي دور حڪومت ۾ سندس هڪ وزير لالا گنگارام مقرر ٿيو. جيڪو سکر شهر جو هو.¹⁰⁷

انگريزن جو دور: انگريزن جڏهن افغانستان تي حملو ڪيو تڏهن هنن بکر، شڪارپور، خانڳڙهه (جيڪب آباد)، ڍاڍر، شاهپور ۽ ڪوئيٽا ۾ پنهنجا فوجي اڏا قائم ڪيا، جتي فوجين لاءِ ڪاڏي پيٽي جو سامان مهيا ڪيو ويندو هو.¹⁰⁸ انهن اڏن جو وڏو عملدار جان جيڪب کي مقرر ڪيو ويو.¹⁰⁹ جڏهن انگريزن افغانستان واري جنگ پوري ڪئي. تڏهن هي علائقو قلات جي خانن جي حوالي ڪيائون. خان قلات جي دور حڪومت ۾ سندس مقرر ٿيل شاه غازي¹¹⁰ سندس سياري واري قيام گاهه خانڳڙهه (جيڪب آباد) ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. جيڪب آباد ۾ سندس نالي پٺيان هڪ پاڙو جتي هو رهندو هو.¹¹¹ جيڪو اڄ تائين قائم آهي.

خان قلات کان پوءِ سبي خطي ۾ بارڪڙي حڪومت قائم ٿي ۽ سن 1877ع ۾ بلوچستان کي هڪ ايجنسي جي حيثيت ۾ مرڪز جي حوالي ڪري سر رابرٽ سنڊيمن کي ان جو ايجنٽ ٿوڊي گورنر جنرل مقرر ڪيو ويو. جنهن جي ماتحت ٽي اسسٽنٽ پوليتيڪل ايجنٽ مقرر ڪيا ويا، جن مان هڪڙو جيڪب آباد ۾ مقرر ڪيو ويو.¹¹²

¹⁰⁴ ايضاً، ص 618.

¹⁰⁵ اي ڊبليو هيوجس، ”بلوچستان“، لنڊن، 1877ع، ص 90-91.

¹⁰⁶ قليچ بيگ فريڊون بيگ، ”هستري آف سنڌ“، ڊي ڇپنام ڪراچي، واليوم-2، 1900ع، ص 210.

¹⁰⁷ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 341ع، ڇاپو ٻيو.

¹⁰⁸ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 714.

¹⁰⁹ قريشي عبدالرزاق، ”مشاهير جيڪب آباد“، شاهين بوڪ ڊپو، جيڪب آباد، 1973ع، ص 6.

¹¹⁰ خان قلات جي وزير جي عهدي جو نالو آهي.

¹¹¹ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچ اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 361.

¹¹² ايضاً، ص 626.

سن 1843ع کان اڳ جيڪب آباد جو نالو خانڳڙھ هو. اُن وقت خان قلات خان خداداد خان جو اُتي قلعو هو¹¹³، جتي سردين ۾ هو اچي رهندو هو. ڪڇي علائقي جي شيخ خاندان مان موسيٰ خان بعد ۾ نواب محمد خان شيخ خان قلات جو سرڪاري وڪيل مقرر ٿيو. جيڪو سنڌ جي حڪومت سان واسطيدار معاملن لاءِ مقرر ڪيو ويو هو¹¹⁴ ۽ آزاديءَ تائين وڪالت جو هي سلسلو جاري رهيو.

سن 1843ع ۾ انگريزن جڏهن سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن دوکي سان خانڳڙھ تي قبضو ڪيائون ۽ جان جيڪب نالي هڪ انگريز کي اتي ڇانوڻي قائم ڪرڻ لاءِ پوليتيڪل آفيسر مقرر ڪيو. جنهن بعد ۾ شهر جو نالو خانڳڙھ کان بدلائي پنهنجي نالي پٺيان جيڪب آباد رکيو¹¹⁵، جيڪو اڄ تائين قائم آهي. انگريزن کان اڳ هي علائقو خان قلات جي حڪومت ۾ شامل هو.

واپاري نٿا: سنڌ کي اهو فخر حاصل رهيو آهي ته قديم زماني کان نه صرف بلوچستان بلڪ ان کان اڳتي، ايران، افغانستان، يورپ ۽ عربستان تائين واپار هلندو هو. هوڏانهن لنڪا ۽ هندوستان لاءِ واپاري منڊيءَ جي حيثيت رکندو هو. هتان هڪ طرف واهڻن ۽ غورابن ذريعي واپار هلندو هو ته ٻئي طرف ڪيترن ئي خشڪي جي رستن ذريعي واپاري قافلا هلندا هئا، ان ڪري هن ملڪ کي ايشيا کنڊ ۾ واپار جي لحاظ کان اهم حيثيت جو حامل ملڪ سمجهيو ويندو هو.

واپاري رستا: راجا ڇچ جي زماني ۾ ان جو تختگاهه اروڙ هو. سندس مرڻ بعد سندس ڀاءُ چندرسين تخت تي ويٺو. هن بلوچستان ۾ ڪنراج کان اوريان ۽ وندر کان پريان هڪ قلعو اڏايو. جنهن جو نالو ”بالي ڪوٽ“ رکيائين، جتي پنهنجي لشڪر جي ڇانوڻي بنايائين ۽ سامونڊي بندر پڻ تعمير ڪرايا.¹¹⁶

بعد ۾ هن ارمابيل يعني لسبيلي کي زور وٺرايو ۽ مڪران وارا قلعو مضبوط ڪرائي ڪرمان تائين پنهنجي سرحد کي مضبوط ڪيائين¹¹⁷. هن سمنڊ جي ڪناري وارن بندرن تي سڌاري طرف ڌيان ڏنو. ان ڪري واپار ۾ واڌارو ٿيو ۽ ڏيساورن مان مال گهڻي انداز ۾ اچڻ لڳو. عربستان، ايران ۽ ميسوپوٽيميا سان واپار ۾ اضافو ٿيو.¹¹⁸

چندرسين جي مرڻ کان پوءِ راجا ڏاهر بادشاهه بڻيو. هن سڄي سنڌ ۾ ڪيترائي واپاري رستا جوڙايا ۽ واپار کي همٿايائين. اهي واپاري رستا اولهه طرف ڪرمان تائين ۽ اوڀر ۾ ڪنوج تائين پهتا. مڪران واري خطي کي تاريخي لحاظ کان وڏي اهميت حاصل هئي. راجا ڏاهر واري زماني ۾ مڪران وارو ساحلي علائقو سنڌ جي حدن ۾ شامل هو¹¹⁹. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي ماڻهن ان پاسي سڪونت اختيار ڪندي علائقي جي واپار تي پنهنجو اثر وڌايو¹²⁰. ان ڪري واپاري منڊين، بندرن ۽ بازارن ۾ سنڌي واپارين سندس گمائشتن ۽ منشين جي گهڻائي نظر ايندي هئي.

بلوچستان مان لنگهندڙ واپاري قافلن لاءِ خضدار، نال ۽ تربت کي ملائيندي هڪ رستو دريا مشڪي جي علائقي مان گذرندو ڪولواھ ۽ ڪيچ

¹¹³ سڌايو غلام نبي، ڊاڪٽر، ”جيڪب آباد جي تاريخ تي هڪ نظر“، مخزن حقيقت جوهار، سنڌ هارس ائنڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع، ص 16.

¹¹⁴ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا، 1973ع، ص 364.

¹¹⁵ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا، 1973ع، ص 683.

¹¹⁶ رامچند ايس ڪٽري، ”شري هنگلاج جي ياترا“، اچي قبر رامپارٽ روڊ ڪراچي، 73-1974ع، ص 177.

¹¹⁷ ايضاً.

¹¹⁸ ڊسٽرڪٽ سينس رپورٽ آف مڪران، ڊسٽرڪٽ 1961ع، ص 1-14.

¹¹⁹ ايضاً، ص 1-14.

¹²⁰ ايضاً.

جي وادين ۾ داخل ٿيندو هو. هڪ ٻي واٽ سوراب کان پنجگور ويندي هئي، جيڪا مڪران ۽ سياهان جي جبلن مان لنگهندي هئي. سنڌ ۽ بلوچستان کي مڪران ذريعي ملائيندڙ ٽين واٽ اها آهي، جيڪا مڪران ۽ لسٻيلي کان نڪرڻ کان پوءِ لڪي جبلن کي پار ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيندي هئي. مڪران جي ساحلي علائقي ۾ به هڪ اهم رستو موجود آهي جيڪو ايراني بلوچستان مان نڪري، انهيءَ ساحلي علائقي کي پار ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيندو هو.¹²¹ اهو رستو قديم زماني کان آمد و رفت ۽ مواصلات توڙي وڻج واپار ۽ فوجي حملن لاءِ هوندو هو.¹²² هولڊيج انهيءَ رستي بابت لکي ٿو ته: بار سان لڏيل اٺن سان وادي ۽ سنڌ کان وٺي ايران تائين مڪران جي وچان مسافري ڪرڻ لاءِ ممڪن هو. اسان کي واٽ تي ڪابه تڪليف نه ٿي. رستي تي پٿر سان پاڻيءَ جا ننڍا تلاءُ ٺهيل آهن ۽ سرن سان بند ٻڏي پاڻي گڏ ڪرڻ جو بندوبست ڪيل آهي.“¹²³

انهيءَ رستي کان ڪيترائي سنڌي ڪٽنب ۽ قبيلا پنهنجي معاشي ضرورتن ۽ واپار سانگي لسٻيلي ۽ مڪران ۾ وڃي وينا ۽ ڪي اڃا به اڳتي ايران طرف ويا. اهوئي رستو آهي، جتان سنڌ ۽ بلوچستان جا قبيلا پنهنجن مينهن يا ڏٽن ۽ اٺن جا وڳ ڪاهي پهرين بلوچستان ۾ وڃي وينا ۽ پوءِ ايران کي پار ڪري اڳتي دجله ۽ فرات ندين جي ماٿريءَ ۾ وڃي آباد ٿيا.¹²⁴

ايراني نار ۽ واديءَ سنڌ جي وچ ۾ سڀ کان اهم واپاري ذريعو مڪران وارو ساحلي علائقو هو. جتان سامونڊي بار بردار واهڻن ۽ غورابن جي اچ وڃ ذريعي سنڌ جا واپاري پنهنجو مال ايراني فارعدن ۽ مصر تائين پهچائيندا هئا. واپار جي هن ڏي وٺ سبب سنڌي ٻوليءَ جو ان طرف چڙهيل وڌيو. اهڙيءَ طرح ڪيچ مڪران جي واپاري قافلن ۾ مڪران جي شهزادي پنهنوءَ جو واپاري قافلو سنڌ طرف پنيور اچڻ ۽ اتي مشڪ عنبر ۽ عطر جو واپار ڪرڻ، سسئيءَ سان عشق ۽ شادي ڪرڻ وڏي اهميت جو حامل هو.¹²⁵ هي عشق سنڌ ۽ بلوچستان جي تاريخي واپاري ناتن جي شاهدي ڏئي ٿو.¹²⁶

مرزا شاهه حسن ارغون، جنهن ملتان فتح ڪيو ان وقت شال (ڪوئيٽا) سيوي، مستونگ ويندي گرم سيل تائين سڀ علائقا ارغون جي قبضي هيٺ هئا. قنڌار مرزا غازي بيگ ترخان جي جاگير ۾ شامل هو. تنهن ڪري هرات، خراسان ۽ سمرقند جا رستا سنڌ سان واپار لاءِ کليل هئا ۽ سمنڊ رستي واپار لاهري بندر ۽ نئي وٽان چالو هو.¹²⁷

پنيور جي خشڪيءَ جو واپار ڪيچ جي هوت بلوچن جي قافلن رستي، قلات، سيوا، قنڌار، همدان، سيستان، خراسان، کرمان، فارسي چين، سيلون، ڪشمير، بابل ۽ مصر وغيره سان هلندو هو. قافلا گهڻو ڪري رات جو سفر ڪندا هئا. تارن وسيلي وقت معلوم ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي آرڪوشيا ڪوئيٽا (پشين) پرڳڻي جون مينهن مشهور هيون،¹²⁸ پر جيڪو واپار سيلون، چين ۽ انڊونيشيا ۽ جاوا سان ملندو هو اهو سامونڊي پٿرن ذريعي ملندو هو.

¹²¹ بلوچ، ملڪ محمد سعيد، ”بلوچستان ماقبل تاريخ“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا، 1971ع، ص 161.

¹²² ايضاً

¹²³ هولڊيج، ”دي جئس آف انڊيا“، اي هسٽاريڪل نيريٽولنڊن، 1910ع، ص 289.

¹²⁴ سجرڊ ويسٽپال هيليش، ”دي جت آف پاڪستان“، ڊانڪرائنڊ هيملٽ برلن، 1964ع، ص 10-106.

¹²⁵ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سسئي پنهنون“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 27-5.

¹²⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 579.

¹²⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 431.

¹²⁸ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 85.

هوڏانهن سنڌ ۽ ساراوان علائقي جي واپاري رستن ۽ ذريعن تي غور ڪنداسين ته معلوم ٿيندو ته ٻنهي خطن کي کيرٿر جبل ڌار ڪن ٿا. انهن جبلن جي قطار سان ڪيترائي لڪ ۽ رستا ڦٽن ٿا، جن کي پار ڪري سنڌ ۾ داخل ٿبو آهي. انهن سڀني ۾ اهم رستو اهو به آهي، جيڪو مولا لڪ مان لنگهي پهرين ڪڇي علائقي ۾ پهچي ٿو ۽ اتان پوءِ سنڌ ۾ داخل ٿئي ٿو. هي وات خضدار کي گنداواه سان ملائيندي آهي. خضدار جي ڏکڻ ۾ هڪڙو ٻيو رستو پڻ آهي، جتان بازار لڪ پار ڪرڻ کان پوءِ لسٻيلي ۾ داخل ٿبو آهي، هتان قلات کان ٿيندو قنڌار پهچبو آهي، بعد ۾ واپار جو اهو سلسلو وڌندو روس تائين به وڃي پهتو.

هي رستو انگريزي دؤر حڪومت تائين پڻ قائم رهيو. هتان افغان واپاري انگريز واپارين کان ڪراچيءَ مان مال خريد ڪرڻ بعد لسٻيلي، خضدار ۽ قلات واري رستي کان قنڌار ويندا هئا.¹²⁹ اهڙيءَ طرح هڪ ٻي وات سيوهڻ کان چانڊڪا جهل ۽ گنداواه جي رستي ڏاڍر، سبي، مولو ۽ بولان ڌڻن کان ٿيندي افغانستان ويندي هئي.¹³⁰

بلوچستان کان سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ خاص طور ٻن لڪن کان لنگهڻو پوي ٿو. پهرين بولان لڪ ۽ ٻيو مولالڪ. بولان لڪ وارو رستو موجوده جيڪب آباد وٽان لنگهي شڪارپور شهر جي ٿورو پريان ڳوٺ لڪي يا ماڙيءَ وٽ پهچندو هو. اتان هڪ اڙوڙ تائين ويندو هو ۽ ٻيو رستو شڪارپور ضلعي جي ڳوٺ اورنگ آباد، امرت ۽ مديجيءَ وٽان لنگهي لاڙڪاڻي ضلعي جي ڳوٺ ماهوتا لاڙڪاڻو، موهن جو دڙو، بادهم، ڌامراه ۽ دادو ضلعي جي قديم ڳوٺ لوهر جي دڙو، خدا آباد، سيوهڻ، آمري، لاڙ جي شهرن نصيرڪوٽ ۽ جهرڪ کان ٿيندو ديبل تائين ويندو هو.¹³¹ اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو رستو مولالڪ کان جيڪب آباد ضلعي جي ڳڙهي خيرو تعلقي مان لنگهي لاڙڪاڻي ضلعي جي قديم شهر جهڪر جو دڙو کان ٿيندو مٿي ذڪر ڪيل رستي سان ملندو هو.¹³²

انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ سنڌ جي واپار توڙي اقتصادي حالتن ۾ وڌيڪ اضافو ٿيو، ڇو ته انهن رستن جي اهميت ۽ گهرج جي وڌيڪ ضرورت محسوس ڪئي ويئي ۽ سنڌ ۽ بلوچستان کي ڳنڍڻ لاءِ 1986ع ۾ روهڙيءَ کان واپا جيڪب آباد، سبي ۽ ڪوئيٽا تائين هڪ پڪورود تعمير ڪرايو ويو. گڏوگڏ ان رستي سان ريلوي لائين به وڇائي ويئي.¹³³ بعد ۾ ان لائين کي سبيءَ کان ڪوست (ڪوئيٽا) کان هڪ طرف زاهدان (ايران) ته ٻئي طرف چمن ۽ فورت سنڊي من سان ملايو ويو، جنهن سبب علائقن جو واپار وڌڻ لڳو.¹³⁴

آزاديءَ کان پوءِ حڪومت، ڪوئيٽا کي ڪراچيءَ سان ڳنڍڻ لاءِ واپا خضدار ۽ لسٻيلو هڪ پڪورود تعمير ڪرايو. هن روڊ کي هڪ طرف مڪران ته ٻئي طرف لاهوت لامڪان تائين وڌايو ويو آهي. هوڏانهن ڪوئيٽا جيڪب آباد روڊ کي مختلف شهرن سان ملايو ويو آهي. جهڙوڪ: ڪوئيٽا کان زاهدان، ڪوئيٽا کان چمن، فورت سنڊيمن، هرنائي لورالائي، سبيءَ کان هرنائي، ڪوهلو، ڪشمور کان سٽي (گئس)، ڊيرا بگٽيءَ تائين. ان کان علاوه

¹²⁹ ايڇ. ٽي سورلي، ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي“، همفري ملفورڊ لنڊن، 1940ع، ص 75.

¹³⁰ رحيمداد مولاڻي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“ سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، 1959ع، ص 389.

¹³¹ ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، ”حقيقت جو هار“، مخزن سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع، ص 8.

¹³² ايس. پي. چيلاڻي، ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“، مترجم: سراج الحق، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي ۽ حيدرآباد، 1958ع، ص 143.

¹³³ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا، 1973ع، ص 601.

¹³⁴ ايضاً.

ٻيا ڪيترا ننڍا ننڍا روڊ ۽ لنڪ روڊ تعمير ڪرايا ويا آهن.

اهڙيءَ طرح ريل ذريعي جيڪب آباد کي پهرين هڪ طرف ڪشمور بعد ۾ ڊيرا غازي خان ۽ ملتان سان ملايو ويو ته ٻئي طرف شهدادڪوٽ سان ڳنڍيو ويو.

مٿي ذڪر ڪيل رستن ۽ ريلوي لائين ذريعي سنڌ ۽ بلوچستان جا واپاري ناتا تمام گهڻي ترقي ڪري چڪا آهن. چوٽه هاڻ اڳ وانگر اٺن ۽ ٻيل گاڏين جي قافلن ذريعي واپار ڪونه ٿو ٿئي. اڄڪلهه جهان، ريلن، ترڪن، ٽريڪٽرن موٽرن ۽ بسن ذريعي واپار پيو هلي ۽ تمام ٿوري وقت ۾ تمام پري تائين واپاري مال پهچايو پيو وڃي.

ان اڄ وڃ ۽ ميل ميلاب سبب ٻنهي صوبن ۾ واپار وڌي ترقي ڪري چڪو آهي، ان کان علاوه سنڌ ۽ بلوچستان جي ميلن ملاڪڙن ۾ خاص طور سبي ۽ جيڪب آباد جي تاريخي قديم ميلن جي موقعن تي به مختلف علائقن کان هر قسم جو مال ۽ مصنوعات واپار لاءِ آندا وڃن ٿا ۽ ڪروڙين روپين جو واپار ٿئي ٿو جنهن سبب ٻنهي خطن جي واپار ۾ روز بروز اضافو ٿيندو رهي ٿو. ان طرح هي سلسلو آئينده به وڌندو رهندو.

واپاري پيداوار ۽ مشهور شهر:

سنڌ ۽ بلوچستان قديم زماني کان هڪ ئي خطي ”سنڌ“ جي نالي سان مشهور رهيو آهي. قديم زماني کان ٻنهي علائقن جو واپار هڪ ئي علائقي نالي ٿيندو رهيو آهي، چوٽه سنڌ ايشيا ۽ يورپ جي مرڪز جي حيثيت رکندو هو. پر ڏيهه ۾ هي خطو واپار جو ذريعو مڃيو ويندو هو. جنهن جو مختصر جائزو وٺجي ٿو.

سنڌونديءَ ملڪ کي قدرتي طرح اهڙي واپاري اهميت بخشي هئي جو اهو ديسان ديس مشهور هو. سنڌونديءَ جي ڪناري تي سنڌ جي مختلف دورن ۾ الور ۽ منصوره / برهمڻ آباد، بکر، ديبل، لاهري بندر، سيوهڻ، نصرپور ۽ ٺٽي جهڙا ناميارا شهر آباد ٿيا.¹³⁵

هوڏانهن بلوچستان ۾ گوادر ۽ سونمياڻي مشهور بندرن جي حيثيت رکن ٿا، جن جو قديم زماني کان سنڌ جي لاڙ واري شاهه بندر سان واپار ٿيندو هو. ان کان علاوه بلوچستان جو مال سونمياڻي ۽ مڪران جي ٻين بندرن ذريعي سنڌ جي ڪيئي بندر تان آندو ويندو هو.¹³⁶

سنڌ هڪ زرعي ملڪ آهي، جتي هر قسم جي زرعي جنس جي پيداوار ٿئي ٿي، جيڪا قديم زماني کان ٻاهر موڪلي وڃي ٿي. نه صرف زرعي بلڪ معدني ۽ صنعتي لحاظ کان به هي خطو وڏي اهميت جو حامل رهندو آهي. ان جي درآمد ۽ برآمد ۾ زندگيءَ جي ضرورتن جون سڀ شيون اچي وڃن ٿيون.

ڊاڪٽر ايس. پي ڇيلاڻي لکي ٿو: ”سنڌ مان ڪافي انداز ۾ ۽ ڪيترن ئي قسمن جو ڪپڙو ريشمي شيون، نير، شورو، ڪلون ۽ چمڙي جو سامان سڱن وارو چوپايو مال (ڪير ڏيندڙ) ۽ ڪير مان ٺهندڙ شيون، آفيم، اناج، مڇي ۽ ڪنڀ وغيره برآمد ڪيا ويندا هئا.“¹³⁷

¹³⁵ ايس. پي ڇيلاڻي، ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“، مترجم: سراج الحق، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڪراچي، 1958ع، ص 16.

¹³⁶ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1977ع، ص 136.

¹³⁷ ايس. پي ڇيلاڻي، ڊاڪٽر، ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“، مترجم: سراج الحق، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڪراچي، 1958ع، ص 154.

بلوچستان خطي ۾ به زرعي جنسن کان علاوه معدني ۽ صنعتي پيداوار ٿئي ٿي، جيڪا وڏي اهميت رکي ٿي. خطي ۾ جانورن جون ڪلون ۽ اُن سنڌ جا اڪثر واپاري حاصل ڪن ٿا.¹³⁸ اهڙيءَ طرح سنڌ مان گيهه ۽ مڪڻ جو ڀڙ هن طرف واپار ٿئي ٿو.¹³⁹ تڏن، نورڙين، توڪرين، فراسين ۽ فرزينن جو واپار بلوچستان جي اهم واپار جي حيثيت رکي ٿو.¹⁴⁰

ڪارڪون بلوچستان صوبي جي اهم پيداوار آهي، خاص طور مڪران ان جو مرڪز آهي. خاران، چاغي، لس پيلي، تربت، قلات ڪچي ۽ سبيءَ ۾ به پيداوار ٿئي ٿي، جيڪا سنڌ طرف دهن ۾ بند ڪري واپار لاءِ موڪلي وڃي ٿي.¹⁴¹

انگريز واپاري مخمل، اُوني گرم ڪپڙو رنگين چيٽون، کنڊ، مصالحا ۽ ڌاتن جو واپار ڪندا هئا. مارواڙا ۽ بلوچستان کان ڪٿا سنڌ جي شهرن ۾ وڪري لاءِ آڻيندا هئا. گجرات کان ريشمي ڪپڙو ۽ جڙي پوتيون، خراسان (بلوچستان) کان خشڪ ۽ تازا ميوا ڪلابتون ۽ نمدا برآمد ٿيندا هئا.

مغلن جي دور ۾ سکر، بکر ۽ شڪارپور جا شهر واپار جي لحاظ کان وڏي اهميت جا حامل هئا. شڪارپور جو شهر وچ ايشيا قنڌار ۽ خراسان لاءِ مارڪيٽ هو، ان ڪري قنڌار جا نواب شڪارپور ۾ اچي رهندا هئا.¹⁴²

سترهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ روهڙيءَ ۽ بکر وڏي مقبوليت حاصل ڪري چڪا هئا. خاص طور ڪپڙي، نير (Indigo) ۽ باغات جي ڪري انهن کي اهميت حاصل هئي ۽ خراسان جا قافلا سياري ۾ بکر ايندا هئا، روهڙيءَ جي شهر مان ملتاني سوتي ڪپڙو، ريشم ۽ رنگ خريد ڪندا هئا. شڪارپور دره بولان واري رستي تي واپار جي لحاظ کان سنڌ جو پهريون نمبر دولت مند شهر هو. هن شهر جو واپار لاهور، ملتان، سونمياڻي، قلات، ڪيچ مڪران، بحيره خضر، خراسان، بخارا، قنڌار ۽ قابل سان هلندڙ هو. خاص ڪري هي شهر خراسان جي پشم ۾ قنڌار جي سڪن ۽ تازن ميون جي وڪري لاءِ مارڪيٽ هو.

پروفيسر نذير احمد لکي ٿو: قيام پاڪستان کان اڳ شڪارپور جي اقتصادي ترقي ۽ معاشي خوشحاليءَ جو سبب تجارتي ناتا هئا، جيڪي هڪ طرف بلوچستان کان وٺي افغانستان، بلڪ روسي ترڪستان تائين پکڙيل هئا، ته ٻئي طرف احمد آباد، بمبئي، ڌاڙڏاڙ، حيدرآباد دکن، مدراس، بينگلور، ڪلڪتي، برما جي گاديءَ جي هنڌ رنگوي تائين وڃي پهتا.¹⁴³ افغانستان ڪپڙي جي واپار کان سواءِ هندو واپاري، بلوچستان ۽ افغانستان ۽ روسي ترڪستان مان تازو ۽ خشڪ ميوو به سنڌ مان ننڍي کنڊ جي ٻين علائقن ڏانهن موڪليندا هئا.¹⁴⁴

اله جڙيو انصاري سنڌ ۽ بلوچستان جي واپاري ناتن بابت لکي ٿو: ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ مان ڪافي انداز ۾ ڪيترن ئي قسمن جو ڪپڙو، ريشمي شيون، نير، شورو، ڪلون، چمڙي جو سامان، سڱن وارو چوپايو مال، ڪير مان ٺهندڙ شيون، آفيم، اناج، مڇي ۽ ڪنڀ برآمد ڪيا ويندا هئا. موت

¹³⁸ سموالھ بچايو يار محمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو پنجون، 1971ع، ص 20.

¹³⁹ ايضاً

¹⁴⁰ ايضاً، 22.

¹⁴¹ عبدالغفور، ”هٿلار“ ماهوار اولس ڪوئيتا، جنوري- فيبروري 1987ع، ص 45.

¹⁴² رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 559.

¹⁴³ صديقي، نذير احمد، پروفيسر، ”شڪارپور جو مختصر اقتصادي جائزو“، شڪارپور ماضي ۽ حال جشن شڪارپور، پبليڪيشن ڪاميٽي شڪارپور، 1984ع، ص 257.

¹⁴⁴ ايضاً، 258.

۾ سنڌ ٻاهران، ذاتو، شيهو، ٽين، لوه، رڪ، سون، چاندي، آسائشي سامان، وڏي بر وارو ڪپڙو، اوني مخمل ۽ ريشمي ڪپڙو موتي، پٿر، مصالحا، ڪارا مرچ، ميو ۽ ڇهه ڏينهن درآمد ڪندي هئي.¹⁴⁵

هو وڌيڪ لکي ٿو: سنڌ ۾ ڪراچي ۽ بلوچستان ۾ سونميائي ٻئي ننڍا بندر هئا. ٻنهي بندرن کان قلات، قنڌار ۽ پنجاب جو مال ايندو ويندو هو. خشڪي رستي شڪارپور واپار ڪري مشهور شهر هو. افغانستان ۽ بلوچستان وچ ايشيا جي مال جا قافلا شڪارپور ۾ اچي لهندا هئا.¹⁴⁶ ان کان علاوه ديبل، منصوره، قزدار (خضدار)، الور، ملتان، قنوج، قنڌايل (گندواه) واپار جا مرڪزي شهر هئا.¹⁴⁷ بلوچستان جي منڙي ۽ مهرڳڙھ جا گدرا به وڏي اهميت رکن ٿا ۽ پنهنجي مناس ۽ سواد سبب پري پري تائين مشهور آهن، جن جي پيدائش ۾ بلوچستان جي اڳوڻي گورنر نواب غوث بخش خان رئيساڻي وڏي محنت ڪئي. ان ڪري انهن جو نالو به رئيساڻي گدرا مشهور آهي. مڪران جي ساحل جا هندو واپاري اصل ۾ سنڌ کان آيل آهن، جيڪي واپار سانگي اتي رهي پيا، گوادر جا لوڻيا (خوجا) اصل ڪڇ کان اچي مستقل طور مڪران ۾ آباد ٿيا.¹⁴⁸ سنڌ ۽ بلوچستان جي واپارين جو هي سلسلو قديم زماني کان جاري آهي. واپاري پنهنجي معاشي حالتن ڪري اڪثر لڏ پلاڻ ڪندا رهندا هئا. جتي مختلف قسم جو واپار اختيار ڪري پنهنجو گذر سفر ڪندا هئا.

واپار جي لحاظ کان سکر جو شهر به وڏي اهميت رکي ٿو. جيڪو بلوچستان، پنجاب ۽ افغانستان لاءِ اهم تجارتي مرڪز جي حيثيت ۾ مشهور آهي.¹⁴⁹ بلوچستان جي مٿين حصي جا پٺاڻ اُن، سلڪ، تر، ڏاڳا، جانور، ڪانچ ۽ ٻيو سامان اڪثر ڪراچي ۽ سنڌ جي ٻين علائقن ڏانهن آڻيندا رهندا آهن.¹⁵⁰

1920ع ۾ نصير آباد (بلوچستان) جي هڪ مشهور سياسي رهنما ۽ جمالي قبيلي جي هڪ فرد مير جعفر خان جمالي طرفان پيش ڪيل تجويز تي 1932ع ۾ سکر بيراج کان ڪيرٿر ڪئنل نالي هڪ واه تعمير ڪرايو ويو، جيڪو نصير آباد جي هزارين ايڪڙ زمين کي آباد ڪري ٿو. جنهن سبب ٻنهي علائقن جي واپاري ناتن ۾ اضافو ٿيو.¹⁵¹ خاص طور هن خطي جي چانورن کان علاوه جوئر، مٿر، جَوَ تر، ڪڻڪ ۽ ڀاڄيون به وڏي انداز ۾ سنڌ طرف وڪرو ڪيون وڃن ٿيون. هن خطي ۾ جهل مگسي وڏي اهميت رکي ٿو، جتي جوئر، مڱ، موز، ڪڻڪ، سرنهه ۽ چانور پيدا ٿين ٿا. ان کان علاوه، ڏاڙهون، انب، ليمون، ڦاروا، نارنگي، توت به جام ٿئي، جيڪي سنڌ جي شهدادڪوٽ ۽ لاڙڪاڻي تائين ترڪن ۽ پيل گاڏين ذريعي پهچائي واپار ڪيو وڃي ٿو.¹⁵² خطي جي واپاري پيداوار ۾ سڪو ۽ تازو ميوو، ڪجور، اناج، اُن، چمڙو، پيش ۽ تڏا وڏي اهميت رکن ٿا، جيڪي نه صرف سنڌ بلڪ پوري پاڪستان تائين

¹⁴⁵ انصاري الهه جڙيو ”ٽالپورن جي ڏينهن ۾ سنڌ جو واپار“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، مارچ 1986ع، ص 17.

¹⁴⁶ ايضاً، ص 21.

¹⁴⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 192.

¹⁴⁸ انور رومان، پروفيسر، ”بلوچستان کي قبائل - گزيتيئر“ حصو ٻيو بينظير انٽر پرائيزز، ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 318.

¹⁴⁹ ڪريم بخش خالد، ”سکر سونهارو“، ماهوار بينگام، ڪراچي، فيبروري-مارچ 1982ع، ص 11.

¹⁵⁰ انور رومان، پروفيسر، ”بلوچستان کي قبائل“، گزيتيئر ترجمو حصو اول بينظير انٽر پرائيزز، ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 129.

¹⁵¹ بشير احمد بهار، ”مير جعفر خان جمالي“، سبد گل مخزن، ڊگري ڪاليج اوسٽ محمد، بلوچستان، 85-1986ع، ص 47.

¹⁵² بشير احمد وارثي، ”تذڪره مگسي مع تاريخ“، مدير رهبر سنڌ، رتوديرو، 1957ع، ص 47.

پهچايا وڃن ٿا. سبي ۽ ڪڇي واري علائقي ۾ مختلف برساتي نديون آهن، جن تي ان گيهه چمڙو تڏا ۽ واڻ اهم پيداوار جي حيثيت رکن ٿا.¹⁵³ هيٺري پاتينجر لکي ٿو ته: سندس سفر دوران لسٻيلي ۾ شڪارپور ۽ ملتان جي واپارين سان ملاقات به ٿي هئي، جن سنڌي رواج موجب کيس لونگ ۽ سوپاريون ڪارايون هيون ۽ مهمان نوازي ڪئي هئي.¹⁵⁴ بلوچستان جا واپاري اوزار ۽ پالا پنهنجن پاڙيسري سنڌين کان خريد ڪندا هئا. سمن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ استعمال ٿيندڙ ڏامر بلوچستان کان خريد ڪيو ويندو هو.¹⁵⁵ مجموعي طور سنڌ جو چوپايو مال سنڌ ۽ بلوچستان جي اجتماعي ڌنڌي ۽ واپار جي حيثيت رکي ٿو. مشهور محقق پوري گنڪو فسڪي لکي ٿو ته، قلات جي تجارت تي سنڌ جي هندن جو قبضو هوندو هو ۽ سبيءَ جي واپار تي وري شڪارپورين جو قبضو هوندو هو. اهو حال لسٻيلي وارن جو به هو.¹⁵⁶

هيٺري پاتينجر لکي ٿو: ”18 صدي عيسويءَ ۾ علائقي جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ خان قلات نصير خان شڪارپور جي هندو واپارين کي قلات ۾ سهولتون ڏيئي آباد ڪيو.“¹⁵⁷

بلوچستان سان سنڌ ۽ شڪارپور جي هندن جو ايترو ته واپار هلندو هو جو گهڻي اچ وڃ سبب اهي فارسي ۽ پشتو به ڳالهائيندا هئا.¹⁵⁸ مٿين حوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته، بلوچستان خاص طور سبي ۽ ڪڇيءَ وارن علائقن جو سنڌ سان تمام قديم زماني کان واپار هلندو اچي ٿو. ان جو وڌيڪ ثبوت جيڪب آباد جي هر قسم جون مختلف منڊيون به پيش ڪن ٿيون، جتي روزانه هزارين واپاري پنهنجي مال جي وڪري لاءِ نظر اچن ٿا ۽ لکين روپين جو روزانه واپار ٿئي ٿو. غور ڪجي ته سبي ۽ ڪڇي خطي جو اڪثر واپاري مال سنڌ جي جيڪب آباد، شڪارپور ۽ سکر ڏانهن اچي ٿو. ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءِ ڪونه ٿيندو ته هن خطي جي معاشي زندگي سنڌ جي اتر وارو علائقو آهي. ادبي نانا:

ادب يا ساهت هر ٻوليءَ جو بي بها سرمايو هوندو آهي. هر ٻوليءَ جي اعليٰ قدر تي مشتمل لساني اوسر متعلق لکيل هر مواد کي ادب چيو ويندو آهي. لفظ ”ادب“ هڪ گهڻ مقصدو ۽ وڏي اهميت جو حامل آهي، چوٽه وقت ۽ حالتن مطابق ادب وجود ۾ ايندو رهندو آهي. شاعرن يا سگهڙن جا ٻول به ادب جو اهم حصو آهن.

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو هن سلسلي ۾ لکي ٿو ته: ”ادب هڪ سوچيندڙ سماج جي سوچ جي بنيادن تي قائم ٿئي ٿو ۽ ادب ان سوچيندڙ سماج جيان سماج جي سوچ جو اظهار ڪري ٿو. ادب انهيءَ اظهار جو نالو آهي، جيڪو سوچيندڙ سماج جي پيداوار آهي.“¹⁵⁹ محترم غلام نبي صابر سڌايو لکي ٿو: ”ادب ۽ انسان جو سڀڻو ازل کان آهي، جنهن ان جي معيار ۽ اعتدال کي سمجهيو تنهن منزل ماڻي ۽ جنهن

¹⁵³ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 467.

¹⁵⁴ هيٺري پاتينجر ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1986ع، ص 19.

¹⁵⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 385.

¹⁵⁶ پوري گنڪو فسڪي، ”پاڪستان جون قومون“، اردو ترجمو مرزا اشفاق بيگ، دارالاشاعت ماسڪو، 1974ع، ص 200.

¹⁵⁷ هيٺري پاتينجر، ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 302.

¹⁵⁸ لطف الله بدوي، ”تذڪره لطف“، آر ايڇ. احمد برادر، حيدرآباد، جلد ٽيون، 53-1952ع، ص 113.

¹⁵⁹ ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”ادب جا فڪري محرڪ“، سنڌي ادبين جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، 1984ع، ص 25.

ڪثرت ۾ ڦاسي ٺهڻائي ۽ شعور وڃايو تنهن ڄڻ پاڻ وڃايو.“¹⁶⁰

سنڌي ادب بابت سومرن جي دؤر کي ادب جو سونهري دؤر ڪري ليکيو وڃي ٿو. چوٽه هي دؤر سنڌي ٻوليءَ جي ڪلاسيڪي ادب جي بنيادي دؤر جي حيثيت رکي ٿو.¹⁶¹

هن دؤر ۾ سنڌي علم و ادب گهڻي ترقي ڪئي. وقت جا حاڪم ۽ انهن جا مت مائٽ وڏا عالم، فاضل ۽ شاعر هئا. درٻارن ۾ علم وارن جي قدرداني ٿيندي هئي. انهيءَ ڪري هن دؤر ۾ علم ۽ ادب گهڻي ترقي ڪئي. سنڌ جا گجرات، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، راجستان، بهاولپور، ملتان، بلوچستان جي لسٻيلي ۽ مڪران سان ناتا وڌيا. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ جو انهن خطن ۾ ڦهلاءُ ٿيو. موت ۾ ڪڇي، گجراتي، راجستاني، بلوچي ۽ سرائيڪي ٻولين، تهذيب، تمدن ۽ لباس وغيره جو سنڌ جي ڌار ڌار خطن تي اثر پيو.¹⁶²

هن دؤر ۾ سڀ کان اڳ سنڌي شاعري يا تمثيلي قصا سنڌي ادب جو بنياد بڻيا. جن ۾ اهي رومانوي قصا شامل آهن. هوشيار ۽ هنرمند پٽن پائن ۽ چارٽن نه فقط سردارن جي سخا سورهياڻي ۽ محبت جي داستانن کي نئين سر زنده ڪيو پر انهن کي قصه خوانيءَ جي لحاظ کان ڳايو ۽ ڳائڻ خاطر ڳاهن کي انهن قصن ۽ داستانن کي تاجي پيٽيءَ ۾ آندو ويو.¹⁶³

سومرن جو دؤر سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي وسعت، قصن، ڪهاڻين جي اوسر ۽ ادبي صلاحيت جي نشوونما وارو تعميري دور هو. جنهن ۾ جنگين ۽ واقعن جا بيت ۽ عشقيه داستان مشهور ٿيا. سنڌي شعر بيتن ۽ ڳاهن جي صورت ۾ چمڪيو. پر سمن جي دؤر جي شروعات ۾ سنڌي ٻوليءَ جون لساني خصوصيتون خواهه ادبي روايتون ساڳيون رهيون. البتہ قوت بيان ۾ وڏو اضافو ٿيو. ڳالهين ۽ داستانن بيان ڪرڻ کي هڪ ادبي فن جي درجي تي پهچايو ويو. ڳاهن سان ڳالهيون ڳائجڻ لڳيون. سماج جي محفلن ذريعي سنڌي بيت عام ٿيو ۽ اعليٰ معياري شاعري جي شروعات ٿي.¹⁶⁴

سمن جي اوائلي دؤر ۾ سومرن جي دؤر وانگر سنڌي ٻوليءَ جي قصن ۽ ڳاهن، پهڪن ۽ اڳڪٿين وارو رومانوي دؤر هو. جنهن ۾ سنڌي شاعري وڏي ساماڻي ۽ پڻ روايتي قصن ڪهاڻين ۽ داستان گوئي ذريعي ادبي فن جي درجي تي پهتي.¹⁶⁵

هن دؤر ۾ بلوچستان خاص طور لسٻيلو سنڌ جو مکيه ڀاڱو هو. سنڌ جي سمن گهڻي انداز ۾ وڃي لسٻيلي کي وسايو. جنهن ڪري سنڌ جو تمدن لسٻيلي ۾ رائج ٿيو. سمن مان گجر، گونگا، برفت، ڪوريجا ۽ رونجها ذاتين جي ڄامن جي حڪومت رهي. جيڪا پاڪستان قائم ٿيڻ بعد سن 1956ع ۾ ختم ٿي.¹⁶⁶ پر سندن سرداري راڄ اڄ تائين قائم آهي.

13 کان 17 صدي عيسويءَ تائين سنڌي بيتن ۽ ڪافين توڙي سنڌي راڳ ڪافي عالمن ۽ اهل دل درويشن جي سماع جي محفلن ذريعي ملڪن ملڪ مشهور ٿي ۽ پڻ سندن زندگيءَ جي حالتن ۽ ملفوظات ۾ سماع، راڳ، ڪافين، بيتن ۽ ڏوهيڙن جو ذڪر آيو. سنڌ جو راڳ هن دؤر ۾ به ايترو مشهور

¹⁶⁰ سڌايو غلام نبي صابر، ”جيڪب آباد قديم جديد“، مخزن سنڌ هارس ائنڊ ڪيٽل شو جيڪب آباد، 1984ع، ص 10.

¹⁶¹ سڌا رنگاڻي ايڇ. آءِ، ”پرسن پوئٽس آف سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966ع، ص 6.

¹⁶² الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 176.

¹⁶³ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1980ع، ص 128.

¹⁶⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1980ع، ص 146.

¹⁶⁵ ايضاً، ص 223

¹⁶⁶ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، ڇاپو ٻيو زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1970ع، ص 13.

ٿيو. جوان جو اثر نه رڳو سنڌ بلڪ پنجاب¹⁶⁷ ۽ بلوچستان جي صوفي درويشن تي به پيو. جنهن جو اظهار انهن ڪافين ذريعي ڪيو. هن دؤر جي رس ۾ قصه گوئيءَ کي خصوصي اهميت حاصل ٿي، جنهن ۾ وقت گذرڻ سان ڪيتريون ئي صنفون ظاهر ٿيون. خاص طور ڳاهن سان ڳالهيون يا رومانوي قصا ڪبتون ۽ جنگي داستان ان زمري ۾ اچي وڃن ٿا. ان وقت جا اديب ۽ فنڪار پٽ، پاڻ، چارڻ، ڳهيڙ ۽ مڱڻهار سڏبا هئا، جيڪي فن ۽ ادب جا گهرو ڀاءُ هئا.

هو مختلف انداز ۾ پنهنجو تخليقي جوهر ظاهر ڪندا هئا. هنن جو خاص الخاص مقصد سردارن جي سخا ۽ سورهياڻي ڳائڻ هو. ان جي باوجود انهن جي قصه گوئيءَ ۾ ادبي صنعتون به شامل هيون. هنن تفريحي فن طور هڪ ميدان مهيا ڪري پنهنجي فن کي لازوال وسعت بخشي ڇڏي. ڳاهون، ڳيچ، ڪٿائون ۽ مدحون ان دؤر ۾ رائج ٿيون.¹⁶⁸

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي لاهوت لامڪان، هنگلاج ۽ ڀٻ جبلن جي سير دوران هن خطي جي لازوال تاريخي ۽ رومانوي قصي سسئي پنهنون بابت اٽڪل 5 سُر چيا، سندن مريدن انهن کي قلمبند ڪري بلوچستان جي سنڌي ادبي تاريخ جو بنياد رکيو ۽ شاهه عبداللطيف کي به ان جو سرواڻ ڪري ڇڏيو.

بلوچستان ۾ سنڌي شاعريءَ ۾ لسبيلي جي شاعرن نمايان ڪردار ادا ڪيو. چوٽه لسبيلي جا ڄام شاعرن جي قدرداني ڪندا هئا. انهن کي گهڻو نوازيندا هئا. تڏهن شاعرن جي دل ۾ شاعريءَ جو جذبو پيدا ٿيو ۽ شاعر اڻو شعور ڄاڳيو. جنهن سبب اتان جي شاعرن، پنهنجي ذوق کي زنده رکيو ۽ نتيجي ۾ لسبيلو شاعرن سگهڙن ۽ سالڪن جو مرڪز بڻجي ويو. جن پنهنجن مربيءَ، ڄامن جا ڳڻ ڳايا، اهڙي طرح انهن حاڪمن جو نانءُ ناموس هنڌين ماڳهين مشهور ٿي ويو.¹⁶⁹

ڄام امير خان اول خود وڏو داناءُ ۽ عقلمند هو. تنهن نه فقط پنهنجي تر جي شاعرن تي هٿ رکيو، بلڪ جيڪوبه ٻاهران سگهڙ شاعر ڏانهس آيو، تنهن کي به مالامال ڪري عزت آبرو ڏياريندو هو.¹⁷⁰

لسبيلي جي شاعرن جو سرتاج شيخ ابراهيم، ڄام مير خان جي ملڪ ۾ اڳ ئي مشهور هو. تنهن جو نانءُ ٻڌي سنڌ جو شاعر ڪبير شاهه ڪهي ساڻس مقابلي لاءِ لسبيلي ۾ وڃي پهتو.¹⁷¹

ڪبير شاهه جي ڪٽنب مان احمد شاهه وڏو سگهڙ پيدا ٿيو. جنهن کي شاعريءَ جي ذات پڻ ورثي ۾ ملي ۽ کيس ٻيلي جي اُتمر شاعري پڻ ورثي ۾ ملي.¹⁷² ان کان علاوه عيدن شاهه نالي هڪ سگهڙ جو شايد سنڌ جو هو، سو به شيخ ابراهيم وٽ هلي آيو ۽ پنهنجي سگهڙ پائيءَ جا جوهر ڏيکاريا. ¹⁷³

¹⁶⁷ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1980ع، ص 252.

¹⁶⁸ عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جو تهذيب ۽ تاريخي عمل جي روشنيءَ ۾ جائزو“، مقالا، بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، 1988ع، ص 84.

¹⁶⁹ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 83.

¹⁷⁰ ايضاً.

¹⁷¹ ايضاً، ص 84.

¹⁷² ايضاً، ص 102.

¹⁷³ ايضاً.

شيخ حمر، شيخ ابراهيم ۽ شاعر نم پيلي جا مکيه شاعر هئا، جن زندگيءَ جي هر موضوع تي شاعريءَ ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. عام سنڌي شاعرن وانگر سنڌ جي مشهور عشقيه داستانن ۽ افسانن کي تاجي پيتي ۾ آندو آهي ۽ انهن کي ڳايو آهي. ان کان علاوه ڏن، ڀرولي، ڳجهارت، سينگار وارن سگهڙاڻپ جي نقطن کي ۽ قلات ۽ لسٻيلي وارين جنگين تي به پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو آهي. جنهن جو اندازو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب ”پيلاين جا ٻول“ مان لڳائي سگهجي ٿو.

شيخ ابراهيم ۽ ڪبير شاهه جي معرڪن ۽ صحبت جي اثر ڪري صفر براديو، مگيو براديو، سندس ڀاءُ محراب براديو، نم شاعر ۽ ٻيا پيلي جا مشهور شاعر ٿيا. ان کان سواءِ خود شيخ خاندان ۾ شاعريءَ جو تڏو لڳي ويو.¹⁷⁴ ايتري تائين جو سندس خاندان ۾ شيخ سائينداد، شيخ الهداد، شيخ الهڏنو شيخ سنگر، شيخ منو شيخ عثمان، جنگو عارب ۽ محمد احسان به ناميارا شاعر ٿي گذريا آهن.¹⁷⁵

شيخ سائينداد وڏو سگهڙو ۽ شاعر هو. وٽس بيتن، ڳجهارتن، هنرن، سينگار ڏهس نامي، منظوم روايتن ۽ گهڻن قصن ۽ ڪهاڻين جي ڪمي ڪانه هئي. اهو سڄو گڻ کيس ياد هو. لسٻيلي بلوچستان جي ادب تي وڏو احسان ڪيائين، جو انهيءَ سڄي خزاني کي هڪ ڪتاب ۾ قلمبند ڪري ڇڏيائين.¹⁷⁶ اهوئي سبب هو جو پيلي جي شاعري بلوچستان ۾ سنڌي ادب جي لازوال خزاني جي حيثيت رکي ٿي، 20 صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ سنڌ توڙي بلوچستان جي ذات ڏٺين ٻنهي صوبن ڏانهن پنهنجي اچ وڃ سان پنهنجن تخليقن ذريعي، سنڌي علم ۽ ادب جي شمع کي روشن رکندي، ان کي مختلف صنفن سان مالا مال ڪري ڇڏيو. ٻنهي خطن جي اهڙن ادبي ناتن سبب سنڌي ادب ۾ مختلف بابن جو اضافو ٿيو. بلوچستان جي شاعرن ۽ ليکڪن جي سنڌ طرف اچ وڃ:

جاگرافيائي لحاظ کان جيئن ته ٻئي صوبا هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن، جنهن ڪري آسانيءَ سان ٻنهي طرفن جا ماڻهو اچ وڃ ڪري ٿي سگهيا. سماجي، سياسي، علمي، ادبي ۽ معاشي حالتن جي پورائي لاءِ اڪثر ماڻهو اچ وڃ جاري رکڻ تي مجبور ٿيو وڃن. اهڙيءَ طرح سنڌي ادب جي ذات ڏٺين به بلوچستان کان سنڌ طرف پنهنجي اچ وڃ جاري رکي، بلڪ ڪي ته هميشه لاءِ سنڌ جا رهواسي ٿي، هن سرزمين کي پنهنجي ماتريوميءَ جو درجو ڏيئي، هن ئي سرزمين ۾ دفن ٿيا. هيٺ بلوچستان جي ذات ڏٺين جي مختصر سوانح سان گڏ سندن ادبي خدمتن جو جائزو پيش ڪجي ٿو جنهن سان سنڌ ۽ بلوچستان جي ادبي ناتن جو پتو پوي ٿو.

عثمان احساني: عثمان احسانيءَ بابت گهڻو احوال ميسر ٿي ڪونه سگهيو آهي، هو سنه 1640ع ڌاري ڀاڱڙيءَ کان اچي لکي تعلقي سکر ۾ رهيو. سندس تخلص ’احساني‘ هو ۽ هو مخدوم پير محمد لکويءَ جو همعصر هو. سندس تصنيف جو نالو ’وطن نام‘ آهي، جنهن ۾ موت جو ذڪر گهڻو ٿيل آهي.¹⁷⁷ فقير صاحبڏنو تنبو: اصل ۾ ڳوٺ ڍاڍ تنبو تعلقي ميرپور، ضلعي ڪڇي جو ويٺل هو. پاڻ هڪ اهل الله ۽ بزرگ شخص هو. هن خطي کان علاوه سنڌ

¹⁷⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1970ع، ص 293.

¹⁷⁵ ايضاً، ص 321.

¹⁷⁶ ايضاً

¹⁷⁷ لطف الله بدوي، ”تذڪره لفظي“، جلد اول، آر. ايمر احمد ائڊ برادرز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1963ع، ص 213 ۽ پڻ ڏسو سيد فياض محمود مزيد خاص تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪ و هند، جلد تيرهون، پنجاب يونيورسٽي لاهور، 1971ع، ص 500.

جي شڪارپور ۾ سندس ڪيترائي معتقد ۽ مريد هئا. هو شڪارپور جي بزرگ شاعر خواجه فقير الله علويءَ جو معتقد ٿيو.¹⁷⁸ ۽ ڪافي عرصي تائين اتي رهيو. اهوئي سبب آهي، جو ان کي هر ڪوششڪارپور جو رهاڪو سمجهندو هو ۽ شڪارپور جو ڄاڻايو ويو آهي.

ڀاڻ ڪهنه مشق شاعر، سگهڙ ۽ اهل الله بزرگ هو. ڪاوڙ وقت اڪثر سندس وات کان نڪتل ٻول جيئن جو تيئن رب پاڪ جي درگاهه ۾ قبول پوندا هئا. خاص طور سندس ڀت ڀارائي وارا ڪيترائي شعر خطي ۾ مشهور واقعن ۽ ڪرامتن جي حيثيت ۾ اڄ به ماڻهن کي ياد آهن.

سندس هڪ مشهور مدح ”اغثني جي مداح“ نالي سنڌ کان علاوه بلوچستان ۾ به ماڻهن کي چڱيءَ طرح ياد آهي. ان ئي نالي سان سندس هڪ ديوان ”مدح اغثني“ شڪارپور سنڌ مان شايع ٿيو جيڪو اڄڪلهه ناپيد آهي.¹⁷⁹

پنهنجي آخري عمر شڪارپور جي قاضين جي مسجد ۾ پيش امام ٿي گذاريائين. شڪارپور جو مشهور بزرگ مولانا مير عبدالاحد علوي سندس خاص مريد ۽ شاگرد هو. جنهن کانئس سموري تعليم حاصل ڪئي.¹⁸⁰ سندس وفات بابت ڪو مستند سن ڪونه ملي سگهيو آهي. ڪجهه محققن 1841ع ۽ 1834ع لکيو آهي، پر پڪو پختو سن علائقي جي روايتن ۽ سندس ڳوٺ تمبو واري مشهور ڪرامت کان پوءِ سندس وفات 1300 هجريءَ ڌاري چئي وڃي ٿي. هي ڪرامت به ان ئي سن جي آهي، جنهن موجب سندس وفات 18 صديءَ جي آخري ڏهاڪي ۾ ٿي هوندي. وصيت موجب سندس ميت شڪارپور مان ڪٿائي سندس مرشد جي ڳوٺ فتح پور شريف تعلقي ميرپور ضلعي ڪڇي ۾ دفنايو ويو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومرو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ مولانا دين محمد وفائيءَ جن پنهنجن تصنيفن ۾ سندس ڪجهه احوال لکيو آهي.

شڪارپور جو مشهور شاعر محمد عارف ”صنعت“ شڪارپوري به سندس مريد ۽ شاگرد هو جو ڀاڻ به صاحب ديوان هو. کيس علم ۽ ادب سان گهڻو پيار هو. کيس پارسي ۽ عربي زبانن تي پورو عبور حاصل هو.¹⁸¹

نانڪ يوسف: هي اصل ۾ جهل مگسي ضلعي ڪڇي بلوچستان جو ويٺل هو. سندس والد جو نالو محمد هاشم هو. ڀاڻ ذات جو ڪوڪر هو. سندس ولادت 1792ع جهل مگسي شهر ۾ ٿي.¹⁸² سنڌ جي هفت زبان شاعر سچل سرمست وٽان فيض حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجو علائقو ڇڏي اچي درازا وسايائين ۽ ان جو مريد ٿيو جتي روحاني فيض حاصل ڪيائين. ڀاڻ سنڌي زبان جو بلند پايه شاعر ٿي گذريو آهي. ڊاڪٽر تنوير عباسي سندس ڪلام جو مجموعو ”نانڪ يوسف جو ڪلام“ نالي سنڌي ادبي بورڊ کان 1983ع ۾ شايع ڪرايو آهي. ڀاڻ 1853ع (1269 هجريءَ) ۾ ڳوٺ اڳڙن ۾ وفات ڪيائين.¹⁸³

حاجي پربل خان: 1852ع ڌاري ڀاڳناڙيءَ ۾ پيدا ٿيو. ڀاڻ ذات جو مگسي هو. بعد ۾ هالا نوان ضلعي حيدرآباد سنڌ لڏي اچي ويٺو. جتي پوليس کاتي ۾ ملازم ٿيو. هالا ۾ مخدوم امين محمد ”امين“ 13 سجاده نشين درگاه حضرت مخدوم نوح هالا جي صحبت ۾ رهندي، نوڪري ڇڏي ڏنائين ۽ ان جي خدمت

¹⁷⁸ لطف الله بدوي، تذڪره لطفي، حصو ٻيو آر. ايڇ احمد ائڊ برادر، حيدرآباد، 1955-56ع، ص 31-130.

¹⁷⁹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ڪتابن جي بئليوگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1976ع، ص 45.

¹⁸⁰ سومرو، عبدالخالق، ”راز“ ڊاڪٽر، ”شڪارپور ماضي ۽ حال“، جشن شڪارپور پبليڪيشن ڪاميٽي شڪارپور، 1984ع، ص 145.

¹⁸¹ مولانا، غلام مصطفيٰ قاسمي، ”الرحيم مشاهير نمبر“، شاه ولي الله اڪيڊمي، حيدرآباد، 1967ع، ص 152.

¹⁸² ڊاڪٽر تنوير عباسي، مرتب: ”نانڪ يوسف جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1983ع، ص 21 ۽ ڏسو قاضي علي اڪبر درازيءَ جو ڪتاب ”دولهه درازي“، سچل ڪوآپريٽو اڪيڊمي، خيرپور، سال ۽ ص 72-82.

¹⁸³ لطف الله بدوي، ”تذڪره لطفي“، حصه اول، آر ايڇ احمد ائڊ برادر، حيدرآباد، 1953-52ع، ص 194.

۾ ٽي شاعري شروع ڪيائين. 1911ع ۾ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس ڪلام گم آهي. هڪ ٻه مرثيه موجود آهن.¹⁸⁴

تاج محمد ”تاجل“ بروهي: براهوي زبان جو بهترين شاعر تاج محمد ”تاجل“ 1858ع¹⁸⁵ ۾ ڳوٺ ٻڍو نزد پاڳ ضلعي ڪڇي جي محمد صادق بروهيءَ جي گهر ۾ تولد ٿيو.¹⁸⁶ ڪڇيءَ ۾ زمينداري سندن گذر سفر هو. براهوي زبان کان علاوه سنڌي، سرائيڪي، بلوچي، فارسي، اردو ۽ پنجابيءَ ۾ به شاعري ڪندو هو.¹⁸⁷

سنڌي شاعريءَ ۾ شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جي ڪلام کان بيحد متاثر هو. ان ڪري سنڌيءَ ۾ به شاعري شروع ڪيائين.¹⁸⁸ جيڪا انهن جي ڪلام کان متاثر ٿيل لڳي ٿي.

تاجل جي شاعري جو مطالعو ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته، ان جو سمورو ڪلام تصوف تي مبني آهي. سنڌي زبان کان براهوي زبان ۾ وڌيڪ شاعري ڪئي اٿائين. هو اوليائن جي درگاهن جي زيارتن جو بيحد شوقين هو. ان ڪري سنڌ جي ڀٽائي، قلندر، سرمست جون اڪثر زيارتون ڪرڻ ايندو هو.

ڪڇيءَ جي علائقي ۾ سندس سنڌي ڪلام وڏي مقبوليت رکي ٿو. پنهنجي شاعري پاڻ ڳائيندو به هو. زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ اکين کان آنڌو ٿي پيو ۽ 1945ع ۾ پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائين.¹⁸⁹

شمس الدين ”بلبل“: شمس الدين ولد بهادر خان ذات شينو 1857ع ڌاري پاڳڙائي علائقي ۾ پيدا ٿيو. بعد ۾ هميشه لاءِ ميهڙ ضلعي دادوءَ ۾ لڏي اچي ويٺو. سنڌ جي هن مايه ناز اديب، صحافي ۽ شاعر کي سنڌ ۾ بلند پايي جو شاعر، اديب ۽ صحافي مڃيو وڃي ٿو. ڪيترن رسالن ۽ اخبارن جو ايڊيٽر رهيو جن ۾ ’معاون سنڌ‘ ۽ ’آفتاب‘ شامل آهن. 1919ع ۾ وفات ڪيائين.¹⁹⁰

سنڌي شاعريءَ ۾ طنز و مزاح ۽ ظرافت جي ڪري مشهور هو. سندس ڪلام طنز و مزاح تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سندس دؤر جي سماج ۽ سياسي حالات جو آئينو آهي. بلبل جو مقصد مسلمانن کي سندن صحيح مقام ڏي موٽائڻ هو. هن طنز ۾ تيز نشتر پري ڇڏيا.¹⁹¹

سنڌ جي ڪيترن ئي اديبن سندس زندگيءَ تي مقالا ۽ مضمون لکيا آهن، جن ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا، رحيمداد مولائي شيدائي، غلام محمد گرامي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، پير علي محمد راشدي، شري ليلارام ديوان داس ڀارت، عبدالواحد سنڌي¹⁹² ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ ٻيا شامل آهن.

1904ع ۾ سنڌ مدرسه الاسلام طرفان جاري ڪيل رسالي ”رساله المدرسه“ جو ايڊيٽر مقرر ڪيو ويو جنهن ۾ هو مزاحيه نظم ۽ مضمون شايع

¹⁸⁴ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ”ياد رفتگان“، هالا نوان، ڇاپو پهريون، 1953ع، ص 12.

¹⁸⁵ بروهي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”بروهي ادب ۽ زبان جي مختصر تاريخ“، اردو بورڊ، لاهور، 1982ع، ص 120.

¹⁸⁶ پروفيسر، عبدالرزاق صابر، ”ڪلام تاجل“، بروهي ادبي سوسائٽي ڪوئيٽا، 1988ع، ص 14.

¹⁸⁷ ايضاً، ص 21.

¹⁸⁸ ايضاً، ص 29.

¹⁸⁹ ايضاً، ص 18.

¹⁹⁰ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ”ياد رفتگان“، هالا نوان، ڇاپو پهريون، 1953ع، ص 15.

¹⁹¹ جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسيءَ جواثر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1980ع، ص 122.

¹⁹² شعبان بخت، ”شمس الدين بلبل“، ماهوار پيغام، ڪراچي، آڪٽوبر- نومبر، 1984ع، ص 64.

ڪندو هو. جيڪي عام ماڻهن ۾ پسند ڪيا ويندا هئا.¹⁹³

صوفي رکيل شاهه: صوفي رکيل شاهه ولد نور محمد شاهه 1262ھ / 1845ع¹⁹⁴ ڳوٺ حلیم شاهه تعلقي ميرپور ضلعي ڪڇي بلوچستان ۾ پيدا ٿيو. بعد ۾ سندس والدين لڏي اچي گنداواه جي ڀرسان ڳوٺ فتحپور ضلعي ڪڇي ۾ وينا. پاڻ سنڌي، بلوچي، فارسي، اردو ۽ عربي زبانن جا بلند پايي جا شاعر هئا. سندس مرشد مير انپور جهوڪ شريف وارو بزرگ سيد عبدالستار شاهه جن هو. جهوڪ شريف جي بزرگن سان اڪثر سندن روح رهاڻيون ٿينديون هيون. پاڻ 1942ع ۾ وفات ڪيائين.¹⁹⁵ سندس سوانح حيات ۽ ڪلام جو گڏيل مجموعو ”بحر العشق“ سندس ٿرپارڪر جي هڪ مريد هرگن داس ولد سيٺ ڪندن داس پارواڻي ٽيون ڀيرو 1968ع ۾ ڪراچيءَ کان شايع ڪرايو. هن کان اڳ پهريون ڀيرو نثر مل لوڪومل صرف ڪلامن جو مجموعو ”بحر العشق“ 1944ع ۾ شايع ڪرايو هو. جڏهن ته ٻئي ڀيري مستر محمد علي آنريري معجسريت رتوديرو ۽ پير بخش صاحب جن گڏجي شايع ڪرايو هو. جيڪب آباد جي هڪ مريد به سندس رسالو ڇپايو آهي.

اڪثر محققن سندس زندگي ۽ سوانح تي قلم کنيو آهي. سنڌ جون ريڊيو ۽ ٽي. وي اسٽيشنون به اڪثر سندس ڪلام پيش ڪنديون آهن. سندس هڪ شاگرد ۽ مريد صوفي پهلوان فقير جيڪب آباد جي ويجهو ڳوٺ رندواهي ۾ رهندو هو. جيڪو پڻ صاحب ديوان شاعر هو تنهن سان اڪثر هت اچي رهاڻيون ڪندو هو. پهلوان فقير سنڌي ۽ سرائيڪي کان علاوه بلوچي ۽ جو به ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي.¹⁹⁶ سندس ڪلامن جو مجموعو ”دعوت العشق“ سندس فرزند رند علي جيڪب آباد مان 1983ع ۾ ٻيهر شايع ڪرايو جيڪو سنڌي ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. سيد رکيل شاهه جي سوانح حيات ۽ ڪجهه منتخب ڪلام سبيءَ جي هڪ شاعر عبدالرحمان غور جن ڪوئيتا مان به شايع ڪرائي، سنڌي ادب ۾ واڌارو ڪيو.¹⁹⁷

مولوي قادر بخش گولو: مولوي قادر بخش بنگل خان گولي جي گهر ڳوٺ عاشق آباد صحبت پور، تعلقي جهت پٽ، ضلعي جعفر آباد ۾ 1837ع ڌاري تولد ٿيو.¹⁹⁸ ۽ 1922ع ۾ وفات ڪيائين.¹⁹⁹ پاڻ سنڌي، سرائيڪي، اردو ۽ فارسيءَ ۾ شاعري ڪيائين. پنهنجي وقت جو بلند پايي جو شاعر ٿي گذريو آهي. شروع ۾ ڳوٺ رستم ضلعي شڪارپور سنڌ جي مولوي محمد عبدالستار صاحب جي مدرسي مان علم حاصل ڪيائين. پنج سال لعل شهباز قلندر جي درگاهه تي مٿيون پريائين ۽ سندس سجاده نشين ميان محمد ڪامل وٽ رهيو.²⁰⁰ مولوي صاحب پاڻ يڪتاري تي ڳائيندو به هو. سندس ڀائٽي مولوي احمد خان گولي ”گلزار ڪاپاري“ نالي سندس ڪلام جو مجموعو غالبن 1960ع ۾

¹⁹³ ملڪاڻي، منگهارام پروفيسر، ”سنڌي نثر جي تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1977ع، ص 254.

¹⁹⁴ نثر لوڪومل، مرتب: ”بحر العشق“، صوفي رکيل شاهه جو رسالو ٽيڪنيڪل پرنٽرز، ڪراچي، ڇاپو ٽيون، 1968ع، ص درج نه آهي.

¹⁹⁵ ايضاً.

¹⁹⁶ مگسي، حماد الله مقالو ”پهلوان فقير“، ماهوار اولس (بلوچي) ڪوئيتا، آگسٽ 1988ع، ص 30.

¹⁹⁷ عبدالرحمان، غور، ”صوفي رکيل شاهه“، شخصيت نمبر، ماهوار معلم اداره ادب ڪوئيتا، 1957ع.

¹⁹⁸ انعام الحق ڪوش، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976ع، ص 211.

¹⁹⁹ گولو، احمد خان مولوي، ”گلزار ڪاپاري“، سجاده نشين، عاشق آباد، صحبت پور سال درج نه آهي، ص 7.

²⁰⁰ ايضاً، ص 4.

جيڪب آباد مان شايع ڪرايو. ان وقت جهٽ پٽ ۽ اوسته محمد تعلقا جيڪب آباد سنڌ ۾ شامل هئا. سندس هڪ ڪافي پوري سنڌ ۾ مشهور ٿي، جنهن سبب کيس سنڌي ادب ۾ مقبوليت حاصل ٿي. ڪافي آهي:

”اڪ ٿيا ٿي اٺار سڄڻ تنهنجي سانگي“

سندس سوانح حيات ۽ ڪلامن جي تجزيي لاءِ سنڌ جي احمد علي شاهه²⁰¹ ۽ ڊاڪٽر غلام نبي صابر سڌايي²⁰² جن به لکيو آهي. سندس ڪلام جو مجموعو ”گلزار ڪاپاري“ سنڌي ادب ۾ مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي. مولوي صاحب جي مزار تي هر سال ذوالحج مهيني ۾ ميلو لڳندو آهي.²⁰³ گل محمد ”زيب“ مگسي: جهل مگسيءَ جي نواب قيصر خان مگسيءَ جو فرزند هو. 1895ع ڌاري ضلعي ڪڇي ۾ تولد ٿيو. ۽ 1953ع ۾ وفات ڪيائين.²⁰⁴ سندس تخلص ”زيب“ هو. پاڻ سنڌي سرائيڪي، عربي ۽ فارسي زبانن جو شاعر هو. سندس فارسي شاعريءَ جا ٻه ديوان شايع ٿيل آهن. جن مان ”خزينة الاشعار“ 1933ع ۾ ڇپيو. سندس اردو ڪلام لاهور جي اخبار ’زميندار‘ ۾ شايع ٿيندو هو.²⁰⁵ سندس ٻيو ديوان ”گلدستہ زيب“ به شايع ٿيل آهي.²⁰⁶ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ۽ پير علي محمد راشدي جن سندس سوانح تي لکيو آهي.

پاڻ اڪثر ڪري شهدادڪوٽ ۾ رهندو هو ۽ سنڌ جي ادبي حلقن سان رهاڻيون ڪندو هو. 1953ع ۾ شهدادڪوٽ ۾ وفات ڪيائين. سندس مڙھ اصل ڳوٺ کٿائي دفن ڪيو ويو.²⁰⁷

نسيم ٽلوي: اصل ۾ سبي ضلعي جي ڳوٺ تلي جو رهواسي هو. پاڻ ذات جو سيلاجي هو. پير علي محمد راشدي کيس لياري ڪراچي جو بلوچ لکيو آهي.²⁰⁸ جڏهن ته محترم جمع تيجائي پنجاب جو ڄاڻايو آهي.²⁰⁹ بلوچستان کان سنڌ طرف لڏي ڪراچي وڃي وسايائين. جتي اردو ۾ ”بلوچستان جديد“ اخبار جاري ڪيائين. پاڻ سنڌي به لکي ڄاڻيندو هو. سندس وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. سنڌ ۽ بلوچستان جي آزاديءَ لاءِ تحريڪ هلايائين، جنهن سبب جيل به کائين.

فيصل فقير: 1883ع ۾ لاشاري قبيلي جي فرد خان محمد لاشاري جي گهر گاجان تعلقي ميرپور ضلعي ڪڇي ۾ پيدا ٿيو.²¹⁰ مرشد جي تلاش ۾ سيد رکيل شاهه صوفيءَ وٽ فتح پور شريف وڃي پهتو. جيڪو سندس مرشد ۽ استاد هو.²¹¹ سنڌي، سرائيڪي، اردو، فارسي، براهوي، بلوچي زبانن ۾ شاعري

²⁰¹ احمد علي شاهه، ”مولوي قادر بخش گولو“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، آڪٽوبر- نومبر 1984ع، ص 56.

²⁰² سڌايي غلام نبي صابر، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، ڪانپيا واڙاستور، لاڙڪاڻو 1979ع، ص 5.

²⁰³ گولو احمد خان مولوي، ”گلزار ڪاپاري“، سجاده نشين، عاشق آباد، محبت پور، سال درج نه آهي، ص 7.

²⁰⁴ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ”ياد رفتگان“، هالا نوان، ڇاپو پهريون، 1953ع، ص 50.

²⁰⁵ پير علي محمد راشدي، ”اهي ڏينهن اهي شينهن“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 287.

²⁰⁶ بشير احمد وارثي، ”تذڪره مگسي مٿ تاريخ“، مدير رهبر سنڌ، رتوديرو، 1957ع، ص 37.

²⁰⁷ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، ”ياد رفتگان“، هالا نوان، ڇاپو پهريون، 1953ع، ص 50.

²⁰⁸ پير علي محمد راشدي، ”اهي ڏينهن اهي شينهن“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، جلد ٻيو، 1980ع، ص 367.

²⁰⁹ نعيم، جمع تيجائي، ”فلندر نمبر“، ماهوار نئين زندگي، 1975ع، ص 31.

²¹⁰ بروهي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”قديم براهوي شعراء“، جلد اول، ڪوئيٽا، 1968ع، ص 7-8-9.

²¹¹ انعام الحق ڪوش، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976ع، ص 205.

ڪيائين.²¹² مرشد جي حڪم ۽ اجازت سان اوسته محمد تعلقي ۾ گنداخه جي ڀرسان هڪ هنڌ ويهي عبادت الاهي شروع ڪيائين. 8 نومبر 1957ع تي پنهنجي ئي نالي واري ڳوٺ فيضل فقير ۾ وفات ڪيائين.²¹³ سندس پورو نالو فيض محمد هو. سندس ڪلام جو بياض پوئين وڌيڪ موجود آهي. ڪلام جو مجموعو ”گلشن اشعار“ بلوچ اڪيڊمي ڪوئٽا وارن 1968ع ۾ شايع ڪرايو آهي. ڪجهه ڪلام اوسته محمد جي ڪاليج ميگزين ۾ شايع ٿيو آهي.²¹⁴ تازو سندس پوئين رسالو به ڇپايو آهي.

سيد چيزل شاهه: سيد رکيل شاهه صوفي القادري جو فرزند ارجمند ۽ سجاده نشين سن 1332 هجريءَ ڌاري ڳوٺ فتحپور شريف ۾ تولد ٿيو.²¹⁵ سنڌي اردو سرائيڪي ۽ فارسي زبانن جو بلند پايي جو شاعر هو. سندس ڪلام ۾ ڪافيون، دوهڙا ۽ سڀ حرفيون ڇيل آهن. سنڌ جي ريڊيو ۽ ٽي. وي اسٽيشن تي سندس ڪلام نشر ڪيو ويندو آهي. سندس هڪ مريد فتح چند ڪارڙا سندس ڪلام جو مجموعو ”بحر العميق“ ڪراچيءَ مان شايع ڪرايو، جيڪو سنڌي ادب ۾ نمايان جاءِ والاريندو. شاهه لطيف يونيورسٽي خيرپور جي سنڌي شعبي ۾ امير علي شيخ نالي هڪ شاگرد سندس سوانح ۽ ڪلامن جي جائزي تي مبني مونوگراف به پيش ڪيو آهي.²¹⁶ سندس ڪلام سنڌ جي ’نئين زندگي‘ رسالي ۾ به شايع ٿيو آهي. پاڻ 16 مئي 1984ع تي جيڪب آباد ۾ وفات ڪيائين، جتان سندس ميت ڪڍائي، سندن اباڻي ڳوٺ فتح پور شريف واري قبرستان ۾ دفنايو ويو. سنڌ ۾ سون جي تعداد ۾ سندس مريد ۽ معتقد هئا، جن وٽ اڪثر اچي رهائين ڪندو هو. چيزل شاهه وفات تائين پهلوڻ فقير جيڪب آباد واري ۽ فتحپور شريف ۾ پنهنجي والد سيد رکيل شاهه جي هر سال ٿيندڙ ميلن جي پاڻ نگراني ڪندو هو. نور محمد پروانو: پاڻ 15 فيبروري 1918ع تي مرحوم مهر دل پندراڻي بروهي جي گهر ڳوٺ پندراڻ تعلقي اوسته محمد، ضلعي نصير آباد بلوچستان ۾ تولد ٿيو.²¹⁷ 1935ع ۾ سبي هاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيو. پنج درجا انگريزيءَ جا پڙهڻ بعد اسڪول ڇڏي ڏنائين ۽ صحافت اختيار ڪيائين. سن 38-1939ع ۾ ”ڪمال هند“ اخبار جو جيڪب آباد لاءِ نمائندو مقرر ٿيو. 1948ع ۾ جيڪب آباد جي هڪ هفت روزه سنڌي اخبار ”نوجوان“ جو ايڊيٽر مقرر ٿيو.²¹⁸ سندس ڪافي رشتيدار جيڪب آباد ضلعي جي ڳڙهي خير و تعلقي ۾ موجود آهن. سنڌي اردو ۽ بروهي زبانن ۾ شاعري ڪري ٿو. 1960ع ۾ مستونگ بلوچستان کان بروهي زبان ۾ هڪ هفت روزه اخبار ”يلمر“ نالي جاري ڪيائين، جيڪا اڄ تائين لڳاتار جاري آهي ۽ سنڌ ۽ بلوچستان جي علائقائي اخبارن ۾ سڀ کان وڏي ۽ پراڻي اخبار جي حيثيت رکي ٿي.

²¹² زبير اڻي پير محمد، ”بولان نامہ“، بلوچي اڪيڊمي ڪوئٽا، 1967ع، ص 170-172.

²¹³ انعام الحق ڪوثر، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1968ع، ص 209.

²¹⁴ احمد ڊي بلوچ، ”سبڊگل“، مخزن ڊگري ڪاليج اوسته محمد، ضلعو نصير آباد، بلوچستان، 85-1986ع، ص 32-33.

²¹⁵ ڪارڙا فتح چند ڪنيال، ”بحر العميق“، چيزل شاهه جو رسالو فتح ڪلاٽ هائوس جيڪب آباد، 1987ع، ص 4.

²¹⁶ شيخ، امير علي، ”صوفي چيزل شاهه جي شاعريءَ جو مطالعو“، شاهه لطيف يونيورسٽي، خيرپور ميرس، سنڌي شعبي ايمر سنڌي مونوگراف، سال 1989ع.

²¹⁷ بروهي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”براهوئي زبان و ادب کي مختصر تاريخ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1982ع، ص 145.

²¹⁸ جوهر بروهي، تہ ماہي سنگت سلسلي جو ڪتاب ”سهيڻ“، بروهي پبليڪيشن، فريد آباد، ضلعو دادو، 1984ع، ص 15.

براهوي زبانن ۾ ”بروهي قانده“ ڪتاب شايع ڪيائين²¹⁹. 17 آڪٽوبر 1984ع تي راقم کي ايلم اخبار جو سب ايڊيٽر مقرر ڪيائين. جيڪب آباد توڙي سنڌ جي نامور محققن، جهڙوڪ رحيمداد مولائي شيدائي، تراب بروهي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مرحوم عبدالڪريم گدائي جن سان گهرا تعلقات رهيا آهن. جيڪب آباد جي ادبي ۽ صحافتي حلقن سان اڪثر روح رهاڻيون ڪندو رهندو آهي. سندس زندگيءَ بابت ڪجهه مواد هتان جي مخزنن ۾ شايع ٿيل آهي.²²⁰

عبدالعزیز جرور: پاڻ 1922ع ڌاري ڳوٺ جرور تعلقي جهت پٽ ضلعي نصير آباد ۾ پيدا ٿيو. علي ڳڙه يونيورسٽيءَ مان منشي فاضل ۽ اديب فاضل ڪيائين. کين اهو فخر حاصل آهي ته سندس امتحان جا پيپر جامع الاظهر قاهره ۽ مصر ڏانهن جاچ لاءِ ويا هئا، جتي کيس گولڊ ميڊل جو حقدار قرار ڏنو ويو. پنهنجي ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ واري استاد مولوي نور محمد کوسي کان حاصل ڪئي. سنڌيءَ کان علاوه سرائيڪي، اردو، بلوچي ۽ فارسي زبانن ۾ به شاعري ڪندو آهي.²²¹

جيڪب آباد ۾ اڪثر اچي رهندو آهي، جتي سنڌ جي ڪيترن ئي شاعرن ۽ اديبن سان روح رهاڻيون پيو ڪري ۽ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو آهي. جيڪب آباد جا عوامي شاعر مرحوم عبدالڪريم گدائي ۽ مرحوم غلام قادر ”قيس“ سندس گهرا دوست هئا. روزنامہ ’سارنگ‘ ۾ فتاح عابد جن سندس زندگي ۽ ڪلام بابت مضمون به لکيو آهي.

رشيد احمد لاشاري: 8 اپريل 1922ع ۾ ڳوٺ ملگزار تعلقي جهت پٽ (ضلعي سبيءَ) ۾ زرڪ خان لاشاريءَ جي گهر ۾ تولد ٿيو. روزگار سانگي سندس وڏن سنڌ جي ضلعي جيڪب آباد جي ڪنڌڪوٽ شهر ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي.²²² ڪنڌڪوٽ مان فائنل پاس ڪرڻ بعد مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، مولانا عبدالحڪيم، مولانا حبيب الله ۽ مولانا فقير محمد ڪنڌڪوٽيءَ وٽان فارسي ۽ عربي پڙهيو.

1944ع ۾ تعليم کاتي ۾ پرائمري استاد جي حيثيت سان شامل ٿيو. 1949ع ۾ شمس العلماء ڊاڪٽر دائودپوٽي مٿس خاص نوازش فرمائي کيس ضلعي حيدرآباد لاءِ اردو ٽيچر مقرر ڪيو. اتان ترقي ڪندي ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ استاد مقرر ٿيو.²²³

1956ع ۾ بيمار ٿيڻ سبب نوڪري ڇڏي ڪراچي وڃي آباد ٿيو. جتي فلمن لاءِ مڪالما ۽ گيت لکڻ شروع ڪيائين. سندس يادگار فلمن مان سسئي پنهنون، پرديسي، عمرمارئي، هماري زبان ۽ نئي ڪرن مشهور آهن.

پاڻ سنڌي، اردو، سرائيڪي، فارسي، پنجابي، بلوچي، پشتو، انگريزي ۽ عربي ٻولين ۾ وڏي مهارت رکندو هو. شاعريءَ جي فن ۾ پوريءَ طرح جاڙ رکندو هو.

سندس تصنيفن جو انداز ايترو آهي جو هت لکڻ جي گنجائش ڪونه آهي، تنهن هوندي به شاهه جو رسالو، سچل سرمست جو رسالو، ڪليات گدا،

²¹⁹ عبدالقيوم بيدار، ته ماهي سنگت سلسلي جو ڪتاب ”آڊينڪ“، بروهي پبليڪيشن، فرید آباد، ضلعو دادو، 1958ع، ص 31.

²²⁰ سڌايو غلام مرتضيٰ، ”آزاديءَ صحافت کي چند علمبردار“، جيڪب آباد ۽ وقت جون ويرون مخزن، سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1985ع، ص 34.

²²¹ ساڻس ملاقات، 3 مئي، 1982ع، سارنگ پريس، جيڪب آباد.

²²² ميمڻ، بشير احمد، ”رشيد احمد لاشاري“، روزانه عبرت، حيدرآباد، 8 اپريل 1987ع، ص 3.

²²³ ايضاً.

شڪنتلا، روح لطيف ۽ يوسف زليخا قابل ذڪر آهن.²²⁴ پاڻ 1970ع ۾ وفات ڪئي. سندس خاندان اڄ به جيڪب آباد ضلعي ۾ موجود آهي.²²⁵

مولانا عبدالباقي درخاني: سندس ولادت جو سن معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي. پاڻ ڳوٺ درخان نزد ڍاڍر ۾ پيدا ٿيو. سموري تعليم پنهنجي والد مولانا عبدالله رئيساڻيءَ کان حاصل ڪيائين. 1950ع ۾ ڪوئيٽا کان ماهوار اردو ’معلم‘ جاري ڪيائين. سنڌي اردو، بروهي، بلوچي ۽ فارسيءَ ۾ لکندو هو ۽ شاعري به ڪندو هو. سندس سنڌي شاعري دستاب ٿي ڪونه سگهي. ڍاڍر ۾ بروهي ادبي سنگت قائم ڪيائين.²²⁶ سنڌ جي بروهي اديبن ۽ شاعرن سان اچي رهائين ڪندو هو. بروهي زبان ۾ سندس ڪجهه ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن پهريون ڀيرو ”معلم“ ۾ سنڌي، بروهي ۽ بلوچي زبانن کي روشناس ڪرايو.²²⁷ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سندس پسنديده سنڌي ليکڪ هو.²²⁸ ڪوئيٽا جي ڪيترن ئي ريڊيو ۽ ٽي. ويءَ جي ادبي پروگرام ۾ شريڪ ٿيو. 27 مارچ 1985ع تي پنهنجي ڳوٺ ڍاڍر ۾ وفات ڪئي.²²⁹

ملڪ محمد رمضان بلوچ: 1922ع ۾ بارج خان ڊومڪي بلوچ جي گهر لهڙي ضلعي ڪڇيءَ ۾ پيدا ٿيو.²³⁰ ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائين. سنڌي، اردو، بروهي ۽ بلوچيءَ ۾ لکندو آهي. 1946ع ۾ قلات جي رياست ۾ ملازمت اختيار ڪيائين. هفت روزه ”الحق“ سبي، ماهنامہ ”معلم“ ڪوئيٽا ۽ ”تنظيم“ جواڀڊيتر رهيو آهي.²³¹ 1954ع کان مستونگ ۾ هفت روزه ”ساربان“ جاري ڪيائين. جيڪب آباد جي سالياني ميلي جي مشاعرن ۾ هر سال شرڪت ڪندو آهي.

ارباب خان ڪوسو: 1923ع ڌاري ڳوٺ ڊگهي، تعلقي جهت پٽ ضلعي نصير آباد (بلوچستان) جي ڪوسي خاندان جي هڪ فرد بهرام خان جي گهر ۾ ڄائو. 14 سالن جي عمر کان ڳائڻ شروع ڪيائين. سنڌي، اردو، بروهي ۽ بلوچيءَ ۾ ڳائڻ سان گڏ شاعري به ڪندو هو. 1958ع ۾ جيڪب آباد ۾ اچي ”ارباب آرٽ سرڪل“ قائم ڪيائين.²³² پنهنجي شاعري پاڻ به ڳايائين. جيڪب آباد جي ادبي ۽ ثقافتي حلقن سان سٺي اُت ويهه هئس. تاريخ 27 آڪٽوبر 1994ع تي وفات ڪيائين.

ڪرم شاهه: 1902ع ۾ منڙي ضلعي ڪڇيءَ ۾ ڄائو. پيري مريديءَ باوجود مزدوري ڪندو هو. ان ڪري جيڪب آباد لڏي اچي ويٺو. سنڌيءَ ۾ سٺي شاعري ڪندو هو. پنهنجي شاعري پاڻ ڳائيندو هو. ستر سالن جي عمر ۾ 1972ع ۾ وفات ڪئي.²³³

غوٺ بخش بروهي فراق: 1937ع ۾ ڳوٺ مهر ڳڙهه ضلعي ڪڇيءَ ۾ پيدا ٿيو. 1954ع ۾ گاڏي کاتي حيدرآباد ۾ عبدالشڪور اجميري وٽ ڊرائيوري

²²⁴ عصمت ڏاهري، ”رشيد احمد لاشاري“، مخزن، ”پيغام محبت“، سنڌ هارس ائڊب ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1988ع، ص 85.

²²⁵ ايضاً.

²²⁶ عبدالقيوم بيدار، ”مولانا عبدالباقي درخاني“، ٽه ماهي سنگت سلسلي جو ڪتاب آڏنيڪ بروهي، پبليڪيشن، فريدآباد ضلعو دادو، 1985ع، ص 44.

²²⁷ بلوچ، ملڪ محمد رمضان، ”مولانا عبدالباقي درخاني“، ٽه ماهي سنگت سلسلي جو ڪتاب، ”تاجل“، 1986ع، ص 7، بروهي پبليڪيشن، فريدآباد ضلعو دادو.

²²⁸ جتڪ طاهره احساس، ”مولانا عبدالباقي درخاني“، ماهوار طوطڪي ڪوئيٽا، 1983ع، ص 10.

²²⁹ نور محمد پروانو، ”مولانا عبدالباقي درخاني“، هفت روزه ايلم، مستونگ بلوچستان، 3 اپريل، 1985ع، ص 6.

²³⁰ انعام الحق ڪوثر، ”نبي ڪريم صلعم ذڪر مبارڪ بلوچستان ۾“، اسلام پبليڪيشن، لاهور، 1983ع، ص 78.

²³¹ ايضاً.

²³² جمالي، عبدالرزاق، ”جيڪب آباد ۾ فن موسيقيءَ جي ارتقا“، حقيقت جو هار مخزن سنڌ هارس ائڊب ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع، ص 24.

²³³ ملاقات اڪبر لاشاري، 1987-12-1، جيڪب آباد.

ڪرڻ لڳو. قلندر جي عقيدت سبب 1972ع ۾ ڊرائيوڙي ڇڏي قلندر شهباز جي دروازي جي سامهون سڳڙن جو دڪان وٺي سيوهڻ ۾ رهائش اختيار ڪيائين.²³⁴ اڃا تائين اتي رهيل آهي.

سنڌي سان گڏ اردوءَ ۾ شاعري ڪري ٿو. سندس ڪلام جو مجموعو ”جستجوئي قلندر“ نالي 1974ع ۾ شايع ٿيو. سيد رکيل شاهه ۽ سيد چيزل شاهه جو به عقيدتمند آهي، ان ڪري هر سال ميلي جي موقعي تي ٽي ڏينهن سڳڙن جو دڪان اچي قائم ڪندو آهي.

قاضي عبدالڪريم ”ذبيح“ بروهي: 1924ع ۾ محمد صالح روڊيني زئي جي گهر ڳوٺ کيرٿر (بلوچستان) ۾ ڄائو. سندس خاندان ڪجهه وقت کان پوءِ ڏڪار سبب اهو علائقو ڇڏي ڳوٺ فريد آباد تعلقي ميهڙ ضلعي دادو (سنڌ) ۾ اچي ويٺو. پاڻ اتي ديني تعليم حاصل ڪيائين. سنڌي ۽ فارسي مدرسه اشرفيه شڪارپور ۾ حاصل ڪيائين. ڪجهه وقت علامه ابوبڪر شبليءَ سان تعلق به رهيو. جنهن سبب کيس لکڻ جو شوق پيدا ٿيو.²³⁵

سندس اردوءَ ۾ سنڌيءَ جا اخلاقي، مذهبي ۽ تحريڪي مضمون ڪيترن ئي اردوءَ سنڌي اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا، جن ۾ روزانه الوحيد نمايان حيثيت رکي ٿي. پاڻ ”نقشِ ذبيح“ نالي سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکيائون.²³⁶ درس و تدريس جو بيحد شوق رکندو هو. ان ڪري فريد آباد ۾ مدرسه عربيه محمديه قائم ڪيائين. جتي علمي ادبي ۽ ديني خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. پاڻ 16 جنوري 1958ع تي فريد آباد ۾ وفات ڪيائين. سندس لائق فرزند عبدالقيوم ”جوهر“ بروهي سنڌي ۽ بروهي زبانن جو معروف شاعر ۽ اديب آهي پاڻ به علمي ادبي ۽ ديني خدمتن کي جاري رکيو پيو اچي.

محمد اسحاق سوز: 1946ع ۾ مولوي عطا محمد بروهيءَ جي گهر ۾ ڳوٺ شيخ واصل جديد آباد ضلعي قلات (بلوچستان) ۾ پيدا ٿيو. سندس خاندان هر سياري جي موسم ۾ ضلعي قمبر – شهدادڪوٽ جي شهدادڪوٽ شهر ۾ اچي رهندو هو. ان ڪري پرائمري تعليم شهدادڪوٽ مان حاصل ڪيائين. سنڌي ۽ بروهي زبانن جو بلند پايي جو شاعر مڃيو وڃي ٿو. بروهي زبان ۾ سندس ڪجهه ڪتاب شايع ٿيل آهن. سنڌي شاعريءَ ۾ سندس استاد محمد چٽل ۽ نظام الدين گويانگ آهن.²³⁷

الياس پرويز: 1935ع ۾ ڳوٺ بکر ٿو ضلعي ڪڇي (بلوچستان) ۾ پيدا ٿيو. 1954ع کان صحافت ۾ پير پاتائين ۽ سبيءَ کان هڪ هفت روزه اردو اخبار ”حقيقت“ جاري ڪيائين. 1958ع ۾ صدر ايوب واري مارشل لا ۾ عوامي حقوق سلب ٿيڻ خلاف زوردار آواز اٿارڻ جي ڪري 1960ع ۾ سندس اخبار جو ڊڪلريشن رد ڪيو ويو. 1961ع ۾ سبي ڇڏي جيڪب آباد ۾ اچي رهائش اختيار ڪيائين ۽ هفت روزه سنڌي اخبار ”مساوات“ جو ايڊيٽر مقرر ٿيو.²³⁸ سندس اخباري ايڊيٽوريل وڏي اهميت جا حامل آهن. سنڌيءَ ۾ پاڻ سٺو نثر نويس هو. سنڌي ادب سان کيس بيحد لڳاءُ هو. جيڪب آباد جي ادبي ۽ صحافتي حلقن ۾ وڏي مقبوليت حاصل هئس. پاڻ 18 جون 1985ع تي جيڪب آباد ۾ وفات ڪيائين، جتي کيس دفن ڪيو ويو.

لياقت بروهي: 2 جنوري 1954ع تي ڳوٺ ڊگهي تعلقي جهت پٽ بلوچستان ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو نور محمد آهي. بي. اي تائين تعليم

²³⁴ غوث بخش فراق، ”جستجوئي قلندر“، شهباز روڊ، سيوهڻ، جنوري 1974ع، ص 7.

²³⁵ بروهي، علي احمد شاد انٽرويو جوهر بروهي، ايڊيٽر ”گودي“، سڪينه بروهي پبليڪيشن، حيدرآباد، 1986ع، ص 55-56.

²³⁶ ايضاً.

²³⁷ غلام مصطفيٰ ”مشتاق“، ”لاڙڪاڻي ضلعي جا زنده شاعر“، لاڙڪاڻو ساهه سيپاڻو ميونسپل امپلائيوز يونين لاڙڪاڻو 1984ع، ص 315، ۽ ڏسو جوهر بروهيءَ جو تـه ماهي سنگت سلسلي جو آئينڪ.

1958ع، ص 32.

²³⁸ مساوات اخبار جو مالڪ ۽ چيف ايڊيٽر فيض بخشاپوري آهي.

حاصل ڪيائين. 1980ع ۾ جيڪب آباد جي سنڌي اخبار هفت روزه ”آواز“ جو ايڊيٽر مقرر ٿيو.²³⁹ ان کان علاوه روزانه ”سارنگ“ جيڪب آباد جو استاف رپورٽر به رهيو. سنڌي اردو ۽ بروهي زبانن ۾ لکندو آهي. اڄڪلهه روزانه ”جنگ“ ڪوئيٽا جو جھت پت شهر لاءِ نمائندو آهي. جيڪب آباد جي ادبي ۽ صحافتي حلقن سان اڪثر رهاڻيون ڪندو رهندو آهي. هڪ قومپرست سياسي ڪارڪن جي حيثيت ۾ بلوچستان نيشنل الاتنس سان واسطو رکي ٿو. سنڌ جي شاعرن ۽ ليکڪن جي بلوچستان طرف اچ وڃ:

جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته جاگرافيائي لحاظ کان يعني صوبا پاڻ ۾ مليل آهن، ان ڪري ماڻهن جي اچ وڃ آسانيءَ سان جاري آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ جا به ڪيئي ليکڪ پنهنجي ادبي اچ اجهائڻ لاءِ بلوچستان طرف ويندا رهيا آهن. بلڪ ڪي ته هميشه لاءِ اتان جاتي ويا ۽ اتي ئي وفات ڪري ويا. هيٺ اهڙن ذات ڏٺين جي سوانح ۽ ادبي خدمتن تي مختصر روشني وجهجي ٿي، جنهن سان پنهنجي صوبن جي ادبي نائن جو پتو پوي ٿو.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي (1689-1752ع): سنڌي ٻوليءَ جو هي بين الاقوامي حيثيت رکندڙ شاعر ڪنهن به تعارف جو محتاج ڪونهي. کيس سير ۽ سياحت جو شوق هو. شاهه صاحب جي سوانح لکندڙن جو هن ڳالهه تي پورو اتفاق آهي ته شاهه سائين ارغونن جي وڏندڙ دشمنيءَ کان تنگ ٿي، پنهنجي محبوب وطن کي الوداع چئي، ڪيترائي سال سير ۽ سياحت ۾ رهيو ۽ پري پري جا سفر ڪيا. هنگلاج، حب، لاهوت لامڪان توڙي ڪيچ مڪران²⁴⁰ ۽ پپ جبل جا پاسا ان شوق ۾ گهميا.²⁴¹

شاهه لطيف کي جبل گهمڻ ڏاڍو وڻندو هو. گهڻو ڪري مينهن جي موسم ۾ اهي ڏينهن ٻاهر سفر ۾ گذاريندو هو. مهينن جا مهينا هو سنڀاسين ۽ جوڳين سان گڏجي گنجي ٽڪريا لسٻيلي جي سرحد وارن جبلن ۾ گهمندو هو. ٽي ورهيه لاڳيتا هندن فقيرن جي سنگت ۾ گذاريائين ۽ لاهوت، تاني ۽ سپڙ سخي جون زيارتون ڪيائين.²⁴²

شاهه لطيف حيدرآباد کان ڪراچي وارو رستو وٺي پيپور وڃي سسئي پنهنوءَ جي ڦوڙائي جو احوال حاصل ڪيو.²⁴³ حب درياھ کي اورانگهڻ کان پوءِ بيابان لتاڙيندو ۽ وارين جاڙا اڪرندو ٽڪريون لنگهندو آخر پنهنجي منزل هنگلاج پهتو.²⁴⁴ ڪراچيءَ کان هنگلاج 20 ميلن جي مفاصلي تي آهي. ڪراچيءَ کان تقريباً 17 ڪلوميٽرن تي حب ندي آهي، جتي شاهه عبداللطيف پهرين منزل ڪئي.²⁴⁵ حب ندي پريان پپ جبل اتر کان ڏکڻ سمنڊ جي ڪناري تائين هڪ ڪنڌي ٺاهيو بيٺو آهي.²⁴⁶

ٿي سگهي ٿو ته شاهه لطيف ڪابل ۽ قنڌار به ويو هجي. ان لاءِ ڪو مستند احوال ڪونه ٿو ملي. بلوچستان جي عشقيه داستان سسئي پنهنوءَ کي شاهه سائين ڇهن سرن ۾ ڳايو آهي. ان کان علاوه سُر پرياتيءَ ۾ لسٻيلي جي هڪ حاڪم سپڙ سخي جي تعريف به ڪئي آهي. ظاهري طور اهي بيت ان

²³⁹ آواز اخبار جو مالڪ چيف ايڊيٽر: مرحوم غلام حيدر شيخ هو. اخبار ان جي وفات بعد بند ٿي وئي.

²⁴⁰ گربخشاڻي، هوتچند مولچند، ڊاڪٽر، ”مقدم لطيفي“، ورستي پبليڪيشن، ڪراچي، يونيورسٽي، ڇاپو ٽيون، 1977ع، ص 29.

²⁴¹ لطف الله بدوي، ”تذڪره لطفي“، آر. ايم. ايڇ برادر، حيدرآباد، جلد اول، ڇاپو ٽيون، 1963ع، ص 510.

²⁴² مرزا قليچ بيگ، ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پت شاهه، حيدرآباد، 1972ع، ص 15.

²⁴³ شاهواڻي، غلام محمد ابراهيم، ”شاهه جو رسالو“، آر. ايڇ احمد انڊ برادر، حيدرآباد، 1961-60ع، ص 10.

²⁴⁴ ايس ايم جهانگياڻي، ”شاهه عبداللطيف انڊ هز ٽائيمز“، دهلي يونيورسٽي، 1987ع، ص 13.

²⁴⁵ سڌايو غلام نبي ڊاڪٽر، ”شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري“، پي. ايڇ. ڊي ٿيسز، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، سال 1988ع، ص 220.

²⁴⁶ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، مرتب: ”لطيف ساگر“ مخزن پت شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1979ع، ص 24.

سخيءَ جي ياد ۾ آهن، جو سخين جو به سردار هو.²⁴⁷ شاهه لطيف بلوچستان جي تاريخي ماڳن کي پنهنجي شعر ۾ جاءِ ڏني آهي. بلوچستان جي ميد ۽ مڇي ڦاسائيندڙن کي به ياد ڪيو آهي. سونمياڻيءَ جي تاريخي قصي، ميربحر مورڙو ۽ مانگر مڇ جي قصي کي بيان ڪيو اٿس. ان دور ۾ اهو علائقو سنڌ ۾ شامل هوندو هو. ان جو حاڪم راجا دلوراءِ هو. بعد ۾ ڄامن ان کي بلوچستان ۾ شامل ڪري پنهنجو راج قائم ڪيو.²⁴⁸

شاهه سائين بلوچستان سان تعلق رکندڙ پنهنجي شاعريءَ ۾ بلوچيءَ جا لفظ به استعمال ڪيا آهن. اهوئي سبب آهي جو بلوچستان جي هڪ اهم محقق ميرگل خان نصير ان تي بلوچ هئڻ جو گمان ظاهر ڪيو آهي ۽ لکيو آهي ته شاهه صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪوهه و جبل، دشت ۽ پتن کي به ياد ڪيو آهي، جنهن مان چئي سگهجي ٿو ته هو بلوچ هو.²⁴⁹

1. آهيان ڪميڻي ذات، بلوچي نه جڙان!
 2. پلي ڪري ٿيوم، هي سڱ ٻاروچن سين!
 3. جيئهي جا ٿيئي، ته به ٻانهي ٻاروچن جي.
- هن علائقي جي زبانن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ خاطر شاهه صاحب پنهنجي خطي جي شاعريءَ ۾ بروهي زبان جا لفظ به استعمال ڪيا آهن. ائين لڳي ٿو ته هو بروهي زبان چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو:
1. داسا داکا داڙي هندا ڙي هيما!
- هر داسا هن حال جي، هتي هوت ڏنام.
- پوءِ پڌيري ايندام، پاڻي پيچ پريت جو.
- داسا= هاڻي، داکا= هتان. داڙي= هتي. هندازي= اتي.
- پڌيري= پوءِ.

شاهه جو رسالو جابلو سنڌي ٻوليءَ سان ڀرپور آهي، جنهن کي اڪثر ڪچهرين ۾ ياد ڪيو وڃي ٿو. خاص طور سسئي پنهنوءَ بابت شاهه جا سڀ سُر وڌيڪ مقبوليت رکن ٿا. ايتري تائين جو ماڻهن بر زبان اهي ياد ڪري ڇڏيا آهن.

لس ۾ ڪبير شاهه، سانوڻ فقير، عبدالله خان ڀنڀرو ۽ شيخ ابراهيم.²⁵⁰ کان علاوه بلوچستان جا سگهڙ، سالڪ ۽ ڳاڻا اڪثر شاهه کي ياد ڪيو اچن. انهن ٻولن سان گڏ هو پنهنجن قولن ۽ ٻولن ۾ به سسئي پنهنوءَ جي قصي کي ڪچهرين ۾ نروار ڪن ٿا. سسئي پنهنوءَ جي داستان بابت اڄ به ان خطي ۾ ڳاهون ڳائجن ٿيون. مڪران کان لسٻيلي ۽ سبيءَ کان ڪڇي ۽ جهل مگسيءَ تائين خاص طور ”ناڙيءَ“ جي بيرون علائقي ۾ ان قصي کي وڏي

²⁴⁷ لطف الله بدوي، ”تذڪره لفظي“ آر. ايڇ. احمد ائڊ برادر، حيدرآباد، جلد اول، ڇاپو ٽيون، 1963ع. ص 541 ۽ پڻ ڏسو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو ڪتاب ”پيلاين جا ٻول“ زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1970ع. ص 83.

²⁴⁸ لهڙي سراج الدين، ”شاهه لطيف ۽ بلوچستان“، ماهوار اولس ڪوئيٽا، (بروهي حصو) فيبروري، مارچ 1983ع، ص 42.

²⁴⁹ ميرگل خان نصير مرحوم، ”ڇي شاهه لطيف بلوچي ات؟“، ماهوار اولس ڪوئيٽا، نومبر-ڊسمبر، 1984ع. ص 18 ۽ پڻ ڏسو عزيزالله عزيز بروهيءَ جو مضمون ”شاهه ڀٽائي ۽ دل بلوچاني مهرءَ حب“ ماهوار اولس ڪوئيٽا، جون-جولاءِ، 1985ع، ص 7-8.

²⁵⁰ سمون الهڃاڀيو يار محمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع، ص 72-74.

اهميت حاصل آهي. جهل مگسيء جا سگهڙان کي وڏي چاهه سان ڳائيندا رهندا آهن.²⁵¹

شاهه لطيف جي شاعريءَ کان سواءِ بلوچستان خطي جي شاعرن جهڙوڪ: سيد رکيل شاهه، سيد چيزل شاهه، مولوي قادر بخش گولو ۽ فيضل فقير ۽ ٻين جي شاعريءَ جو مطالعو ڪبو ته اها به شاهه جي شاعريءَ کان متاثر نظر اچي ٿي، جن پنهنجي خطي جي هن مقبول عشقيه داستانن کي ياد ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح خطي جا سگهڙ به ان جذبي کان سرشار آهن، جنهن مان اندازو لڳائجي ٿو ته شاهه جي شاعري پوري بلوچستان جي شاعرن، سگهڙن ۽ سالڪن کي پنهنجي رنگ ۾ رنگي ڇڏيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو: تحقيق ڀٽائي صاحب سنڌ توڙي ٻيلي جي شاعرن جو سرتاج ۽ اُستاد هو. شاهه جي شاعرانه سخا ۽ لت مان سنڌي ٻوليءَ جي هر شاعر هر هنڌ وڃ ورتي آهي. سنڌ جي اولهندي جبلن البت سنڌ ۽ ٻيلي جي وچ ۾ ماڻهن جي آمد و رفت کي مشڪل بنايو، مگر شاهه صاحب جا بيت درياھ مٿان ٽپندا، نئن تان ڪڍندا، جبل لتاڙيندا وڃي پار پيا ۽ لسٻيلي ۾ به شاهه صاحب جي بيتن جو اهوئي چرچو ۽ ذوق جاري رهيو. جهڙو سنڌ ۾ ٿيو. اسان ٻيلي جي هر سگهڙ ۽ سمجهو واتان ڀٽائيءَ جا بيت ٻڌا. غور بعد معلوم ٿئي ٿو ته ٻيلي ڏانهن ويندي شاهه بلاول جو تڪيو شاهه جي شعر جو هڪ پهريون ۽ اهم اڏو ۽ اجهو ٿي رهيو آهي، جتي گهڻي مدت کان شعر جي رهاڻ ۽ سلوڪ وارا وقت بوقت سنڌ جي طرفان ايندا رهيا آهن. بنده راقم کي ٻيلي ۾ معلوم ٿيو ته هن وقت به شاهه بلاول تي ڪو هڪ سالڪ رهي ٿو جو شاهه جي شعر جو وڏو واقف ۽ وينجهار آهي. شاهه بلاول جو تڪيو سنڌ ۽ ٻيلي جي عرفات آهي، جتي شاهه جي شعر ۽ ٻيلي جي دردمند دلين جو مدت کان ميڙاڻو ٿيو. انهيءَ اثر جي جهلڪ اسان کي ٻيلي جي پهرين شاعر شيخ حمر (شاهه جو همعصر) جي بيتن ۾ واضح طور نظر اچي ٿي. شيخ ابراهيم جي بيتن جو رخ به ساڳيو آهي. انهن شاعرن جي بيتن جي رنگ توڙي ٻوڙ جو سرچشمو يقيني طور ڀٽائي صاحب جا بيت آهن. شيخ ابراهيم ۽ ڪبير شاهه جي بيتن ۾ به شاهه جو اثر نظر اچي ٿو.²⁵²

اهڙيءَ طرح لسٻيلي جو شاعر شيخ حمر اصل کان فقير ۽ درويش هو. ننڍي هوندي کان پنهنجي مڪتب ۾ ٻارن کي پڙهائيندو هو. شاهه لطيف جو همعصر هو. پاڻ حج تي ويندي رستي تي وفات ڪيائين. غالباً هي سندس ٻيو حج هو. خان نصير خان اعظم جي نياڻيءَ جي شاديءَ واري روايت مان گمان نڪري ٿو ته شيخ حمر 1750-1776ع واري عرصي دوران وفات ڪئي.²⁵³

شيخ حمر جو پٽ شيخ ابراهيم²⁵⁴ ٻيلي جي شاعرن ۾ ناليوارو شاعر ٿيو. ڪبير شاهه ۽ شيخ ابراهيم جا ماري ڄام مير خان (1776-1818ع) جي دؤر ۾ تقريباً 1776ع کان 1781ع دوران مارڪا ٿيندا رهيا.²⁵⁵

جيتوڻيڪ شيخ حمر شاهه لطيف جو همعصر هو پر سندس بيتن مان شاهه لطيف جي بيتن واري ٻوڙ اچي ٿي. تنهن هوندي به هن جي شاعريءَ ۾ شاهه جي نقالي ڪونه ٿي نظر اچي.

شيخ خاندان ۾ شيخ ابراهيم ننڍي وهيءَ کان ئي شاعري شروع ڪئي، جنهن سبب وڏي مقبوليت حاصل ڪيائين، ايتري قدر جو سنڌ جي

²⁵¹ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سسئي پنهون“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 38.

²⁵² بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 30-31.

²⁵³ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 277.

²⁵⁴ انعام الحق ڪوٽر، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976ع، ص 94.

²⁵⁵ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 275.

نامياري شاعر ڪبير شاهه ان جو نالو ٻڌي ٻيلي وڃي ساڻس مارڪا ڪيا، جيڪي ادبي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان جي وفات 1806ع کان پوءِ ٻڌائي آهي.²⁵⁶ سندس قصا خاص طور سسئي پنهنجن ٻابت وڏي اهميت رکن ٿا. سندس شاعري ٻيلاين جا ٻول ڪتاب ۾ موجود آهي.

ڪبير شاهه: ڪبير شاهه 86-1776ع واري عرصي ۾ شايد اتل آيو ۽ رهي ٻيو غالباً 13 صدي هجريءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾ وفات ڪيائين.²⁵⁷ مٽياري ساداتن جي ڳاڙهيا پاڙي مان هو. ڪلهوڙن مان پسند جي شادي ڪرڻ تي سندس خاندان جي ناراضگيءَ سبب سنڌ ڇڏي ٻيلو وسايائين.²⁵⁸ ڪبير شاهه کان سواءِ سندس ڀاءُ محمد شاهه جي اولاد مان احمد شاهه پٽ علي بخش شاهه به ناليوارو شاعر ٿيو. احمد شاهه، ڪبير شاهه جي باقي خاندان جو اڪيلو شاعر ۽ لسٻيلي جي وڏن شاعرن مان جڻ آخري ڏيئو هو.²⁵⁹

شيخ ابراهيم ٻيلي جي شاعرن جو جڻ آڏو ۽ اجهو هو. بلڪ عام شاعريءَ جي ڪسوتي هو. جنهن تي هر ڪنهن شاعر اچي ٿي پنهنجو جوهر ڏيکاريو. ڪبير شاهه سنڌ مان ڪهي اچي شيخ حمر جي شاعريءَ جو خزانو کوليو. شيخ ابراهيم اڪيلو جڻ هڪ هٿ هو. جڏهن ڪبير شاهه جو ٻيو هٿ هن هٿ تي لڳو تڏهن تاڙي وڳي ۽ ٻيلي ۾ سنڌي شاعريءَ جو غلغلو ٿيو.²⁶⁰

ڪبير شاهه جي ٻيلي وڃڻ ۽ مارڪا ڪرڻ کان پوءِ، ان جي شاعريءَ جو اثر ٻيلي ۾ عام ٿي ويو ۽ ٻيلي جي شاعريءَ کي عروج ۽ فروغ نصيب ٿيو. انهيءَ ڳالهه جو لسٻيلي جي هر هڪ سگهڙ کي احساس ۽ اعتراف هو. ٻي معنيٰ ۾ اهو سنڌ جو ٻيلي جي شاعريءَ تي هڪ احسان آهي.²⁶¹ ڪبير شاهه جي زبان وڌيڪ معياري ۽ صاف هئي، چوڻ ته هو خاص سنڌ جي سرزمين جو نيباج هو. سينگار شاعريءَ ۾ پڻ ڪيس وڏي دسترس هئي، جنهن ۾ لسٻيلي وارن کان سرس ۽ سوايو هو.²⁶² انهن ڏينهن ۾ راجن شاهه جو غالباً ڪبير شاهه جي خاندان مان هو. ڄام مير خان جي دعوت تي ٻيلي شهر ويو. اتي نم شاعر سان ملاقات ڪيائين.²⁶³ مختلف سُرَن تي مارڪو ڪيائين ۽ بيتن جي ڏي وٺ ٿي.

ڪاڪو پيرومل آڏواڻي: (1866-1953ع) سنڌ جو سچو مؤرخ سنڌي، سنسڪرت ۽ هندي ٻولين جو ماهر انگريزي، پارسي ۽ عربيءَ جو ڄاڻو ويهن ورهين جي عمر ۾ ايڪسائيز کاتي جي نوڪريءَ سان لڳو ۽ اتان انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيائين. 1924ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ليڪچرار مقرر ٿيو پر سنڌي ٻوليءَ جي خدمت هن شروع کان پئي ڪئي.²⁶⁴ هن هونئن ته ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، پر سندس ”قديم سنڌ“ ۽ ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ به اهڙا ڪتاب آهن، جيڪي سنڌي ادب ۾ نمايان حيثيت رکن ٿا. خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جنهن ۾ هن سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن تي ڪم ڪيو آهي، جنهن ۾ بلوچستان جا سنڌي محاورا به شامل آهن. جيتوڻيڪ بلوچستان وڃڻ جو سندس ڪوبه احوال ڪونه ٿو ملي. مگر پائنڊجي ٿو ته هي اتان جي ٻولين تي ڪم ڪرڻ

²⁵⁶ ايضاً، ص 290-292.

²⁵⁷ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1970ع، ص 338.

²⁵⁸ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1970ع، ص 338-335.

²⁵⁹ ايضاً، ص 338.

²⁶⁰ ايضاً، ص 293.

²⁶¹ ايضاً، ص 134.

²⁶² ايضاً، ص 272.

²⁶³ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1970ع، ص 386.

²⁶⁴ آڏواڻي، پيرومل مهر چند، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1980ع، تعارف.

وقت ضرور اوڏانهن ويو هوندو، چوٽه اتان جي بلوچي، بروهي ۽ سنڌي محاورن تي ڪجهه لکڻ مان ظاهر آهي ته اتي وڃي ئي مطالعو ڪرڻ بعد ئي ممڪن ٿي سگهي ٿو.

”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ڪتاب لکي سنڌي ٻوليءَ کي هن بلوچستان جي نه صرف ڪجهه سنڌي محاورن کان روشناس ڪرايو. بلڪ اتان جي بروهي، بلوچي ۽ پشتو ٻولين کي به سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرايو. خاص طور لاسي²⁶⁵ تي هن ڪافي ڪم ڪيو آهي، جيڪو سنڌي ادب ۾ مثالي حيثيت رکي ٿو.

الهچايو يار محمد سمون (1912-1958ع): مرحوم پنهنجي ادبي تخليقن جي ڪري سنڌي ادب ۾ انفرادي حيثيت رکي ٿو. سندس زبانداري، انشاپردازي، طرز تحرير ۽ اسلوب نگارش جو مثال ٿي ڪونه ٿو ملي.²⁶⁶

”سير ڪوهستان“ سندس لافاني شاهڪار آهي. ان ڪتاب ۾ سندس عبادت آرائي، لفظن جي چونڊ ۽ جڙت، محاورن جي صحت، بندش جي چستِي، منظر ڪشي ۽ رنگين بيانيءَ جو عظيم مثال آهي. ملير ڳوٺ ضلعي ڪراچيءَ جي سمان خاندان جو هي چشم و چراغ سنڌ سان ملحق بلوچستان جي ڪوهستاني علائقي جو به نفس نفيس دورو ڪري اتان جي رهواسين جي رسم رواج، تهذيب و تمدن، رهڻي ڪهڻي، کاڌ خوراڪ، ايمانداري ۽ مهمان نوازيءَ تي قلم کڻي سنڌي ادب کي سير ڪوهستان جي صورت ۾ هڪ مثالي تحفو پيش ڪيو آهي، جيڪو يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڪورس تي رکيل آهي.

پنهنجي سفر جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”مون کي سفر ۾ ڪي ٿورڙا اهڙا ڳوٺ نظر آيا، جتي ويهارو کن جهڳا گڏ اڏيل هئا. ورنه پنجن ڇهن ڪوھن تي به ٻه جهوپڙيون اڏيل ڏٺيون ٿي.

بيوٽيو پلو ڪي جبل چوٽ تي ڪي اڏو ڪرن ۾ ته ڪي تري ۾ رهيا پيا هئا.“²⁶⁷

الهچايي سمي بلوچستان جي هن ڪوهستان علائقي جي رهڻي ڪهڻيءَ تي قلم کڻي سنڌي ادب ۾ هڪ بيش بها تاليف پيش ڪئي آهي.

جنهن ۾ ڪوهستان جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سماجي زندگيءَ جي ڀرپور ترجماني موجود آهي.²⁶⁸

رحيمداد مولائي شيدائي: پاڻ 1891ع ۾ شير محمد بروهيءَ جي گهر سکر ۾ پيدا ٿيو. خالد ڪرم مينگل سندس ولادت جو سن 1894ع لکيو آهي.²⁶⁹

1939ع ۾ ريلوي ۾ ملازم ٿيو. سندس والد به ريلوي ۾ ملازم هو. 1919ع ۾ شادي ڪيائين. 12 فيبروري 1978ع تي ڪنگز هل سکر ۾ وفات ڪيائين.²⁷⁰

سندس تخلص ”مولائي شيدائي“ پير علي محمد راشدي ۽ مولانا دين محمد وفائي طرفان رکيو ويو.²⁷¹

پاڻ سنڌي زبان ۾ ڪيئي ڪتاب لکيائين: ”تاريخ تمدن سنڌ“ ۽ ”جنت السنڌ“ به اهڙا ڪتاب آهن، جن جي تصنيف سان سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ

²⁶⁵ آڏواڻي، پير و مل مهرچند، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1972ع، ص 56-159.

²⁶⁶ سمون الهچايو يار محمد مرحوم، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو پنجون، 1971ع، ص تعارف.

²⁶⁷ ايضاً، ص 14.

²⁶⁸ ايضاً، ص 14.

²⁶⁹ مينگل خالد ڪرم خان، ”مولائي شيدائي“، ماهوار احوال، خضدار، فيبروري-مارچ 1979ع، ص 39.

²⁷⁰ نور محمد پروانو، ”رحيمداد مولائي شيدائي“، ماهوار احوال، خضدار، مارچ 1978ع، ص 9-15.

²⁷¹ جوهر بروهي، ”مولائي شيدائي“، ته ماهي سنگت سلسلي جو ڪتاب، آدينڪ، بروهي، پبليڪيشن، فريد آباد، ضلعو دادو، سنڌ 1958/8ع، ص 33.

۾ تمام گهڻو مشهور ٿيو. ان ڪري ڪتابن ۾ سندس حوالا تمام گهڻا هوندا آهن. هن سنڌ جي تاريخ تي ڪيترائي مقالا به لکيا.²⁷² بلوچستان بابت سندس سڀ کان اهم ڪتاب ”تاريخ بلوچستان“ آهي، جيڪو هن بلوچستان جي تاريخ تي لکيو ان کان علاوه ”تاريخ قلات“ به اردو ۾ لکيو، جنهن سبب اڪثر بلوچستان طرف سندس اچ وڃ ٿيندي هئي. اردوءَ کان علاوه هو بروهي زبان ۾ لکندو هو. سندس بروهي زبان جا مقالا هفت روزه ايلمر مستونگ ۾ شايع ٿيندا رهندا هئا.

بلوچستان جي تاريخ لکي هن سنڌي ادب کي بلوچستان جي تاريخ کان روشناس ڪري وڏي اهميت حاصل ڪئي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ: سنڌ توڙي پاڪستان جو نامور مؤرخ، ليکڪ ۽ تاريخدان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 16 ڊسمبر 1917ع تي رئيس علي محمد لغاريءَ جي گهر ضلعي سانگهڙ جي ڳوٺ جعفر خان لغاريءَ ۾ پيدا ٿيو.²⁷³ ابتدائي تعليم سنڌ جي مختلف اسڪولن مان حاصل ڪيائين. سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر به رهيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکي ٿو: ”ڊاڪٽر صاحب جو علمي سرگرميون تيز آهن. مرزا قليچ بيگ کان پوءِ سنڌي ادب ۾ هيءَ ٻي اٿل آهي. پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم جي چاليهن جلدن جا مرتب آهن، شاهه عنايت، خليفي نبي بخش، لطف الله قادري ۽ ٻين شاعرن جو ڪلام مرتب ڪري مڪمل مقدمن سان شايع ڪيو اٿن. ٻيلي جي شاعريءَ تي پنهنجي تصنيف ”ٻيلاين جا ٻول“ جو ٻيو سڌاريل ڇاپو شايع ڪيو اٿن.“²⁷⁴ هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو 1951ع ۾ پڌرو ٿيو. پاڻ هي ڪتاب وڏي جفاڪشيءَ کان پوءِ تيار ڪيو. جون 1946ع ۾ لسٻيلي جي شهر اٿل وڃي اتان جي شاعرن ۽ سگهڙن مان شيخ سائينداد، شيخ الهڏني، عزيز ٻڌڙي ۽ ٻين سان ملاقاتون ڪيائين. ٻيلي جي نامور شاعر شيخ ابراهيم ۽ سنڌ جي شاعر ڪبير شاهه جي مارڪن جا بيت هٿ ڪري، ان ڪتاب ۾ قلمبند ڪيائين. ان کان علاوه ٻين ڪيترن ئي شاعرن جو ڪلام هٿ ڪيائين. سندس هن ڪاوش سنڌي ادب کي بلوچستان جي لاسي محوري کان متعارف ڪيو.²⁷⁵

پهلوان فقير (1303-1385 هجري): پهلوان فقير جيڪب آباد جي ويجهي ڳوٺ جانيديري ۾ 1303 هجريءَ ڌاري ٻڍي فقير ڊومڪي بلوچ جي گهر ڄائو. سندس والد ”پهلوان“ نالو رکيو. پاڻ اهل الله ۽ بزرگ شخص هو. 35 سالن جي عمر ۾ ڪامل پير کان تلقين وٺڻ جو ڪيس شوق پيدا ٿيو. سندس نظر فتح پور شريف واري بزرگ درويش ۽ صوفي شاعر سيد رکيل شاهه جو انتخاب ڪيو.²⁷⁶ جيڪو بعد ۾ سندس روحاني پيشوا ۽ استاد ٿيو. سندس روح رهاڻين ڪيس شاعر به بڻائي ڇڏيو. اڪثر سندس روحاني ۽ ادبي ڪچهريون ٿينديون هيون.²⁷⁷

سيد رکيل شاهه پنهنجن هٿن سان سندس دستاربندي ڪئي. پاڻ سنڌي، سرائيڪي، اردو ۽ بلوچيءَ ۾ شاعري ڪندو هو. سندس ڪلام جو ديوان ”دعوت العشق“ ٻيو ڀيرو 1983ع ۾ شايع ٿيو. پنهنجي مرشد سيد رکيل شاهه جي سخت بيماريءَ جو احوال ٻڌي بيمار ٿي پيو ۽ 6 جمادي الثاني 1358 ۾ هي

²⁷² جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، سره ڪتاب گهر، حيدرآباد، 1973ع، ص 250.

²⁷³ بلوچ، چاڪر خان رند، ”ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، فيبروري، 1981ع، ص 4.

²⁷⁴ جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، سره ڪتاب گهر، حيدرآباد، 1973ع، ص 249.

²⁷⁵ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، مهاڳ.

²⁷⁶ فقير غلام سرور، مرتب: ”دعوت العشق“، درگاه پهلوان فقير رند، واهي جيڪب آباد، 1983ع، ص تعارف.

²⁷⁷ بگٽي، حماد الله، ”پهلوان فقير“، ماهوار اولس ڪوئيٽا، آگسٽ 1988ع، ص 21.

فاني دنيا ڇڏيائين.

فيض محمد بروهي: هو محمد پوراڊو تعلقي ڳڙهي خيرپي ضلعي جيڪب آباد جو رهواسي هو. سنڌي ۽ بروهي زبانن ۾ شاعري ڪندو هو. ڪوئيٽا ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي مشاعرن ۾ شرڪت ڪيائين. سنڌي ۽ بروهي زبان ۾ ڪجهه ڪتاب به لکيائين. 3 جون 1981ع تي پنهنجي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائين.²⁷⁸

عبدالڪريم ”تراب“ بروهي: 15 جنوري 1913ع، لاڙڪاڻي ۾ مير شادي خان مينگل بروهي جي گهر ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ بعد استاد مقرر ٿيو. 1970ع ۾ انسپيڪٽر جي عهدي تان رٽائر ڪيائين. سنڌي، سرائيڪي، اردو، بلوچي، فارسي ۽ بروهي زبانن ۾ نظم ۽ نثر نويسي ڪري ٿو.²⁷⁹ ڪوئيٽا ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي ڪيترن ئي مشاعرن ۽ پروگرامن ۾ شريڪ ٿيو آهي. سنڌيءَ ۾ ”ڪنوار جو آئينو“ ڪتاب ڇپيل اٿس، جيڪو ترجمو آهي. بروهي زبان ۾ ڪافي ڪتاب لکيا اٿائين. پر شايع ڪون ٿي سگهيا آهن.

جوهر بروهي: 29 جنوري 1950ع ۾ عبدالڪريم ”ذبيح“ بروهيءَ جي گهر فريد آباد تعلقي ميهڙ ضلعي دادو ۾ پيدا ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين. سندس نالو عبدالقيوم ۽ تخلص ”جوهر“ آهي. سنڌي، بروهي ۽ فارسيءَ ۾ شاعري ۽ نثر نويسي ڪري ٿو. فريد آباد ۾ بروهي پبليڪيشن نالي هڪ ادارو قائم ڪيو اٿس. جتان ”سنگت“ ڪتابي سلسلي جا اٽڪل 18 ڪتاب بروهي زبان ۾ شايع ڪيا اٿس.²⁸⁰ ڪوئيٽا ۽ خضدار ريڊيو ۽ ٽي وي اسٽيشن جي ڪيترن ئي پروگرامن ۾ شريڪ ٿيو آهي.

حڪيم گلاب خان ”مهجور“: 20 جولاءِ 1934ع تي بروهي خاندان جي هڪ فرد مير گل خان پندراڻيءَ جي گهر محمد پوراڊو ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ جي اسڪول مان حاصل ڪيائين. خانگي طور حڪمت ڪندو آهي. معروف مورخ ۽ ليکڪ مرحوم مولائي شيدائيءَ جي رهنمائيءَ ۾ نظم ۽ نثر به لکڻ شروع ڪيائين. سنڌي، بروهي ۽ اردو زبانن ۾ لکي ٿو.²⁸¹ ڪوئيٽا ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيو آهي. ’بزم مولائي شيدائي‘ محمد پوراڊو ضلعي جيڪب آباد جو سرپرست ۽ روح روان آهي، جنهن پاران ”پندراڻ نام“ ڪتاب شايع ڪرايو اٿس.

احسن خاراڻي: عبدالغفور ولد شير محمد خاراڻي بروهي 29 مارچ 1941ع ۾ شهدادڪوٽ، ضلعي قمبر – شهدادڪوٽ ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين. سنڌي، بروهي ۽ بلوچيءَ ۾ شاعري ڪيائين. سندس بروهي ۽ بلوچي ٻولين جا ٽي غزلن جا غنچا ”ديوان احسن“، ”جذبات احسن“ ۽ ”گلدسته عبدالغفور“²⁸² ڪوئيٽا مان شايع ٿيل آهن. ”احسن“ سندس تخلص هو. شهدادڪوٽ ۾ بروهي سنڌي ادب سنگت جو قيام عمل ۾ آندائين. ڪوئيٽا ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيو. 4 فيبروري 1983ع تي مالي مشڪلاتن کان مجبور ٿي بندوق جي فائر سان پنهنجو انت آندائين.²⁸³

عزيز الله ”عزيز“ بروهي: پاڻ 1 اپريل 1950ع تي ڳوٺ رسول بخش بروهي تعلقي ڳڙهي خيرپي ضلعي جيڪب آباد ۾ مولانا عبدالحڪيم پندراڻيءَ جي

²⁷⁸ جوهر بروهي سنگت سلسلي جو آئينڪ بروهي پبليڪيشن، فريد آباد، 1985ع، ص 23.

²⁷⁹ عبدالقادر اسير، ”درستي راستي“، ماهوار احوال، خضدار، اپريل، مئي، 1979ع، ص 35.

²⁸⁰ عبدالقيوم بيدار، ”بروهي اديب ۽ شاعر“، سنگت سلسلي جو ڪتاب، آئينڪ بروهي پبليڪيشن، فريد آباد، ضلعو دادو، 1985ع، ص 39.

²⁸¹ عزيز الله بروهي، ”پندراڻ نام“، بزم مولائي شيدائي، محمد پوراڊو، ضلعو جيڪب آباد، 1985ع، ص تعارف.

²⁸² جوهر بروهي، ”احسن خاراڻي“، سنگت سلسلي جو ڪتاب ”آئينڪ“ بروهي پبليڪيشن، فريد آباد، ضلعو دادو، 1985ع، ص 25.

²⁸³ جروار، نذير احمد، ڊاڪٽر، عبدالغفور احسن خاراڻي سنگت سلسلي جو ”سوڳات“ بروهي پبليڪيشن، فريد آباد، ضلعو دادو، 1983ع، ص 23 ۽ پڻ ڏسو غلام مصطفيٰ مشتاق جو مضمون ”لاڙڪاڻو

ساهه سڀاڻو“ ميونسپل امپلائي يونين لاڙڪاڻو، 1984ع، ص 315.

گهر ڄاڻو. سنڌ يونيورسٽيءَ مان بي. ايس. سي ڪري سائنس ٽيچر مقرر ٿيو.²⁸⁴ 1974ع کان سنڌي ۽ پروهي زبانن ۾ لکڻ شروع ڪيائين ۽ تمام تيزيءَ سان نالي وارو ليکڪ ليکڪ ۾ آيو. نثر توڙي نظم به لکي ٿو. بزم مولائي شيدائي محمد پوراڊو طرفان سندس سنڌي ڪتاب ”قدرت جون سائنسي ڪاريگريون“ 1981ع ۾ شايع ٿيو. راقم جي معاونت سان 1983ع کان ڪپوت نالي هڪ ڇهه ماهي ڪتابي سلسلو بزم مولائي شيدائي محمد پوراڊو طرفان شروع ڪيائين، جيڪو بروهي زبان ۾ آهي، ڪوئيٽا جي ريڊيو ۽ ٽي. ويءَ اسٽيشن جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿئي ٿو. 1980ع کان ڪيترائي دفعا براهوي آرٽس اڪيڊمي ڪوئيٽا ۽ براهوئي ادبي سوسائٽي ڪوئيٽا طرفان محترم جوهر بروهي، حڪيم گلاب خان مهجور ۽ راقم سان گڏجي سنڌي ۽ براهوي زبانن جي گڏيل مشاعرن ۽ محفل موسيقيءَ ۾ شريڪ ٿيو آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ کان ڊاڪٽر اڌ سومرو خالد آزاد، امان شيخ ۽ ٻيا اديب ۽ شاعر بلوچستان جي ادبي پروگرامن ۾ شرڪت ڪندا رهن ٿا.

ثقافتي ناتا:

اسين مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته نه صرف سڀيءَ جو خطو بلڪ پورو بلوچستان صوبو قنڌار سميت قديم سنڌ ۾ شامل هوندو هو، جنهن سبب ان علائقي جي ثقافت تي سنڌي ثقافت جو اثر ٿيڻ لازمي امر آهي. اهوئي سبب آهي جو هن علائقي ۾ اچڻ وارو ڪڏهن به اهو محسوس ڪري ڪونه سگهندو ته ڪو هي علائقو غير سنڌي آهي، چوڻ هر طرف سنڌي ثقافت نمايان پئي نظر ايندي.

مهرڳڙھ جي ڪوٽائيءَ مان سنڌ جي قديم تهذيب ۽ تمدن جا اهڃاڻ ملن ٿا، جنهن جو اندازو اتان مليل شين جي ڏسڻ سان ٿي سگهي ٿو. موهن جو دڙو ۽ مهرڳڙھ جون تهذيبون هڪ ئي تمدن سان تعلق رکن ٿيون. هن خطي جا ماڻهو صاف سٿري زندگي گذاريندا هئا. لطافت ۽ شائستگيءَ مان سندن هڪ ئي ثقافت جا اهڃاڻ ملن ٿا. ٺڪر، ٽامي ۽ جست جا تانق، آئين، بڪل، زيور ۽ ٻيون سينگار جون شيون، تفريح وندر، مڇيءَ جو شڪار ۽ ناچ گانن جي شوق واريون خوبيون ٻنهي خطن جي ثقافتي لاڳاپن سان تعلق رکن ٿيون.

سنڌو ماڻھو جي تهذيب جو سنڌ جي اولھ وارن علائقن خاص طور پاڪستان جي مغربي سرحدن سان لاڳو ملڪن جي تهذيب سان گهرو تعلق هجڻ وڏي اهميت رکي ٿو، چوڻ ته هي علائقو هڪ ئي قديم تهذيب جو اهم حصو رهيو آهي. ان سلسلي ۾ محمد اديس صديقي لکي ٿو:

”بلوچستان انهن ايراضين جي وچ ۾ واقع هجڻ سبب هن تهذيب جي گويا هڪ ڳانڍاپي جي حيثيت رکي ٿو ۽ اتر ۽ ڏکڻ بلوچستان جي ٻهائيءَ علائقن ۾ سر آريوال استائين ۽ هارگيوز 1922ع ۾ ٿال بلوچستان وٽ هڪ قبرستان دريافت ڪيو ۽ سر آريوال استائين 1928ع ۾ گهڻيون مکيه جايون ڳولي لڌيون، جن ۾ ستگاجن دؤر شاهي تمب، ماهي ندر، ڊبرڪوٽ، پيراڻو گندئي مغل، گندئي شور ۽ جنگل قابل ذڪر آهن.“²⁸⁵

هو وڌيڪ لکي ٿو ته، قديم دور ۾ اتر ايران ۽ اولھ افغانستان بولان لڪ جي ذريعي سنڌو ماڻھو سان مليل جليل هئا. انهن علائقن ۾ تامو ڳاريو ويندو هو ۽ ٿي سگهي ٿو ته اتفاقي طور ٽامي ۽ تين جي ملاوٽ ڪڇي ڏاتوپگهارڻ سان ڪٺ جو پتو پوي ۽ اها دريافت بولان لڪ جي ذريعي سنڌو ماڻھو ۾ آندي ويئي. هن سلسلي ۾ هي ڳالهه وڏي اهميت رکي ٿي. سنڌو ماڻھو مان هٿ آيل چاقو، خنجر ۽ سوسا، آنا مان هٿ آيل ڳچ چاقو، خنجرن سان وڏي مشابهت رکن ٿا.“²⁸⁶

²⁸⁴ جوڻيجو محمد عالم بيوس، ”قدرت جون سائنسي ڪاريگريون“، بزم مولائي شيدائي، 1981ع، تعارف.

²⁸⁵ محمد اديس صديقي، ”سنڌو ماڻھو جي سڃاڻپ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع، ص 21.

²⁸⁶ ايضاً، ص 83.

هوڏانهن آمري دڙي مان لڏل مٽيءَ جا برتن بلوچستان جي مٽيءَ وارن ٿانڻن سان هڪجهڙائي رکن ٿا. موهن جي دڙي واري دؤر ۾ به عربن جي دؤر جا سنڌ ۽ بلوچستان جي نال ڪلي، شاهي تمپ (مڪران)، ڊبرڪوٽ ۽ آمريءَ مان هڪجهڙا برتن هٿ آيا آهن.²⁸⁷ هي حقيقت ٻنهي خطن جي پاڻ ۾ تهذيبي ۽ ثقافتي ميل جول جو واضح ثبوت آهي.

رشتيداريون: سنڌ ۽ بلوچستان جي ثقافتي ناتن تي اسان جڏهن گهري نظر وجهون ٿا ته سسئي پنهنون جو قصو اسان کي نمايان نظر اچي ٿو. بلوچستان جي هڪ شهزادي جو سنڌ جي هڪ چوڪريءَ سان عشق ڪري هميشه لاءِ سنڌ کي پنهنجو وطن بڻائي ويهڻ وارا اهڃاڻ پڻ اڳاٽي دؤر جا يادگار ثقافتي لاڳاپن جي حيثيت رکن ٿا.

جڏهن بلوچ قبيلن ۽ سنڌ جي ٻين قبيلن جي وچ ۾ مشترڪ رهڻي ڪهڻيءَ جا بنياد پيا ۽ جڏهن کان بلوچ قبيلن سنڌ ۾ آيا ته هميشه لاءِ سنڌي ٿي ويهي رهيا. سنڌ ۽ بلوچستان جي قبيلن جو پاڻ ۾ ميلاپ ۽ مشترڪ ثقافت جو هي اوائلي باب هو. جنهن جي اثر هيٺ ايندڙ صدين ۾ ”سنڌي بلوچ“ قبيلن جي فردن پاڻ کي سومرو خان، دودو خان، چنيسر خان، ننگر خان، لاکو خان، سهڻو خان، ٺڪر خان، سمو خان ۽ تماچي خان سڏيو ته سنڌ جي ڪن ٻين قبيلن جي فردن پاڻ کي آري، آريس، پنهنون، چنو، هوت، حمر (حمل) بلوچ خان، بلوچو، ٻاروچو، چاڪر ۽ گهرام وغيره سڏايو.²⁸⁸

ٽالپرن جي دؤر ۾ خان خداداد خان قلات جهالاوان جي سرداريءَ جي دعويٰ دار سردار نورالدين مينگل کي قتل ڪرايو هو. جنهن جي لسبيلي وارن ڄامن سان قديم زماني کان رشتيداري هئي. اها رشتيداري هن طرح شروع ٿي جو قديم زماني کان پوت ان علائقي ۾ وڏي نالي واري قوم ليکي ويندي هئي، جنهن پوءِ پوتائي سردار خيل جي حيثيت اختيار ڪئي. سردار پوتائي کي به نياڻيون هيون، جنهن مان هڪ سنڌ جي مير علي مراد خان ٽالپور کي ڏنل هئي ۽ ٻي نورالدين مينگل جي خاندان مان مير ولي محمد شاهيڙي کي ڏنل هئي. مير علي مراد خان ٽالپور جي ڌيءَ ڄام مير خان لسبيلي واري جي والده هئي.²⁸⁹ اهڙيءَ طرح ميرن مان مير غلام علي خان ٽالپور قلات جي مير محمد نصير خان جي پائتي سان وڏي ڌام ڌوم سان ڀاڳ ۾ شادي ڪئي هئي، جنهن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جا اٽڪل چاليهه هزار ماڻهو شريڪ ٿيا.²⁹⁰

راڳ رهاڻ: راڳ رهاڻ جون محفلون انسان لاءِ روحاني غذا جي حيثيت رکن ٿيون. اهوئي سبب آهي جو قديم زماني کان راڳ رهاڻ جون محفلون اڪثر سنڌ ۽ بلوچستان جي ثقافتي ناتن جو اهم سبب رهيون آهن. هي محفلون ميلن ملاڪڙن کان علاوه شادين برائين ۽ درگاهن تي عام جامڻين ٿيون. سماع جون محفلون صوفين لاءِ روحاني غذا جي حيثيت رکن ٿيون. اهوئي سبب آهي جو سمن ۽ ارغونن جي دؤر ۾ اهڙين محفلن زور ورتو.²⁹¹ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جون وايون ۽ بيت گهڻي انداز ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جي خطن ۾ ڳائجڻ ۾ آيون.²⁹² جن کي ماڻهن وڏي اتساهه سان پسند ڪيو.²⁹³ ان موقعي تي يڪتارو، سرنڊو، ٺٽ، ٻين، مرلي، دلو، طبلو، دهل، ڍولڪ، چنگ، رباب ۽ شرنائي ٻنهي علائقن جا مقبول ترين ساز بڻيا ۽

²⁸⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 203-382.

²⁸⁸ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سسئي پنهنون“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 46-47.

²⁸⁹ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 432-433.

²⁹⁰ قليچ بيگ فريڊون بيگ، ”هستري آف سنڌ“، دي چچنام، ڪراچي، واليومر، 1900ع، ص 21.

²⁹¹ علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، مترجم: امير احمد مخدوم، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 377.

²⁹² الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1977ع، ص 139.

²⁹³ ايضاً.

وڏي شوق سان ٻڌجڻ ۾ آيا.

درگاهن تي سماع جون وڏيون محفلون لڳڻ شروع ٿيون ۽ شاھ لطيف جون ڪافيون محفلن جو روح بڻجي ويون. ايتري تائين جو ٻنهي علائقن ۾ شاھ لطيف سنڌي ثقافت ۽ ٻوليءَ جو روح ليڪجڻ ۾ آيو. سنڌ جي اهڙين محفلن ۾ ريڊيو اسٽيشن ان سلسلي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ سوين سنڌي فنڪار پيدا ٿيا. ٻنهي علائقن جا فنڪار اڪثر پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري ثقافتي ناتن کي وڌائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. آزاديءَ کان پوءِ سنڌ ۾ استاد اميد علي خان نه صرف سنڌ ۾ بلڪ بلوچستان ۽ ٻاهرين ملڪن افغانستان ۽ يورپ ۾ به پنهنجي فن جو جادو جڳايو. ان ڪري رياست جهل مگسيءَ جونواب سيف الله خان مگسي، پير نجم الدين گيلاني (ڪوئيٽا وارو) سندس راڳ جا وڏا مداح هئا ۽ اڪثر ساڻس محفلون ڪندا هئا.²⁹⁴

استاد ارباب خان کوسو هن خطي جوا هو اهم فنڪار هو. جنهن سنڌ جي سياسي رهنمائن جي محفلن ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪري داد حاصل ڪيو. اهڙن رهنمائن ۾ قائد اعظم محمد علي جناح ۽ مرحوم ذوالفقار علي ڀٽو شامل آهن. ارباب خان کوسي 1958ع ۾ ڳوٺ ڊگهي تعلقي جهٽ ڀٽ بلوچستان کان هلي جيڪب آباد سنڌ ۾ ارباب آرٽس اڪيڊمي نالي هڪ ادارو قائم ڪيو. جنهن ۾ پوري سنڌ، بلوچستان مان سوين شاگرد اچي فن موسيقيءَ جي تعليم حاصل ڪن ٿا، جن مان ڪجهه فنڪار ٻنهي علائقن ۾ يڪسان مقبوليت رکن ٿا، جن ۾ رحيم ناز، بشير احمد، جمال شاهه، محمد صالح تنيو، ابراهيم شاهه ڪهيري، حاجي خان ۽ عمر شاد بلوچستان مان ۽ لوڪ ڊانسر قنبر بروهي، نجف علي، خادم ديوانو، عبدالرزاق جمالي ۽ فياض احمد سنڌ مان وڏي مقبوليت جا مالڪ آهن. جيڪي ٻنهي علائقن جي ٿي. ويءَ ۽ ريڊيو اسٽيشن کان علاوه درگاهن ۽ ٻين نجي محفلن ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا رهن ٿا.²⁹⁵

مشهور طبلي نواز استاد امام بخش خان (پيرني، ڪوئيٽا واري) طبلي جو فن جيڪب آباد ۾ آندو.²⁹⁶ جنهن سبب هن خطي ۾ معروف فنڪار پيدا ٿيا، جيڪي ٻنهي علائقن ۾ مقبول آهن.

پوشاک: هن خطي جي قديم زماني کان سنڌ سان وابستگيءَ سبب ظاهر آهي ته لباس به هڪجهڙائي هوندا. ڪاڪوپيرومل ان بابت لکي ٿو ته، سنڌ جي روماسا بابت هڪ راڳ ۾ ٿڪ چيل آهي ته هڪ لڱا هونئين قسم جو لباس پهري چوڻ لڳي ته هاڻ مان قنڌارڻ لڳان ٿي. ان وقت قنڌار ڀرڳڻو گندار نالي هڪ هندو جي گورنريءَ ۾ هو. ظاهر آهي ته قديم زماني کان سنڌ ۽ قنڌار وارن جي پاڻ ۾ گهڻي لهه وچڙ رهي هوندي.²⁹⁷ سنسڪرت ۾ ”آج“ معنيٰ پڪر (آجا معنيٰ پڪري) ۽ آجين واس معنيٰ پڪري جي ڪل سان ڍڪيل يا پڪريءَ جي ڪل پهرييل (ماڻهو). اها سنڌو ماڻهن جي آڳاٽي پوشاک هئي. افغانستان، بلوچستان ۽ ٿيٽ جا رهاڪو اڄ تائين ڪلن جا ٺهيل پوستين ۽ اوني ڪپڙو ڍڪين ٿا.²⁹⁸ هن خطي جا ماڻهو سنڌ جي رهواسين وانگر هوند آهن لباس پائين ٿا. وائل جا ڦيڙها، ڪمرڪ يا بافتي جون سٿون ۽ قميصون پهراڙيءَ ۾ عام جام

²⁹⁴ شيخ، غلام حسين، ”استاد اميد علي خان“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، ڊسمبر 1971ع، ص 26.

²⁹⁵ جمالي، عبدالرزاق، ”جيڪب آباد ۾ فن موسيقيءَ جي ارتقا“، سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو جيڪب آباد، مخزن، 1987ع، ص 24.

²⁹⁶ ايضاً.

²⁹⁷ آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 260.

²⁹⁸ ايضاً، 310 ۽ ٻڌڻو بلوچستان کي قبائل، جلد اول، ص 149.

استعمال ٿين. اجرڪون ۽ سنڌي ٽوپي وڏي شوق ۽ چاهه سان ڪم آڻين. اجرڪون اڪثر ڪلهن تي رکن.²⁹⁹ عورتون ڳاڙهي ۽ نيري رنگ جي چيٽ استعمال ڪن. ٻيا رنگ به ڪم آڻين ٿيون. قميصون اڪثر گگهن جي صورت ۾ استعمال ڪن ٿيون، جيڪي وڏا ۽ ويڪرين ٻانهن سان هوندا آهن.³⁰⁰

خطي جي پوشاڪ سنڌ سان ايتري مشابهت رکي ٿي، جو جهل مگسيءَ جا نواب جيڪي ڪلهوڙن جا مريد هئا، سي پنهنجي پوشاڪ ڪلهوڙن جهڙي پائيندا هئا. مگسي اصل ۾ ڄام نندي جي اولاد مان آهن.³⁰¹

بلوچ، بروهي ۽ پٺاڻ عورتون پنهنجي پنهنجي طريقي سان گگها تيار ڪري استعمال ڪن ٿيون. چولن جون ٻانهون سوڙهيون ڪرائي پائين. بلوچستان جي سمات جون عورتون به ان طرح جا گگها پائين.³⁰²

انگوي ۽ لانڪ جو رواج هيٺين علائقن ۾ موجود آهي، جڏهن ته مٿئين علائقن ۾ لانڪ بلڪل ڪونه استعمال ٿئي.

زبور: موهن جي دڙي توڙي رگ ويد واري زماني ۾ زالون ۽ مرد عام طرح زبور پائيندا هئا. اڄ به ڪيترا ڪچي، مارواڙي ۽ ٻيا مرد ڳچيءَ ۾ چانديءَ ۽ سون جي هسي، ڪنن ۾ واليون يا ڪيوتيون ۽ ٻانهن ۾ پتوپائين. منڊين ۽ چلن جو رواج پائيندن ۾ عام هو جيڪو هاڻي ختم ٿي چڪو آهي.³⁰³

اوڏن جون عورتون عاج جون چوڙيون ۽ ٻانهون استعمال ڪن ٿيون. هي قديم سنڌ جو رواج آهي.³⁰⁴ سنڌ جي سمات جي عورتن ۾ به پائڻ جو رواج عام هو جيڪو هاڻي ختم ٿي رهيو آهي.

موجوده دؤر ۾ عورتون سنڌين وانگر زبور پائڻ جون شوقين آهن. منڊيون، ڪنگڙ، هسيون، ويڙهه، هار، پازيب، چير، چوٽيون، قل، چوڙا، نٿ، بولا ۽ گج عام جام استعمال ڪن ٿيون.³⁰⁵

ماڻهن کان علاوه قديم زماني وانگر جانورن مثلاً: گهوڙن، مينهن، اٺن، ڏانڊن ۽ پڪرين کي به هار، مٿڪا ۽ موتي پارايا وڃن ٿا.³⁰⁶

قديم زماني جي زبورن بابت مولائي شيدائي لکي ٿو: مرد ۽ عورتون زبور عام جام پائيندا هئا. جيئن ته هسي، ٻانهين، بازويند، منڊيون وغيره. مردن کان سواءِ زالون هيٺيان زبور پائينديون هيون، منگليون، پازيب ۽ پٽڙا. ڪي زالون ٺونٺ کان وٺي ڪلهي تائين ٻانهين چاڙهينديون هيون. هيرن ۽ جواهرن هٿ لڳڻ مان اها مراد آهي ته ماڻهو قيمتي پٿر به زبورن طور ڪم آڻيندا هئا. يونانين ۽ عربن سنڌي مردن جي ڪنن ۾ سچن موتين جا والا پيل ڏٺا هئا. اميرائي طبقي جا مرد به زبور پائيندا هئا.³⁰⁷

قديم زماني جي ان رسم کي جاري رکندي، بلوچستان جي هن خطي ۽ سنڌ جي ٻهراڙي جا مرد اڄ به ڪنن ۾ واليون هٿن ۾ منڊيون ۽ ڪٽڙا پائين

²⁹⁹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، سنڌالاجي، ڄامشورو 1977ع ص 114.

³⁰⁰ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽر پرائيزز ڪوئٽا، 87-1986ع ص 283.

³⁰¹ لالا هيتورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئٽا، 1973ع ص 192 ۽ پڻ ڏسبو شير احمد وارثي جو ڪتاب ”تذڪره مگسي مع تاريخ“ مدير اعليٰ رهبر سنڌ رٽوڊيرو 1957ع ص 29.

³⁰² انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽر پرائيزز ڪوئٽا، 87-1986ع ص 283.

³⁰³ آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع ص 317.

³⁰⁴ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع ص 565.

³⁰⁵ سموال هيجايو يار محمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع ص 12 ۽ پڻ ڏسبو ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ڪتاب ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، سنڌالاجي ڄامشورو 1977ع ص 117.

³⁰⁶ آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع ص 318.

³⁰⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع ص 24 ۽ پڻ ڏسبو هينري پائنجر ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1986ع ص 13-14.

ٿا. ان کان علاوه ڳچيءَ ۾ مٿڪن جا هار به پائين. درگاهن تي اڪثر اهڙي قسم جا ماڻهو نظر ايندا آهن.

رانديون ۽ وندر: خطي جا ماڻهو سنڌ جي ماڻهن وانگر مختلف قسمن جي راندين جا شوقين آهن، جيڪي منجهن قديم زماني کان مروج آهن. ميلن ملاڪڙن کان علاوه ٻين خوشين جي موقعن تي گهوڙا ڊوڙبين جانورن جي ڊوڙ ۽ نشانہ بازی سندن اهم وندر جي حيثيت رکي ٿي.³⁰⁸ ڪڪڙين جا آنا اوڀاري پاڻ ۾ ويڙهائڻ سندن اهم مشغلو آهي. ملهه، ڪشتي، ڪوڏي ڪوڏي سندن پراڻيون رانديون آهن. عالمن جي تحقيق موجب ملهه، موهن جي دڙي واري دؤر ۾ به ڪيڏي ويندي هئي.³⁰⁹ هي راند نه صرف سنڌ ۽ بلوچستان بلڪ پنجاب جي بهاولپور ۽ مختلف تبديلين سان افغانستان ۽ روس ۾ به ڪيڏي وڃي ٿي.³¹⁰ انهيءَ کان ٿوري مختلف طريقي سان ڪرغستان، ازبڪستان ۽ چيان ۾ به ملهه ڪيڏي وڃي ٿي.

سنڌ ۾ پٽ شاهه، قلندر شهباز، سچل سرمست، شاهه صدرالدين، عمر پيرائي پور، دولهه نظر محمد شاهه قلڪارا، گل غيبي، غلام شاهه، شاهه ديوانو، گاجي شاهه، شاهه حسين، شاهه گودڙيو، ميهڙ شاهه، سمن سرڪار، ساجن سوائي، حسن بخش شاهه ڊنڙو شريف، شاهه قادري، پير پٺو، مغل پين³¹¹ کان علاوه بلوچستان ۾ فتح پور ۾ سيد رکيل شاهه، صحبت پور ۾ مولوي قادر بخش گولو، گنداواهه ۾ فيضل فقير ۽ پير حسن حب ندي جا اهم ميلا به لڳن ٿا، جن ۾ مٿي ذڪر ڪيل سنڌي رانديون ڪرايون وڃن ٿيون.

خطي جا ماڻهو سنڌ وانگر ملهه کان علاوه ٻلهارو، ٽوٽ، ڇهه ٽڻ، شينهن ڇمبو ۽ ونجهوتي عام جام ڪن، ٻارن ۾ بلورن، لائن، ڏيتي ڏڪر.³¹² ڏاڪي ڄم چلهر،³¹³ ست گت عام رانديون آهن. تتر، تلور، چڪور، سهو، هرڻ، گدا، سها ۽ مڇين جو شڪار پڻ ڪيو وڃي ٿو. پهاڙي علائقن ۾ چراغ جو به شڪار ٿئي ٿو. ناچ: سنڌ ۾ ناچ جو رواج اسلام کان اڳ جو آهي، چوٽه محمد بن قاسم جڏهن سنڌ جي سمن واري حدن ۾ داخل ٿيو تڏهن اتان جا ماڻهو سندس استقبال لاءِ نچندا ڪڏندا ۽ ٽپندا آيا.³¹⁴ قديم وابستگيءَ سبب شيدين، بروهين، بلوچن ۽ ٻين قومن جي اچڻ ڪري همبوجيون ۽ ڏانڊيا ناچ به سنڌ ۾ رائج ٿيا.³¹⁵ ناچ خطي وارن جي پسندیده وندر آهي. شادين مرادين جي موقعن تي خطي جا بروهي لنگها شرنائين جي ڌن تي نه صرف ڳائين بلڪ دهلن سميت پاڻ به مختلف قسمن جا ناچ ڪن ٿا، جن کي پسند ڪندي سنڌ جي اترين علائقن جا ماڻهو انهن کي پنهنجن خوشين جي موقعي تي به آڻين ٿا.

³⁰⁸ ڊينس بري، ڊاڪٽر مترجم: ڪامل القادري، ”براهوي رسوم“، نساٽر پبلز ڪوئيٽا، 1984ع، ص 103.

³⁰⁹ اڀڙو، نصرت حسين، ”ملهه ۽ ملاڪڙا“، ماهوار پيغام، ڪراچي، جولاءِ-آگسٽ، 1988ع، ص 38.

³¹⁰ ايضاً.

³¹¹ درمحمد ڪمال، ”سنڌ ۾ ملهه جي سرپرستي“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، ڊسمبر 1980ع، ص 26. ۽ پڻ ڏسو ڊاڪٽر انعام الحق ڪوٽر جو ڪتاب ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، اردو اڪيڊمي، لاهور، 1976ع، ص 46.

³¹² سنڌ ۾ هن راند کي اتي ڏڪر چون. ڏسو ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ڪتاب ”لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، ص 137.

³¹³ چلهر کي هن خطي ۾ ”چنهر“ چون ٿا.

³¹⁴ علي ڪوفي، ”چچنامو“، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1976ع، ص 324.

³¹⁵ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 140.

سنڌي قومون ۽ سندن رسم و رواج

سنڌي قومون: اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته هي خطو قديم زماني کان سنڌ جو حصو رهندو آيو آهي. قديم آرين جي سنڌ ۾ آمد ۽ جنگ ٿيڻ سبب ڪيترائي سنڌي خاندان پنهنجا اصلي ماڳ ڇڏي بلوچستان ۾ وڃي لڪيا ۽ پوءِ هميشه لاءِ اتان جا ٿي ويا ۽ هن خطي کي پنهنجو مسڪن بڻائي وينا. جتي هو نه صرف سنڌي ٻولي ۽ رسم و رواج بلڪ تهذيب ۽ تمدن کي به فروغ ڏيندا رهيا.

يوري گنڪوفسڪي لکي ٿو: ”آريه لوڪن جي سنڌ ۾ آمد ۽ جنگ سبب هتان جي مقامي ماڻهن جي ڪجهه حصي ڀڄي وڃي ڪوهستان بلوچستان ۽ جهنگلن ۾ پناهه ورتي ۽ ڪجهه حصو سندن اطاعت قبول ڪري اتي ئي رهي پيو.“³¹⁶

هنگلاج ديويءَ جو مندر به بلوچستان جي مڪران واري ايراضيءَ ۾ آهي، جتي هزارين هندو ياتري قديم زماني کان ايندا رهيا آهن ۽ پوءِ آهستي آهستي هنن ئي علائقن ۾ آباد ٿيندا رهيا. هندن کان علاوه ٻيون ڪيتريون ئي سمات قومون قديم زماني کان لڏپلاڻ ذريعي هن خطي طرف آباد ٿينديون رهيون، جن ۾ سما ۽ جت سرفهرست آهن، جن بلوچستان جي سنڌي اڪثريت وارن علائقن تي حڪومتون به ڪيون.

سما: هي قوم اصل ۾ سنڌ جي هڪ قديم قوم آهي، جيڪا نه صرف سنڌ بلڪ بلوچستان جي لسٻيلي تي حڪومت به ڪري چڪي آهي. بلوچستان ۾ هي قوم پاڻ کي ڄام سڏائي ٿي. اڄ به اتي سندن سرداري قائم آهي. سندن سردار ڄام غلام قادر خان هو، جيڪو صوبي بلوچستان جو پير وڏو وزير اعليٰ به رهيو.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو: سمن جي آڪهين جي حاڪمن لسٻيلي تي حڪومت ڪئي، انهن ۾ هڪ شاخ رونجهه آهي. هن شاخ اٺين صدي هجريءَ (چوڏهين صدي عيسوي) ڌاري ان وقت جي لسٻيلي کي اچي وسايو. جڏهن ته فقط سنڌ تي پر بلوچستان ۾ سبيءَ تائين سندن حڪومت هئي. اهي سما جيڪي لسٻيلي ۾ اچي وينا، تن اتي پنهنجو رواج قائم ڪيو ۽ ٽي سؤ سال حڪومت ڪيائون.³¹⁷

بلوچستان جو ڪڇي گنداواھ يا ڪڇي ساڳيا آهن. هي علائقو هڪڙو ميدان آهي، جتان مولا ۽ بولان شروع ٿين ٿا. هتان جي سنڌي قومن ۾ ٻيون ڪيتريون ئي قومون اچي وڃن ٿيون، جيڪي صدين کان هن خطي ۾ آباد آهن ۽ پاڻ کي سما، سمات يا ابڙا قوم سڏائين ٿيون.³¹⁸ خطي ۾ ان کي ڄاموٽ، جدگال ۽ جگدال به سڏجي ٿو. سمات يعني سنڌي سما قوم جنهن جو سنڌ ۽ ڪڇ ملڪ سان گهڻو تعلق رهيو آهي. لسٻيلي جا ڄام به سما آهن. ان کان علاوه جيڪي قومون انهن مان جدا جدا نالن سان ڦٽيون ۽ مشهور ٿيون انهن ۾ مکيه هي آهن: ڇٽا، گنجا، برفت، خدراڻي، ڄاموٽ، بنديجا، برا، اڳاريا،

³¹⁶ يوري گنڪوفسڪي، ”پاڪستان کي قومين“، ترجمو مرزا اشفاق بيگ، دارالاشاعت ماسڪو 1976ع، ص 54.

³¹⁷ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1970ع، ص 22.

³¹⁸ رحيمداد مولائي شيدائي، ”بلوچستان جي مختصر تاريخ“، بلوچ سيريز نمبر 1، سکر 1941ع، ص 8.

رونجه، ڀاڻڙا، واهرا، شاهڪ ۽ موندرا وغيره.³¹⁹

برهمڻ دؤر ۾ سنڌ اندر لهائڻا، جات، سهتا، ڪرد، لاڳا ۽ سما وغيره قومون آباد هيون. لهائڻا، لاڳا ۽ سما ان وقت ڪن علائقن جا نالا به هئا. سمات قوم جا چڱا مڙس اڪثر ڄام جي لقب سان ۽ سنڌ جي قديم قوم ۽ حڪمران گهراڻي سما سان واسطو رکڻ ٿا. چچ جي زماني کان وٺي سنڌ ۾ هن قوم جو اثر ۽ اقتدار ملي ٿو. لوهائي پرڳڻي ۾ جنهن جي گاديءَ جو هنڌ برهمڻ آباد هو. سما قوم وڏي تعداد ۾ آباد هئي.³²⁰ سمات خطي جي قديم ترين قوم آهي. گمان غالب آهي ته انهن ۾ ڪجهه هندن جو اولاد به هجي جيڪو بعد ۾ اسلام جي فتوحات کان پوءِ مسلمان ٿيو هجي.³²¹ سمن جي قديم رئيسن جو لقب ”ڄام“ آهي.³²²

سمن بابت مختلف رايا آهن، ڪي چون ٿا ته سما هندو راجپوت هئا. ڪي چون ٿا ته سما سام جي اولاد آهن. ڪن جو لکڻ آهي ته سام حضرت نوح جو پٽ هو جنهن کي چار پٽ ٻڌ، سنگها، مهر ۽ ڀاڳرت هئا. ٻڌ کي سورهن پٽ هئا، جن جا نالا آهن: ٻاڏم، سورم، سهت ۽ ٻيا جن کي گهڻو اولاد هو جن مان سمن جون جدا جدا شاخون نڪتيون، جيڪي انهن پٺيان ذاتيون سڏجن ٿيون. مثال طور: پرهياڙ ڪوريجا، ناهيان، چاوڙا، ڀٽي، اوڍر، لاکير، لاڳا، سميجا، اڏا، اڏيجا، مهر، ساند، لنجا، ڏاهر، ڪورائي، راڻڻ، ڪاڪي پوتا، اڏا، اڏا، اڏيجا، رڪن، راهما، هنگورجا، هاليپوتا، هالا، ساهڙ، نهڙا، جڪرا، ڪاهيا، ڀلي ۽ سوڍر وغيره.³²³

محمود غزنويءَ جي ڪاهه وقت سيوهڻ ۽ ڀاڳناڙيءَ ۾ چنن (سمن) جي حڪومت هئي. مگر حڪومت ويڃڻ کان پوءِ هو پنهنجي اباڻي ڪرت زمينداريءَ کي لڳي ويا.³²⁴ بلوچستان طرف سما قبيلي جا جيڪي ڪٽنب رهن ٿا سي آهن: برفت جا پاڙا، ڄاموٽ، شاهڪ، برهم، دودا، مانڊرا، رونجه، موندرا، بنديجا، چٽا، ڪهاوڙ، حسناڻي، برفت مودئي شاخ حملاڻي ۽ ساسولي³²⁵ لسبيلي جا اڳيان ڄام رونجه ۽ هاڻوڪا عاليائي ڄاموٽ سما نسل مان آهن ۽ نهڙيا، برفت ۽ جوکيا سما آهن. ٿاڻي وارن ملڪن جون مائٽيون خان آف قلات ۽ لسبيلي جي گهراڻن ۽ جوکين سان پئي رهيون آهن. باقي ٿرپارڪر جي نهڙين سان سواءِ اڳوڻي ڏاڏائي تعلق جي، پوءِ ڪوبه تعلق نه رهيو اٿن.³²⁶

جنگل: هي اصل ۾ سنڌ جا رهاڪو جت آهن، پنجين صدي عيسويءَ ۾ بلوچستان اچڻ کان پوءِ هي قوم ٻين سان گڏجي ”گڏيا“ يا ”گڏا“ سڏجڻ لڳي. راءِ ديوراج جي زماني ۾ هي قوم سنڌ جي فوج ۾ شامل هئي. عربن جي ڪاهن وقت ميد ۽ جت هن خطي ۾ گهڻي تعداد ۾ آباد هئا. ميد ڏکڻ ۾ سمنڊ جي ڪناري تي آباد هوندا هئا. جڏهن ته جت (جڳال) ڪڇي، لسبيلي ۽ مڪران ۾ آباد هئا. هارون مڪراني عرب جو اولاد آهن. هارون محمد بن ابان

³¹⁹ سموالهيچاچ ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع، ص 143.

³²⁰ شمشيرالحيدري، ”سجاڳ سانگهڙ“، سانگهڙ ڊيولپمينٽ ايسوسيئيشن، سانگهڙ، 1974ع، ص 67.

³²¹ انور رومان، پروفيسر، ”بلوچستان ڪي قبائل“، ترجمو: گزيتيئر بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، حصو ٻيو 87-1986ع، ص 244.

³²² پرڙو غلام حيدر، ڊاڪٽر، ”سنڌ جون چند ذاتيون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1981ع، ص 127.

³²³ رائجند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1977ع، ص 269.

³²⁴ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ خاصخيلي“، حڪيم نورمحمد خاصخيلي، حيدرآباد، 1961ع، ص 43.

³²⁵ ساسولي بلوچستان ۾ پاڻ کي بروهي سڏائين ٿا.

³²⁶ سيد. جي. ايم، ”جنب گذاريم جن سين“، جلد ٻيو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967ع، ص 9.5.

جو پٽ هو جو محمد بن قاسم جي وقت ۾ مڪران جو حاڪم هو.³²⁷ هي مڪران جي قديم باشندن مان ڄاموٽ جو جت قبيلو آهي.³²⁸ جت هڪ وڏي قوم آهي، جا سنڌ، پنجاب، ستلج ۽ گنگا تائين ۽ ٻئي پاسي قنڌار ڪابل ۽ هرات تائين پکڙيل آهي. هن قوم جون گهٽ ۾ گهٽ چاليهه شاخون آهن، جن ۾ ابڙا، هائوڙا، ڪلهوڙا، ڪوڪر، ماڇي، منجهو، پلال، پاساريا، تونيا ۽ وڏيرا شامل آهن. ڪلهوڙا پاڻ کي عباسي سڏائين ٿا ۽ تونيا ترڪ نسل مان سڏائين ٿا.³²⁹

بلوچستان جي هن خطي جي سمات قومن ۾ جت قوم جو تعداد سڀ کان وڌيڪ آهي. ”انوط“ قبيلي کي عرف عام ۾ جت، جٽ ۽ جات چيو وڃي ٿو. بلوچستان ۽ سنڌ جو سمات قبيلو جات قبيلي جي هڪ شاخ آهي.³³⁰ جهنگلن ۾ رهڻ سبب عام طور کين ”جٽ“ چيو وڃي ٿو.³³¹ جات لفظ عام ماڻهن جي زبان تي ڦرندي گهرندي ”جت“ تي پيو آهي. انهيءَ قوم جا ماڻهو اڃا به سنڌ ڪڇ ۽ گجرات ۾ وڏي تعداد ۾ موجود آهن ۽ گهڻو ڪري ساڳيو ڌنڌو ڪن ٿا. يعني لاڏو ۽ سواريءَ جي اٺن تي پاڙا کڻي پيٽ گذر ڪن ٿا. ريلوي ۽ گاڏين اچڻ کان پوءِ اهي ماڻهو گهڻو ڪري ڪيئي مزوري وغيره ڌنڌو ڪرڻ لڳا آهن. مسلمانن ۾ ”ميرجت“ ان قوم جو سڌريل نالو آهي. هندن ۾ ان قوم وارا ماڻهو ”جٽيا“ سڏجن ٿا ۽ ڪلن رنگڻ ۽ جتين ٺاهڻ جو ڪم ڪن ٿا.³³² جت هاڻي گهڻو ڪري لاڙ ۽ ڪڇ گجرات ۾ آباد آهن ۽ سندن وڏا راج آهن.

سومرا: هي قوم سنڌ جي قديم قومن مان آهي. اٽڪل 3 سؤ سال سنڌ تي حڪومت ڪيائون. ڪي مؤرخ لکن ٿا ته هي اصل ۾ عرب آهن ۽ ڪي لکن ٿا ته هي سُورج ونشي راجپوت نسل مان آهن. جڏهن ته ڪن جو خيال آهي ته هي اصل ۾ سوميري قوم آهي، جنهن کي عربيءَ ۾ سامي چيو وڃي ٿو تنهن ۾ هڪ شاخ آهي. سومرن جي لباس، اٺ ويهه ۽ نالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اصل ۾ اهي سمن وانگيان راجپوت نسل مان آهن.

سومرن بابت مولائي شيدائي لکي ٿو: سومرا اصل ۾ هندو هئا ۽ پوءِ مسلمان ٿيا، ته به منجهن ڪيتريون ئي اصولوڪيون رسمون موجود هيون. مثلاً: چنيسر جو ليلا سان چڪيا تي چڙهڻ، مينڌري جو مومل سان گڏ باهه ۾ سڙڻ ۽ شادين مرادين ۾ شراب پيئڻ وغيره.³³³ ان کان علاوه هتن ۽ پيرن جي ننهن پاڙان ڪيرائڻ، ڪپڙو هڪ پيرو ميرو ٿيڻ تي ٻيهر نه پائڻ اصل ۾ هندن جا رواج آهن.³³⁴

سامره جو اصل نالو سرمن راءِ هو جو گهڻي استعمال ڪندي پوءِ سامره بڻجي ويو. سرمن راءِ هڪڙي چانوٽي هئي جا خليفي معتصم بالله عباسي بغداد کان نوي ميلن جي مفاصلي تي دجله جي هڪڙي شاخ قاتون تي 220 هه ۾ تعمير ڪرائي. اُن ۾ ترڪي لشڪر ويهاري بغداد بدران انهيءَ کي تختگاه مقرر ڪيو. يورپي مؤرخن سومرن کي نو مسلم راجپوت ڏيکاريو آهي.³³⁵ ايبٽ به سومرن کي راجپوت لکي ٿو. سندس بيان موجب سنڌ کان سواءِ

³²⁷ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1981ع، ص 92-293.

³²⁸ ايمر لانگ ورٿ ڊيمن مترجم ڪامل القادري، ”بلوچ قبائل“، نسا ۽ ٽريڊرز ڪوئٽا، 1983ع، ص 57.

³²⁹ رحيمداد مولائي شيدائي، بلوچستان جي مختصر تاريخ، سيريز نمبر 1، سکر، 1941ع، ص 26.

³³⁰ عبدالرزاق لاسي، ”ڪراچيءَ جي تاريخ“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، ڊسمبر 1980ع، ص 27.

³³¹ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 304.

³³² نظاماڻي، نورمحمد مولوي، ”تاريخ سنڌ“، ڀاڱو پهريون، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، 1933ع، ص 24-26.

³³³ رحيمداد شيدائي مولائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 329.

³³⁴ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 290.

³³⁵ ”انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا“، انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا لميٽيڊ، لنڊن، واليوور 25، 1960ع، ص 143.

ڪڇ، گجرات ۽ سورت تائين سندن حڪومتون هيون.³³⁶ مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: هي سامره جا رهاڪو عربن سان گڏ سنڌ ۾ آيا ۽ سومرن جا وڏا عرب آهن.³³⁷

ڪلهوڙا: اصل ۾ هي سنڌي قوم آهي. پيري مريديءَ طاقت جي زور تي حڪمران ٿيا. ڪلهوڙا دؤر ۾ سبي وارو خطو سندن حڪومت سنڌ ۾ شامل هو. ڊاڪٽر حامد علي خانائي لکي ٿو: ميان يار محمد ڪلهوڙو (1112 هـ / 1700 ع کان 1131 هـ / 1718 ع) هن خاندان جو سڀ کان پهريون حاڪم درويش پيري فقيريءَ سان گڏ پنهنجي فوجي طاقت وڌائي بکر جي مغل گورنر سان مقابلو ڪري، اترين سنڌ وارو حصو قبضي ۾ ڪري باقاعدي سنڌ اندر ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو آغاز ڪيو. سندس حڪومت جون سرحدون سيوي کان وٺي ڪڇ تائين هيون.³³⁸

دنيا جو پهريون سنڌي لاجسٽ ۽ انٽرپائلاجسٽ رچرڊ برٽن لکي ٿو ته، ڪلهوڙا سنڌي چنڊا قوم جي نسب مان آهن. سياسي اوج تي رهڻ بعد هنن هروڀرو پاڻ کي مٿانهون سمجهي پنهنجو شجرو آقائ نامدار حضرت محمد صلعم جن جي چاچي حضرت عباس رضه سان ملائيندي پاڻ کي عباسي سڏايو. هوڏانهن انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ برصغير جي آدمشماريءَ ۾ هنن کي ڄاموٽ ڄاڻايو ويو آهي.³³⁹ مرزا قليچ بيگ ڪلهوڙن کي حضرت عباس جي اولاد مان سڏيو آهي.³⁴⁰ مولائي شيدائي لکي ٿو ته، ڪلهوڙا اصل ۾ قديم سنڌ جي دؤر ۾ مڪران بلوچستان کان سنڌ طرف آيا.³⁴¹ سنڌ جا ڪلهوڙا اصل ۾ راجپوت نسل جا رانوڙ آهن، پوءِ مسلمان ٿيا ۽ رئيس سڏبا آهن.³⁴²

ڪهيري: ڪهيري اصل ۾ سمات آهن، پر کين بلوچن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.³⁴³ اصل ۾ هي شهيميريه جي اولاد مان آهن، جنهن 32 سال مڪي ۽ مديني ۾ رهي ڪيئي حج ڪيا. هو ڪهيري جو وڏو عالم ۽ بزرگ ۽ پهلوان هو ۽ ڪهيري نالي هڪ وڻ کي گهوڙي وانگر چڙهي هلايو هئائين. تنهن ڪري سندن نالو ”ڪهيري“ مشهور ٿيو. ماڻهوان ڪرشمي سبب هن قوم کي سيدن جيترو مان ڏيندا آهن. ڊاڪٽر انعام الحق ڪوثر ان بزرگ جو نالو حضرت ولي نعمت الله شاهه ڄاڻايو آهي.³⁴⁴ هي قبيلو پاڻ ستن اوليائن جي اولاد هئڻ جي دعويٰ ڪري ٿو. ان ڪري عزت جي نگاهه سان ڏنا وڃن ٿا.³⁴⁵

ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم لکي ٿو ته: هن خاندان کي خيرپور جي ميرن وٽ وڏي اهميت هوندي هئي ۽ هي پاڻ کي عمر قتال جو اولاد سڏائيندا آهن ۽ چوندا آهن ته ڪهيري نعمت شاهه سان گڏجي مڪران مان هجرت ڪري بلوچستان جي علائقي ڪڇي ۾ آيا هئا، جتان کين بگٽين تڙي ڪڍيو ۽ پوءِ هو

³³⁶ جي ايبٽ، ”سنڌ انٽرپريٽيشن آف دي ويلي سومرا“، ڪراچي، 1907 ع، ص 88.

³³⁷ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957 ع، ص 363.

³³⁸ قريشي، حامد علي خانائي، ڊاڪٽر، ”ڪلهوڙا دؤر جا نامور سپه سالار“، سنڌ اسٽڊي، حيدرآباد، 1983 ع، ص 81.

³³⁹ رچرڊ برٽن، ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻهيءَ ۾ وسندڙ قومون“، ترجمو: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976 ع، ص 338.

³⁴⁰ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981 ع، ص 296.

³⁴¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959 ع، ص 438.

³⁴² ايڇ ٽي لثمبرڪ ”سنڌ جنرل انٽروڊڪشن“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1984 ع، ص 215.

³⁴³ انور رومان، پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان کي قبائل“، گزيتيئر بينظير انٽرپرائيزز، ڪوئيٽا، جلد ٻيو، 87-1986 ع، ص 239.

³⁴⁴ انعام الحق ڪوثر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976 ع، ص 307.

³⁴⁵ انور رومان پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان کي قبائل“، گزيتيئر بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986 ع، ص 226.

بهاولپور وڃي آباد ٿيا. خيرپور جي حاڪم مير سهراب خان جو مشهور سپه سالار گولو شاهه ڪهيري بهاولپور مان آيو هو. مير صاحب کيس ڪوٽ ڏيڃي ڪان اتر طرف چئن ميلن تي هڪ ٽنڊو ٻڌرائي ڏنو هو.³⁴⁶

تاريخ معصوميءَ ۾ مير معصوم لکي ٿو ڇت* (ڇتر) مڪان ۾ هڪڙا ماڻهو جن کي سادات ڪهيري سڏيندا آهن، اهو مٿن نالوان ڪري پيو آهي جو ڪهيري هڪ وڻ جو نالو آهي ۽ سندن وڏي انهيءَ تي سوار ٿي چمڪي هئي ان کي گهوڙي وانگيان هلايو هو. اهڙيءَ طرح هي ڳالهه عام جي زبانن تي مشهور ٿي.³⁴⁷

ڪهيري پاڻ کي ڪٿي سيد ته ڪٿي شيخ به سڏائيندا آهن.³⁴⁸ ڪڇي ضلعو اصل ۾ ڪهيرين جو ڳڙھ آهي، جتي وڏي تعداد ۾ آباد آهن. سندن زبان سنڌي آهي، ڇت، طاهر ڪوٽ، قليجي ۽ ڪنري علائقن ۾ سندن گهڻي آبادي موجود آهي. جهالاوان نال ۽ وڍ طرف به رهن ٿا.³⁴⁹ سنڌ ۾ وري لاڙ ۾ گهڻا رهن ٿا.

سيد: سيد هن خطي ۾ صدين کان آباد آهن. سندن مادري زبان سنڌي آهي. سمات قوم ليڪجن ٿا. ڍاڍر گنداواهه ۽ فتح پور شريف ۾ سندن ڪيترائي خاندان آباد آهن، جنهن علائقي ۾ رهن ٿا، ان علائقي جي ٻولي ۽ ثقافت کي اپنائن ٿا. فتح پور شريف وارن سيدن مان سنڌي ٻوليءَ جو مشهور ۽ معروف شاعر سيد رکيل شاهه ۽ سندن فرزند سيد چيزل شاهه سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ٻنهي جا ترتيبوار ”بحرالعشق“ ۽ ”بحرالعميق“ نالن سان ديوان شايع ٿيل آهن. هر سال مارچ مهيني جي پهرين اڌ ۾ سيد رکيل شاهه جي عرس جي موقعي تي زبردست ادبي ۽ ثقافتي محفلون لڳنديون آهن.

سندن نسل بابت مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: حضرت محمد صلعم جن جي نياڻي بي بي فاطمة الزهراء ۽ حضرت علي عليه السلام جي اولاد کي سيد يا سادات سڏيو وڃي ٿو.³⁵⁰ بلوچستان جي مٿين علائقن جا سيد اتان جون ٻوليون ڳالهائين ۽ اتان جي رسم و رواج تي عمل ڪن ٿا. اوڏ: اصل ۾ سنڌ جا قديم باشندا آهن ۽ دراوڙن ۾ شمار ٿين ٿا.³⁵¹ ڏکڻ هندستان کان سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا، بعد ۾ بلوچستان طرف به پکڙجي ويا.

ڪاڪي پيرومل جي چوڻ موجب هو دراوڙن جي ڪل مان آهن. ڏکڻ هندستان جا رهواسي مارواڙ کان ٿيندا سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. مارواڙي جهڙي ٻولي ڳالهائين ٿا. اصل ۾ هندو آهن، پر مسلمانن جهڙي شڪل شبيهه اٿن. ڪپڙا به اهڙائي پائين ٿا. گهڻو ڪري پتين جي اوساريءَ جو ڪم ڪندا آهن.³⁵² جيئل اوڏ سندن 19 ذاتن جي شاخن جو ذڪر ڪيو آهي.³⁵³ مرزا قليچ بيگ موجب هي اصل ۾ مارواڙ جا هندو ماڻهو آهن ۽ انهيءَ پاسي جي گڏيل ٻولي

³⁴⁶ عطا محمد حامي، ڊاڪٽر، ”خيرپور جا ڪهيري“، ماهوار پيغام، ڪراچي، ڊسمبر، 1980ع، ص 37.

* ڇت ڪڇي ضلعي جي هڪ شهر جو نالو آهي، جيڪو ”ت“ حرف ۾ گڏيل ”ر“ سبب ”ڇتر“ سڏجي ٿو.

³⁴⁷ مير معصوم بکري، ”تاريخ معصومي“، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1953ع، ص 170.

³⁴⁸ لالا هينورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 55.

³⁴⁹ انور رومان پروفيسر، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽر پرائيز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 239.

³⁵⁰ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، ترجمو: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 16.

³⁵¹ رائيجند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، حصو اول، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1977ع، ص 278.

³⁵² آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1970ع، ص 67.

³⁵³ اوڏ جيئل راڻ، ”اوڏ قوم تاريخ پسمنظر ۽ رسم و رواج“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1-1987/2ع، ص 172.

ڳالهائين ٿا.³⁵⁴ هن وقت سنڌ ۽ پنجاب ۾ رهندڙ ڪيترائي اوڏ مسلمان به آهن.

ميد: ميدن بابت چيو وڃي ٿو ته، هي سنڌ جا باشندا آهن ۽ جهازران قوم مان آهن. سندن ذڪر مهاڀارت يعني 1400 ق. م کان شروع ٿئي ٿو. ميد انڊوپورپين قوم هئي، جنهن مهاڀارت کان اڳ ايراني مٿانهين پٽ جي اتر اولهندي حصي تي ميڊيا (Media) جي سلطنت جو بنياد وڌو هو.³⁵⁵

سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان پوءِ سمنڊ جهاڳڻ لڳا ۽ بحري قوروثي پيا. سندن موجودگي ۽ سنڌ ۾ گهڻا انقلاب ايندا رهيا. انهن مان ڪي تاريخي اهميت رکن ٿا. ان ڏس ۾ هڪ رايو اهو به آهي ته اهي ميربحر هئا؟ جن سرانديپ جي جهازن کي ديبل وٽ ڦري مسلم بيوه عورتن ۽ يتيم ٻارن کي قيد ڪيو هو.³⁵⁶

هي قوم ويدڪ زماني کان سنڌو درياھ جي ڪپ تي رهندي هئي ۽ ڦرلٽ تي گذارو هوندو هو. جهازرانيءَ جي فن کان واقف هئي³⁵⁷ ۽ ڪڇي گنداواه خطي مان لڌي مڪران وڃي ويئي.³⁵⁸ جتي هو ايراني نار کان وٺي ملبار تائين جهازراني ڪندا هئا. ميدن ۾ چل مارڙي شاخ پاڻ کي لاسي سڏائي ٿي، جيڪا لسبيلي ۾ رهندي آهي ۽ گزير شاخ پاڻ کي بلوچ سڏائي ٿي ۽ ارماڙي پاڻ کي افغان سڏائين ٿا.³⁵⁹

سنڌ جي هن قديم قوم³⁶⁰ کي هن خطي جي سخي تنگاهي جي درگاهه تي گهڻو اعتماد آهي. گوادر جي هڪ ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته، سندن اصل وطن ڪڇي آهي. جتي سنڌ کان آيا.³⁶¹

ميربحر، ماڇي ۽ سولنگي ميدن جون شاخون آهن.³⁶² مڪران خطي ۾ تمام گهڻي تعداد ۾ آباد آهي.³⁶³

ميدن جون گهڻيون رسمون ۽ رواج آفريڪا جي ماڻهن جهڙا آهن، پر عجب جهڙي ڳالهه آهي ته رسمن جي ادائگيءَ وقت هو جيڪي گيت يا راڳ ڳائيندا آهن. اهي سڀ سنڌي ٻوليءَ ۾ هوندا آهن. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو ته مڪران ۾ گهڻو وقت رهڻ ڪري سندن رسمن تي مڪران جي رسمن جو اثر پئجي ويو آهي.³⁶⁴

پنهو: هي اصل ۾ سمات آهن، جيڪي عربستان کان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا ۽ هت رهي سمات سڏائين ٿا. ابو خليل موجب هي اصل ۾ عرب نسل مان آهن. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي اصل ۾ پنهور قوم مان آهي. پنهور عرب نسل جو هڪ قبيلو آهي، جيڪو سنڌ فتح ٿيڻ بعد سنڌ لڏي اچي آباد

³⁵⁴ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 300.

³⁵⁵ پٽ الهرڪيو، ”سمات“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1984ع، ص 21.

³⁵⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”شاه جا گندرا“، تڙ ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1962/3ع، ص 19.

³⁵⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 60.

³⁵⁸ انور رومان پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان ڪي قبائل“، گزيتيئر بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 398، جلد ٻيو.

³⁵⁹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1979ع، ص 135.

³⁶⁰ بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، ”پيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇپايو پيو، 1970ع، ص 62.

³⁶¹ انور رومان پروفيسر، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 371.

³⁶² عبدالرزاق لاسي، ”ڪراچيءَ جي تاريخ“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، ڊسمبر 1980ع، ص 27.

³⁶³ انور رومان پروفيسر، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 86-1987ع، ص 179.

³⁶⁴ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، سنڌالاجي، ڄام شورو، 1979ع، ص 136.

ٿيو.³⁶⁵ مير علي شير قانع ٺٽوي هنن کي راءن ولد ڪاڪي جي اولاد مان لکيو آهي.³⁶⁶

ڪلهوڙن جي دؤر حڪومت دوران فتح پور، سيوي ۽ گنداواهه علائقي جا سردار بڻيا.³⁶⁷ ان ڪري هن خطي ۾ سندن آبادي گهڻي آهي. لانگاهه: هي اصل ۾ سمات آهن. سنڌي سان گڏ سرائيڪي به ڳالهائين. سنڌ جي قديم دؤر ۾ ملتان ۾ هن قوم جي وڏي اڪثريت آباد هئي. ڪجهه وقت ملتان تي حڪومت به ڪيائون. سندن خاندان مان ملتان جو حاڪم شاهه حسين لانگاهه (1470ع) هو.³⁶⁸ 1524ع ۾ محمود خان لانگاهه جي سرڪردگيءَ ۾ اُچ وٽ شاهه بيگ ارغون سان جنگ ڪيائون.³⁶⁹ هن قوم ۾ هي خاصيت آهي ته هي قوم جتي به وڃي آباد ٿئي ٿي، تمام جلد اتان جي ٻولي ۽ ثقافت کي پنهنجو ڪري ڇڏي ٿي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ ۽ بلوچستان جي بلوچ، بروهي، پٺاڻ ۽ پنجابي قومن جي شاخ سڏائي ٿي. چنا: سنڌ ۾ چنا ايڏيا جي سورج ونسي ڪل مان هئا، جي ڪوهستان کان سواءِ ڪڇي ۽ سيوي تائين حڪومت ڪندا هئا. رانڌوڻن جي لسبيلي، لاڙ ۽ ٿر تي حڪومت هئي. اهي سنڌ جي هنگلاج جي بتخاني جي ديوي جا پوڄاري هئا. ان ڪري پاڻ کي هنگلاج چنديه ڪمبوج سڏائيندا هئا.³⁷⁰ ڪنير به پاڻ کي چنا سڏائين ٿا. اثنتالاجيءَ جي باري ۾ ٿيل تحقيق اهو به ٻڌائي ٿي ته چنا اصل ۾ سمن جي شاخ آهي. قريشي: قريش قبيلي جي عربن کي قريش چوندا آهن. حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جن پاڻ به قريش هئا. انهي قبيلي جا ماڻهو عربن جي فتح کان پوءِ سنڌ ۾ آيا، انهن مان گهڻا سيد سڏائيندا آهن.³⁷¹ ڪهاوڙ: هي سرائي آهن ۽ ڪلهوڙن جا مريد هئا. انهن مان گهڻا ڪلهوڙن جا امير ۽ لشڪر جا سپهه سالار به هئا.³⁷² سنڌي کان سواءِ سرائيڪي به ڳالهائين ٿا. شهدادڪوٽ ۾ سندن گهڻي آبادي آهي. ڀٽي: اصل ۾ راجپوت آهن.³⁷³ سومرن جي دؤر ۾ سنڌ کان بلوچستان طرف آيا. مولائي شيدائي موجب اروڙ جي راجپوت خاندان مان آهن.³⁷⁴ ناڙي علائقي جا گهلو به پاڻ کي ڀٽي سڏائين ٿا. ابڙا: ابڙا اصل ۾ راجپوت آهن. سلطان علاؤالدين خلجيءَ جي زماني ۾ ڪڇ کان ڪنڊيڪا ڀرڳڻي کان نڪري سنڌ ۽ ڪڇي تائين پهتا.³⁷⁵ جديد تحقيق موجب ابڙا سمات جا ماڻهو آهن ۽ سمات ۾ سندن حيثيت وڏي پاءُ واري آهي.

³⁶⁵ ابو خيل، محمد حسين شاه، ”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي“، ماهنامہ اظہار، ڪراچي، جون 1982ع، ص 13.

³⁶⁶ مير علي شير قانع، ”تحفة الڪرام“، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 78.

³⁶⁷ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 271.

³⁶⁸ يوري گنڪوفسڪي ”پاڪستان کي قوميتن“، مترجم: مرزا اشفاق بيگ، دارالاشاعت ترقي ماسڪو، 1974ع، ص 155.

³⁶⁹ ايمر لانگ ڊيمروورٽ، ”بلوچ قبائل“، مترجم: ڪامل القادري نسا ٽريڊرز ڪوئيتا، 1983ع، ص 69.

³⁷⁰ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 55.

³⁷¹ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 316.

³⁷² ايضاً، ص 319.

³⁷³ ايضاً 303.

³⁷⁴ ڀٽي رشيد، ”اروڙ جا آديسي“، ماهوار پيغام، ڪراچي، نومبر، 1981ع، ص 41.

³⁷⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 449.

ٿهيم: اصل ۾ عرب نسل جا آهن. محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد بني تميم جو خاندان هت آيو جن جي اولاد کي هاڻي ٿهيم سڏيو وڃي ٿو.³⁷⁶ علائقي جا ڪاسائي به پاڻ کي ٿهيم سڏائين ٿا. سنڌي ۽ سرائيڪي ٻولي ڳالهائين ٿا.

منگي: منگي حقيقت ۾ مٿين تميمن جي اولاد جي هڪ شاخ آهي.³⁷⁷ حجامڪو ڪم ڪندا آهن، ان ڪري منگين کي هرڪو حجم سڏي ٿو. پٽ: هي گاڏر هندو آهن. يعني هنن جي وڏي ڏاڏي جو پيءُ ڪٿري ۽ ماءُ وڻش هئي. ڳاڻڻ وڃائڻ تي سندن گذارو آهي. وڏو گوشت به کائيندا آهن.³⁷⁸ بعد ۾ مسلمان ٿيا ۽ اڄڪلهه هن خطي ۾ هارپ ۽ مزوري ڪندا آهن. سنڌ ۾ رهندڙ ٽي سمات جو شجرو پاڻ وٽ رکڻ ٿا. چاچڙ: اصل ۾ هندو هئا، جي پوءِ مسلمان ٿيا. سمن جي هڪ شاخ مان آهن. مال پالڻ جو ڪم ڪندا آهن.³⁷⁹ راهڪي پوکي به ڪن ٿا. سنڌي سان گڏ سرائيڪي به ڳالهائين.

شيخ: سندن وڏي ڏاڏي شيخ ”ڪڙي“ جي نالي پٺيان ”ڪڙيائي“ سڏجڻ لڳا. سندن وڏو بزرگ بغداد مان آيو. لاڙڪاڻو سندن خاص سڪونت گاهه آهي، پر پوءِ ڪي جدا جدا جاين تي وڃي ويٺا. هي لسبيلي جو فاقير و گهراڻو آهي. شيخ حمر وڏو درويش ٿي گذريو آهي، جنهن جو اولاد ”شيخ حمراڻي“³⁸⁰ آهن. لانگهان وانگر جنهن قوم جي ڀر ۾ رهن، ان جي ٻولي ۽ ثقافت کي جلد پنهنجو ڪري اتان جا ٿي وڃن. هونئن عام طور تي جيڪو ماڻهو هندو ڌرم مٽائي مسلمان ٿيندو آهي، انهيءَ کي به شيخ چيو ويندو آهي. قوي گمان آهي ته شيخن جون ذاتيون گهڻيون آهن. شيخ قبيلي کي مخلوط قبيلو به سمجهيو وڃي ٿو. لسبيلي جي علائقي ۾ شيخن جي وڏي عزت ڪئي وڃي ٿي.³⁸¹ عام طور شيخن کي اڌ سيد به چيو وڃي ٿو، ڇو ته هو پنهنجو اصلي مذهب ڇڏي اسلام قبول ڪن ٿا.

لڙ: اصل ۾ سمات آهن، سندن مادري زبان سنڌي آهي. هن خطي ۾ سنڌ کان آيا آهن. هينري پائينجر پنهنجي سفرنامي ۾ هنن کي بلوچن جي هڪ شاخ ڄاڻايو آهي، جيڪو درست نه آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ کين ڀين جو اولاد ڄاڻايو آهي، جيڪي پڻ جبل جي آسپاس رهندا هئا.³⁸² لسبيلي کان علاوه هن خطي ۾ به ڪافي تعداد ۾ آباد آهن، ٿر ۾ به گهڻائيءَ ۾ رهن ٿا.³⁸³

ملڪ: هي سمات آهن. سنڌ جي ميرپور ماٿيلي، ڪشمور، جاتي ۽ ميرپور ساڪري طرف تمام گهڻا رهن ٿا. سنڌ مان قديم زمان کان بلوچستان طرف اچي رهيا آهن. خاص طور لسبيلي ۾ گهڻا رهن ٿا. ڊاڪٽر بلوچ صاحب کين راڌي جي اولاد لکيو آهي. راج ملڪ ۽ جاتيءَ وارا جت قبيلن جا سردار آهن.³⁸⁴

³⁷⁶ مرزا قليچ بيگ، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 292.

³⁷⁷ ايضاً، ص 292.

³⁷⁸ ايضاً، ص 303.

³⁷⁹ ايضاً، ص 306.

³⁸⁰ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 58.

³⁸¹ انور رومان پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 395.

³⁸² بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلاين جا ٻول“، ڇاپو ٻيو، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1970ع، ص 13.

³⁸³ رائيچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1977ع، ص 269.

³⁸⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 57.

ڪوريجا: سنڌ جا هي سمات پهريائين لسبيلي ۾ پهتا، جتي ڪجهه وقت تائين حڪومت به ڪيائون، پوءِ ٻين علائقن ڏانهن پکڙجي ويا. هي اصل ۾ ڪوهستان علائقي جا ڪوئٽريجا ڄام هئا، جن لسبيلي ۾ ويڃي حڪومت قائم ڪئي. 1742ع کان 1956ع تائين لسبيلي ۾ سندن حڪومت رهي ۽ منجهائن حڪمران ٿيا.³⁸⁵ علي شير قانع کين ڀرت جي اولاد ڄاڻايو آهي.³⁸⁶

سنگر: اصل ۾ سمات آهن. سنڌ جي جوکين سان تعلق رکن ٿا. لسبيلي کان ايراني ساحل تائين گهڻا رهن ٿا. 15 صدي عيسويءَ ۾ سنڌ کان قلات طرف هجرت ڪيائون. بعد ۾ مشهور بروهي – جدگال جنگ سبب مڪران طرف لڏي ويا.³⁸⁷ ڪڇي طرف به ٿوري انداز ۾ آباد آهن. رئيس: سمات آهن ۽ لسبيلي جي ڄامن جا رشتيدار سڏائين، مڪران طرف گهڻي انداز ۾ رهن ٿا. عرب مصنفن کين جت يا جدگال هجڻ جو گمان ڪيو آهي.³⁸⁸ ڪڇي ۽ سبيءَ جي آسپاس به رهن ٿا.

لوهرڙي: عام طور مڱڻهار سمجهيا وڃن ٿا. مڪران جي خطي ۾ گهڻا رهن ٿا. پاڻ کي سرمست چوائين. سندن پيشو شادين مرادين تي ڊهل ۽ ساز وڄائڻ کان علاوه حجامت، ڊڪاڻڪو ڪم ۽ دستڪاري پڻ آهي. سنڌيءَ کان علاوه ٻيون ڪيئي ٻوليون ڄاڻين، جن ۾ سرائيڪي، بلوچي، بروهي ۽ اردو شامل آهن. مخفي طرح ڳالهائڻ وقت ٻولين کي التو ڪري ڳالهائڻ جا وڏا ماهر آهن. مثلاً ”چار“ کي ”راڄ“³⁸⁹ ڪارو کي ”راکو“ وغيره. هي جنهن علائقي ۾ رهن، اتان جي ٻولي ۽ ثقافت کي جلد پنهنجو ڪن. بروهي ۽ بلوچي زبان ۾ لوڙي لنگهن کي چيو وڃي ٿو، ان ڪري لوهرڙي مان لوڙي نالو مشهور اٿن. ڪڇيءَ طرف به گهڻا رهن ٿا.

خواجه يا لوڻيا: مڪران جي ساحلي علائقن ۾ گهڻا رهن ٿا. اصل ۾ هندوستان جي صوبي بمبئيءَ کان هن خطي ۾ آيا. آغا خان جي مذهب جا پيروڪار آهن.³⁹⁰

نومڙيا: اصل ۾ غير مسلم سنڌي آهن. نومڙيا نومردي پاڻ ۾ نوڀاڻر هئا. هي پنهنجي وڏي ڀاءُ ايسپ خان سان راجپوتانا کان نڪري مڪران جي هڪڙي بلوچ سردار وٽ اچي مهمان ٿيا. هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڳالهه تان بلوچ سردار ايسپ خان جي بيعزتي ڪئي، جنهن تان ٻين پائرن ڪاوڙ ۾ اچي سردار کي قتل ڪري، حب باران ۽ ميله وارين زمينن تي قبضو ڄمائي سنڌي زالون شادي ڪري اتي بيٺڪون جوڙي ويٺا،³⁹¹ بعد ۾ بلوچستان جي مختلف علائقن ڏانهن پکڙندا رهيا. نومڙي ۽ نون پائرن جي ڪري نومڙيا نالو مشهور ٿيو اٿن.

صابرا: هي اصل ۾ سومرن جي هڪ شاخ آهي. ساراوان، جهالاوان، ڪوهياري ۽ باغبان طرف پڻ رهن ٿا.³⁹² سندن وڏا سومرن جي دؤر حڪومت ۾ بلوچستان ۾ سڀ کان اڳ لسبيلي ۾ داخل ٿيا. هن وقت تعداد تمام ٿورو اٿن.

³⁸⁵ ايضاً، 25-26.

³⁸⁶ مير علي شير قانع ٺٽوي، ”تحفة الڪرام“، ترجمو: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 76.

³⁸⁷ انور رومان پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان ڪي قبائل“، گزيٽيئر بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، جلد ٻيو، 87-1986ع، ص 326.

³⁸⁸ ايضاً، ص 362.

³⁸⁹ ايضاً، ص 374.

³⁹⁰ انور رومان پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان ڪي قبائل“، گزيٽيئر بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، جلد ٻيو، ص 376.

³⁹¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 517.

³⁹² بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ٻيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 55-56.

نوحائي: نوڌيا يا نوڌ به سڏائين، جيڪي قديم نڌا سلطنت جي باقيات آهن.³⁹³ سندن ڪجهه خاندان ايران ۽ مڪران طرف به رهن ٿا. جتي پاڻ کي نوري سڏائين ٿا. گهڻا نوحائي ٽالپرن جي فوج ۾ به شامل رهيا.

چانگ: سمات قبيلو آهي. سنڌ کان لڏي اچي بلوچستان ۾ آباد ٿيو. ڪوهستان جي علائقي ۾ حڪومت به ڪيائون. سندن مک حاڪم بارڻ نالي چانگ هو جنهن جي نالي هڪ علائقو بارڻ سڏجڻ ۾ اچي ٿو.³⁹⁴ ڪچيءَ طرف گهڻا رهن ٿا.

جوكيا: لوئر سنڌ جي ذات آهي، جيڪا نومسلم راجپوت آهي. هي بلوچ ڪنفيڊريسي جا معاون ۽ مددگار هئا. ڪلمتين ۽ بلقطن سان جنگ لڳڻ سبب هو لسبيلي کي ڇڏي حب ۽ ملير جي وچ واري پرڳڻي ۾ بينڪون جوڙي ويٺا.³⁹⁵ بعد ۾ بلوچستان جي ٻين علائقن ڏانهن به پکڙجي ويا. شاهيڙئي مينگلن لسبيلي جي بلقطن ۽ مڪران جي ڳچڪين سان سندن مائٽي آهي.³⁹⁶ ان جي باوجود هنن خطي ۾ پنهنجي ٻولي ڪونه ڇڏي تازي تحقيق موجب جوكيا سماتن مان آهن.

جڪرا: اصل ۾ سمات آهن. مادري زبان سنڌي اٿن. سڀي ۽ ڪچي علائقي ۾ گهڻي انداز ۾ رهن ٿا. ڊاڪٽر بلوچ کين پاٻڙن جي اولاد مان لکيو آهي، جيڪي 'بارڻ' سنڌ جي ڪوهستاني علائقي جا حاڪم ۽ سردار رهيا.³⁹⁷ سخت جنگجو قوم آهي. سندن اولاد لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو هاڻ پاڻ کي جڪرائي سڏائين ٿا.

هاڙها: اصل ۾ سمات آهن. بلوچستان، بلوچن سان رهڻ سبب سندن سردارن کي سردار مڃڻ سبب پاڻ کي بلوچ سڏائين، پر بلوچي ڳالهائي ڪونه سگهن. ٿي سگهي ٿو ته هي اصل ۾ لسبيلي جي هاڙهي جبل جي علائقي جا هجن، ان ڪري ڊاڪٽر بلوچ صاحب کين 'بارڻ' جي حملائي سرداريءَ جي قبيلي ۾ ڄاڻايو آهي.³⁹⁸

ڀنڀڻ: اصل ۾ پنجاب کان هن خطي ۾ آيل آهن. گهرن ۾ سنڌي ڳالهائين زراعت ۽ مزدوري ڪن ٿا. بلوچ سردارن کي سردار مڃڻ سبب بلوچ سڏائين ٿا.

غلام بولڪ: سمات آهن. رند بلوچن کي سردار مڃڻ سبب بلوچ سڏائين ٿا. گهرن ۾ سنڌي ڳالهائين ٿا.

مهر: هي خاندان ايران مان نڪري بلوچستان کان ٿيندو پوري سنڌ ۽ هندستان طرف پکڙجي ويو. پنجين صدي عيسويءَ جي آخر ۾ گپتا خاندان کي شڪست ڏيئي اتر ڪاٺياواڙ تي قبضو ڪيائون. اڃا تائين اتي به آباد آهي.³⁹⁹ مرزا قليچ بيگ هنن کي نو مسلم قرار ڏنو آهي.⁴⁰⁰ سنڌ ۾ گهڻي تعداد ۾ رهن ٿا، جتان بلوچستان طرف آيا. مير علي شير قانع کين لاکي جي اولاد لکيو آهي.⁴⁰¹ دلير قوم آهي. سنڌي ۽ سرائيڪي ڳالهائين ٿا. تازي تحقيق مان

³⁹³ انور رومان پروفيسر، "بلوچستان کي قبائل"، گزيٽيئر، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئٽا، 87-1986ع، ص 279.

³⁹⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، "ٻيلين جا ٻول"، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 45.

³⁹⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، "جنت السنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 516.

³⁹⁶ ايضاً، 533.

³⁹⁷ بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، "ٻيلين جا ٻول"، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1970ع، ص 51.

³⁹⁸ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، "ٻيلين جا ٻول"، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، ص 51.

³⁹⁹ ندوي ابو ظفر، "تاريخ گجرات"، ندوة المصنفين، دهلي، 1958ع، ص 87، (اردو)

⁴⁰⁰ مرزا قليچ بيگ، "قديم سنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع، ص 321.

⁴⁰¹ مير علي شير قانع نٿوي، "تحفة الڪرام"، ترجمو: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 77.

معلوم ٿيو آهي ته اهي اصل ۾ سمات آهن. سمات جي معنيٰ آهي سمن جو اولاد.

ڪوڪر: اصل ۾ پنجاب کان آيل آهن.⁴⁰² سنڌ کان بلوچستان طرف ويل آهن. سنڌي سان گڏ سرائيڪي به گهرن ۾ ڳالهائين ٿا.

سولنگي: هي قوم حڪمران رهي آهي، جنهن مالوا شورا ستر (گجرات) ۽ ڪوڪن تي صدين تائين حڪومت ڪئي. سنڌ ۾ ماڻڪ سندن رياست هئي. گجرات ۽ ڪوڪن ٻئي سمنڊ جي ڪناري تي آهن، تنهنڪري سولنگي ماهيگيري جي فن جا ماهر هئا. حڪومت وڃائڻ کان پوءِ مڇيءَ جي شڪار جو ڌنڌو اختيار ڪيائون. ان ڪري ماڇي سڏجڻ ۾ آيا. ساحل مڪران ۾ گهڻي انداز ۾ رهن ٿا.⁴⁰³ رائجند موجب پيلن ۽ شڪارين مان مسلمان ٿيندڙن کي ٿر ۾ ماڇي چيو وڃي ٿو.⁴⁰⁴ سنڌ ۾ هيءَ ذات گهڻو ڪري ڪڇي ۾ رهي ٿي. هي هڪ جنگجو ذات آهي. کين سنڌ ۾ ڏڦير به چيو ويندو آهي، جنهن جو مطلب آهي ڏڦو هڻڻ وارا. نيزي کي سنڌيءَ ۾ ڏڦو چيو ويندو آهي.

مڱهار: اصل ۾ فقير قوم آهي. شادين مرادين تي ڳائڻ وڃائڻ جو ڌنڌو ڪن ٿا. هر هڪ قوم ۾ رهن ٿا ۽ اتان جي ٻولي ۽ ثقافت قبول ڪن ٿا.

ڪيهر: هي اصل ۾ سنڌ جا راجپوت آهن. سمن جي دؤر ۾ سنڌ کان هن خطي ۾ اچي آباد ٿيا.⁴⁰⁵

ٻڌ: بلوچستان جي سمات قوم آهي. سنڌي ۽ سرائيڪي زبان ڳالهائين. هارپ ۽ مزوريءَ تي گذران ڪن ٿا، پر گزيتيئر ۾ کين گورڪن قوم سڏيو ويو آهي.⁴⁰⁶

سڌايا: ابو ايراني جي قوم آهي، جيڪو اصل ۾ عرب هو. سندس ڪجهه خاندان لڏ پلاڻ ڪري افغانستان ويا. جتان هو احمد شاه ابداليءَ سان گڏجي هت آيا. هن خطي ۾ رهي خوشحال ٿيا. اهو احوال ٻڌي ابو ايرانيءَ جو باقي خاندان به جڏهن هت آيو ته هتان جن انهن کي خوش آمديد ڪندي ”سڌا آيا“ چيو، جنهن مان علائقي جي محاورن جي فرق سبب اها ذات ”سڌايا“ سڏجڻ لڳي.⁴⁰⁷

خطي ۾ مٿي ذڪر ڪيل ذاتين کان علاوه ٻيون ڪيتريون ئي سمات قومون صدين کان آباد آهن، جن ۾ ڪورار، ڏيٿا، سامت، مهيسر، سرڪي، هڏڪري، ڪتريا، موتيا، سوهو، سريا، چنڇڻي، ڪتبار، ميه، چورا، پيچوها، پيرزادا، شيرازي، ڀڙ، ليهي، ڪڪل، گورمي، گجر، ايري، رندڙا، ڏڪڙ، پٿر، انصاري، شاپوت، سپر، گهانگهرا، واڄا، گهوٽيا، چڇڙا، پسيا، نادڙا، هامبي، رڌ، دهپال، موچي، پلال، پاسارا، پنهيوار، بوهر، ريتي، نائچ، سيانچ، سهاڳ، ڪوري، ميڪڻ، ويسر، ڏگر، شيدي، ڏيٿا، ڪانگهيا، ڌريالي، پنگر، سانگي، ابڙا، دايا، چڪڙا، پيا، ڏندور، ڪيهر، سڀايا، ڀنڊ ۽ گگرا شامل آهن.

رسم و رواج:

سڀيءَ جو خطو جيئن ته مختلف قومن جو ڳڙھ رهيو آهي، جن ۾ هندو ۽ سمانن کان علاوه بروهي، بلوچ ۽ ڀناڻ ذاتيون به شامل آهن. تنهن ڪري ظاهر آهي ته خطي جي رسم و رواج ۽ سنڌ جي رسم و رواجن ۾ ڪجهه فرق ضرور هوندو. تنهن هوندي به سمانن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اڪثريت ۾ هئڻ سبب خطي ۾ سنڌين جا رواج غالب نظر اچن ٿا، پر اهي مختلف قومن جي رسمن کان متاثر ضرور آهن. هي خطو جيئن ته قديم زماني کان سنڌ جو حصو رهندو

⁴⁰² رائجند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1977ع، ص 268.

⁴⁰³ پٽ الهر ڪيو، ”سمات“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1984ع، ص 60.

⁴⁰⁴ رائجند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1977ع، ص 270.

⁴⁰⁵ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1977ع، ص 431.

⁴⁰⁶ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽر پرائيزز ڪوئٽا، 87-1986ع، ص 403.

⁴⁰⁷ سڌايي غلام نبي، ڊاڪٽر، ملاقات، 89-5-13.

آيو آهي، ان ڪري هتان جون غير سنڌي قومون به سماتن جا ڪجهه رسم و رواج پسند ڪندي، ان تي عمل ڪن ٿيون. طوالت کان بچندي هيٺ مختصر طور خطي جي مکيه رسمن تي مختصر روشني وجهون ٿا.

خوراک: هندو برهمڻ شش ڳئون جي گوشت کان سواءِ ٻيو سڀ گوشت کائيندا آهن، پوءِ پل اهو مسلمانن جو پاليل چون هجي. تنهن کان سواءِ ڄم جي پخالن ۾ پاڻي به پيئندا آهن.⁴⁰⁸

گوشت، کير، مڪڻ، جوئر، مٿر، چانور، ڪڻڪ، جَوَ ٻاجهري، چٽا، ٻيون داليون ۽ ڀاڄيون خطي وارن جي عام خوراڪ آهي.⁴⁰⁹ گوشت، کير ۽ مڪڻ لاءِ چوپايو مال ۽ ڪڪڙيون ڌارين. ان کان علاوه مڇين ۽ پکين جي شڪار تي به گذارو ڪن.

هينين علائقن ۾ سنڌ وانگر ٻاڪرو گوشت واپرايو وڃي ٿو، جڏهن ته مٿين علائقن ۾ ريڊو مال وڌيڪ پسند ڪيو وڃي ٿو. مانيءَ کي خمير ڪرڻ بعد پڇايو وڃي ٿو. سڪل گوشت (لاندي) به استعمال ڪجي ٿو.⁴¹⁰ بروهي ۽ بلوچي زبانن توڙي سنڌيءَ ۾ ان کي ”خديت“ ۽ ”ٻٽاد“ چئجي ٿو.⁴¹¹ مڪران علائقي ۾ مڇي کي به سڪائڻ بعد پيهي ماني بچائي کائڻ ٿا.⁴¹²

خطي ۾ ٻه ڀيرا عام طور ماني کائجي ٿي، پر ڪتي ڪتي تي ڀيرا کائين ٿا. مٿين علائقن ۾ ته چار ڀيرا به ماني کائجي ٿي. چوٿون ڀيرو ٽپهريءَ جو آهي، جنهن ۾ منجهند جي بچيل ماني چانهه سان کائين ٿا.⁴¹³

قديم سنڌ جي زمين اوج کي رسييل هئي. ماڻهن جو کاڌو ڪڻڪ ۽ جَوَ کان علاوه ڪجور به هئي. ڪجور جون ڪڪڙيون کوٽائيءَ ڪندي تمام وڏي تعداد ۾ مليون آهن. هتان جي ڪجور جو اصل وطن ايراني نارا آهي، جيڪو سنڌ کي ويجهو آهي. اڳي ماڻهو ڳئون، ٻڪري، سور ۽ پاليل پکين جو گوشت کائيندا هئا. دريائي جانورن مان ڪڇون، مانگر مڇ، ڪميون، ٻيون سڪل ۽ تازيون مڇيون به کائيندا هئا، جنهن مان هي ثابت ٿئي ٿو ته، واديءَ سنڌ جا رهاڪو گوشت کائيندا هئا، بلوچستان جا مڪراني اڄ به مڇين ۽ ڪجور تي گذران ڪن ٿا.⁴¹⁴ اهڙيءَ طرح مڪران ۽ سنڌ ڪجور جا مرڪز هئا.⁴¹⁵ ماني پچائڻ لاءِ توي جو استعمال تمام گهٽ ٿئي. گهرن ۾ تنور جوڙيا وڃن ٿا. توي بدران ٽوبي تي ماني پچائي وڃي ٿي.⁴¹⁶ ڍوڍو کير، مڪڻ، لسي، سائي ڀاڄي، ساڳ ۽ پليءَ کي نعمت سمجهيو وڃي ٿو. ٻهراڙيءَ ۾ ان شين جو استعمال جام ٿئي ٿو.

منت باسڻ: خطي ۾ منت يا باس باسڻ جو رواج قديم زماني کان جاري آهي. پيرن تي مرد توڙي عورتون شادي، اولاد يا ڪنهن ٻئي مقصد لاءِ اڪثر منت باسڻ لاءِ وڃن ٿيون. پيرن جي نالي رڍ، ٻڪري يا ٻيو ڪو جانور خيرات ڪرڻ لاءِ باسيو وڃي ٿو. ٻارن جي جهنڊ منت طور ڇڏي وڃي ٿي.⁴¹⁷ جڏهن

⁴⁰⁸ هيٺري پائينجر، ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ترجمو 1973ع، ص 80.

⁴⁰⁹ ڇاپلائي، ايس. پي ڊاڪٽر، ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“، ترجمو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1958ع، ص 226.

⁴¹⁰ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 180.

⁴¹¹ ايضاً، ص 181.

⁴¹² ايضاً، ص 305.

⁴¹³ ايضاً، ص 297 ۽ 399.

⁴¹⁴ جويو، محمد ابراهيم، مرتب: ”الوحيد“، سنڌ آزاد نمبر، سنڌي ادبين جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1979ع، ص 9.

⁴¹⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 198.

⁴¹⁶ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 239.

⁴¹⁷ انعام الحق ڪوش، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1987ع، ص 330.

اها مراد پوري ٿئي ٿي ته ان ٻار جي جهنڊ ان پير تي وڌي ڌام ڌوم سان لائي وڃي ٿي. منت باسڻ کي خطي ۾ سڪ باسڻ به چيو وڃي ٿو. ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾ زالون ٻارن جي جهنڊ پيرن تي وڃي لهرائينديون هيون.⁴¹⁸ هي رسم اڄ تائين موجود آهي. مغلن جي ڏينهن ۾ جڏهن ڪو ڀاتي بيمار ٿيندو هو ته پيرن کان دعائون گهرندا هئا ۽ تعويذ ۽ ڏاڳن تي کين اعتبار هو. اها رسم هن وقت به منجهن موجود آهي. ايتري قدر جو بيمار ماڻهن کي ڊاڪٽرن ۽ حڪيمن ڏانهن ڪڍي وڃڻ بدران پيرن ڏي ڪڍي ويندا آهن. نذر نياز جون منتون باسيندا آهن.⁴¹⁹ خطي ۾ تربتن جي درن تي ماڻهن جي وارن جون چڱون نظر اينديون آهن. جيڪي پنهنجي مرادون حاصل ڪرڻ بعد لاهي اتي تنگين ٿا.⁴²⁰ درگاهن کان پري وارا مناسب وقت تي جهنڊ لاهي ڪنهن موقعي سان پيرن تي وڃڻ وقت اتي وڃي خيرات ڪرڻ بعد تنگي اچن ٿا. اتي رکيل خاک يا مٽيءَ جا ٽڪرا ”خزدي“ طور متبرڪ سمجهي کائين ٿا، ته جيئن پير جي دعا سان رب راضي رهي.⁴²¹ پيرن تي پڙ وجهڻ به عام رواج آهي. خيرات طور چندو اتي رکيل بيتين ۾ وجهڻ به عام رواج آهي. اتي رهندڙ کي موالِي مجاور طور اهو پئسو ۽ ڪپڙا پنهنجي نشي پتي ۽ خرچ پڪي ۾ ڪپائين ٿا. خيراتن ۾ ڍور، ڍڳا، ڍون ۽ ٻڪريون به اتي جيئريون ئي ڏيو ڇڏين. اهڙن مزارن تي مال گهڻو ڪنو وڃي ٿو. وڏيون وڏيون خيرتون ڪيون وڃن ٿيون، ان ڪري مزارن تي هر وقت ميلِي جهڙو سمان لڳو پيو هوندو آهي. پيري مريدي ۽ قبر پرستيءَ جي هن رواج گهڻي ڀاڱي ماڻهن کي برباد ڪري ڇڏيو آهي.⁴²² ڪي ماڻهو شادي يا رشتي لاءِ باس باسيندا آهن، پوءِ جڏهن سندن اها مراد پوري ٿيندي آهي، تڏهن رات جو ڇڄ ان مزار تي وڃي منت واري خيرات ڪندي آهي ۽ ڌمال هڻندي آهي.⁴²³ خيرتون ٿينديون آهن ۽ پڙ وجهبا آهن. ڪي ماڻهو ”سرور“ جي ڍولڪ وڄرائين ”سخي سرور“ ڍيرا غازي خان ۽ ٻروچ قومن جو مرشد ۽ اولياءُ آهي. تنهنڪري ٻروچ قومن پنهنجي گهرن ۾ سرور هڻائينديون آهن. ٻيون قومن جيڪي ”سرور“ ٿيون هڻائين تن کي ڪابه خبر ڪانهي ته سرور ڇا آهي. فقط سرور جي گهور گهوڙيتيون پاڻ وٽ رکنديون آهن. اها گهور يعني ڪنهن مڱڻهار يا ڳاڻڻي کي ڏيئي ڪانهي. تنهن ڪري ”سرور“ کي چڙهي پيون آهن. سرور واري رات خاص سرور جو سهرو چيو ويندو آهي، جنهن ۾ سرور جي مهربانين ۽ ڪرامتن جو ذڪر ڪيو ويندو آهي.⁴²⁴ طلاق: سياهاڪاري، جهڳڙي يا ٻي ڪنهن مجبوريءَ سبب طلاق ڏني وڃي ٿي. طلاق ڏيڻ وقت مڙس زال ڏي ٽي ننڍڙا پٽر اڇلائي، ٽي دفعا طلاق

⁴¹⁸ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 432.

⁴¹⁹ ايضاً، ص 423.

⁴²⁰ سمو الهيجايو يارمحمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع، ص 118.

⁴²¹ ڊينس بري ڊاڪٽر، مترجم: ڪامل القادري ”براهوي رسوم“، نساء ٽريڊرز ڪوئيٽا، 1984ع، ص 118.

⁴²² سمو الهيجايو يارمحمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع، ص 121.

⁴²³ ڌمال زوردار ناچ کي چئبو آهي.

⁴²⁴ طاهرزادو، ولي محمد، ”مرثي پڙهي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 146.

طلاق طلاق چوي ٿو.⁴²⁵ بعد ۾ ان عورت کي سندس والدين بي جاء تي شادي ڪرائي سگهن ٿا.⁴²⁶ عورت، ثابت نه هئڻ جي صورت ۾ به طلاق ڏجي ٿي.⁴²⁷ سياھڪاريءَ جي بنياد تي طلاق ورتل عورت پنهنجي آشنا سان شادي ڪونه ٿي ڪري سگهي. شادي ڪرڻ جي صورت ۾ اڳئين مڙس جي اولاد ۽ ملڪيت کان لاتعلق قرار ڏني وڃي ٿي.⁴²⁸

مزاج پرسي: ڪنهن رشتيدار جي بيمار ٿيڻ يا ڪنهن حادثي وغيره ۾ زخمي ٿيڻ جي صورت ۾ مائٽ ان جي مزاج پرسي ڪرڻ لاءِ اچن ٿا. مائٽن کان علاوه دوست، عزيز ۽ پاڙي وارا به حال احوال معلوم ڪرڻ لاءِ اچن ٿا.⁴²⁹

بیمار جيڪڏهن غريب هوندو ته ان جي مدد ڪئي وڃي ٿي، ان جي صحتيابيءَ لاءِ دعائون ۽ خيراتون ڪيون وڃن ٿيون. هٿيار پنهور:

خطي ۾ قديم زماني کان هٿيار رکڻ لاءِ ڪابه روڪ ٽوڪ ڪونه هئي، ان ڪري اڪثر ماڻهو پنهنجا هٿيار پاڻ ٺاهي، پنهنجو بچاءُ ڪندا هئا. شروع شروع ۾ تلوارون تيار ڪندا هئا. بعد ۾ بندوقن جو رواج ٿيو ته اهي به ٺاهڻ شروع ڪيائون. ڪوهستاني تلوارن علائقي ۾ مشهور آهن. حالو چالو تلوار کي شڪيلو چون.⁴³⁰ تلوارن کان علاوه ڪهاڙيون ۽ پالا بعد ۾ بندوقون ۽ انهن لاءِ بارود به تيار ڪري پنهنجو دفاع پاڻ ڪن. شڪار لاءِ به اهي ئي هٿيار ڪم آڻين. ان ڪري وڏا توپجي ٿين ٿا.⁴³¹ سرهم، گڊ ۽ هرڻ سندن اهم شڪار آهن.⁴³²

ترارن سان گڏ ڍالون به ٺاهين. اڄڪلهه پابندين باوجود ڪيترن وٽ پراڻي قسم جون ترارون ۽ ڍالون موجود آهن.⁴³³ جانور پالڻ: خطي ۾ جانور پالڻ جو رواج قديم زماني کان مروج آهي، جنهن زماني ۾ هندستان، ايران ۽ يورپ وارا آريا لوڪ ميرو پربت طرف گڏ رهندا هئا. ان وقت کان هي رسم منجهن موجود آهي. هن لاءِ هي ثابتي آهي ته گئون لاءِ هڪڙوئي لفظ اٿن. سنسڪرت ۾ ’گو‘ معنيٰ گاءُ. ان جو انگريزي اُچار آهي ڪو (Cow) ۽ پارسي ۾ ’گاو‘. جيئن راجستاني ٻوليءَ جو لفظ ”گوسائين“ لفظ جي اصل معنيٰ آهي ”گائين جو مالڪ“ پوءِ معنيٰ ٿيس ”سائين، ڏٺي يا حڪم“. تيئن رشا جي ٻوليءَ ۾ گوسپوڌار (Gospodar) ۽ گوسپودين (Gospodin) لفظن جي آهي. هن لفظ جي سنسڪرت لفظ ”گو“ بجنسي ڪم آيل آهي.⁴³⁴

ڳائي مال کان علاوه هر قسم جا جانور ۽ ڪڪڙيون پاليون وڃن ٿيون. سرڪار طرفان به ڀلي جانورن لاءِ فارم کوليا ويا آهن، ته جيئن ماڻهن جو هي شوق پورو ڪري سگهجي. اوسته محمد پرسان خان پور ڳوٺ ۾ پاڳناڙي ڪيٽل فارم نالي هڪ وڏو فارم موجود آهي، جتان هي اعليٰ نسل پوري ملڪ

⁴²⁵ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، حصو ٻيو، بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيتا، 1986-87 ع. ص 383.

⁴²⁶ ايضاً، ص 132.

⁴²⁷ هيٺري پائينجر، ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، سنڌي ترجمو: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976 ع. ص 69.

⁴²⁸ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، حصو اول، بينظير انٽر پرائيزز ڪوئيتا، 1986-87 ع. ص 269.

⁴²⁹ ايضاً، 143.

⁴³⁰ سمو الهچايو يارمحمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955 ع. ص 40.

⁴³¹ ايضاً، ص 40.

⁴³² ايضاً، ص 41.

⁴³³ ايضاً.

⁴³⁴ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980 ع. ص 199.

۾ سڀلائي ڪيو وڃي ٿو. ماڻهو ڪڪڙ وڙهائڻ جا به شوقين آهن.⁴³⁵ ان ڪري ڪڪڙيون تمام گهڻيون پاليون وڃن ٿيون. فيصلا: خطي ۾ اڪثر فيصلا جرڳي ذريعي ڪيا وڃن ٿا. جرڳي جا ميمبر ۽ چيئرمين حڪومت طرفان مقرر ڪيل هوندا آهن. هي رواج بروهي، بلوچ ۽ پٺاڻن کان حاصل ڪيل آهي، جو پوري بلوچستان ۾ رائج آهي.⁴³⁶ فيصلا قرآن پاڪ تي ساڪ وٺي ڪيا وڃن ٿا. رهائش: ڳوٺن ۾ اڪثر ڪچيون گمب جون ٺهيل جايون استعمال ڪجن ٿيون. ڇت لاءِ پٿرون، ٽوٽا ۽ تڙا استعمال ڪجن ٿا. پٽين ۽ چٽين کي ٻُھ جو لپوڏنو وڃي ٿو.⁴³⁷ ٻيڙ، پير تاري ۽ لٽي جا شهنشیر ۽ پٽيون استعمال ڪجن ٿيون. تمام غريب ماڻهن ۾ گذارو ڪن ۽ ٻاهران لوڙهو ڏيئي ڇڏين. سرندي وارا پڪيون جايون ٺهرائين، ٻاهران وڏيون پٽيون يا ڪوٽ ڏيارين ٿا. مهمانن لاءِ الڳ لائڊيون ٺهرائون وڃن ٿيون ۽ جانورن لاءِ الڳ چانڊڻ تيار ڪجن ٿا.⁴³⁸ هندو شهرن جي وچ ۾ جايون ٺهرائي رهن. سبي، ڀاڳ، گنداواهه ۽ اوسته محمد علائقي جا وڏا شهر ليڪجن ٿا، جتي اڪثر پڪيون جايون آهن.

سياهه ڪاري: زال کي ٻئي ڪنهن غير مرد سان بروفعل ڪندي پڪڙڻ تي ٻنهي کي قتل ڪيو وڃي ٿو. فورت سنڊيمن طرف ڪاري مرد کي پڪڙي سڄو پير يا نڪ ڪپيو وڃي ٿو.⁴³⁹ ڪيترن ئي علائقن ۾ ماري نه سگهڻ جي صورت ۾ ڪاري عورت کي طلاق ڏيئي ڪاري مرد کان ان جو عيوض وصول ڪيو وڃي ٿو.⁴⁴⁰ سنڌ خيل، سوڌڙن ۽ مندو خيل پٺاڻن ۾ ڪاري عورت جي عيوض چار عورتون وصول ڪجن ٿيون. ڪجهه خاندانن ۾ ڪارو پنهنجي زال ڏيئي ڪاري حاصل ڪري ٿو.⁴⁴¹

پرڻي جون رسمن:

خطي ۾ سنڌين جي اڪثريت سبب پرڻي جون رسمن سنڌ جي رسمن جهڙيون ئي آهن. البت ڪٿي ڪٿي بلوچن، بروهين ۽ پٺاڻن جي رسمن جو اثر نظر اچي ٿو ڇو ته باهمي ميل ميلاب ۽ اٺ ويهه جو هڪٻئي تي اثر ٿيڻ هڪ فطري عمل آهي. سڱ ڪرڻ: سنڌ وانگر هن خطي ۾ به اڪثر ڪري ٻار ڄمڻ کان اڳ يا پوءِ ٻه ڀائر، سوٽ، ماسات، ماروٽ يا ققات پاڻ ۾ ويهي رشتو طه ڪن ٿا. ڪي ڏهن ٻارهن سالن جي عمر کي پهچڻ کان پوءِ رشتا ڪن ٿا، جنهن کي مقامي محاورو ۾ ”سڱ ڪرڻ“ چئبو آهي. اڪثر رشتا، بدي يعني ڏي وٺ⁴⁴² جي بنياد تي ڪجن ٿا. هن طريقي کي مقامي ٻوليءَ ۾ عيوض چيو وڃي ٿو. ڪٿي ڪٿي ”تياڪڙ“ ۾ به سڱ ٿين ٿا،

⁴³⁵ سلطان محمد صابر، ”ثقافت اور ادب وادي بولان مين“، بزم ثقافت، ڪوئيٽا، 1977ع، ص 96.

⁴³⁶ عزيز الرحمن، ”براي دروشر“، ششماهي ڪپوٽ سلسلي جو پندرهن نام، بزم مولائي شيدائي محمد پور اڏو، ضلعو جيڪب آباد، 1985ع، ص 130.

⁴³⁷ انور رومان پروفيسر، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 155.

⁴³⁸ بروهي، داد محمد، خادم، ”سبيءَ جي سنڌي ۽ ان جي اهميت“، ت ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1981/3ع، ص 176.

⁴³⁹ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 108.

⁴⁴⁰ ايضاً، ص 219.

⁴⁴¹ ايضاً، ص 108.

⁴⁴² الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 143 ۽ پڻ ڏسو انور رومان جو ڪتاب ”بلوچستان کي قبائل“ جلد اول، بينظير انٽرپرائيز ڪوئيٽا، 1987-1986ع، ص 217.

جنهن کي ”ٽيوڙ“ چيو وڃي ٿو. عيوض ۽ ٽيوڙ جي بنياد کان علاوه نياڻين جي قيمت به وصول ڪئي وڃي ٿي.⁴⁴³ جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”ڦلن مٺ“ چيو وڃي ٿو. هي رواج قديم زماني کان هلندو پيو اچي. جنهن ۾ گهوٽيتا زر زمين، هاڻي ۽ گهوڙا به وٺندا هئا.⁴⁴⁴ ان رقم کي مقامي محوري ۾ ”لب“ چيو وڃي ٿو.⁴⁴⁵ پٺاڻن ۾ ان کي ”ولور“ چيو وڃي ٿو. خطي ۾ هي رواج پٺاڻن کان ورتو ويو آهي، جيڪي وڏي واڪ ڏيڻ وارن کي نياڻيون ڏيئي ڇڏين ٿا.

رنڙ ۽ ڪراڙين عورتن جون نوجوانن سان ۽ نوجوان نياڻين جون ڪراڙن يا اڏيڙ عمر وارن سان به شاديون ڪرايون وڃن ٿيون. هي رواج به قديم زماني کان جاري آهي. مثلاً رامچندر سان شادي وقت سيتا جي عمر 6 سال هئي.⁴⁴⁶

سڱ گهرڻ: عام طور شادين لاءِ مرد جي عمر 20 سال ۽ عورت جي 16 سال سمجهي وڃي ٿي.⁴⁴⁷ سڱ گهرڻ لاءِ گهوٽيتا اڳواٽ ڏنل وقت تي ڪنوار جي گهر وڃن ٿا.⁴⁴⁸ ڪنوار جي پيءُ ماءُ کي ڪنهن مخفي جاءِ ۾ ويهاري سڱ جي گهر ڪئي وڃي ٿي.⁴⁴⁹ سڱ قبول ٿيڻ تي رشتي جي يقيني ڪاميابيءَ لاءِ ان وقت دعا گهري وڃي ٿي، جنهن کي ”دُعاءِ خير“ چيو وڃي ٿو.

پوتي وجهڻ: پنهني ڌرين طرفان مقرر وقت تي گهوٽيتا رات جي ماني بعد ڪنوار کي پوتي وجهن ٿا. ان موقعي تي ڪنوار ڪوئيءَ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ گهنڊ ڪري ويهي ٿي. گهوٽيتن پاران منائي ورهائي وڃي ٿي. ڪنوار کي منڊي پارائي وڃي ٿي⁴⁵⁰ ۽ خرچي ڏني وڃي ٿي. هڪٻئي کي مبارڪون ڏنيون وڃن ٿيون.⁴⁵¹

پوتي وجهڻ جي موقعي تي ڪٿي ڪٿي دهلن تي ناچ ۽ جهومر ڪئي وڃي ٿي.⁴⁵² پٺاڻن ۾ ڪنوار جي ماءُ، گهوٽ جي پيءُ کي هڪ سٺي ڌڻي ٿي. جنهن ۾ ڳاڙهي رنگ جو ڏاڳو پيل هوندو آهي. بعد ۾ بندو ڦٽن جا فائر ڪري خوشيءَ جو اظهار ڪيو وڃي ٿو.⁴⁵³ مٿين علائقن ۾ ڪنوار جو پيءُ گهوٽ جي پيءُ کي تحفي طور رومال ڏئي ٿو ۽ ڪنوار کي گهوٽيتا چانديءَ جو زبور ڏين ٿا، جنهن کي ”زرنگي“ چئجي ٿو.⁴⁵⁴ ڪنوار ننڍي هجي ته گهوٽيتن کي جوان ٿيڻ تائين ڪپڙا ۽ جوتا ڏيڻا پون ٿا.⁴⁵⁵

⁴⁴³ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 127.

⁴⁴⁴ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 76.

⁴⁴⁵ دينس بري، مترجم: ڪامل القادري، ”براهوي رسوم“، ناءِ ٽريڊرز ڪوئيٽا، 1974ع، ص 71.

⁴⁴⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 76.

⁴⁴⁷ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 293.

⁴⁴⁸ ايضاً.

⁴⁴⁹ طاهر زاده ولي محمد، ”مرثي پڙهي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 139.

⁴⁵⁰ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 268.

⁴⁵¹ طاهر زاده ولي محمد، ”مرثي ۽ پڙهي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 141.

⁴⁵² انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 24.

⁴⁵³ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 128.

⁴⁵⁴ ايضاً، جلد اول، ص 102.

⁴⁵⁵ ايضاً، جلد اول، ص 268.

ڪي پٺاڻ خاندان پوتي وجهڻ وقت ئي نڪاح پڙهائي ڇڏين ٿا، جنهن کي ”پشه خلاصول“ يعني پير آزاد ڪرڻ چئبو آهي.⁴⁵⁶ مڱڻو: ڪوئيٽا ۾ مڱڻيءَ کي ”ڪوڙهه“ ۽ خاران ۾ ”هڏ فروشي“ يعني هڏ پيڇڻ چيو وڃي ٿو.⁴⁵⁷ تاريخ مقرر ڪرڻ بعد گهوٽيتن جي ڄڻ معرفت ڪنواربتن کي سونين واليون، منڊي، ڦلي ۽ سرندي آهر ٻيو زبور ڏنو وڃي ٿو.⁴⁵⁸ ان وقت سهرا ۽ گهور به ٿئي ٿي. ڪنواربتن طرفان گهوٽ کي اجرڪ ۽ نوتن جو هار ڏجي ٿو ۽ مينڊي لڳائي وڃي ٿي. ڪٿي ڪٿي خيرات به ڪئي وڃي ٿي. پٺاڻن ۾ مڱڻيءَ کان پوءِ ٻنهي کي ملڻ جلڻ جي اجازت هوندي آهي.⁴⁵⁹

ونواهه: شاديءَ کان اڳ ڪنوار کي 3، 5، 7، يا 15 ڏينهن لاءِ ونواهه ۾ ويهاريو وڃي ٿو. سنڌ ۾ هن ساڻ کي ”وناهه“ چئجي ٿو، چو ته ”ڪنو“، ”نو“ يا ”ونه“ گهوٽ کي چيو ويندو آهي. اصل لفظ ونهه وهانءُ هو جيڪو بدلجي ”وناهه“ يا ”ونواهه“ ٿيو آهي.⁴⁶⁰ ونواهه لاءِ ڪنوار کي گهوٽيتن طرفان ڪاٺ لاءِ سڄو گيهه، اتو ڏونگي، مصري، بادام صفائي ۽ سينگار لاءِ روڪ پئسا، صابن، ڪيسوڦل، ڪپ ڪچون زردِي، منو تيل ۽ مينڊي ڏني وڃي ٿي.⁴⁶¹ سمن جي دؤر ۾ ان موقعي تي زالون ڪنوار کي وهنجاري سندس وار گرم ڪير سان ڌوئي نرم ڪنديون هيون ۽ منهن تي چانورن جو اتو سفيدِيءَ سان ملائي مڪيو ويندو هو. اڪو ٻڌيو ويندو هو.⁴⁶² شب عروسيءَ جي پوشاڪ ۾ گلن ۽ ٻوٽن واري قبا پهرائجي، جنهن کي ٻانهون ڪونه ٿين.⁴⁶³ سنڌ وانگر ونواهه واري ڏينهن کان شاديءَ واري رات تائين روزانو گهوٽيتن وٽ رات جو گهر ۾ ڳاڻڻ وڃائڻ ٿئي ٿو.⁴⁶⁴ هندن ۾ ان موقعي تي ڏانڊيو ۽ ڏونڪا وڃايا وڃن ٿا.

ڪنوار کي ونواهه ۾ ويهارڻ لاءِ ست عورتون سندس ڳتيون کولي ٻانهن ۾ ڳانو ٻڌي ڪوئي (ڪمري) جي ڪنڊ ۾ پٿڇ لڳائي ويهاري. بروهين ۾ ڳاڙهو ڀردو لڳايو وڃي ٿو. هن ساڻ کي مقامي محاورن ۾ ”ٻڪي وجهڻ“ چئجي ٿو. ڪنوار کي ونواهه ۾ ويهارڻ کان اڳ گهوٽ کي ٻانهن تي ڳاڙهو ڳانو ٻڌجي، جنهن ۾ ستن قسمن جو آن جنڊ ۾ ڌارو ڪري وڌو وڃي ٿو. ڪنوار جي هٿ ۾ چاقو ڏنو وڃي ٿو.⁴⁶⁵

جاڳو: شاديءَ کان هڪ رات اڳ گهوٽيتا جاڳو ڪندا آهن، جنهن ۾ ڪنوار کي مينڊي لڳائي وڃي ٿي، جيڪا ڄڻ سان اول پنهنجي ڪنهن

⁴⁵⁶ سلطان محمد صابر، ”پشتون ڪلچر“، ثقافت اور ادب واديءِ بولان مين، بزم ثقافت ڪوئيٽا، 1966ع، ص 73.

⁴⁵⁷ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 260 ۽ پڻ ڏسو سندس جلد اول، ص 141.

⁴⁵⁸ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 296.

⁴⁵⁹ ايضاً، جلد اول، ص 25.

⁴⁶⁰ طاهر زادو، ولي محمد، ”مرثي پرڻي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ حيدرآباد، 1967/2ع، ص 144.

⁴⁶¹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1977ع، ص 144.

⁴⁶² رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 421 ۽ پڻ ڏسو ولي محمد طاهر زادي جو مقالو ته ماهي مهراڻ حيدرآباد، 1967/2ع، ص 144.

⁴⁶³ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 422.

⁴⁶⁴ طاهر زادو، ولي محمد، ”مرثي پرڻي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 144.

⁴⁶⁵ چاقو غير متوقع دشمنيءَ کان بچڻ لاءِ ڏنو وڃي ٿو.

ويجهي مائت جي گهر رکي وڃي ٿي. ان ۾ 15-20 ويهه موم بتيون ٻاري لڳايون وڃن ٿيون. اها ميندي ڇڄ سان ڪا ناچو عورت ناچ⁴⁶⁶ ڪندي ڪٿي هلندي آهي. بچيل ميندي گهوت جي پيٽ يا پٽيءَ طرفان لڪ ڇپ ۾ گهوت کي هنئي وڃي ٿي، جنهن کي ”گجهي ميندي“ چئبو آهي.

گجهي ميندي ان ڪري هنئي وڃي ٿي ته جيئن گهوت سان دشمني ڪندي ڪو تعويذ يا سنئون وغيره نه ڪري سگهي، ڇو ته بلوچستان جي مٿين علائقن ۾ خاص طور جاڳي واري رات گهوت کي تعويذن ذريعي ٻڌو وڃي ٿو جنهن سبب هو نڪاح ٿيل زال سان شاديءَ واري رات مڙس ٿي ڪونه سگهندو آهي.⁴⁶⁷ ڪي مڙس ته سالن تائين ٻڌل رهندا آهن. هي سماجي برائي بلوچستان جي پٺاڻن، بلوچن ۽ سنڌين ۾ بروهين ۾ اڄ به موجود آهي، جنهن جي نتيجي ۾ به نوان گنڊجڻ وارا خاندان هميشه لاءِ جدا ٿي هڪٻئي جا دشمن ٿي پون ٿا.⁴⁶⁸ هاڻ هيٺين علائقن ۾ به هي مرض پکڙجي رهيو آهي.

ٻڌڻ وارا ان ميندي مٿان تعويذ پڙهائين ٿا. ان کان علاوه نڪاح وقت به تعويذ ڪرايو وڃي ٿو ۽ گهوتيتن طرفان گُئل جانورن جا آندا چورائي انهن کي ايتو ڪندي ڪجهه پڙهي هي عمل پورو ڪن ٿا. هي عمل ڪندڙ ماڻهن کان وڏيون وڏيون رقمون وصول ڪن ٿا. اهڙيءَ طرح ان عمل کي ٽوڙڻ لاءِ گهوتيتن کي ڪنهن وڏي ملان وٽ وڃڻو پوي ٿو.⁴⁶⁹

ڪاڄ: شاديءَ واري ڏينهن گهوتيتن طرفان ڪاڄ ڪيو وڃي ٿو.⁴⁷⁰ پنهنجن دوستن، عزيزن ۽ برادريءَ وارن کي ڪانڊ ڏيئي گهرايو وڃي ٿو. هي ماني اڪثر منجهند جي وقت ڪئي وڃي ٿي. وڏن شهرن ۾ اڄڪلهه رات جو به ڪئي وڃي ٿي. ڪاڄ جي دعوت ٻن قسمن جي ٿئي ٿي. پهرين قسم ۾ دعوتي پاڻ ماني کائي وڃن ٿا. جڏهن ته ٻئي قسم ۾ هو گهر وارن لاءِ به ماني ڪٽي وڃن ٿا. هن قسم جي دعوت کي مقامي محاورن ۾ ”برادري دعوت“ چئجي ٿو. ٻنهي قسمن جي دعوت کائڻ وارا ”پهت“⁴⁷¹ ڏين ٿا. بروهي زبان ۾ ان کي ”بجار“ چيو وڃي ٿو جيڪا پئسن کان علاوه جانور ۽ اناج جي صورت ۾ به ڏني وڃي ٿي.⁴⁷² ڪي چندي جي صورت ۾ وصول ڪندا آهن.⁴⁷³

ڏنڊو ٻيو آهي ته اڄڪلهه عام ماڻهن مختلف حربا استعمال ڪندي هن رسم کي ڏنڊو بڻائي ڇڏيو آهي. جڏهن ته غريب ماڻهو ان رسم کي پهچي نه سگهڻ سبب، پنهنجون نياڻيون جلد اٿاري ڪونه ٿا سگهن، جيڪڏهن ان تي عمل ٿا ڪن ته قرضائي ٿي پريشان ٿين ٿا. مٿين علائقن ۾ گهوتيتن کي ڪنواريتن جي مانيءَ لاءِ اڳواٽ رقم ادا ڪرڻي پوي ٿي.⁴⁷⁴ ڪاڄ جو رواج هندن ۾ به موجود آهي.⁴⁷⁵ ڪافي عرصو

⁴⁶⁶ انعام الحق ڪوٽر، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976ع، ص 230.

⁴⁶⁷ هي عمل صرف نڪاح ٿيل زال لاءِ هوندو آهي.

⁴⁶⁸ هي عمل اهي ماڻهو ڪن ٿا، جن کي ڪنواريتا سڱ ڏيڻ کان جواب ڏين ٿا. هو پنهنجي بيعزتيءَ جو بدلو وٺڻ ۽ ٻيهر اهو سڱ هٿ ڪرڻ لاءِ هي عمل ڪري گهوتيتن کي خوار خراب ڪن ٿا، جنهن ڪري هو طلاق ڏيڻ تي مجبور ٿي پون.

⁴⁶⁹ ڊينس بري، مترجم: ڪامل القادري ”براهوي رسوم“، نساءِ ٽريڊرز، ڪوئيٽا، 1984ع، ص 116.

⁴⁷⁰ ”ڪاڄ“ عام طور ”ڪاڄ“ کي چيو وڃي ٿو.

⁴⁷¹ مانيءَ لاءِ ڏنل رقم کي ”پهت“ چيو وڃي ٿو.

⁴⁷² بروهي، عبدالرحمان ڊاڪٽر، ”براهوي نامہ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1978ع، ص 12.

⁴⁷³ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽر پرائيزز، ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 180.

⁴⁷⁴ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽر پرائيزز پبلشرز، ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 289.

⁴⁷⁵ ايضاً، جلد ٻيو ص 289.

اڳ سنڌ جي هندن ۾ اهو به رواج ڪونه هو. پر اڄڪلهه هو ايترا ته اڳتي وڌي ويا آهن جو نياڻين جي شادين تي به ڪاڇ ڪري (پهت) وصول ڪن ٿا. ڪوهستان جي علائقي ۾ ٽي ڏينهن ڪاڇ ڪيو وڃي ٿو.⁴⁷⁶ جتي گهوٽيتن کان پوءِ ڪنواريتا به ڪاڇ ڪن ٿا.

پڙو: شاديءَ واري شام جو گهوٽيتا پنهنجي طرفان گهوٽ ۽ ڪنوار کي ڏيڻ وارو ڏاج ڪڍي ڇڄ جي صورت ۾ ڪنواريتن وٽ اچن ٿا، جيڪو ڌمال بعد سڀني کي ڏيکاريو وڃي ٿو.

ان موقعي تي آندل ميندي گهوٽ جي پيڙ يا پٿي ڪنوار کي لڳائي ٿي. ان وقت ”ويل گهور“ ڪئي وڃي ٿي.⁴⁷⁷ ان سموري عمل کي مڪاني محاورن ۾ ”پڙو“ چئبو آهي. گهوٽيتن جي ڇڄ جي واپسيءَ تي گهوٽ کي ڪنواريتن طرفان ميندي لڳائي وڃي ٿي. ان موقعي تي ڪانئس پوڳ شوڳ ذريعي خرچي وصول ڪئي وڃي ٿي. سندس مقرر ”آنهر“⁴⁷⁸ کي تمام گهڻو تنگ ڪيو وڃي ٿو ۽ ڪپڙا ڦاڙيا وڃن ٿا، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”پڙ ڇڄ“ چيو وڃي ٿو.

سنڌ ۾ هن مرد کي ٿوري وقت لاءِ ”آنهر“ چيو وڃي ٿو. هن مرد جي حيثيت ان وقت اهڙي سپاهيءَ جي آهي، جيڪو محافظ دستي جيان سڀهه سالار جي اڳيان هوندو آهي.⁴⁷⁹ سندس هٿ ۾ چاقو يا اهڙو ڪو ٻيو هٿيار به هوندو آهي. بروهين ۾ ان کي ”وزير“ چيو وڃي ٿو جيڪو ڪنوارو هئڻ لازمي آهي.⁴⁸⁰

نڪاح: شاديءَ واري رات ماني ڪاٽڻ بعد نڪاح پڙهائڻ لاءِ گهوٽيتا ٻيهر ڪنواريتن جي گهر اچن ٿا، جن ۾ مرد وڌيڪ هوندا آهن. ان موقعي تي گهوٽ کي سينگاري آندو وڃي ٿو. ڪيترائين ۾ گهوٽ کي ڳاڙهي سٿڻ پارائي آندو وڃي ٿو.⁴⁸¹

نڪاح کان اڳ ڪنوار کان سندس وارث⁴⁸² لاءِ پڇيو وڃي ٿو. نڪاح پڙهڻ کان اڳ آخوند (ملان) گهوٽ کان ڪنوار لاءِ حق مهر⁴⁸³ مقرر ڪرڻ جي گهر ڪندو آهي.⁴⁸⁴ اقرار بعد ٻه معزز ماڻهو شاهد ۽ انهن مٿان هڪ وڪيل مقرر ڪري ڪنوار کان گهوٽ جي زال ٿيڻ جي قبوليت جو اقرار وٺڻ لاءِ اندر موڪلجن ٿا، جيڪي ٽي پيرا اقرار وٺي ٻاهر وينل منتظرين کي احوال ڏين ٿا.

اهڙيءَ طرح ڌرم پيءُ ۽ حقي پيءُ جي اجازت سان نڪاح پڙهاريو وڃي ٿو. بعد ۾ رشتي جي ڪاميابيءَ لاءِ دعائون گهريون وڃن ٿيون. منائي ورهائي وڃي ٿي ۽ گهوٽ کي هار وڌا وڃن ٿا.

لائو وجهڻ: خطي جي مڪاني محاورن ۾ لائو وجهڻ کي ”لائوان“ چئبو آهي. جڏهن ته بروهي ۽ بلوچي ٻولين ۾ ”سرميل“ چئجي ٿو.⁴⁸⁵ لائو وجهڻ کان ڪجهه

⁴⁷⁶ سمو الهيجايو يار محمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع، ص 128.

⁴⁷⁷ لنگهن کي ملندڙ رقم کي مڪاني محاورن ۾ ”ويل گهور“ چئبو آهي.

⁴⁷⁸ مڪاني محاورن ۾ ان کي ”آنر“ چئبو آهي، جيڪو گهوٽ جو سوت، ماسات يا ڦڦڙا ٿئي.

⁴⁷⁹ بوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1978ع، ص 113.

⁴⁸⁰ بروهي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”پنراهوي نامہ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1978ع، ص 15.

⁴⁸¹ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 25.

⁴⁸² نڪاح پڙهائڻ لاءِ ڪو وارث مقرر ڪيو آهي، جنهن کي مڪاني محاورن ۾ ”ڌرم پيءُ“ چئجي ٿو.

⁴⁸³ حق مهر روڪ يا مال جي صورت ۾ ونجي ٿو. شهرن ۾ زيور ۽ جايون ڏجن ٿيون.

⁴⁸⁴ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 127.

⁴⁸⁵ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد ٻيو بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 127.

وقت اڳ ٻنهي ڌرين جون عورتون توڙي مرد جُهمر جي زبردست ڌمال لڳائين ٿا. هي سلسلوات جو هڪ ٻين وڳي تائين جاري رهي ٿو. رات جي پوئين پهر گهوت کي ڪنوار جي ڪوئيءَ جي در وٽ آڻڻ وقت ڪنوار جون پيٽون دروازو بند ڪن ٿيون. مٽيءَ سان ڀريل دليءَ جو ڍڪڻ ٻاهران رکيو وڃي ٿو. جيڪو ڪائنس پيجرائڻ مان ان جي بهادريءَ جو پتو پوي ٿو.⁴⁸⁶ ڍڪڻ پيچڻ وقت گهوت تي ڀوڳ وچان پاڻي هاريو وڃي ٿو ۽ ڪجهه خرچي وصول ڪرڻ بعد اندر اجازت ڏجي ٿي. ڇج سهرڙا چوندي ان جي ڪڍ هوندي آهي. ڪوئيءَ ۾ گهڙڻ شرط گهوت ڪنوار کي ڪٽي ٻئي جاءِ تي ويهاري پاڻ ان جي جاءِ تي ويهي ٿو. ان کان پوءِ هيٺيان ساٿ ڪجن ٿا:

1. ٻنهي کي قرآن شريف ڏيکارڻ.
 2. ٻنهي کي هڪ آئيني ۾ هڪ ٻئي جو چهرو ڏيکارڻ.
 3. گهوت طرفان ڪنوار جي مٿ ڪولڻ جنهن ۾ ڳڙ رکڻ.⁴⁸⁷ يا وري ڪارڪ رکڻ.
 4. ٻنهي کي هڪڙي گلاس ۾ منو کير پيارڻ.
 5. ڪنوار جي پوتي ۽ گهوت جي ڪلهي تي پيل رومال (اجرڪ يا شال) کي ڳنڍ ڏيڻ.⁴⁸⁸
 6. گهوت جي ماءُ، پيءُ، پيٽ، ڀاءُ، سس، سُهرڙي ۽ سالي طرفان ٻنهي جو مٿو ٽڪرائڻ.
 7. گهوت کي لوڻ جي چپتي ڏيڻ،⁴⁸⁹ جيڪا هو ڪنوار کي ڏيندو آهي.
 8. ڪپهه جو ٽڪر ڪنوار جي مٿي تي رکڻ. جيڪو گهوت اتان ڪٽي ٿو.⁴⁹⁰
- ان وقت گهوت وٽ چاقو به ساڻ هوندو آهي. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ شهزادا هٿيار به زيب تن ڪندا هئا.⁴⁹¹
- سند ۾: 1. کير پيارڻ، 2. منڍي يا مانڍائي جو ساٿ، 3. ڊامڻ لٽڻيون (چمڪڻيون) يا وڇڻي جو ساٿ، 4. سونگي باسونگيءَ جو ساٿ، 5. مٿ ڪولڻ جو ساٿ، 6. ترمٽڻ جو ساٿ، 7. ڦل چونڊائڻ جو ساٿ به ڪيا وڃن ٿا.⁴⁹² سند ۾ ”جميمن“ به ٻڌو ويندو آهي، جيڪا هڪ قسم جي شاعريءَ واري ڳجهارت هوندي آهي.
- بعد ۾ سڀني ماڻهن کي ٻاهر ڪڍي ڪنوار جي ماءُ اچي ڪپڙي جو هڪ ٽڪر گهوت کي امانت طور ڏئي ٿي.⁴⁹³ هي ڪپڙو ڪنوار جي ثابت هئڻ بابت صبح جو رت سان ڳاڙهو سڀني کي ڏيکاريو وڃي ٿو.
- بروهين ۾ ته اهو ڪپڙو ئي ڏينهن منهن تي جهنڊي وانگر تنگي ڇڏجي ٿو.⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 145.

انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 1986-87ع، ص 218.⁴⁸⁷

⁴⁸⁸ مڪاني محاورن ۾ ان کي ”پلانڊ ٻڌڻ“ چئجي ٿو.

⁴⁸⁹ ايضاً، (مٿيون حوالو).

⁴⁹⁰ ايضاً.

⁴⁹¹ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 560.

⁴⁹² طاهر زاده، ولي محمد، ”مرثي ڀرڻي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 152.

⁴⁹³ ڊينس بري، مترجم: ڪامل القادري، ”براهوي رسوم“، نسا ٽربيڊيز ڪوئيٽا، 1984ع، ص 117.

⁴⁹⁴ ايضاً، ص 126.

جيڪڏهن اچو ڪپڙو ثابتيءَ طور ڳاڙهو ڪونه ڏيکاريو ويو ته ڪي غير تمند ٿڌي تي ڪنوار کي اڦٽ ماري ڇڏين.⁴⁹⁵ ان ڪري ڪنواريتا توڙي گهوڙيتا اڪثر پنهنجن نياڻين تي ڪرڙي نظر رکن.⁴⁹⁶ ثابتي نه ملڻ تي ڪي سمات طلاق به ڏيئي ڇڏين. وڏن شهرن ۾ تعليم يافتہ طبقي ۾ ان قسم جو رواج تمام گهٽ آهي.⁴⁹⁷

صبح جو گهوٽ ۽ ڪنوار کي وڏي ڌام ڌوم سان ڇڄ جي صورت ۾ گهوٽ جي چاچي، مامي يا اهڙي ڪنهن ٻئي ويجهي عزيز جي گهر آندو وڃي ٿو. هڪ ويلواتي مهمان ٿيڻ بعد گهوٽ جي گهر کين آندو وڃي ٿو.

ٿوئي ڇڏائڻ: گهوٽ جي گهر داخل ٿيڻ شرط ڪنوار جي ماءُ ڪنوار کي گهر جي ڪنهن ٿوئي يا ٽنپي سان بيهاري ڇڏي ٿي ۽ گهوٽ يا ان جي پيءُ کان تحفو حاصل ڪرڻ بعد اتان پري ٽئي ٿي.⁴⁹⁸

ستاوڙو: ٽن ڏينهن کان پوءِ ڪنواريتا ٻنهي کي پنهنجي گهر آڻين ٿا. ستن ڏينهن تائين ڪنوار جا ويجهه عزيز سندن دعوتون ڪن ٿا.⁴⁹⁹ ان عرصي ۾ گهوٽ جي ماءُ به ساڻن گڏ هوندي آهي. ڪنوار کي ان موقعي تي خرچيون ڏنيون وڃن ٿيون.⁵⁰⁰

رخصتي: خطي ۾ رخصتي تمام سادي نموني ٿئي ٿي. سنڌ ۾ ان ساڻ کي نڪيتي چيو وڃي ٿو. جنهن ۾ ڪنوار کي مائٽن مان وٺي ڪنهن پنهنجائپ يا لاڳاپيدار جي گهر ۾ رهائي، اتان پنج ساڻ جن ۾ کير پيارڻ، پسارڻ جو ساڻ، منڌيءَ جو ساڻ، ويڙهي جو ساڻ، جن سونگيءَ جو ساڻ ۽ ترمڻ جو ساڻ ڪري پوءِ گهر آندو وڃي ٿو.⁵⁰¹

گهران موڪلائڻ وقت ڪنوار توڙي ان جا وارث روج راڙو ڪن ٿا.⁵⁰² ان وقت اهوروئڻ نياڻيءَ کي عزت ۽ مان سان پنهنجي گهر رخصت ڪرڻ جو مظهر پڻ هوندو آهي.

واسڻ: گهوٽ جي گهر ۾ ڪنوار جي سس ٿوري کنڊ باهه ۾ وجهي ٻنهي کي ان جو واس ڏيندي آهي، جنهن جو مقصد ٻنهي جي پاڻ ۾ محبت سان کير کنڊ ٿي هلڻ هوندو آهي. بعد ۾ سهرس ڪنوار کي مانڌائي ۽ ڇاڙهي هٿ ۾ ڏيئي ڪم ڪرڻ جي اجازت ڏيندو آهي. اهو ان خيال سان ته جيئن هي گهر وارا مال وند ۽ خوشحال ٿين.

نالو بدلائڻ: لاڙ ۾ گهوٽ ۽ ڪنوار جو نالو پاڻ ۾ ملائي استعمال ڪيو وڃي ٿو.⁵⁰³ جڏهن ته هن خطي ۾ ڪنوار جو اصلي نالو بدلائي پيار منجهان ٻيو ڪو نالو پڪاريو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪنوار به پنهنجي گهوٽ جو نالو بدلائي ٻئي ڪنهن نالي سان سڏي ٿي. جهڙوڪ: سائين، پوتار ۽ صاحب وغيره.

⁴⁹⁵ ايضاً، ص 117.

⁴⁹⁶ ايضاً، ص 118.

⁴⁹⁷ هينري پاتنجر، ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، ترجمو: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 69.

⁴⁹⁸ هن ساڻ کي مڪاني محاورن ۾ ”ٿوئي ڇڏائڻ“ چئجي ٿو.

⁴⁹⁹ ستن ڏينهن تائين ستن عزيزن طرفان دعوتن جي هن ساڻ کي ”ستاوڙو“ چئبو آهي.

⁵⁰⁰ ڪنوار جو منهن ڏسي ان کي خرچي ڏجي ٿي، جنهن کي مڪاني محاورن ۾ ”موڙو“ چئبو آهي.

⁵⁰¹ طاهرزادو، ولي محمد، ”مرڻي پرڻي جون رسمون“ ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 157.

⁵⁰² آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 283.

⁵⁰³ الانا، غلام علي ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 46.

سند ۾ اڪثر زال ۽ مڙس هڪ ٻئي کي نالي وٺڻ جي بدران ”اڙي“ ڪري سڏيندا آهن.

ٻار ڄمڻ: پٽ ڄمڻ تي خوشيون ۽ خيراتون ڪيون وڃن ٿيون ۽ بندوقن جافائر ڪيا وڃن ٿا.⁵⁰⁴ پهريون ٻار ڪنوار پنهنجي والدين جي گهر جڻي ٿي، جنهن تي سمورو خرچ وغيره سندن والدين ڪن ٿا، پر خوشين ۾ سڀ شامل ٿين ٿا.

ڇڻي: ٻار جي ڇڻيءَ جو ساٿ ڇهين ڏينهن تي ڪنوار جي والدين جي گهر ۾ ئي ٿئي ٿو. هن خوشين جي موقعي تي گهوٽيتا به شامل رهن ٿا ۽ پنهنجي ٻار جو نالو هو پاڻ رکي ٿا. ان موقعي تي ڪنواريتن طرف ٻار لاءِ سرنديءَ آهر سون جو تعويذ يا منڊي ڏني وڃي ٿي. ڪي چانديءَ جو پڪيئڙو ڏين ٿا، جيڪو سوڻ طور سندن ڳچيءَ ۾ ٻڌل هوندو آهي.

سمات توڙي بلوچن جا نالا قديم زماني جي طرز تي هوندا آهن. مثلن، طوطي، نيٺي، سمنڊ وغيره.⁵⁰⁵ عورتن ۾ اڪثر نالا بيبي، خاتون، نازيا بانو سان شروع يا ختم ٿين ٿا. سند وانگر ڊگهن نالن کي مختصر ڪيو وڃي ٿو. مثلاً: درمحمد ”درو“، پيرمحمد ”پيرو“ وغيره. سمات اڪثر سنڌي قسم جا نالا رکن. مثلاً: سونهارو پنهنجو، صدورو الهرڪيو، بختاور وغيره.⁵⁰⁶ انهيءَ کان علاوه ڪنگهار، سنگهار، توڳاچي ۽ تماچي وغيره.

سنت: پٽ جي سنت⁵⁰⁷ ڪرڻ وقت به وڏي پيماني تي تقريبات منعقد ڪيون وڃن ٿيون. جن ۾ جاڳو، ٻُڪي ۽ ڪاڇ شامل آهن. نانائڻ توڙي ڏاڏائڻ طرفان ٻار لاءِ ڏاج، ڪنڊيون ۽ سوکڙيون پيش ڪيون وڃن ٿيون.

منت باسيل درگاهه تي گلن ۽ پئسن جي ورڪا ڪئي وڃي ٿي. علائقي جي مقرر حجام⁵⁰⁸ کان سنت ڪرائي وڃي ٿي ۽ مقرر لنگها ۽ شرنائين وارا پنهنجي فن جو مظاهرو ڪن ٿا.

بروهين ۾ لنگها دهل وڄائڻ ۽ ڳائڻ سان گڏ مختلف قسمن جا ناچ به ڪن ٿا، جن ۾ دهل هڪ جنگهه جي هيٺان، ڪلهي، مٿي ۽ چيلهه تي رکي ڊانس ڪرڻ شامل آهي. سندس هي ناچ ڏسڻ وٽان آهي، جنهن لاءِ ڳوٺ وارن کي عام دعوت هوندي آهي، جيڪي ان ۾ شريڪ ٿي لطف اندوز ٿيندي لنگهن کي گهور ذريعي خوش ڪن ٿا.

ونگ ڪڻ: ٻار ٿورو گهمڻ جهڙو ٿيندو ته ”ونگ“⁵⁰⁹ ڪپڙ جي رسم پوري ڪبي. ان ۾ ٻار جي ٻنهي پيرن کي هڪ ڏاڳو ٻڌو وڃي ٿو، پوءِ ٻار جو مامو ان ڏاڳي کي وچ کان ڪٽي يا ڪپي ٻار کي ڪٽي ٿورو پيچي ٿو. اهو ساٿ اُن ڪري ڪجي ٿو ته جيئن ٻار جلد گهمي سگهي. هن موقعي تي به دهل وڄايا وڃن ٿا ۽ ويجهن عزيزن کي روت ڪارايا وڃن ٿا. عورتون خوشيءَ جا سهرا چون ٿيون.

مرڻي جون رسمون:

خطي جي مڪاني محاورن ۾ موت، بيماري يا ڪنهن حادثي کي غمي چيو وڃي ٿو. غميءَ وقت پنهنجا مٽ، مائٽ، عزيز، دوست ۽ برادريءَ وارا

⁵⁰⁴ ايضاً، ص 46.

⁵⁰⁵ انور رومان، ”بلوچستان کي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 162.

⁵⁰⁶ ايضاً، جلد ٻيو، ص 185.

⁵⁰⁷ سنت کي مڪاني محاورن ۾ ”طوهر“ به چيو وڃي ٿو. ڪي ڇڻيءَ واري ڏينهن طوهر ڪرائين ته ڪي 5-6 سالن جي عمر ۾ ڪرائين ٿا.

⁵⁰⁸ حجام ڪاڇ جون ديڳون به پڇائيندو آهي.

⁵⁰⁹ ”ونگ“ ڳاڙهي رنگ جي ڏاڳي کي چئجي ٿو.

همدرديء طور متاثرين جي مدد ۽ دلجوئيءَ لاءِ اچن ٿا. سندن غم ۾ برابر جا شريڪ ٿي همدرديءَ جو اظهار ڪن ٿا. موتي وقت مرد توڙي عورتون ڪارا ۽ ميرا ڪپڙا پائين.⁵¹⁰ هيٺ مرڻي جي ڪجهه رسمن تي روشني وجهجي ٿي:

وفات: ڪنهن ماڻهو جي وفات وقت سندس مٿ، مائٽ، عزيز، دوست، سنگت، ساٿي، مرد توڙي عورتون گهر اچي پيڙو ٿين. مرد ٻاهر ۽ عورتون اندر ويهاريون وڃن ٿيون. گهر اندر عورتون روج راڙو ڪن ۽ پار ڪڍي روئن ٿيون.

سمائڻ ۾ ٽي ڏينهن تعزيت جو سلسلو هلندو آهي، جڏهن ته بلوچن بروهين ۾ 3 کان 7 ڏينهن تائين هلي ٿو. ان دوران عورتن طرفان مٿي اگهاڙي پوتيون چيلهه سان ٻڌي هر صبح روج راڙو ڪيو وڃي ٿو.⁵¹¹ مرد پٽڪا ۽ توپيون لاهي رکن ٿا.⁵¹²

سوڳوار خاندان لاءِ 3 ڏينهن سندن مائٽ مانيءَ جو انتظام ڪن ٿا. بروهين ۽ بلوچن ۾ به اهو رواج آهي.⁵¹³ ان رسم کي ”لنگڙي“⁵¹⁴ چيو وڃي ٿو ۽ اها رسم سنڌ ۾ به موجود آهي.

ڪفن دفن: فوتيءَ کي دفن ڪرڻ جي بندوبست لاءِ هڪدم ويجهن عزيزن، دوستن ۽ پاڙي وارن کي اطلاع ڪيو وڃي ٿو جيئن وقت سر اچي هو به شريڪ ٿي سگهن. ڪجهه علائقن ۾ هندن وانگر پڙهو به گهمايو وڃي ٿو.

غسل، فاتحه خواني ۽ جنازي نماز لاءِ ملان گهرايو وڃي ٿو.⁵¹⁵ ڪفن لاءِ 16 وال هرڪ جو ڪپڙو ڪپهه، عطر، گلاب جو عرق، مٽيءَ جا ٻه دلا، صابن، ٻه ڪوٽرا ۽ ٻيو سامان آندو وڃي ٿو.⁵¹⁶

غسل وقت عورتون بلند آواز سان گريه واري ڪن ٿيون.⁵¹⁷ جنازي کي قرآن بخشايو وڃي ٿو ۽ ان تي لونگيون، اجرڪون ۽ پوتيون وڌيون وڃن ٿيون. قبر اتر طرف کوٽي وڃي ٿي.⁵¹⁸ ڪي سامي تيار ڪن ته ڪي تختا رکي مٿان مٽي وجهن، ڪي وڻ جون تاريون وجهي مٿان مٽي وجهن ٿا.⁵¹⁹

قبرستان ڏانهن جنازي کي ڪٽ تي ڪٽي وڃن. ڪٽي ڪٽي جنازي لاءِ خاص تختن جي ٺهيل ڏولي استعمال ڪئي وڃي ٿي. قبرستان وڃڻ لاءِ هڪڙو رستو ۽ واپس اچڻ لاءِ ٻيو رستو اختيار ڪجي ٿو.

⁵¹⁰ الهيجاڻو يار محمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1955ع، ص 10.

⁵¹¹ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 256.

⁵¹² ايضاً، جلد ٻيو، ص 405.

⁵¹³ بروهي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”براهوئي نامہ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1978ع، ص 17.

⁵¹⁴ لنگڙي، بک ڪاڻڻ کي چون، سوڳوار، ان عرصي ۾ گهر ۾ باهه ڪونه ٻارين.

⁵¹⁵ هينري پاٽينجر، ”سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع، ص 66.

⁵¹⁶ طاهر زاده ولي محمد، ”مرڻي ۽ پرڻي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967/2ع، ص 157.

⁵¹⁷ انعام الحق ڪوثر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1967ع، ص 230 ۽ پڻ ڏسوانور رومان جو ڪتاب، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا،

87-1986ع، ص 256.

⁵¹⁸ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 102.

⁵¹⁹ ڊينس بري ڊاڪٽر، مترجم: ڪامل القادري، ”براهوئي رسوم“، نسا ٽريڊرز ڪوئيٽا، 1984ع، ص 206 ۽ پڻ ڏسوانور رومان جو ڪتاب، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد اول، ص 369.

مڪران جا ميد لاش کي دروازن کان نه لنگهائين بلڪ تڏن جي ٺهيل پردي (ديوار) کي توڙي ڪٽي وڃن ٿا.⁵²⁰ ان کان علاوه هن خطي جي رسم وانگر پتر يا ڪچي سِر تي ڪلمو مبارڪ لکي قبر ۾ ميت جي منهن وٽ رکيو وڃي ٿو.⁵²¹

عذرخواهي: ميت دفن ڪرڻ بعد گهر پهچي ملان طرفان مرحوم جي مغفرت لاءِ دعا گهري وڃي ٿي، جنهن ۾ سڀ آيل ماڻهو شامل ٿين ٿا. دعا بعد مرحوم جي پيءُ ماءُ يا ڪنهن وڏي کي ”حڪم خدا جو“ چيو وڃي ٿو. جنهن جي جواب ۾ ”هو قبول آهي“ چوي ٿو. عذر خواهي ڪندڙ بعد ۾ عذر طور مرحوم جي وارثن کي خيرات لاءِ ڪجهه رقم به ڏين ٿا.⁵²² ته جيئن هو مرحوم جي مغفرت لاءِ خيرات وغيره ڪري سگهي.

سوڳوار خاندان کي جيستائين ان جا دوست عزيز ۽ مائت عذر خواهي ڪونه ڪن. اوستائين هو انهن جي ڪنهن به خوشيءَ يا غميءَ ۾ شريڪ ڪونه ٿين، چوڻه عذر خواهي نه ڪرڻ وڏو عيب بلڪ زيادتي سمجهي وڃي ٿي. ان ڪري ڪيئي برادرين، مٽيون ۽ مائيتيون ختم ٿيو وڃن.

سوڳوار خاندان ان مهيني ڪابه خوشي ڪونه ڪن ۽ نه وري ڪو نئون ڪپڙو پائين.⁵²³ ڪي ته پورو سال ان حالت ۾ رهن ٿا. ايتري تائين جو عيدن تي به هو خوشيون ڪونه ڪن.

ٻوليءَ جي وصف:

ڪنهن به زبان يا ٻوليءَ جي وصف جدا جدا علمن ذريعي جدا جدا نموني ڪري سگهجي ٿي. لسانيات جي لحاظ کان ٻوليءَ جي تعريف هن ريت ٿيل آهي:

⁵²⁰ انور رومان، ”بلوچستان ڪي قبائل“، جلد ٻيو، بينظير انٽرپرائيزز، ڪوئيٽا، 87-1986ع، ص 405.

⁵²¹ ايضاً ص 184.

⁵²² ايضاً، ص 185.

⁵²³ ايضاً.

”زبان خودڪارانه طور تي اختيار ڪيل آوازي علامتن جو هڪ اهڙو نظام آهي، جنهن جي مدد سان هڪ سماجي گروهه جا ماڻهو هڪٻئي تي اثر ڇڏين ٿا ۽ تعلق پيدا ڪن ٿا.“⁵²⁴

ٻوليءَ کي وڌيڪ سمجهڻ لاءِ اسين مشهور آمريڪي لسانيات جي ماهرن بلاخ ۽ ٽرنگر جو هيٺيون خيال ذهن ۾ رکنداسين. ”زبان پاڻ مرادو قبول ڪيل آوازي علامتن جي هڪ تنظيم آهي، جنهن جي ذريعي هڪ سماجي گروهه جا ماڻهو هڪٻئي سان تعاون ڪن ٿا.“⁵²⁵

عام طور تي ٻولي معنيٰ آهي، هڪ ماڻهوءَ جو ٻئي ماڻهوءَ تائين پنهنجي اندروني احوال کي پهچائڻ جو ذريعو. ان ڪري لسانيات جي ماهرن آڏو ٻوليءَ جي تعريف ۾ سماجي گروهن سان رابطي رکڻ جو ذريعو آهي.

ٻوليءَ کي سمجهڻ لاءِ اسين انساني سماج جي ٻوليءَ ۽ حيواني ٻوليءَ ۾ واضح فرق محسوس ڪري سگهون ٿا، جيئن ته جانور به ٻولي ڳالهائين ٿا، پر اهي ٻوليون صرف سندن تنوارون يا ٻاڪارون هونديون آهن ۽ هڪ ٻئي قسم جا جانور يا پکي هڪ ئي ٻولي ڳالهائين ٿا، پر انساني سماج ۾ مختلف خطن ۾ مختلف ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون.

ٻولي جيئن ته هڪ سماج جي ريتن رسمن، تهذيب ۽ تمدن جي ترجمان پڻ ٿئي ٿي، ان ڪري ٻوليءَ کي سمجهڻ لاءِ مذڪوره شين جو اڀياس ڪرڻو پوندو آهي. اهڙيءَ ريت ئي ڪنهن به ٻوليءَ جي قدامت ۽ ساخت کي معلوم ڪري سگهيو آهي. رولف لنتن ان سلسلي ۾ لکي ٿو:

“What the anthropologist calls culture, the mass of behaviour that human beings, in any society learn from their elders and pass on to the younger generation”⁵²⁶

ان ڪري ڪنهن به قومي تهذيب يا ثقافتي ورثي کي سمجهڻ لاءِ مادي شين يا غير مادي شين جو اڀياس ۽ انهن جي تنظيمي ڍانچي جو جائزو وٺڻ تمام ضروري سمجهيو ويندو آهي.

نيلسن فرئيس لکي ٿو: ”ٻولي رواج ۽ روايت جو ٻيو نالو آهي.“⁵²⁷ هو وڌيڪ لکي ٿو ٻوليءَ ۾ آواز ته گهڻا ٿين ٿا، پر انهن جي جوڙجڪ خاصي مونجهاري واري آهي. انهن ٿورن آوازن جي مدد سان هڪ عام رواجي ذهن وارو ماڻهو سوين بلڪ هزارين لفظ ٺاهي سگهي ٿو. هن بنيادي ٻوليءَ کي تمام وڏو ۽ گهڻ پٺاڻو مانڊاڻ (complex) چئي سگهجي ٿو.⁵²⁸

انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا موجب، ”وڏو مطلب وڻجي ته ٻولي انسانن جي وچ ۾ هڪ اظهار جو ذريعو آهي، پر جي ٻوليءَ جو سڌريل پهلو ڏسجي ته معلوم ٿيندو ته ٻولي سڌي سنئين هڪ انساني خصوصيت آهي. اها خصوصيت انسان جي امتيازي خصوصيت آهي.“⁵²⁹

زبان مان نه صرف قوم جي ثقافت جو پتو پوندو آهي، مگر ان جو ماضي به معلوم ٿيندو آهي. سندس تاريخي دورن جا آثار ۽ اهڃاڻ سندس ٻوليءَ

⁵²⁴ Edger, H, Sturtvent, “An Introduction to linguistic Science”, New Heaven yale university press, 1947, p-2.

⁵²⁵ B. Bloch and Trages, “Anout line of linguistic Analysis”, linguistic society of America, 1942, p-5

⁵²⁶ Rolf linton, “The tree of Culture”, First Edition, Newyork, Alfred, A-knopf. 1955, p-3

⁵²⁷ Nelson francis, “English Language”, on Introduction and background for writing, 1965, p-1.

⁵²⁸ Ibid, p-5.

⁵²⁹ “Encyclopaedia Britanica”, Ency: Britanica Corporation Hd. Vol: x (chapter on language) 1961, p-696.

۾ سانڊيل هوندا آهن. مثلاً: سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي ته اسان سنڌي ويدڪ، آرين، ايرانين، يونانين، عربن، مغلن ۽ انگريزن جا غلام رهيا آهيون. اسان جو تعلق سميرين، ستين، راجپوتن، پٺاڻن ۽ بلوچن سان رهيو آهي. ڪوڙيون ڳالهيون ناهي تاريخن ۾ ٽنبي سگهجن ٿيون، مگر ٻولي قوم جي سڃي تاريخ جا اهڃاڻ ٻڌائي ٿي سگهي. انهيءَ بنا تي سر جان مارشل لکيو آهي ته تاريخون درست ڪرڻ گهرجن.⁵³⁰

وليم لايوف ٻوليءَ جي وصف بابت لکي ٿو:

“Language is a form of Social behaviour”.⁵³¹

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي لکي ٿو:

”ڌيان يا ٻوليءَ بابت هيئن به چئي سگهجي ٿو ته اها انسان جي انهي بامعني آوازن جو اظهار آهي، جي سندس منهن مان نڪرڻ ٿا ۽ جن جي ٻڌڻ سان سندس سماج جا ٻيا ماڻهو ان مان مطلب ڪڍي سگهن ٿا.“⁵³²

اهوئي سبب آهي جو انسان ذات کي حيوان ناطق سڏيو ويو آهي. ناطق جي معني آهي ڳالهائيندڙ يا گفتگو ڪندڙ. ان گفتگو ذريعي پنهنجي مطلب کي ٻئي جي سمجهه ۾ آڻيندڙ انسان ذات کان علاوه ٻيا به ڪي حيوان آهن، جيڪي انساني ٻولي سکي سگهن ٿا. جهڙوڪ: طوطو ۽ مينا. مگر منجهن اها اهليت ناهي جو ڪنهن ڳالهه يا شيءِ بابت انسان سان گفتگو ڪري سگهن.⁵³³

بيسپرسن چئي ٿو ته:

”هڪ قوم جي ٻولي عادت جي هڪ تنظيم آهي، جنهن جي ذريعي ان قوم جا فرد هڪٻئي سان لهه وچڙ ۾ اچڻ جا عادي ٿي وڃن ٿا.“⁵³⁴

ڊاڪٽر الهداد پوهيو لکي ٿو:

”اها ٻولي ئي آهي، جنهن جي مدد سان توهان معلوم ڪريو ٿا ته توهان جو ڊاڪٽر، توهان جو استاد، توهان جو بزرگ توهان جو مرشد ۽ ٻڻ توهان جو دشمن توهان کي ڇا ٿو چوي، توهان جو ريڊيو ۽ ٽي. وي سيت توهان سان ڳالهائي ٿو. توهان جيڪا فلم ڏسو ٿا، تنهن جو هيرو ۽ ولين توهان سان ڳالهائين ٿا.“⁵³⁵

هر ٻوليءَ جي هي خاصيت آهي ته هڪ جاندار شيءِ وانگر پيئي گهٽي، وڌي ۽ تبديل ٿئي، جنهن ۾ اندروني اسبابن کي ايڏو دخل ناهي، جيئن بيروني سببن کي آهي. انهن مان وڌي ۾ وڏو سبب سماجي انقلاب آهي. ٻوليءَ جو نمونو بلڪل ائين آهي، جيئن شطرنج جي راند.⁵³⁶

قومن يا سماجي گروهن جي ثقافت ابتدائي مرحلي تي ٿي سگهي ٿي. مگر اهڙي حالت سندن زبان جي ناهي. دنيا جي زبانن جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته، سٽاء جي لحاظ کان ٻوليون ثقافت جي مختلف مرحلن تي به ساڳيون پئي رهيون آهن. ٻولين مرندي گهڙيءَ تائين پنهنجي بنيادي سٽاء کي نه

⁵³⁰ آڏواڻي پيرومل، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد (ڇاپو پهريون) 1956ع، ص 19.

⁵³¹ Willium labox “The Social Setting of linguistic change”, Social Linguistic patterns, philadelphia, 1972, p-260.

⁵³² پروفيسر، جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم اللسان سنڌي زبان“، سنڌالاجي، ڄام شورو ڇاپو ٻيو 1983ع، ص 15.

⁵³³ ايضاً، ص 16.

⁵³⁴ Ottojerpersion, “mankind, Nation and individual linguistic point of view”, Indian university press bloonigton, 1946, p-21.

⁵³⁵ پوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“، سنڌالاجي، ڄام شورو 1978ع، ص 245.

⁵³⁶ F. de Saussure, “Course in guel linguistic”, (English tran) peter Owen ltd London, 1960, p-88.

بدليو آهي. اهي قومون جيڪي تهذيب جي ٻنهي پهرين ٻڌ تي پهتل آهن، تن جون ٻوليون صوتيات توڙي گرامر جي لحاظ کان ترقي ڪيل قومون جي ٻوليءَ کان گهٽ منظم ۽ گهٽ پيچيدگيون نه آهن.⁵³⁷

پيئرسن سمت تان نقل ڪندي پوتر لکي ٿو:

”انساني ٻولي عوامي پيداوار آهي. اها نه عالمن جي پيداوار آهي ۽ نه استادن جي. عالم ۽ استاد نه رڳو ٻوليءَ کي شاهوڪار بنائين ٿا، پر ٻوليءَ کي سينگاري ٺاهي، ادبي ٻوليءَ جي حسن جو گل بنائين ٿا، پر ٻوليءَ جون اهم ترين مڪثريون انهيءَ ٿاريءَ تي پيدا ٿين ٿيون، جيڪا پنهنجو پاڻ اڀري ۽ وڌي آهي ۽ ان جون پاڙون زمين ۾ آهن، جيڪا ڪنهن به هڪ جي محنت جو نتيجو نه آهي. اهائي زمين آهي، جنهن مان ٻوليءَ کي پنهنجي تازگي ۽ غذا وٺڻ گهرجي، ٻي حالت ۾ تاريخ جي سفر ۾ اها به انهن ٻولين جيان مري ويندي، جيڪي پنهنجي عام رواجي حالت کان ڇڄي ڌار ٿين ٿيون.“⁵³⁸

هڪ ٻي راءِ هيٺ نقل ڪجي ٿي:

”انسان زمين تي انهيءَ مخلوق جو نالو آهي، جيڪا زبان جي مالڪ نه آهي پر خود ٻولي آهي.“⁵³⁹

الفريڊ ڪوهن لکي ٿو:

”سوال رڳو اهو نه آهي ته ٻولي اسان کي ٻين جي تجربن مان ڪجهه وٺي ڏي ٿي. سوال اهو به نه آهي اسان پنهنجو تجربو رڳو ٻوليءَ جي وسيلي ٻين تائين پهچايون ٿا. برابر تجربن جي منتقليءَ ۾ به ٻولي وڏو ڪم ڪيو آهي، پر ٻوليءَ جو اڃا به وڏو ڪم اهو آهي ته ٻولي پنهنجو پاڻ ۾ ٿي هڪ وڏو تجربو ۽ علم سمايو ويٺي آهي. رڳو هڪ اهو خزانو هٿ ڪرڻ ئي انسان لاءِ ايترو فائدي وارو آهي جو ڄڻ اسان ڪو وڏو علم پرايو آهي.“⁵⁴⁰

جيئن زبان ڪنهن سماجي گروهه ۾ ٿي زندهه رهي سگهي ٿي ۽ اهو سماجي گروهه زبان لاءِ تمام ضروري آهي. تيئن زبان به ڪنهن سماجي گروهه لاءِ لازمي شيءِ آهي. چوٽه ڪوبه سماجي گروهه زبان کان سواءِ ترقي ڪري ڪونه ٿو سگهي: ان ڪري هر هڪ سماج پنهنجي سڀني معاشي سرگرمين ۾ زبان وسيلي ئي اڳتي وڌي سگهي ٿو.

دنيا جون اڪثر قومون پنهنجن پنهنجن ٻولين جي لحاظ کان هڪٻئي کان جدا گانه حيثيت رکن ٿيون ۽ ڪي قومون ته ٻولين جي نالن سان قائم آهن ۽ انهن ئي نالن سان پنهنجو الڳ سماجي گروهه جوڙي نامدار ٿين ٿيون. پر ڪن ملڪن ۾ ته اتان جي مختلف ٻولين ڳالهائڻ واريون ننڍيون قومون به پنهنجي ٻولين جي نالن سان سڏجن ٿيون، جيڪي سواءِ ڪنهن مٿيپيد ۽ جهيڙي جهڳڙي جي هڪٻئي سان گڏجي هڪ سماجي گروهه ۾ رهن ٿيون.⁵⁴¹

مثلاً: ايران ملڪ جي صوبي بلوچستان ۾ نه صرف فارسي ڳالهائيندڙ موجود آهن، بلڪ بلوچي، بروهي ۽ پشتو زبان ڳالهائڻ وارا به موجود آهن.

⁵³⁷ R.H. Robins, “General Linguistic”, Longmans London, 1964, p-13.

⁵³⁸ Simeson Potter, “language in the modern world”, (A Pelicon Book) Hegell Watson Ltd, 1960, p-178.

⁵³⁹ Ruth Navda and Anghen, “language”, (An enquiry into its meaning and function) Harper and brother (n.y), 1957, p-3.

⁵⁴⁰ Alfred kuhon, “The study of Society” (A multi disciplinary approach) social science (paper backu) tavistacke publication Ltd loond, 1966, p-152.

⁵⁴¹ غلام علي الانا، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع، ص 41.

اهڙيءَ طرح اسان جي سنڌ صوبي ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارن کان سواءِ سرائيڪي، اردو، بروهي، بلوچي ۽ پشتو زبان ڳالهائڻ وارا به موجود آهن، جيڪي هڪ ئي سماجي گروهه جي حيثيت رکن ٿا.

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لکي ٿو:

”ڪنهن قوم ۽ ملڪ جي مادري ٻولي، ان قوم لاءِ آرسِيءَ سمان آهي، جنهن ۾ ان قوم جي سماجي زندگي ۽ سڀيتا جو اولڙو ۽ عڪس نظر ايندو آهي، ٻولي ملڪ جي ماڻهن جو اهڙو هٿيار ۽ ذريعو هوندي آهي، جنهن سان قوم جو هر فرد پنهنجن احساسن، امنگن توڙي لاڙن ۽ ضرورتن کي بيان ڪري سگهي ٿو.“⁵⁴²

ٻوليءَ جي وصف بابت ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

”زبان خيالن جي اظهار جو وسيلو آهي.“⁵⁴³

پر ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو:

”جديد لسانيات جا ماهر ان وصف کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن.“⁵⁴⁴

ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو هن سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

”ڳالهائڻ کان سواءِ اشارن ۽ رمزن، مهميزن ۽ ميچن سان به اظهار ٿي سگهي ٿو.“⁵⁴⁵

ٻوليءَ جي عمل جو به هڪ مقصد ٿئي ٿو. اهو مقصد آهي ته هڪ انسان پاڻ جهڙين ٻين انسانن سان ذهني طور لاڳاپي ۽ لهه وچڙ ۾ اچي، پر انسان کي هروڀرو ايئن سمجهڻ نه گهرجي ته ٻولي هڪ ذهني وسيلو آهي، جنهن سان خيال منتقل ڪري سگهجن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن ته ڳالهائڻ وارن جي گفتگوءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن وٽ ڳالهائڻ جو مقصد هروڀرو خيال ڏيڻ نه آهي، جنهن جو مطلب هي ٿيو ته هروڀرو ڪا معنيٰ منتقل ڪرڻ نٿا چاهين؛ بلڪ خود هيءَ غير مقصديت واري عملي چرپر به ٻوليءَ جي ترقيءَ جو سبب بڻجي ٿي.⁵⁴⁶

ٻولي خاص انساني عمل آهي ۽ اهو خيالن، جذبن ۽ خواهشن جي اظهار جو هڪ غير جبلتي طريقو آهي، پنهنجي انهيءَ ڪم جي لاءِ ٻولي اهڃاڻن جي هڪ خود ساخت سرشتي کان مدد وٺي ٿي، جنهن شيءِ کي اسان ٻولي ٿا چئون، سا ته اهڃاڻن جو هڪ وڏو هٿرادو ۽ خود ساخت سرشتو آهي.⁵⁴⁷ هڪڙي لحاظ کان ٻولي آداب ۽ شعبي جيان هڪ سرشتي جو نالو آهي. ٻولي انساني ڪارڪردگيءَ جو تمام اهم حصو آهي، جيڪو روايت ۽ ڪلچر تحت رهي ٿو.⁵⁴⁸

حقيقت ۾ انساني اظهار جو ذريعو صرف زبان نه بلڪ هٿ، پير، مٿو اکيون به ذريعي جي حيثيت رکن ٿيون، جن وسيلي انسان پنهنجي خيالن جو

⁵⁴² مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، مهاڳ: ”لاڙ جي لغات“ از: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، زيب ادبي مرڪز، 1975ع، ص 1.

⁵⁴³ گربخشاڻي، هوتچند، ڊاڪٽر، ”مقدمه لطيفي“، اسلاميه پريس سکر، 1950ع، ص 13.

⁵⁴⁴ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”ادبي اوسر“، سنڌي زبان پبليڪيشن، حيدرآباد، 1963ع، ص 126.

⁵⁴⁵ ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”ٻولي ۽ آواز“، ته ماهي مهراڻ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1972/1ع، ص 173.

⁵⁴⁶ “Encyclopaedia Britannica”, Ency: Britannica Carp: 1961, vol. x, p-696 (chapter of language).

⁵⁴⁷ Sapir Edward, “language”, (An introduction to the study of speech), Har- court Brace, 1949, p-8-11.

⁵⁴⁸ Simson potter, “language in the modern world”, (A. pelican book) Hazell Watson “Ltd, 1960, p-175.

مڪمل طور اظهار ڪري سگهي ٿو. گونگا ۽ ٻوڙا پنهنجن هٿن پيرن، توڙي مٿي ۽ اکين جي مدد سان به پنهنجي دل جو راز ٻين تائين پهچائين ٿا ۽ انهن عضون کي زبان بدران استعمال ڪن ٿا.

ان سلسلي ۾ پروفيسر علي نواز جتوئي لسانيات جي ڪتابن جي حوالي سان مختلف ماهرن جا هيٺيان ست نظريه پيش ڪيا آهن:

1. ٻوڙو وارو نظريو.
2. قوهه- قوهه وارو نظريو.
3. ڊنگ ڊانگ وارو نظريو.
4. يو- هي- هو وارو نظريو.
5. اشارن وارو نظريو.
6. سر تار وارو نظريو.
7. ميل جول وارو نظريو.⁵⁴⁹

انهن نظرين جي وضاحت ڪندي هو لکي ٿو ته: انسان منڍ ۾ حيوانن جي آوازن ۾ نقل ڪرڻ سگهيو هوندو. هن آوازن ۾ ڪتي جي ”پئون پئون“ ٻليءَ جي ”ميائون ميائون“ ۽ ڪانءَ جي ”ڪانءَ ڪان“ جا آواز سگهيو هوندو. اهڙيءَ طرح ٻين نظرين مان انسان خوشي ۽ غم جي موقعي تي: هو، ها، هي، سڌ ڪرڻ لاءِ گهنڊ جو آواز وڃائڻ، گڏجي ڪم ڪرڻ وقت گونگن وانگر هٿن، پيرن، مٿي ۽ اکين سان اشارا ڪرڻ، سر ۽ ڳاڻڻ جهڙي ڊگهي آواز ڪڍڻ ۽ باهمي ميل جول ذريعي رڙيون يا سڌ ڪري آواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ذريعي پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هوندو.⁵⁵⁰

ٻوليءَ جي وجود ۾ اچڻ جي سلسلي ۾ سڀ کان اهم سوال هي آهي ته ٻولي هڪدم هڪ ئي دفعي سان وجود ۾ آئي يا بتدریج آهستي آهستي، جاين جي تبديلي يا ڦيرن گهيرن سان سڌرندي موجوده صورت اختيار ڪئي.

هن سلسلي ۾ ايرڪ لينبيرگ جو رايو آهي ته: ٻوليءَ واري قوت، انسان ذات کي هڪ خاص ذات طور عطا ٿي، پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته ڪوبه دماغي طور اڀاڄ انسان (vata rate human being) ٻولي سڳي ڪونه سگهندو يا جيڪڏهن اهڙن ماڻهن مان ڪو ڀڳل ٿل ٻولي ڳالهائي سگهندو هوندو ته صوتي صرفي لحاظ کان هو سؤ في صد صحيح نه ڳالهائي سگهندو. لينبيرگ جو خيال آهي ته: ٻوليءَ جو وجود انسان ذات جي وجود سان شروع ٿيو آهي. هت اهو عرض به ڪري ڇڏجي ته دماغي طور ماڻهو اڀاڄ تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن سندس تنن سرشتو ڪم ڇڏي ڏيندو آهي. جيڪڏهن دماغ جون تننن زبان کان ڪٽيل هونديون ته اهو ماڻهو گونگو ٿي ويندو آهي. البت اڄڪلهه دماغ جي تننن جي آپريشن ذريعي تننن زبان سان ڳنڍيون وينديون آهن ته اهو ڳالهائڻ شروع ڪندو آهي.

هن نظريي تي غور ڪبو ته اهو اسان کي سڀني نظرين کان وڌيڪ صحيح ۽ وزندار لڳي ٿو، ڇو ته انسان ذات جي شروعات حضرت آدم عليه السلام کان ٿي آهي، جنهن سان قدرتي طرح پيدا ڪندي ئي ڳالهائڻ جي ذات عطا ڪئي ويئي ۽ رب پاڪ طرفان ساڻس گفتگو ڪندي ڪڙڪ جي وٺ کان پري رهڻ جي هدايت ڪئي هئي. (ڏسو قرآن شريف).

⁵⁴⁹ پروفيسر، جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم الانسان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 26.

⁵⁵⁰ پروفيسر، جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم الانسان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 26.

بهر حال اشارن سان ڳالهه ڪرڻ ۽ جسماني حرڪتن سان ڪو مفهوما ادا ڪرڻ ڪنهن وقت لسانيات جي علم ابلاغ جي حدن کان ٻاهر هئا. اڄڪلهه جسماني ٻولي (باڊي لئنگئيج، مٿيا لئنگئيج ۽ پٿر لئنگئيج جا مطالعا نفسيات، لسانيات، علم ابلاغ جي حدن اندر اچي ويا آهن.⁵⁵¹ انهيءَ کان علاوه چهره جا تاثرات به ڳالهائيندا آهن. جنهن کي Facial expressions چيو ويندو آهي. اهو به هڪ ٻوليءَ جو قسم آهي. مٿين بحث مان معلوم ٿيو ته انساني زبان اڪيلي سر خيالن جي اظهار لاءِ ڪافي نه آهي، بلڪ ان کي وڌيڪ واضح ۽ چٽو سمجھائڻ لاءِ جسم جي ٻين عضون کان به مدد وٺي پوي ٿي.

هن دنيا ۾ پيدا ٿيندڙ هر انسان پنهنجي سماج جو هڪ جزو هوندو آهي ۽ انهيءَ سماج ۾ هو ٻين انسانن سان پنهنجي زبان جي ذريعي لڳ لاڳاپو رکي ٿو. ان سان هو پنهنجا سماجي مقصد حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو چوڻ ته زبان کان سواءِ ڪنهن به انساني معاشري کي سمجھڻ مشڪل بلڪ ناممڪن آهي. زبان ذريعي ئي هڪ انسان جي پيچڻ تي ٻئي انسان جي وراڻي ملي ٿي. اهوئي سبب آهي جو زبان کي تهذيب ۽ ثقافت جو بنياد سمجهيو وڃي ٿو.

لسانيات جي ماهر بلوم فيلڊ لکيو آهي: ”هر ڪا قوم زبان جي عمل سان ٿي بڻجي.“⁵⁵²

سرايدور ڊاڪٽر لکي ٿو:

”ٻولي انسان جو محض غير جبلتي يعني سڪيل يا حاصل ڪيل طريقو آهي، جنهن سان انسان اهڃاڻن جي وسيلي خيال جذبا ۽ خواهشون ٻين تائين پهچائي ٿو.“⁵⁵³

شيلي لکي ٿو:

”ٻوليءَ جي وصف هيئن به آهي ته اها عادت جو هڪ سٺ آهي، جيڪو هر ماڻهو بالاجتيءَ ۾ ئي پنهنجي ٻوليءَ جي قوميت مان سڪي ٿو. عادت جو اهو سٺ ڪن خاص آوازن جي پيدا ڪرڻ مان ٺهي ٿو. انهن خاص آوازن کي فونيم (Phonemes) ٿو چئجي. اهي فونيم وري ٻوليءَ جي ٻين سرشتن مورفيم (morpheme) جي صورت وٺن ٿا.“⁵⁵⁴

جيئن ڪابه زبان هڪ قومي ثقافت جو اهم جزو آهي، بلڪ بڻ بنياد آهي، تيئن انهيءَ ثقافت جو آئينو پڻ آهي. سندس لفظن جو ذخيرو ۽ انهن جي استعمال جو طريقو ٻڌائيندا آهن ته سندس ڳالهائيندڙن جي قومي ثقافت ڇا آهي. منجهن ڪهڙا علوم ۽ فنون رائج آهن. سندن ريتون رسمون ۽ قاندا قانون ڪهڙا آهن ۽ اهي ڪيتري قدر پنهنجا لفظ ۽ ٻين کان اڌارا ورتل آهن؟ سندن دلي ۽ ذهني ڪيفيت ڪهڙي آهي؟ مطلب ته ڪنهن قوم جو ثقافتي سرمايو سندن زبان مان ظاهر ٿيندو آهي.⁵⁵⁵

ان ڪري ڪنهن انساني معاشري جي سمجھڻ لاءِ سڀ کان اڳ ان جي زبان جو مطالعو ڪرڻ تمام ضروري آهي، چوڻه قومن جا طور طريقا ۽ انٽي ويهڻي انهن جي زبانن مان ئي معلوم ڪري ٿي سگهجي.

⁵⁵¹ چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آڌاڻيون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1985ع، ص 58.

⁵⁵² Bloom field, “language george allen Unwin london, 1961, p-42.

⁵⁵³ Sapir Edward, “Language”, (An introduction to the study of speech) Harcourt, 1949, p-7.

⁵⁵⁴ Shily, J-T Editor, “The Dictionary of World literary Terms”, George Allen and Unwin London, 1955, p-246.

⁵⁵⁵ پروفيسر، جتوئي، علي نواز ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 10-11.

زبانن مان قومن جي نه صرف ثقافت جو پتو پوي ٿو بلڪ انهن جي ماضي ۽ حال جو احوال به ملي سگهندو آهي. زبانن ۾ قومن جي تاريخي دؤرن ۽ تهذيب و تمدن جا آثار نظر ايندا آهن. زبان جي معرفت ئي قومون دنيا ۾ ترقي ڪري ٿيون سگهن. جيستائين ڪنهن قوم جي زبان ترقي ڪونه ٿي ڪري، ايستائين اها قوم ترقي يافته سڏجي ڪونه ٿي سگهي.

زبان کان سواءِ قلم جي نوڪ مان نڪتل لفظ به ٻوليءَ ۾ شمار ٿين ٿا ۽ ڪيترا وائ مان نڪتل آواز ٻوليءَ جو حصو ٿي ڪونه ٿا سگهن. ٻوليءَ جي وصف بابت ماڻهن جي عملي کوجنائن کان وڌيڪ اهم ته ماڻهن جو اهو رڪارڊ آهي، جيڪو ماڻهن جي خيالن، نظرين ۽ محسوس ڪرڻ جي طريقن جو آهي. ڪابه تاريخ اهڙي دلچسپ ۽ اهم نه آهي جهڙي انسان جي روح جي انهيءَ تاريخ کي هڪ وٽ value ۽ هڪ مقصد آهي ۽ اها تاريخ انسان کي لفظن جي اڀياس مان ملي ٿي، جنهن جو مقصد آهي، انهيءَ تاريخ کي سمجهائڻ ۽ ان کي ڪنهن واضح پس منظر ۾ رکڻ.⁵⁵⁶ ٻولي ان وقت ٺهي ٿي، جنهن وقت اسان شخص (person) ٿياسون ۽ اسان انسان واري انهي تهذيبي منزل تي پهتاسون، جنهن جي خصوصيت آهي.⁵⁵⁷ ٻولي جمالياتي عنصرن جي هڪ نموني ۾ صوتياتي عنصر، موزونيت وارا عنصر، اهڃاڻوي عنصر ۽ ٻوليءَ جي جوڙجڪ وارا عنصر شامل آهن. هي سڀ عنصر اهڙا آهن، جو اهي هر ٻوليءَ ۾ جدا ٿين ٿا ۽ ڪن به ٻن ٻولين ۾ هڪجهڙا ڪونه ٿين ٿا.⁵⁵⁸ نتيجا:

مٿين بحث مان اسان کي معلوم ٿيو ته ٻولي نه صرف وائ مان نڪرندڙ ڪنهن مطلب ذريعي آوازن کي چئي سگهجي ٿو، بلڪ ڪنهن مقصد ۽ مفهوم کي واضح ڪرڻ ۽ پنهنجن معاملن توڙي مسئلن کي ٻين تائين پيش ڪرڻ لاءِ جسم جي مختلف حصن کان به ڪم وٺي پوي ٿو، جنهن ۾ قلم جو استعمال سڀ کان اهم حيثيت رکي ٿو، جنهن ذريعي قومن جي تاريخ ۽ جاگرافي، علم ۽ ادب، تهذيب ۽ تمدن، رسم ۽ رواج، مطلب ته زندگيءَ جي هر هڪ پهلو تي روشني وجهي، پنهنجي مقصد کي پري پري تائين پهچائي سگهن ٿيون.

ان کان علاوه اڄ جي سائنسي دؤر ۾ فلم، ريڊيو ٽي. وي، ٽيپ رڪارڊر، وڊيو ٽيليويزن، ڪمپيوٽر، سگنل ۽ مصوري به ٻوليءَ جو حصو سمجهيا وڃن ٿا. جن ذريعي انسان پڙهڻ لکڻ، سمجهائي ۽ سيکاري سگهجي ٿو. بلڪ لفظن ۽ شڪلين ذريعي فن ۽ فڪر، مزاح ۽ محبت، دانهن ۽ للڪار، همدرديءَ ۽ خلوص جو اظهار به ڪري سگهجي ٿو. پراڻي زماني ۾ ڏهن جا ٺيڪا، جبل تي ٻاريل مڇ، وڻن تي ڏنل وڍ، ويران علائقن ۾ ٻوٽن تي ٻڌل اڳڙيون ۽ پيرن جا نشان به ٻوليءَ طور ڪم ايندا هئا. موجوده وقت ۾ جهنڊا، روڊن تي لڳل نشان ۽ سگنل وغيره ٻوليءَ طور ڪم ايندا آهن.

غور ڪبو ته اهي سڀ شيون انسان پنهنجي وجود جي اظهار لاءِ ذريعي طور استعمال ڪري ٿو. حقيقت ۾ جنهن شيء کي سائنس يا ڪو علم چئجي اها به انساني گوڀائي جي هڪ حصي جي حيثيت رکي ٿي. ڇاڪاڻ ته قوت گوڀائي يا اظهار جو وسيلو ٻولي هوندي آهي، ان ڪري هر انسان لاءِ ٻولي ٻين سڀني معاملن کان وڌيڪ اهم آهي.

لساني جاگرافي:

ٻوليءَ جي وصف سمجهڻ کان پوءِ اسين لساني جاگرافي جي مطالعي سان ڏسنداسين ته اسان کي معلوم ٿيندو ته، ٻولي جنهن مخصوص ايراضي

⁵⁵⁶ Ogan Peassal Smith “words or Idioms”, Constable and Co, Ltd London, 1928, p-vii (Introduction).

⁵⁵⁷ Joseph R. keller, “Linguistic Theory and the Study of English”, (A. selectire outline) Burgers publishing co: 1963, p-1

⁵⁵⁸ Spair Edward, “Language”, (An Introduction to the study of Speech) Harcourt, Brace, 1949, p-4.

اندر ڳالهائي وڃي ٿي ۽ مخصوص لفظي ۽ محاوراتي تبديلين (variables) جو سبب بڻجي ٿي، تنهن کي علم السان ۾ لسانياتي جاگرافيءَ جو نالو ڏنو وڃي ٿو. لساني جاگرافيءَ جي مطالعي لاءِ ڪنهن به ٻوليءَ جي ڄاتل سڃاتل حدن اندر مختلف ايراضين يا علائقن ۾ يا مختلف سماجي پنڌن ۾ موجود انهن آراءِ يا اختلافن جو ذڪر اچي وڃي ٿو، جيڪو اڀياس واري دؤر ۾ مطالعو ڪندڙ کي ڏسڻ يا ٻڌڻ ۾ اچي ٿو.

مڪ ڊيوڊ جي وصف موجب، ”لسانيات جي اها شاخ جيڪا ڪنهن ٻوليءَ جي اهميت ايراضيءَ (جي حدن) اندر (موجود) فرقن سان واسطو رکي، ان کي لنگئسٽڪ جاگرافي يا ڪڏهن ڪڏهن ڊيالڪٽالاجي سڏجي ٿو.“⁵⁵⁹

پروفيسر جتوئي علي نواز حاجن خان لسانياتي جاگرافيءَ جي سلسلي ۾ لکي ٿو:
 ”هر زبان کي هڪ ملڪ ٿيندو آهي، جنهن جي گهٽ يا وڌ ايراضي ٿيندي آهي. انهيءَ ايراضيءَ اندر هڪ ئي زبان جا مختلف محاورا جدا جدا ڀاڱن ۾ هوندا آهن، جن مان هر هڪ کي اتان جي ٻوليءَ جي مقامي لهجي کي Dialect سڏبو آهي.“⁵⁶⁰

هر هڪ ملڪ ڪيترن ئي ثقافتي ۽ سياسي دؤرن مان گذرندو آهي، جڏهن ڪو ملڪ غلام ٿيندو آهي ته اتان جي زبان حاڪم قوم جي زبان کان متاثر ٿيندي آهي، جيڪڏهن حاڪم قوم گهر ڪري ويهندي آهي ته پوءِ جيڪي بستيون اها قوم اتي وسائيندي آهي، تن بستيون ۾ مقامي ٻولي ۽ حاڪم جي ٻولي ملي هڪ نئين ٻولي پيدا ڪنديون آهن، جنهن ۾ حاڪم جي ٻوليءَ جا اثرات چٽا ڏسڻ ۾ ايندا آهن.

جيڪڏهن حاڪم قوم گهڻائي ۾ هوندي آهي ته ان جي ٻولي اتي رائج ٿي ويندي آهي ۽ مقامي ٻوليءَ کان متاثر ٿي نئون لهجو پيدا ڪندي آهي، جيڪڏهن حاڪم قوم ٿوري تعداد ۾ هوندي ته سندن زبان درجي بدرجي ختم ٿي ويندي آهي يا رڳو گهرن اندر باقي رهندي آهي، جڏهن ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي بنياد تي ڌارين ٻولين جي جُزن کي تبديل ڪندا آهن. تڏهن اهڙي تبديليءَ جي بنياد کي هيٺيون طبقو (substratum) سڏبو آهي، پر جي ڌارين ٻوليءَ جي جُزن جي بنياد تي پنهنجي ٻوليءَ کي تبديل ڪن، تڏهن اهڙي بنياد کي مٿيون طبقو (super stratum) سڏبو آهي. پاڙي واري ٻوليءَ جي قبول ڪيل بنياد کي گڏيل طبقو (Ad straum) سڏبو آهي.⁵⁶¹

ساڳي ئي زبان مختلف محاورن ۾ ڳالهائڻ ڪري، انهن ماڳن، خطن ۽ مڪانن کي لساني جاگرافيءَ جي دائري ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. ويبسٽر پنهنجي ڊڪشنريءَ ۾ لساني جاگرافيءَ جي وصف هيئن ڪري ٿو:

“Linguistic geography, local or regional variations a language or dialect studied as a field of knowledge, is also called dialect geography.”⁵⁶²

ٻوليءَ جي انهيءَ ڦيرڦار ۽ محاورن جي اختلاف جي حد جتان شروع ٿئي ٿي، انهيءَ کي لساني جاگرافيءَ جي حد ۽ محاورن کي مقامي ٻولي يا اڀياڻا چيو ويندو آهي. هر هڪ زبان کي مختلف محاورا هجڻ هڪ فطرتي امر آهي، ڇو ته هر هڪ زبان ٻئي زبان سان سرحدي هوندي آهي. ان سرحد کي لساني جاگرافيءَ ۾ شامل ڪري ٿو سگهجي. اهڙيءَ طرح انهيءَ سرحد جي وچ ۾ جيڪڏهن آمد و رفت جو سلسلو وڌڻ پهاڙن ۽ جبلن سبب بند آهي يا

⁵⁵⁹ Mc David Crystal, “What is Linguistics”, Edward Arnold both, 1964, p-485.

⁵⁶⁰ پروفيسر، جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1983ع، ص 154.

⁵⁶¹ جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1983ع، ص 155.

⁵⁶² چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراءِ اڳيون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1985ع، ص 27.

بلڪل گهٽ آهي ته ٻئي ٻوليون هڪ ٻئي کان متاثر ڪونه ٿينديون ۽ پنهنجي لساني جاگرافيءَ جون حدون ظاهر ڪري بيهنديون. پر جيڪڏهن ڪا به رڪاوٽ ڪونه هوندي ته پوءِ لازمي طرح سرحدن جي آسپاس ٻنهي ٻولين جو اثر هڪٻئي تي ٿيندو رهندو. جنهن جي نتيجي ۾ ٻنهي ٻولين جا محاورا ٻنهي ملڪن اندر وجود ۾ اچي ويندا ۽ ٻنهي ٻولين جي لساني جاگرافيءَ جي حد ٻنهي ملڪن اندر متاثره حد تائين ليکي ويندي. مثال طور هندستان ۽ پاڪستان جي سنڌ سان لاڳو سرحدن تي ٻنهي طرفن جون سنڌي ۽ هندي ٻوليون هڪٻئي تي اثر انداز ٿيندي پنهنجو اثر رسوخ اڳتي وڌائي چڪيون آهن ۽ سنڌي زبان هندستان جي راجستان علائقي جي حدن اندر پنهنجو اثر رسوخ وڌائي چڪي آهي. اهڙيءَ طرح سرحد پار ٻولين جو پرواري سنڌي محاورن تي اثر پيو آهي. اهڙي حالت ۾ ٻولين جي لساني جاگرافيءَ جون حدون يا ليڪون ٻنهي ملڪن جي سياسي حدن اندر ليڪيون وڃن ٿيون.

باريڪ بيني سان ڏٺو وڃي ته هر شخص جي ٻوليءَ جو طريقو بلڪل پنهنجو ۽ نرالو آهي. جنهن کي ذاتي زبان (I dialect) چئي سگهجي ٿو. مگر اها آوازي صرفي ۽ نحوي نگاهه کان ٻين جي ذاتي زبان کان نرالي نه هوندي آهي. جيڪي انهيءَ جا پاڙيسري، ڳوٺاڻا، شهري يا ويجهڙائيءَ وارا هوندا آهن. سچ پچ ته زبان نه رڳو هڪ شخص کان ٻئي شخص تائين بدلجي ٿي، پر هر طبقي کان ٻئي طبقي تائين به ڦري ٿي.⁵⁶³

جنهن حد تائين اتان جي رهاڪن جي ٻولي بنا ڦير ڦار جي هلندڙ هجي، انهيءَ حد تائين ٻوليءَ جو هڪ محاورو سڏبو آهي. جنهن حد کان ٻوليءَ ۾ ڪجهه ڦيرو معلوم ٿئي، انهيءَ حد کان ٻوليءَ جو ٻيو محاورو سڏبو. ائين هر ٻوليءَ جا ٻه يا ٻن کان وڌيڪ محاورا هوندا آهن. جن کي مقامي محاورا يا اڀياسائون سڏبو آهي. انهن مقامي ٻولين مان ڪا به هڪ ٻولي جيڪا علم و ادب جي لحاظ کان ٻين مقامي ٻولين تي چائنڻجي ويندي آهي ۽ جنهن کي پڙهيل طبقو عام طرح سان استعمال ڪندو آهي، تنهن کي معياري زبان (standard dialect) سڏبو آهي. روايت طور ۽ رسمي طرح زبان سان تختگاهه جي پڙهيل ماڻهن جي زبان کي معياري زبان جو نمائندو سڏيو وڃي ٿو ۽ ٿورڙن ماڻهن جي ٻوليءَ کي ننڍي زبان چئجي ٿو.⁵⁶⁴

جنهن سماج ۾ جيتريون ذاتيون ۽ طبعا هوندا آهن، منجهن اوترا لساني تفاوت موجود هوندا آهن، انهن تفاوتن کي علم و ادب مٽائي ٿو چو ته ادبي زبان عام ٿيندي آهي ۽ عام زبان ادبي زبان ٿيندي آهي.⁵⁶⁵

مقامي طور ٻولين جا ڪيترائي محاورا هوندا آهن. مثلاً: ڪنهن ملڪ ۾ هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون يا هڪ ملڪ هڪ کان وڌيڪ ٻولين وارن صوبن تي مشتمل آهي ته پوءِ اهڙي حالت ۾ ان ملڪ جي مرڪزي ٻولي آسپاس وارين ٻولين جي اثرن سبب مختلف محاورن ۾ ورهائجي ويندي، جن جي حدن کي لساني جاگرافيءَ ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو.

جديد لسانيات جي علم ۾ لساني جاگرافي وڏي اهميت رکي ٿي، چوڻ ته ان ۾ ٻوليءَ جي مقامي تفاوتن کي وڏي اهميت حاصل آهي. تحقيقات مان ثابت ٿيو آهي ته مقامي ننڍيون ٻوليون يا انهن جا آواز ۽ صرفي نمونا زبانن جي ڪنهن پراڻي دؤر سان لاڳاپيل هوندا آهن. سندن سٽاءُ جا ڪيترائي روپ ٻين ٻولين جي روپن سان گڏجڻ سببان بدلجي چڪا هوندا آهن.⁵⁶⁶ تنهنڪري لساني جاگرافيءَ جو مطالعو ۽ اڀياس زبان جي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو ۽ اندروني باز تعمير (Reconstruction Internal) ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. لساني جاگرافي هن نتيجي جي پٺڀرائي ڪري ٿي ته مختلف لساني ڦير ڦارون ايراضيءَ جي مختلف ڀاڱن تي ڇانيل

⁵⁶³ Robert. A. Hall, "Introductory linguistics" Chittonbooks Philadelphia New yark, 1964, p-68.

⁵⁶⁴ R.H. Robins, "General linguistics", Longmans London, 1964, p-51.

⁵⁶⁵ E. H. Sturtevant, "Linguistic change", Phonix books chicayo, 1962, p-156.

⁵⁶⁶ L. Bloomfield, "Language", George Allens Union London, 1961, p-322.

بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته هر صوتي، صرفي ۽ نحوي خصوصيت کي هڪ ايراضي آهي. تنهنڪري هر لفظ کي پنهنجي تاريخ آهي.⁵⁶⁸ لساني خطي جون اهي ننڍيون ننڍيون ايراضيون جيڪي آمد و رفت کان الڳ الڳ آهن، تن ۾ پراڻن (Relic) روپن جي قائم هجڻ جو وڏو امڪان آهي ۽ انهن کي ڳولي لهڻ لساني جاگرافيءَ جو ڪم آهي. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ڏٺو ويو آهي ته مڪاني نالا جهڙوڪ: شهرن، ڳوٺن ۽ محلن جا نالا، قديم لساني روپن جو پتو ڏين ٿا. اهي نالا مشڪل سان تبديل ٿيندا آهن. تنهنڪري اهڙن نالن جو لساني جائزو وٺڻ ٻوليءَ جي تاريخ سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو. لساني شهاستن جو پڪڙجڻ سماجي حالتن تي مدار رکي ٿو.⁵⁶⁹ تنهنڪري لساني جاگرافي انهن غير لساني ڳالهين جو پتو ڏئي ٿي، جيڪي لساني صورتن تي اثر انداز ٿين ٿيون. لساني تبديليون لساني ايراضيءَ جي ڪنهن به هنڌان پيدا ٿي سگهن ٿيون ۽ اتان ٻاهر پکڙجن ٿيون.⁵⁷⁰ اهي تبديليون ڪهڙن رستن تان ٻين طرفن کان پکڙجن ٿيون، سو ڳولي لهڻ لساني جاگرافيءَ جو ڪم آهي، ان ڪري هيئن چوڻ غلط نه ٿيندو ته هر هڪ محاورو کي صوتي، صرفي يا نحوي لحاظ کان پنهنجي هڪ ايراضي هوندي آهي، جنهن کي لساني جاگرافيءَ جو حصو چئي سگهجي ٿو. لساني جاگرافيءَ جي تحقيق لاءِ ٽي مکيه طريقا آهن: هڪ هي ته هر ننڍي ٻوليءَ جي لغت تيار ڪئي ويندي آهي، جنهن ۾ رڳو اهي لفظ درج ڪيا ويندا آهن، جيڪي ٻين ننڍين ٻولين ۾ نه هوندا آهن. انهن جي اُچارن ۽ معنائن کي چڱيءَ طرح سان ۽ چٽيءَ طرح درج ڪبو آهي. ٻيو طريقو هي آهي ته هر ننڍي زبان جو گرامر تيار ڪبو آهي. ٽيون طريقو هي آهي ته وڏي زبان جو اٽلس ۽ صوتياتي خواهه نحوياتي خصوصيتن جي ورڇ الڳ الڳ نقشن ۾ ڏيکاري وڃي، ان لاءِ ته انهيءَ ورڇ کي پيٽي سگهجي. اهي نقشا جيتري قدر ذري پرزي هوندا آهن، اوتري قدر پيٽ ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي آهي ۽ نتيجن ڪيڏ ۾ سولائي ٿيندي آهي.⁵⁷¹ هر ننڍي زبان ۾ جيڪڏهن صوتياتي، صرفياتي يا لغوياتي بدل صورتون هونديون آهن ۽ انهن جي معنيٰ ۾ ڦير نه هوندو آهي ته انهن تي خاص توجهه ڏبو آهي. چوٽه اهي ٻوليءَ جي تاريخ سان لاڳاپيل هونديون آهن. انهن نقشن سان گڏ اهڙا ڪتابڙا به تيار ڪبا آهن، جي انهن نقشن ۾ درج ٿيل نشانن جي وضاحت ڪندا آهن.⁵⁷² ڪن نقشن ۾ لساني ليڪون (Isoglosses) درج ٿيل هونديون آهن، جيڪي امتيازي شهاستن وارن هنڌن کي پاڻ ۾ ملائينديون آهن. اهي لساني ليڪون جيڪي گڏوگڏ هڪ طرف کان هلن، سي هڪ وڏي تاريخي ڪارروائيءَ جي ثابتي ڏينديون آهن.⁵⁷³ ان کانسواءِ اها لساني ليڪ جا ساري ايراضيءَ کي ذري گهٽ هڪ جيڏن حصن ۾ ورهائي يا هڪ ڪافي حصو ڏياري سا انهيءَ لساني ليڪ کان زياده اهميت واري هوندي آهي، جا ڪن ڳوٺن واري حصي کي ڦري ايندي آهي.⁵⁷⁴ ان مان ثابتي ملي ٿي ته ان رستي تان ملڪ جي آمد و رفت گهڻي ٿي آهي.

⁵⁶⁷ Ibid.

⁵⁶⁸ Ibid, 328.

⁵⁶⁹ L. Bloomfield, "Language", George Allen Union London, 1961, p-345.

⁵⁷⁰ E.H. Sturvant, "Linguistic Change", Phonix Book Chicago, 1962, p-149.

⁵⁷¹ جتوئي، علي نواز حاجن خان، "علم السان سنڌي زبان"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 159.

⁵⁷² ايضاً، ص 159.

⁵⁷³ L. Bloomfield, "Language", George Allen r Unwin ltd London, 1962, p-345.

⁵⁷⁴ Ibid, 343.

ٻوليءَ جي لسانياتي (محاورائي) جاگرافيءَ جي مسئلن تي پهريون (۽ شايد هيل تائين آخري) ڪم گريئرسن جي لنگوئسٽڪ سروي آف انڊيا آهي. جيتوڻيڪ هن ڪم ۾ اڄڪلهه جي لساني جاگرافيءَ جي ڪم جي ضرورتن ۽ طريقن ڪار جي لحاظ کان گهڻيون اوڻايون نظر اچن ٿيون، پر اهو انهيءَ ڪري جو هن ڪم جو نمونو ئي الڳ هو ۽ انهيءَ سبب ڪري ئي هن ڪم جو نالو لنگوئسٽڪ جاگرافيءَ بدران لنگئيسٽ سروي آهي.⁵⁷⁵

لساني جاگرافيءَ تي ڪم ڪرڻ لاءِ مختلف طريقا اختيار ڪيا ويا آهن، جن تي ڪم ڪرڻ سان لساني جاگرافي وضاحت ۽ سهڻي نموني سان پيش ڪري ٿي سگهجي. ان ۾ مختلف قسم جا نقشا پيش ڪيا ويا آهن، جن ۾ مختلف طريقن سان لفظن جي حدن جي نشاندهي ڪري ڏيکاري ويئي آهي. پهرين قسم جي نقشي ۾ ڀنڀوريءَ کي آمريڪا جي مختلف علائقن ۾ جدا جدا نالن جي وضاحت سان ڏيکاريو ويو آهي (ڏسو نقشو پهريون). ٻئي قسم جي نقشي ۾ تيلائين پاڻي يعني گريس کي آمريڪا جي مختلف علائقن ۾ مختلف نموني اچارڻ بابت وضاحت ٿيل آهي (ڏسو نقشو ٻيو). جڏهن ته ٽئين قسم جي نقشي ۾ ڪنهن گرامر جي لفظ جي صرف نحو يا صوتياتي فرقن جي نشاندهي ڪرڻ لاءِ لفظ ”تون“ يا ان جي جمع ”توهان“ يا ”اوهين“ جي استعمال جي وضاحت ڪيل آهي (ڏسو نقشو ٽيون).⁵⁷⁶

مٿي بيان ڪيل نقشن ۾ ڏنل لفظن جي فرقن تي غور ڪبو ته اسان کي ڪنهن ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ بابت ڪافي معلومات ملي سگهندي ۽ ان تي ڪم ڪرڻ لاءِ مختلف قسم جا طريقا حاصل ٿي سگهندا.

لساني جاگرافيءَ تي ڪم ڪرڻ لاءِ جيئن ڪنهن وکر وهائڻ مهل سامهينجي هڪڙي پٿر ۾ تور جووت وجهيو ۽ ٻئي ۾ ان وکر جو ڳول جنهن کي تورڻو هوندو، تيئن ٻوليءَ جي آراڌاين (فرقن يا اختلافن) جي جانچ پڙتال لاءِ ماپي جي هڪڙي پاسي ڪوبه هڪ لساني ڦرڻو رکيو ۽ ٻئي پاسي رکيو علائقائي يا سماجي ڦرڻي جو اهووت، جنهن سان ان لساني آراڌائيءَ کي ماپڻو هوندو. لساني ڦرڻا ٿيندا. لفظن جا اختلاف، اُچارن جا فرق، ترڪيب جون آراڌايون ۽ علائقائي يا سماجي ڦرڻا ٿيندا. علائقا، ڳالهائيندڙن جي سماجي حيثيت، تعليم، عمر، جنس، ڪنهن مذهب يا ذات تي ٻڌل پنڌي گرو، گفتگوءَ جو موقعو ۽ انداز وغيره اهي سڀئي علائقائي توڙي سماجي ڦرڻا (variables) هميشه علائقائي ۽ وقت جي ڦرندڙ يا هڪ ساريڪين بندشن (Constraints) جي پارڪن تي پرکيا ويندا.⁵⁷⁷

لساني جاگرافيءَ تي ڪم ڪرڻ لاءِ نقشن ذريعي ڪنهن به ٻوليءَ جي پهچ ۽ پکيڙ ڏيکارڻ گهرجي ۽ ان جي مختلف محاورن جي نشاندهي ڪرڻ لاءِ ان نقشي ۾ هر هڪ محاورو لاءِ الڳ الڳ رنگ ڀرڻ گهرجي ته جيئن لساني جاگرافيءَ جو مطالعو ڪندڙ آسانيءَ سان سمجهي سگهي ته ڪهڙو محاورو ڪهڙن علائقن ۾ ڳالهائيو وڃي ٿو. ان کان علاوه معياري محاورن جي مختلف لفظن جي لڙهي تيار ڪجي، جنهن ۾ ان جي ٻوليءَ جي مختلف محاورن جي آراڌاين ۽ فرقن کي ظاهر ڪرڻ گهرجي. لفظن جي لڙهي اهڙي نموني ترتيب ڏجي، جيئن هر هڪ لفظ جي سامهون مٿان ٻوليءَ جي محاورن جا نالا هجڻ گهرجن ۽ هيٺ نمبر وار هر هڪ لفظ کي محاورن جي هيٺان رکڻ گهرجي ته جيئن هر هڪ محاورو جي فرق کي آسانيءَ سان سمجهي سگهجي.

نتيجا:

لساني جاگرافيءَ جي مٿين بحث مان اسان کي معلوم ٿيو ته ڪنهن به ٻوليءَ جي لساني جاگرافي پيش ڪرڻ لاءِ هيٺيان طريقا اختيار ڪرڻ

⁵⁷⁵ چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڌايون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1985ع، ص 28.

⁵⁷⁶ ايضاً، ص 16/14.

⁵⁷⁷ چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڌايون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1985ع، ص 14-16.

گهرجن ته جيئن ان ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ جو آسانيءَ سان مڪمل مطالعو ڪري سگهجي:

1. ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۽ انهن جي مقرر حدن جي نشاندهي ۽ ٻين ٻولين جي اثرن تي بحث.
2. ٻوليءَ جي ڄاتل سڃاتل حدن اندر مختلف محاورن ۾ موجوده مختلف لفظن جي آڌاين ۽ اختلافن تي بحث.
3. ٻوليءَ جو مختلف محاورن جو صوتيات، صرف ۽ نحو جي روشنيءَ ۾ جائزو.
4. ٻوليءَ جو لساني نقشو.
5. محاورن جو نقشو.
6. ڪنهن مخصوص لفظ جي نقشي ذريعي وضاحت.
7. ڪنهن گرامر جي لفظ جي فرقن جي نقشي ذريعي وضاحت.
8. ڪنهن جانور جييت يا پکيءَ جو نالو مختلف صورتن ۾ هجڻ بابت نقشي ذريعي وضاحت.
9. ٻوليءَ جي پهچ ۽ پکيڙ اندر مختلف محاورن جي حدن جي مختلف رنگن ذريعي نشاندهي.
10. ٻوليءَ جي مختلف محاورن جي لفظن جي لڙهي جو چارٽ.
11. ٻوليءَ جي مختلف محاورن جي جملن جو چارٽ.
12. ڪنهن هڪ ٻوليءَ تي ٻي ٻوليءَ جا اثر.

ڪنهن به ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ جو مطالعو ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن مٿين طريقن موجب جائزو پيش ڪبو ته مطالعو ڪندڙ آسانيءَ سان ان کي سمجهي سگهندو.

هن وقت ته حال اهو آهي جو روزانو ڪيترائي انگريزيءَ جا ٽيڪنيڪل لفظ ٻين ٻولين ۾ شامل ٿي ويندا آهن. انهيءَ ڪري انگريزي ٻوليءَ لاءِ 'Dictatorship of English' جهڙا محاورا لکڻ پڙهڻ ۾ استعمال ٿين ٿا.

محاورا ۽ ننڍا محاورا:

ٻولي حقيقت ۾ هڪ بي انت سمنڊ جي مثل آهي، جيڪو هر وقت ڇوليون هڻندو نظر اچي ٿو. انهن ڇولين سبب هو پنهنجن ڪنارن جي ڪيترين شين کي پنهنجي لڳاتار جهٽڪن سان ڳاري ڳوري ڪنارن وٽ مختلف رنگ اختيار ڪرائي ٿو. سندس تيز طوفاني ڇوليون ڪٿي ڪٿي پنهنجن حدن (ڪنارن) کان ٻاهر نڪري وڌي ايراضيءَ کي پنهنجي اثر ۾ آڻي، انهن کي به پنهنجي حدن ۾ شامل ڪريو ڇڏين.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ان سلسلي ۾ لکي ٿو: ”ٻولي هڪ سمنڊ جي مثل آهي. سمنڊ جي ساحل تي بيهي نهارڻ سان ڏسبو ته پاڻي جي لهرن ۽ ڪنارن جي ڪائنات (ڪوڏن ۽ ڪرڪٽن، پٿرين، ٻوٽن جي ڏرن وغيره) جي وچ ۾ عمل درعمل جو عجيب نظارو نظر ايندو آهي. ڪناري جي ڪيترين ئي شين کي لهرن پنهنجي مسلسل پيٽ چيپٽ سان ڳاري پاڻيءَ ۾ ملائي ڇڏيو آهي. ڪٿي وري سڀيرن جا ڏير ۽ واريءَ جا ڍڳ، سمنڊ آڏو سينو سپر ڪيو بيٺا آهن، جنهن ڪري پاڻي پنهنجو پاڻ اڳتي اڇلڻ کان رڪجي ويو آهي، ڪناري جي ڪنهن ڀاڱي سان ته وري ايڏا جبل آهن جو پاڻيءَ جي اڇل جواثر مٿن تمام ٿورو آهي. ساڳيءَ طرح زنده ٻوليءَ جو درياھ به پنهنجي سرحدن وٽ موجون هڻي ٿو، پوءِ يا ته پنهنجي زرخيز پاڻيءَ سان پرواري ٻوليءَ جي ايراضيءَ

کي آباد ڪري پنهنجي پيچ هيٺ آڻي ٿو يا ته اٿل ڪري ان کي پنهنجو ڪچو ڪوچو بڻائي ٿو يا وري ان کي پائيندڙ ٿي پائي ٿو ۽ ان سرزمين جي اصلي صورت ٿي بدلائي ڇڏي ٿو.⁵⁷⁸

اهڙيءَ طرح ٻوليون پنهنجين سرحدن تي ملن ٿيون، جتي هڪٻئي تي ان ميلاپ سبب اثر انداز ٿين ٿيون ۽ ميٺ محبت سبب زنده ٻولي پنهنجي ذاتي اثر رسوخ ۽ زور بار سان ٻي ٻوليءَ جي سرحد توڙي ان جي اندرين ايراضين تي پنهنجو اثر وڌائي، ان تي پنهنجو رنگ چاڙهي ٿي. ان کان علاوه پنهنجي ڀر واري ٻوليءَ کي ريجھائي پرچائي هميشه لاءِ پنهنجو ڪري ڇڏي ٿي. اهڙيءَ طرح ٻنهي ٻولين جي حدن اندر ٻنهي ٻولين جا محاورا وجود ۾ اچي وڃن ٿا. اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته ڪنهن به سماجي گروهه ۾ هڪٻئي سان تعاون يا لهه وچڙ لاءِ انسان ذات جي وات مان نڪتل آوازن جي سرشتي کي ٻولي سڏجي ٿو. جيئن ته هر هڪ انسان ڪنهن نه ڪنهن سماجي گروهه جي هڪ فرد جي حيثيت رکي ٿو پر ساڳي وقت هو ڪڏهن ڪڏهن هڪ کان وڌيڪ گروهن ۾ شامل هوندو آهي، سندس سماجي ۽ معاشي معاملن جو مدار ڪنهن زبان تي هوندو آهي. چوڻهه زبان کان سواءِ ڪنهن به انساني معاشري کي سمجهڻ ناممڪن آهي. زبان ۽ سماجي گروهه هڪٻئي لاءِ لازمي حقيقتون آهن.

ڪي قومون ٻوليءَ جي لحاظ کان سڃاڻيون وڃن ٿيون ته ڪي قومون پنهنجن علائقن جي لحاظ کان سڃاڻيون وڃن ٿيون. اهوئي سبب آهي جو اڪثر قومون ٻولين توڙي علائقن جي لحاظ کان هڪٻئي کان عليحده حيثيت رکن ٿيون، پر ڪن ملڪن ۾ مختلف ٻوليون ڳالهائڻ واريون قومون پنهنجين ٻولين جي نسبت سان ننڍين قوميتن جي حيثيت رکن ٿيون.

هي حقيقت آهي ته ڪنهن به هڪ علائقي جا ساڳي ٻولي ڳالهائيندڙ ٻه ماڻهو هڪجهڙو ڪونه ڳالهائي سگهندا آهن. انهن جي ڳالهائڻ ۾ ٿورو گهڻو فرق محسوس ڪيو ويندو آهي. هن سلسلي ۾ جونز ڏي لکي ٿو: ”ڪٿي به ماڻهو هڪجهڙو ڳالهائي نه سگهندا آهن. چاهي اهي ساڳي خطي ۽ ماحول جا چونه هجن.“⁵⁷⁹ انهن ٻنهي ماڻهن جي جهيلار ۽ اُچار مان چڱيءَ طرح ٻوليءَ جي فرق جو پتو پوندو. نه صرف اهو بلڪ ڪوبه ماڻهو جدا جدا موقعن تي ساڳيو جملو هڪ ئي نموني سان نه ڳالهائي سگهندو.

محاورا:

ٻوليءَ جي انهن تفاوتن ۽ فرقن کي لسانيات ۾ وڏي اهميت حاصل آهي، چوڻهه جڏهن ان قسم جي فرقن ۽ ڦيرن تي غور ڪبو ته اسان کي معلوم ٿيندو ته اهي ننڍا ننڍا فرق فردن کان گروهن تائين ۽ گروهن کان قومن تائين پهچي هڪ مخصوص نالو اختيار ڪن ٿا، جنهن کي محاورو يا اڀاشا (Dialect) چيو وڃي ٿو.

جدا جدا محاورا وري ننڍن محاورن (Idialect) ۾ تقسيم ٿي وڃن ٿا، جن ۾ هڪ ئي گروهه جي ماحول ۾ رهندڙ باشندن جي ڳالهائڻ مان فرق محسوس ٿيندو آهي. مثلاً: لاڙ ۾ بلوچ قوم واري ماحول ۾ ڪم ايندڙ سنڌي محاورو سومرا قوم واري ماحول ۾ ڪم ايندڙ سنڌي محاورو کان لسانی نقطه نگاهه کان جدا گانه حيثيت رکي ٿو.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ ان جو ڪيچي محاورو“، مهراڻ جون موجون، پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي، 1964ع، ص 25-226.

⁵⁷⁹ Jones, D., “An Outline of English Phonetics” Cambridge W. Heffer & Sons Ltd, 1960, p-11.

⁵⁸⁰ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لسانی جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع، ص 6.

لسانيات جي آوازن سان جانچ ڪرڻ کان پوءِ ماهرن کي معلوم ٿيو آهي ته ڪي به ماڻهو بلڪل هڪجهڙو ڪونه ٿا ڳالهائي سگهن.⁵⁸¹ هي هڪ حقيقت آهي ته، ڪن به ٻن ماڻهن جي گفتار هڪ جهڙي نه هوندي آهي ۽ هر هڪ ماڻهوءَ جي اُچارن ۾ فرقن کي واضح طور محسوس ڪري ٿو سگهجي.⁵⁸²

سنڌ ۾ ٻوليءَ جي لهجي (Dialect) کي لکڻ وقت اڪثر محاورو چيو وڃي ٿو. جڏهن ته ڳالهائڻ جي جهيلار ۽ ٽون کي لهجو چيو وڃي ٿو. پر ڪي محقق (Dialect) کي لهجو لکن ٿا. لهجي تي نظر ٿي وجهجي ته پانچجي ٿو ته چپ جي چوٽي، چپ۔ آواز ڳالهائڻ جو انداز ٽون (Tone) ايڪسپنٽ ۽ جهيلار کان ويندي منهن مهاندي چهر (The face, Contenance visages) واريون معنائون به ”لهجه“ مان نڪرن ٿيون، پر وڏي ڳالهه ته ٻولي، ڊيالڪٽ اڊيم ۾ ايڪسپنٽ واريون معنائون به هن نظريي مان نڪرن ٿيون. بهترين دليل جيڪو ”لهجه“ کي ”ڊيالڪٽ“ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ لاءِ ڏيئي سگهجي ٿو سو اهو ته هانز ويهر (1972ع) واري ڊڪشنريءَ ۾ اهائي معنيٰ ڄاڻائي آهي ۽ ظاهر آهي ته هن زماني جي سڀني کان وڌيڪ مستند ۽ سڀني کان پوءِ (تازي) اهائي ڊڪشنري آهي.⁵⁸³

ڊيالڪٽ واريون آراڌايون آهي آهن، جيڪي لفظن جي ڪنهن فرق يا گرامر جي ڪنهن فرق يا ٻنهي جي گڏيل فرقن مان پڌريون ٿين ۽ ايڪسپنٽ واريون آراڌايون آهي آهن، جيڪي ڳالهائڻ جي اُچارن (تلفظ) مان پڌريون ٿين، ان ڪري هر جملو ڪنهن نه ڪنهن ڊيالڪٽ ۾ چيل يا لکيل آهي، پوءِ اهو ڪنهن معياري ڊيالڪٽ ۾ هجي يا غير معياري ۾، پر جڏهن وات پٽي، زبان کولي ڳالهائڻ يا لکيل شيءِ کي ڪنهن به انداز ۾ پڙهيو يا ورجائبو ته اهو ڪنهن نه ڪنهن ايڪسپنٽ ۾ چئبو. توڙي اهو ايڪسپنٽ ڪو معياري هجي يا غير معياري علائقائي هجي يا غير علائقائي.⁵⁸⁴

بحر حال مٿين بحث ۾ حوالن مان اسين هي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا: ”محاورو (Dialect) ڪنهن به ٻوليءَ جي انهن فرقن يا آراڌاين کي چيو وڃي ٿو جيڪي لفظن توڙي گرامر جي استعمال مان ظاهر ٿين. جڏهن ته ”لهجو“ (ايڪسپنٽ) ڪنهن به ٻوليءَ جي ڳالهائڻ، تلفظ جو طريقو، جهيلار (Tone) يا پرونسيئشن، بلڪ ڪاوڙيا پيار ۽ محبت جي انداز ۾ ڳالهائڻ جي انداز کي چيو وڃي ٿو. ان جي باوجود ٻهراڙيءَ جا اڻ پڙهيل ڳوناٿا محاورن کي لهجو به عام طور سڏين ٿا، جيڪو ڊيالڪٽ جي ٻئي نالي جي حيثيت رکي ٿو.

محاورن جي تقسيم جا سبب:

ڪنهن ٻوليءَ جي محاورن جي تقسيم جا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا، جن ۾ ڪي ٻاهرين اثرن وارا ته ڪي اندرين اثرن وارا شامل آهن.⁵⁸⁵ جن جي ڪري ٻولين ۾ مختلف قسمن جا محاورا قائم ٿين ٿا. تلفظ جو فرق طبعي حالتن سبب ٿئي ٿو ۽ مختلف سماجي گروهن جي تلفظ ۾ به تفاوت ٿئي ٿو. ٻاهرين اثرن سبب هڪ گهر جي ڀاتين جي تلفظ ۾ به فرق ڏٺو ويو آهي. لساني تبديلين جي لاءِ خاص طور سماجي حالتن کي محرڪ ڄاتو وڃي ٿو.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ Jones, D, “An Outline of English Phonetics”, W. Heffer & Sons Ltd. Cambridge, 1960, p-11.

⁵⁸² R. H. Robins, “General Linguistics”, Longmans London, 1964, p-50.

⁵⁸³ چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڌايون“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1985ع، ص 45.

⁵⁸⁴ ايضاً، ص 46-49.

⁵⁸⁵ R. H. Robins, “General Linguistic”, Longman London, 1964, p-299.

⁵⁸⁶ Bloomfield, “Language”, Allen & Unwin London, 1961, p-345.

ٻارن کي ماڻهن کان هڪ تلفظ ورثي ۾ ملي ٿو ۽ راند جي ساٿين کان هو ٻيو تلفظ اختيار ڪري ٿو.⁵⁸⁷ اهڙيءَ طرح سماجي رهڻي ڪهڻي ۽ طور طريقن ۾ ٿيندڙ ڦيرگهير به ٻوليءَ تي اثر انداز ٿئي ٿي.⁵⁸⁸ جنهن سان محاورا وجود ۾ اچن ٿا.

ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو: ”محاورن جي تقسيم ۾ سماجي حالتون اولين حيثيت رکن ٿيون. اهي ٻار جيڪي مهذب ۽ تعليم يافته گهرن ۾ پيدا ٿين ٿا ۽ سندن ميل جول ٻين مهذب تعليم يافته ڪنهن جي ٻارن سان ٿئي ٿو. اهڙن ٻارن جي زبان معياري مهذب ۽ اعليٰ طبقي واري زبان ڪوئي ويندي آهي. لسانيات جي ماهرن اهڙي لهجي (محوري) کي جو سرڪاري طور اسڪولن، نشر و اشاعت، سرڪاري اطلاعن ۽ ڪورتن، اسيمبلين توڙي مهذب ماڻهن ۾ استعمال ٿئي ٿو ان کي معياري لهجو (standard dialect) سڏيو آهي. ملڪ جي سرڪاري ٻولي ان محوري کي تسليم ڪيو ويندو آهي.⁵⁸⁹

انگلينڊ ۾ جيڪا زبان سرڪاري طور ملڪ جي زبان تسليم ڪيل آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ (standard English) چون ٿا. اها انگلينڊ جي ٻين خطن سان اُچار جي طريقي ۾ گهڻو اختلاف رکي ٿي. جيڪا انگريزي موجوده وقت سرڪاري طور ملڪي زبان آهي، ان کي ڏاکڻين علائقي جي انگريزي (Southern English) بادشاهي انگريزي Queens English به چوندا آهن. شاهي زبان جي هئڻ ڪري انگلينڊ جي ڏاکڻين محوري کي معياري زبان هئڻ جو فخر حاصل آهي.⁵⁹⁰ ان مان ثابت ٿيو ته سماجي حالتن ۾ سماجي گروهن جو هر هڪ ملڪ جي زبان تي وڏو اثر ٿئي ٿو.

محاورن جي تقسيم لاءِ ٻيو وڏو سبب جاگرافيائي حالتون آهن.⁵⁹¹ جيئن ته هر هڪ ملڪ پنهنجي ٻولي ۾ ڪنهن ملڪ سان ڍنگي هوندو آهي، جنهن سبب هر هڪ زبان ٻولي ٻي زبان سان ڍنگي هوندي آهي. انهيءَ سرحدن کان ٿيندڙ اڇ وچ جو سلسلو ٻولين ۾ فرق جو سبب بڻجي ٿو. جتان ٻنهي ملڪن جي ٻوليءَ ۾ محاورا قائم ٿين ٿا. اهڙيءَ طرح ڪنهن هڪ ئي ملڪ ۾ موجوده هڪ کان وڌيڪ ٻولين وارن علائقن ۾ به ٻيا محاورا وجود ۾ اچن ٿا.

محاورن جي تقسيم جو ٽيون وڏو سبب حاڪمن جي ٻوليءَ ۽ سياسي حالتون آهن.⁵⁹² مثلاً: ڪا قوم ڪنهن ٻي زبان وارن تي قبضو ڪري.⁵⁹³ جهڙيءَ طرح هندستان تي جڏهن انگريزن جو قبضو ٿيو ته ملڪي زبان تي انگريزي زبان جي اثرن سبب هندي ۽ سنڌي زبانون متاثر ٿيڻ شروع ٿيون ۽ حاڪمن جي ٻولي ۽ رعيت جي ٻوليءَ ۾ فرق محسوس ٿيڻ لڳو. اهو فرق خاص طور سرڪاري ماڻهن ۾ ۽ بهراڙيءَ جي رهواسين ۾ نمايان طور نظر اچڻ لڳو.

مختلف دؤرن ۾ مختلف علائقا هند ۽ سنڌ سان گڏيا يا ڪٿا رهيا آهن. مثلاً: موجوده سنڌ کان ٻاهريان علائقا جهڙوڪ: ڪڇ، گجرات، راجستان، بهاولپور، ملتان ۽ بلوچستان جا علائقا سنڌ سان گڏجڻ سبب سنڌي زبان ۾ ڪڇي، ٿري، ماڇڪي، چغڌالي، فراڪي، ڪيترائي، ڪوهستاني، لاسي ۽ جدگالي محاورا وجود ۾ آيا. جيتوڻيڪ اهي هن وقت سياسي ۽ انتظامي لحاظ کان جدا آهن، ان هوندي به لساني حدبنديءَ جون ليڪون (Isoglosses) سياسي حدون ڏيکاريندڙ ليڪن کان اڳتي نظر اچن ٿيون.

⁵⁸⁷ Hocket C.F, “A Course in Modern Linguistic”, Machillan & co: NewYork, 1960, p-321.

⁵⁸⁸ Hary Fletcher Scot “Language and its Growth”, Scotferimen co: Chicago, 1921, p-14.

⁵⁸⁹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”ادبي اوسر سنڌي زبان“، پبليڪيشن، حيدرآباد، 1967، ص 130.

⁵⁹⁰ Jones .D, “An English Phonatic Dictionary”, Deat London, 1966, Introduction.

⁵⁹¹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1979ع، ص 19.

⁵⁹² الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1979ع، ص 11.

⁵⁹³ پروفيسر، جتوئي علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 1983ع، ص 163.

محاورن جي تقسيم جو چوٽون وڏو سبب ويجهڙائيءَ وارن علائقن جي رهواسين جي اچ وڃ،⁵⁹⁴ باهمي شاديون، سماجي ميل جول ۽ رسم و رواج آهن، جن سببن ڪري ٻوليون هڪٻئي تي اثر انداز ٿيندي، نون محاورن جي وجود جو سبب بڻجن ٿيون. اهوئي سبب آهي ته ٻولين جي محاورن جي وضاحت ڪندي ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو ته: ”ٻارهيون ڪوهين ٻولي ٻي“.⁵⁹⁵

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکي ٿو: ٻارهن ڪوهه ته ٺهيو ڇهن ڪوهن تي به ٻوليءَ ۾ فرق آهي.⁵⁹⁶ لاڙ جي لغات ۾ هو لکي ٿو ته: هر هڪ ماڻهو جو پنهنجو عليحدہ ذاتي لهجو (dialect) آهي.⁵⁹⁷

جڏهن ته منهنجو به اهوئي مشاهدو آهي ته هر هڪ ماڻهو جو پنهنجو محاورو آهي، جنهن کي اسين مقامي يا ننڍا محاورا (Slangs) به چئي سگهون ٿا. هن حقيقت لاءِ هي مثال ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته منهنجي گهر جي 12 ڀاتين ۾ لفظ ”منهنجو“ ڇهن نمونن يعني: منهنجو منهنجو مانجو مونجو منجو منجو ۽ مينجو طور ڳالهايو ٿو وڃي، تنهن مان ثابت ٿيو ته ڪنهن به ٻوليءَ جا جيترا ڳالهائيندڙ موجود آهن، اوترا ئي ان جا محاورا ٿي سگهن ٿا.⁵⁹⁸ هن سلسلي ۾ هاڪيٽ چوي ٿو:

”فرانس، اٽلي، جرمن ۽ انگلينڊ جي هر ڳوٺ يا ٻن ٽن ڳوٺن جي گروهن کي پنهنجو مقامي محاورو آهي.“⁵⁹⁹

اهڙيءَ حالت ۾ محاورن جو صحيح طرح تعين ڪرڻ مشڪل بلڪ ناممڪن آهي، تنهنڪري محاورن جي صحيح طرح شناخت ۽ تقسيم جي تعين ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ جي واضح فرقن ۽ علائقن جي واضح حدبندين کي ڪسوتي بڻائي محاورا مقرر ڪرڻا پوندا، جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهيو ته هي محاورو هن علائقي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو.

مثلاً: سبيءَ جي آسپاس جي ”فراڪي محاورن جي ڪجهه لفظن مان حرف ”د“ حذف ڪيو وڃي ٿو ۽ ”پڙهندو“ يا ”لڪندو“ لفظن کي پڙهنو يا ”لڪنو“ طور استعمال ڪجي ٿو. هي سلسلو سبيءَ سان لاڳاپيل علائقن کانسواءِ ٻئي ڪنهن به علائقي ۾ ڪونه ٿو نظر اچي، ان ڪري ان علائقي کي هڪ محاورن لاءِ مخصوص ڪري ٿو سگهجي.

ننڍا محاورا:

ڪنهن مخصوص محاورن جي مقرر حدن اندر ڪنهن ننڍي سماجي گروهه ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ کي ننڍو محاورو (slang) چيو وڃي ٿو، چوٽه ان سماجي گروهه جي پنهنجي ٻوليءَ جو اثر وڌي محاورن جي ٻوليءَ تي پوڻ لازمي آهي. انهن ننڍن محاورن کي مقامي محاورا به چئبو آهي، چوٽه جدا جدا وڏا گروهه وري ننڍن گروهن ۾ تقسيم ٿي وڃن ٿا. ايتري قدر جو هڪ گروهه جي حدن ۾ رهندڙ باسندا هڪٻئي سان ساڳي يا ملندڙ جلندڙ محاورن ۾ ڳالهائيندا آهن ۽ پنهنجي ماحول يا راج کان ٻاهر ڪم ايندڙ محاورن کي پنهنجو نه سمجهندا آهن. مثلاً: سنڌي ٻوليءَ جي جغديالي محاورن جي حدن ۾

⁵⁹⁴ ايضاً ص 163.

⁵⁹⁵ آڏواڻي، پيرومل مهرچند، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع، ص 92.

⁵⁹⁶ پروفيسر، جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، ”سنڌيون“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1970ع، ص 54.

⁵⁹⁷ پروفيسر، جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي لغات“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1975ع، ص 15.

⁵⁹⁸ بروهي، داد محمد خادم، ”سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني اڀياس“، مونوگراف ايم. اي سنڌي سنڌ يونيورسٽي، 1984ع، ص 3.

⁵⁹⁹ Hockett. C.F.A “A Course in Modern Linguistic”, Mac Millan Co: NewYork, 1960, p.474-477.

باغ ٽيل علائقي جي بروهين جي سنڌي ٻولي، ڀاڳ علائقي جي سنڌي ٻوليءَ کان لساني نقطه نظر کان جداگانہ حيثيت رکي ٿي. چوتہ باغ ٽيل علائقي جي سنڌي زبان تي بروهي زبان جو زبردست اثر آهي، جڏهن تہ ڀاڳ جيڪو ساڳي ئي محاورو جو علائقو آهي، جي سنڌي زبان تي سرائيڪيءَ جو تمام گهڻو اثر آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب لکي ٿو: ”لهجا (محاورا) وري مقامي لحاظ کان ننڍن ننڍن گروهن ۽ محاورن (Colloquials) ۾ ورهائجي سگهجن ٿا. مثال طور نٽي يا ماچر جي رهاڪن کي پنهنجي پنهنجي محاورو ۾ ڳالهائيندو ٻڌي ڪوبه لاڙي ماڻهو سهي ڪري ويندو ته ”نٽي“ يا ”ماچري“ ٻولي ڳالهائي ٿو. اهڙيءَ طرح ٿر ۾ ڏيپلائين ۽ عمرڪوٽ وارن جي آواز جي جهيلار (Tone) مان صحيح ڪبو ته هي عمرڪوٽ جو رهاڪو آهي.⁶⁰⁰ نہ صرف ايترو بلڪ هر هڪ لهجو ۽ محاورو ڪرت، ڏنڌي ۽ پورهئي جي لحاظ کان بہ ننڍن ننڍن محاورن ۾ ورهايل آهي. ميربحرن، مهاڻن، پيلاڻن، مالدارن، هارين نارين ۽ ڌڻولين جا مقامي محاورا ۽ ڪاري واري خطي ۾ رهندڙ جهانگين، سانگين، اوڻين ۽ مهارن جا مقامي محاورا پنهنجي پنهنجي رنگ ڪري انوکي حيثيت رکن ٿا.⁶⁰¹

سبي خطي جي فراڪي محاورو جي حدن ۾ خجڪن توڙي تلي وارن رهاڪن جي محاورو ۾ فرق نظر اچي ٿو. حالانڪ اهي ٻئي ڳوٺ هڪٻئي کان ايترو گهڻو پري ڪونه آهن. هوڏانهن مڪران خطي جي جداگالي محاورو جي حدن ۾ ارامڙي ۽ گوادري ٻوليون بہ ننڍن محاورن جي حيثيت رکن ٿيون. اترادي محاورو جي حدن ۾ ضلعي جيڪب آباد جي تعلقي ڪنڌڪوٽ جي ڳوٺ غوثپور ۽ تعلقي ڳڙهي خير جي ڳوٺ دوداپور جي ٻولين ۾ ننڍن محاورن جون خصوصيتون ملن ٿيون. ننڍن ۽ وڏن محاورن ۾ جيتوڻيڪ ڪجهه فرق محسوس ٿيندو آهي، پر اهو ايترو نہ آهي، جو ان کي جدا محاورو جي حيثيت حاصل هجي. مقامي طور اهي پنهنجي اصلي محاورو جي ننڍي شاخ جي حيثيت ضرور رکن ٿا، چوتہ هن ۾ ڪيترائي لفظ ڪافي فرقن سان ڳالهايا وڃن ٿا، جنهن سبب انهن کي ننڍا محاورا چئجي ٿو.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب ننڍن محاورن بابت لاڙ جي لغات ۾ لکيو آهي تہ: ڪيترن ئي ملڪن ۾ هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، جتي هڪ زبان ڳالهائي وڃي ٿي، اتي سڀني ڳالهائيندڙن جو اُچار بہ هڪجهڙو نہ آهي. ان اُچار جي فرق سان مختلف محاورا يا لهجا (Dialect) مرتب ٿين ٿا. باريڪ بيٺيءَ سان ڏسبو ته هر هڪ ماڻهو جو پنهنجو ذاتي لهجو (Idiolect) آهي، جيڪو مقامي ٻولي يا لهجي کان گهڻو مختلف هوندو آهي.⁶⁰²

گهڻيون ٻوليون ڄاڻندڙ ماڻهن جو تلفظ بہ هڪ ٻولي ڄاڻڻ واري جي تلفظ کان ڪجهه مختلف ٿئي ٿو. ان ڪري هر هڪ ٻوليءَ جا مختلف محاورا مقامي محاورن ۾ ورهائجي وڃن ٿا، جن کي اسان وٽ عام طور مقامي محاورا چئجي ٿو. ننڍن محاورن جي تقسيم جا سبب:

حقيقت ۾ ننڍن محاورن جي تقسيم جا سبب بہ تقريباً ساڳيا وڏن محاورن وارا ئي آهن. البتہ انهن سببن ۾ ڪجهه ٻين ننڍن سببن جو اضافو چئي سگهجي ٿو. مثلاً: ماڻهن جي ڳالهائڻ جو ذاتي طريقو جهيلار (Tone) ۽ لهجا ننڍن محاورن جي تقسيم جا سبب آهن. ان کان علاوه ڪنهن ڳوٺ يا علائقي ۾ نون

⁶⁰⁰ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادبي اوسر“، سنڌي پبليڪيشن، حيدرآباد، 1967ع، ص 132.

⁶⁰¹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع، ص 9.

⁶⁰² پروفيسر، جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي لغات“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1975ع، ص 15.

لڏي آيل ٻي ٻولي ڳالهائڻ وارن جو اثر به ننڍن محاورن جي وجود ۾ اچڻ جو سبب ٿي سگهي ٿو. چوٽه جدا جدا گروهه وري ننڍن ننڍن گروهن ۾ تقسيم ٿي وڃن ٿا،⁶⁰³ جيڪي ڪنهن وڏي گروهه واري علائقي ۾ اچي آباد ٿين ٿا، جتي مٿن ان ٻوليءَ جو لازمي طرح اثر ٿئي ٿو. جيڪوانهن شهرن تائين محدود ٿئي ٿو ان قوم يا گروهه جي نالي واري ٻولي يا محاورو سدجي ٿو.

⁶⁰³ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1979ع، ص 6.

سنڌي ٻوليءَ جي قدامت، وسعت، علمي ۽ ادبي صلاحيتن ۽ ان جي ايراضيءَ کي ڏسندي، اسين چئي سگهون ٿا ته هي هڪ قديم ۽ وڏي اهميت واري ٻولي آهي. ٻوليءَ جي بڻ بنياد لاءِ قوم ۽ ان جي تهذيب ۽ تمدن جو اسان کي مختصر جائزو وٺڻو پوندو. سنڌ ۾ سڀ کان اڳ ڪهڙيون قومون آباد هيون، تنهن بابت سڀ کان وڌيڪَ وزندار رايو دراوڙ قومن جي آباديءَ وارو آهي، جيڪي بعد ۾ آيل آريا قومن جي ظلم و ستم کان تنگ ٿي وڏي تعداد ۾ اوڀر توڙي اولهه کان سنڌو ماڻهيءَ جون سڀ قومون سنڌ خالي ڪري، مختلف علائقن ڏانهن ڀڄي ويون. ڊاڪٽر غلام علي الانا جن ان سلسلي ۾ لکن ٿا:

”ڪنهن زماني ۾ هي نظريو عام هوندو هو ته، آرين جي اچڻ وقت سنڌو ماڻه جو قومن خوف وچان ڪي ڏکڻ طرف ڀڄي ويون ته ڪي اوڀر طرف هليون ويون. اهو نظريو هرگز قبول ڪري ڪونه ٿو سگهجي، چو ته آرين جي اچڻ وقت سڀني ماڻهن جو ملڪ ڇڏي وڃڻ ۽ ڪنهن جو به نه رهڻ ممڪن نه آهي. سنڌ تي حملا سدائين ٿيندا رهيا آهن، پرديسي ماڻهو سڀ جا سڀ ڪڏهن به ملڪ ڇڏي وڃڻ ۽ ڪنهن جو به نه رهڻ ممڪن نه آهي.“ محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت سنڌ جا ڪي لهاڻا ڪٽنب سنڌ ڇڏي اوڀر طرف وارين رياستن بيهڪانير، جيسلمير، جئپور ۽ جوڌپور وڃي ويٺا، پر سندن اڪثريت سنڌ ۾ ئي رهي، جن مان ڪي مسلمان ٿيا ۽ باقي پنهنجي هندو ڌرم تي قائم رهيا. اهڙيءَ طرح آرين جي اچڻ وقت به ڪي ڪٽنب ملڪ ڇڏي ويا هوندا، پر آباديءَ جي وڏي حصي آرين جي آڻ مڃي هوندي ۽ پنهنجي ئي وطن ۾ رهڻ پسند ڪيو هوندو. جيڪڏهن سڀ ماڻهو ملڪ ڇڏي ويا هجن ها ته پوءِ سنڌ ۾ بروهي قوم جو وجود ئي نه هجي ها. سنڌ ۾ بروهين، اوڏن ۽ ٻين قومن جو وجود ثابت ڪري ٿو ته سڀ جا سڀ ماڻهو ملڪ ڇڏي ڪونه ويا هئا.“⁶⁰⁴

ان حقيقت مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ جون دراوڙ قومون هن خطي جون سڀ کان آڳاٽيون سنڌي قومون آهن، جن جي ٻولين کي مجموعي طرح قديم سنڌي ٻوليءَ جو نالو ڏجي ته بيجا نه ٿيندو. چو ته انهن قومن جي ٻولين ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جو وڏو ذخيرو موجود آهي. بلڪ ائين چوڻ بيجا نه ٿيندو ته اهي ٻوليون قديم سنڌي ٻوليءَ جي شاخن جي حيثيت رکن ٿيون، جيڪي آهستي آهستي ان مان نڪري وجود ۾ اينديون رهيون آهن. سنڌ قديم زماني کان تهذيب ۽ تمدن جو گهوارو رهي آهي. جڏهن يورپ يا ڀارت ورش اڃا پيدا ئي ڪونه ٿيا هئا. مصر، ڪلريا ۽ يونان جو تمدن اڃا بالڪ اوستا ۾ هو. تنهن کان پوءِ سنڌ سوين انقلاب ڏٺا، جن مان ڪي سماوي ۽ ارضي ته ڪي تاريخي هئا.⁶⁰⁵

صدين کان ٻاهران آيل قومن جي ٻولين، رسمن، رواجن، رهڻي ڪهڻي، لباس، ادب، قديم روايات، مذهب، قومي ڪردار، باهمي تعلقات، حالتن جي تقاضائن، گذر معاش، قصا، ڪهاڻيون ۽ سماجي دستور جي ميلاپ اڳتي هلي هڪ واضح سنڌي ڪلچر ۽ ٻوليءَ جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي.⁶⁰⁶

سنڌ قديم سڀيتا معلوم ٿئي ٿي. هن قديم خطي تي جڏهن اسان نظر وجهون ٿا ته اها اسان کي دنيا جي سڀ کان آڳاٽي ۽ قديم سڀيتا معلوم ٿئي

⁶⁰⁴ الانا، غلام علي، ”سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1974ع، ص 42.

⁶⁰⁵ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 461.

⁶⁰⁶ سيد، جي. ايم، ”سنڌي ڪلچر“، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، ڇاپو ٻيو، 1974ع، ص 18.

ٿي. هن قديم خطي جون قديم قومون مختلف دؤرن ۾ دنيا جي مختلف ايراضين ڏانهن واپار توڙي گذر سفر سانگي لڏپلاڻ ذريعي وڃي آباد ٿيون. پنهنجي سڀيتا جو ڦهلاءَ ڪيو.

موهن جي دڙي واري قديم تهذيب، جيڪا 5000 ق. م جهوني هئي ۽ مصر، ڪريت ۽ ڪلريا جي تهذيب کان بيحد اُتم هئي، سا نؤوارد وحشي فاتح آريا قوم هٿان برباد ٿيڻ لڳي ۽ سندس ڪنڊرن تي نئين آريائي تهذيب جي نشوونما جو بنياد پيو. آڳاٽا سنڌي جيڪي تهذيب جا علمبردار هئا، جن کان دنيا جي متمدن قومن روشني ورتي هئي، جن جي دولت ڪري سوسا، اوفير، اُر بابل ۽ نينوا جا خزانا معمور هئا، سي آرين جي وحشي قوم جا غلام بڻجي ويا. سندن ترقي ۽ دولت کي ڏسي معتصب آريا ڌڪار ۽ نفرت سان کين ”دسيو“ سڏڻ لڳا. اها قوم جنهن جي معاشي نظام ۽ معاشي فلسفي ٻين قومن تي اثر وڌو، جنهن جي نظام تمدن ۽ معاشرت جي شڪل ۽ تصورن کي زماني جا انقلاب متاڻي نه سگهيا، جنهن قوم جي اخلاقي نظريي ۽ قانون کي ٻين قومن تسليم ڪيو، جنهن قوم جي متيلن آثارن کي ماهرن ڏسي تسليم ڪيو ته وطن مالوف آڳاٽي زماني ۾ تاريخ کان گهڻو اڳ تهذيب جو گهوارو هو.⁶⁰⁷

بئبلونيا جي رهاڪن ۽ يهودين وٽان مصر ملڪ جي ماڻهن کي سنڌ جي ملڪ جي سڌ پئي ته اهي به سنڌ ملڪ سان واپار ڪرڻ لڳا. ڊيوڊ مئڪفرن پنهنجي ڪتاب ’آئلسن آف ڪامرس‘ (Annels of Commerce) ۾ ڄاڻايو آهي ته مصر ملڪ جا جهاز پاتال بندر (سنڌ) تائين ويندا هئا.⁶⁰⁸

سنڌ جونالوايرانين وٽان يونانين به ٻڌو. بئبلونيا وارو پاسو سنڌوماثر جي قديم ”پٽي“ (وڻجارن) لوڪن ۽ ڪن دراوڙن وسايو هو ۽ اهي پوءِ پورب ڏي وڻج واپار ڪرڻ ويندا هئا، جنهن ڪري يونانين سنڌ جونالواڻن کان به ٻڌو هجي ته عجب ڪونهي. بهرحال اها پڪ آهي ته قديم ايرانين ۽ يونانين کي سنڌ جي اعليٰ سڀيتا ۽ شاهوڪاريءَ جي سڌ اول کان هئي ۽ اهوئي سبب آهي، جنهن ڪري ايرانين ۽ يونانين سنڌ تي ڪاهه ڪري اهو ڀرپور ڀاڳيو پرڳڻو ڪجهه وقت لاءِ پنهنجي قبضي ۾ ڪيو هو.⁶⁰⁹

اسان جا اهي سروچ واپاري جن مان ڪي اصل سنڌوماثر جا پٽي ته ڪي ڏکڻ هندستان جا دراوڙ هئا، سي پوءِ يورپ ڏي وڌي بنهه اتر ڏي اسڪئنڊينيوي تائين به ويا ۽ پنهنجي سڀيتا جو اڏانهن به ڦهلاءَ ڪيائون. بئله ديوتا جي پوڄا سامهاريو جي لنگ جي پوڄا جو هڪ نمونو آهي ۽ سنڌوماثر جا شوي آريه لوڪ ۽ ڏکڻ هندستان جا دراوڙ لوڪ لنگ جا پوڄاري هئا. اهي ئي اسان جي سنڌوماثر جا پٽي هئا، جن يونان ۾ پنهنجون بينڪون وڌيون ۽ يونانين کي پنهنجي سڀيتا جي رنگ ۾ رنگي ڇڏيائون.⁶¹⁰

انهن وڻجارن مان ڪي اسان جا سنڌي هئا، جيئن هن وقت سنڌ جا ڪي مغل پيڻ ملاح تعلقي جاتيءَ جي پريان ڪوري ڪاري مان لنگهي ڪڇ جي نار کان ملبار وڃن پيا. تيئن اڳي اها وات وٺي ويندا هئا. هڪ پاسي ملبار ڪناري تي ٻئي پاسي ايراني نار ڏي ونگيون ۽ جهاز هاڪاري شام جي ملڪن سان وڻج واپار ڪندا هئا.⁶¹¹

اولهندي ايشيا ڏي سنڌوماثر وارن آرين جون بينڪون هيون، تنهن لاءِ گهڻيون ثابتيون مليون آهن، پر ميسوپوٽيميا وارن تي ”سمير“ نالي ٻوڙ

⁶⁰⁷ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 42.

⁶⁰⁸ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 384.

⁶⁰⁹ آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 384.

⁶¹⁰ ايضاً، ص 388.

⁶¹¹ ايضاً، ص 389.

بابت ڏيھي توڙي يورپي عالمن ڪجهه به ڪونه ڄاڻايو هو. انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا توڙي ڪن تاريخن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو ته، ڪنهن قديم زماني ۾ ڪي لوڪ ميسوپوٽيميا ۾ اچي رهيا. سندن اصل نسل جو پتو ڪونهي، پر اهي ”شمير“ (shumer) سڏجڻ ۾ آيا ۽ انهن مان ”سميرين“ نالو ٺهيو. انسائيڪلوپيڊيا ”سميرين“ لفظ جي سري هيٺ ائين به ڄاڻايو آهي، ته عيسائين جي انجيل ۾ ”شمير“ بدران ”شنر“ (Shiner) نالو ڪم آيل آهي. ۽ هي ساڳيا ئي نالا آهن. انجيل ۾ ڪم آيل ”شنر“ لفظ بابت پوڪوڪ صاحب پنهنجي ”انڊيا ان گريس“ (India ingress p.p. 45-47) ۾ ڄاڻايو آهي ته اهو آهي ”سندور“ يعني سنڌوندي جا رهاڪو.⁶¹²

ميسوپوٽيميا جا رهاڪو ”شمير“ (Shumer) ۽ سميرين (Sumarian) سڏجڻ ۾ آيا. سونالوائين پيوپانگجي ته جيڪي آريا لوڪ اصل ۾ اتر قطب طرف سمير پربت (ميرو پربت) تي رهندا هئا ۽ پوءِ سنڌو ماٿر ڏي آيا، تن مان ڪي ”ڀٽي“ (وٽجارن) لوڪن سان گڏجي بئبلونيا ۽ ڪئلديا ڏي ويا ۽ ميسوپوٽيميا ۾ پنهنجون بينڪون وڌايون. اهي تازا سمير پربت کان آيل هئا، تنهنڪري خود ميسوپوٽيميا تي ”شمير“ (سمير) نالو پيو ۽ اتي جا رهاڪو ”سميرين“ سڏجڻ ۾ آيا ۽ شمير جو اُچار پوءِ سيميٽڪ قوم وارن ڦيرائي شنر ڪيو ٿو سڏجي. ٻنهي حالتن ۾ ائين ئي چئبو ته اهي اسان جي سنڌوماٿر جا رهاڪو هئا، جن ميسوپوٽيميا وارو پاسو وسايو ۽ سنڌو سڀيتا جو اوڏانهن ڦهلاءُ ڪيو.⁶¹³

گنگارام سمراٽ لکي ٿو:

جيستائين پارتي سنسڪرتيءَ جي سنسار ۾ ڦهلاءُ جو واسطو آهي، سنڌ جو درجوان ۾ مهان آهي. صدين جي انيڪ آڪرمٽن (حملن) سبب سنڌي جاتي (Community) جو روپ رنگ بدلجي ويو، پر ڪرتي جي اٿل پٿل سنڌونديءَ جو روپ بدلي وڌو، ليڪن جڏهن اڄ ويجهي دؤر ۾ به اسان ڏٺو آهي ته ان ئي سنڌ جي مٿين حصي کان ترڪستان ۽ روس تائين ۽ سنڌو جي هيٺين ڪناري کان ايران، عرب ۽ آفريڪا تائين پاڻ ڦهلايو آهي، تڏهن سنڌ لاءِ شرڙا جو سمنڊ اٿلي ٿو پوي.⁶¹⁴

هندو ڌرم جو بنياد جن اصولن تي ٻڌل آهي، سي به ڪنهن هڪ جڳي جا جاري ڪيل ۽ ڦهلايل ناهن. اهو ويدڪ ڌرم آهي ۽ ويدن جون رچنائون گهڻن رشين جون چيل آهن. جيئن جيئن ڪين الهام ٿيويا سرسوتيءَ تي ٻولايو تيئن تيئن ٿي ٻولايئون. آڳاٽين رشين مان ڪي اول سنڌونديءَ جي ڪنڍ تي ته ڪي سرسوتيءَ ۽ پنجاب جي ندين جي ڪنڍ تي رهندا هئا، تنهنڪري هندو ڌرم ۾ هندو سڀيتا جا اوائلي ماڳ سنڌ ۽ پنجاب آهن، جن مان به سنڌو نالو اهڙو پرڪ هو جو هندو ڌرم، هندو جاتي ۽ سڄو هندستان اڄ تائين ”سنڌو“ (هندو) نالي پٺيان سڏجن ٿا.⁶¹⁵

سڀيت سنڌو ديس يعني اسان جي پراچين سنڌڙي اهو ديس آهي، جتي آرين جي نسل جو درخت ڦٽي وڌو ٿيو ۽ پوءِ دنيا جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پکڙيو.⁶¹⁶ سنڌو جنهن کي ايراني پنهنجي لهجي ۾ هندو ڪوٺيو اهو نالو سڄي هندستان تي پئجي ويو، جيڪو اڄ تائين قائم آهي.⁶¹⁷

⁶¹² آڏواڻي پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 389.

⁶¹³ ايضاً، ص 379.

⁶¹⁴ گنگارام سمراٽ، ”سنڌو سٽو وير“، سمجهڻو بوگها، احمد آباد، (پارٽ)، 1979ع، ص 51.

⁶¹⁵ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 379.

⁶¹⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع، ص 35.

⁶¹⁷ ايضاً، ص 37-36.

قديم ايراني لوڪ سنڌوماٿر (پنجاب ۽ سنڌ) کان پري ڪونه ويا، تنهنڪري جيڪو ملڪ ڏٺائون ته آريا لوڪ والاري وينا هئا، تنهن کي هندستان يعني (هندو + آستان) سڏيائون. مطلب ته ”هندوستان“ لفظ جي اصل معنيٰ هئي (سنڌوندي وارو ملڪ). قديم ايرانيين وٽان قديم يونانين کي هندستان جي سڏ پئي. اسڪندراعظم سان جيڪي تاريخ نويس آيا تن به سنڌوماٿر ۾ رهندڙن کي سڏيو ”سنڌو (هندو)“ پر اچار ڦيرائي ڪيائون، انڊو، انڊوئي (Indoi) ندي کي سڏيائون ”انڊوس“ (Indus) ۽ سڄي ملڪ کي سڏيائون انڊيا (India). ائين هڪڙي سنسڪرت لفظ ”سنڌو“ جا اُچار لکن ٻوليءَ ۾ ڦري ”انڊس“ ۽ ”انڊيا“ ٿيا.⁶¹⁸

ٿورن لفظن ۾ چئبو ته سنڌ لفظ جي اصل معنيٰ هئي ”سنڌونديءَ جي ماٿري“ جنهن ۾ سڄو پنجاب اچي ٿي ويو. ”سنڌو“ (هندو) لفظ جي اصل معنيٰ هئي ”سنڌونديءَ جي ڪناري تي رهندڙ“ ۽ نه ”ڪارو“ يا ”چور“ جيئن ڪي غلط طرح سمجهن ٿا ۽ ”هندستان“ لفظ جي اصل معنيٰ هئي ”سنڌوندي وارو ملڪ“، خود سنسڪرت ساهت ۾ سنڌو يا سنڌو جي معنيٰ آهي ”سنڌوماٿر جو رهاڪو“. آڳاٽا آريا لوڪ پوءِ اتر هندستان کان وڌي ڏکڻ هندستان ڏي ويا ۽ اتي به وڃي بينڪون وڌائون ته اهو سڄو ملڪ ڪشمير جي مٿين ڀاڱي کان وٺي ڪپ ڪامورن تائين ”هندستان“ سڏجڻ ۾ آيو.⁶¹⁹ اڄ تائين پوري دنيا ۾ انڊيا (India) نالي پيو سڏجي.

محترم تاج صحرائي اين. جي مجمدار جي حوالي سان لکي ٿو:

”هن سرزمين تي به انساني سڀيتا جا آثار ۽ اهڃاڻ ملن ٿا. هتي به انسان جي بنيادي ۽ مٿي واري فڪر ۽ عمل جون اهڙيون ئي ساڪون ۽ شاهديون ملن ٿيون، جن جي مدد سان انسان ذات سموري متمدن دنيا ۾ پنهنجي منزل ۽ مقصد ڏانهن وڌي آهي. مگر مکيه تفاوت جو سنڌ ۽ ٻين ملڪن وچ ۾ آهي، سو هي آهي ته سنڌو جي تاريخ ۽ تهذيب ۾ تسلسل آهي. مصر، سمير، اڪاد، بابل، اسيريا ۽ ايران جون قديم تهذيبون گهڻو ڀاڱي مري ڪپي ويون ۽ انهن تهذيبن جا هن وقت فقط داستان ۽ يادگار بچيا آهن ۽ انهن جي تاريخن کي فقط علمي ۽ ادبي اهميت حاصل رهي آهي، مگر سنڌ جي تاريخ سڀائن ۽ ادارن جي وچ ۾ نه ٽٽڻ وارو ڳانڍاپو ۽ تعلق آهي، جنهن رستي ماضي، حال سان ڳنڍيو ۽ جڙيو اچي ٿو.“⁶²⁰

هو وڌيڪ لکي ٿو، سنڌ ۾ ڍڳي گاڏي اڄ به اهائي استعمال ۾ اچي ٿي، جيڪا هزارين سال اڳي سنڌوماٿريءَ ۾ رهڻ وارا استعمال ڪندا هئا. سنڌ جا ڳوٺاڻا ۽ ٻيا سکر ماڻهو ساڳي نموني وارا تن گلن وارا اجرڪ ۽ ترنگليون، جتيون اڄ به خوشيءَ سان پهريندا ۽ پائيندا آهن. اڄ به ڳوٺاڻا ساڳيءَ طرح چوٽرا، جهوپا ۽ جهوپڙيون ٺاهي، انهن ۾ رهن ٿا. مٽي، ڌاتو ۽ سڀيءَ جون چوڙيون، ڪافور، عاج، چاندي ۽ سون ۾ ضرور بدليون آهن، مگر مٿن چٽ ساڳيا آهن. گيت، ڀڄن، مولود ۽ مناجاتون، لاڏا ۽ لائون، سهرا ۽ گيچ، دهل ۽ شرنايون، تول ۽ تليون، نڙ ۽ ناد، نفيلون، بوڙيندو ۽ چنگ، چوڏيل ۽ ڦرڻيون، نوٽڻ ۽ ونجهوٽي، رلڪا ۽ رليون، پٽڪا ۽ سٿڻون، پوتيون ۽ چُنڀون، مڪڻ ۽ مانڊاڻيون، گنديون ۽ پليون، دلا ۽ چاڏيون وغيره سڀ ڪجهه ڪالهه وانگر اڄ به سماج ۾ مروج آهن، جيڪي آر سي محمد جي بيان کي سچو ثابت ڪن ٿيون ته سنڌ جي اڄ واري ثقافت ۽ تهذيب جو ماضيءَ جي تهذيب ۽ ثقافت سان ساڳيو رشتو ۽ تعلق آهي.⁶²¹

⁶¹⁸ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 47-46.

⁶¹⁹ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع، ص 47-46.

⁶²⁰ تاج صحرائي، ”سنڌو تهذيب جا خالق“ مقالو بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، فيبروري 1988ع، ص 151.

⁶²¹ تاج صحرائي، ”سنڌو تهذيب جا خالق“، مقالو بين الاقوامي، ”سنڌي ادبي ڪانفرنس، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي، فيبروري 1988ع، ص 151.

هاڻ جيڪڏهن اسان سنڌ جي قدامت جو جائزو اسلامي تاريخن جي روشنيءَ ۾ وٺنداسين ته هي سرزمين اسان کي دنيا جي قديم ترين معلوم ٿئي ٿي. چوڻي حضرت آدم عليه السلام جي پيدائش به سنڌ ۾ ئي ٿي هئي ۽ پوءِ ان جو اولاد دنيا جي مختلف خطن ڏانهن هجرت ڪندو رهيو. اهڙيءَ طرح هي دنيا وسيع کان وسيع ترين آباديءَ جي حلقي ۾ ايندي ويئي ۽ سنڌ کي دنيا جي انساني تهذيب جي مرڪز جو شرف حاصل ٿيو.

پيغمبرن جي سوانح حيات جي مشهور و معروف ڪتاب ”قصص الانبياء“ موجب حضرت آدم عليه السلام رب پاڪ جي حڪم سان جنت مان نڪرڻ بعد پنهنجي گهر واري بيبي حوا سان دنيا ۾ سڀ کان اڳ هن خطي جي سرانديپ علائقي ۾ اچي آباد ٿيو. جتي کيس جنت مان لوهه جا ڪجهه اوزار به ڏاند ۽ ڪجهه ڪڻڪ جا داڻا مهيا ڪيا ويا ۽ هو پئي گڏجي اتي آبادي ڪرڻ لڳا.

قديم سنڌ وارو ملڪ اتر ۾ سائبيريا، ڏکڻ ۾ بحر هند، اولهه ۾ دجله درياهه ۽ اوڀر ۾ نديءَ ۾ چين واري سمنڊ تائين ڦهليل هو. ائين چوڻ ۾ ڪوبه مبالغو نه آهي ته انهيءَ قديم زماني ۾ ذري گهٽ سمورو ايشيا کنڊ سنڌ جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو.⁶²²

سنڌ کي اهو شرف حاصل آهي ته حضرت آدم عليه السلام جي پٽ ”شيث“ جي نالي پٺيان ان جو نالو ”سنڌ“ ڪوٺجڻ ۾ آيو. حضرت نوح عليه السلام کان پوءِ جي نسل وارن ”سنڌ“ جي نالي کي مقدس تصور ڪري سندس نالو ڏاڍو احترام سان وٺڻ لڳا. حضرت نوح عليه السلام جي پٽن مان سامهه ۽ يافث سنڌ ۾ رهڻ پسند ڪيو.⁶²³

محترم ڪريم بخش خالد لکي ٿو: پيغمبرن جي نالن تي غور ڪريو. سندن نالن ۾ انهن جو پرتو ناهي، پر ڪن ٻين خوبين جو عڪس آهي. مثال طور آدم جي معنيٰ آهي سانورو، جيڪو سندس جسم جو رنگ ظاهر ڪري ٿو.⁶²⁴ حضرت آدم عليه السلام قديم سنڌ جي مٽيءَ مان جوڙيو ويو هو. جنهن جو رنگ به سانورو آهي ۽ اڄ به پوري دنيا ۾ هندستان کي سانولن يا ڪارن ماڻهن جي رهڻ جي جاءِ سڏيو وڃي ٿو. آدم به هتان جي ڪڻڪ رنگي مٽيءَ مان پيدا ڪيو ويو. جنهن ڪري سندس نالو به هتان جي مٽيءَ جهڙو سانولو يا ڪڻڪ رنگ رکيو ويو، جيڪو قديم سنڌ جي عظمت کي نروار ڪري ٿو. چوڻي نالا ڪلچر جو اهڃاڻ ڏين ٿا ۽ ڪلچر ٻوليءَ جو سڀ کان پراڻو بنياد آهي.⁶²⁵

مولانا غلام محمد گرامي هڪ ڀيري ”سنڌ صدين کان“ سيمينار ميرپورخاص ۾ تقرير ڪندي، مختلف حوالن سان ٻڌايو ته، ”مسلم روايت ۾ سنڌ جي فضيلت ۾ تمام گهڻيون روايتون موجود آهن، جن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته آدم عليه السلام جي پيدائش ”سنڌ“ ۾ ٿي. پهريون پيغمبر حضرت آدم عليه السلام سنڌ ۾ ٿيو، ان ڪري پهرين وحي سنڌ ۾ نازل ٿي. ان نسبت سان گویا پهريون پيرو توحيد الاهيءَ جو پيغام سنڌ ۾ ٿيو. عبادت الاهيءَ جو پهريون طريقو سنڌ ۾ ٿيو. جيڪو آدم عليه السلام سان وابسته آهي. سڀ کان اول نبوت جو نور سنڌ ۾ نازل ٿيو. ان نسبت سان نور محمديءَ جو پهريون ڪرڻو سنڌ ۾ آيو. سڀ کان اول جنت جو تصور سنڌ ۾ پيدا ٿيو. جنهن جي گهاتن باغن ۾ آدم ۽ حوا پئي رهيا.“⁶²⁶

⁶²² ٽالپر، محمد جمن، ڊاڪٽر، ”سنڌ جا اسلامي درسگاهه“، هجره ڪاميٽي، محڪم ثقافت سنڌ، ڪراچي، 1982ع، ص 18.

⁶²³ ابو حنيفه احمد بن داؤد الدينوري، ”اخبار الطوال“، اردو ترجمو: مرزا محمد منور، ايم. اي مرڪزي اردو بورڊ، گلبرگ لاهور، ٻار اول، 1966ع، ص 63.

⁶²⁴ ڪريم بخش خالد، ”محمد صلعم“، هجره پبليڪيشن، ڪراچي، 1987ع، ص 192.

⁶²⁵ بوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1978ع، ص 103.

⁶²⁶ مولانا، غلام محمد گرامي، تقرير: ”سنڌ جي عظمت جا اهڃاڻ“، ٽي ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، گرامي نمبر 1974/4ع، ص 33.

هو وڌيڪ چوي ٿو. ”ان قسم جي روايتن کي مولانا آزاد بلگرامي پنهنجي مشهور ڪتاب ”سبحه المرجان“ ۾ گڏ ڪيو آهي. جنهن ۾ هن جي سندن ۽ پراڻن تفسيرن جي حوالن سان بيان ڪيو ويو آهي، ته آدم عليه السلام جي پيدائش سنڌ ۾ ٿي ۽ وحيءَ نبوت جو پهريون مرڪز ”سنڌ“ آهي ۽ نبوت محمديءَ جي وڌندڙ سلسلي جو آغاز سنڌ ۾ ٿيو.

مسلم روايت جي انهن علمي کوجنائن مان اهو ثابت ٿيو ته تورات ۾ بيان ٿيل بهشت ۽ ان ۾ آدم جو مٽيءَ جي بوتلي مان ٺهڻ، حوا جو آدم جي پاسيريءَ مان پيدا ٿيڻ ۽ ان بهشت مان ٻنهي جو تڙجڻ وغيره سڀ زميني معاملا آهن. توريت ۾ جنهن کي آسماني جنت سڏيو ويو آهي، سو سنڌ جي گهاٽن باغن وارو مقام آهي. ان ڪري جنت کي گهاٽو باغ به سڏيو ويو آهي. هڪ هنڌ توريت ۾ سنڌ کي ”عدن جو باغ“ (باغ عدن) سڏيو ويو آهي.⁶²⁷

تفريز ڪندي گرامي مرحوم چيو ته: اوهان کي اهو ٻڌي حيرت ٿيندي ته خود حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم جي رسالت واري زبان سان ”سنڌ“ ۽ ”سنڌي ماڻهو“ جا لفظ ڳالهائيل لفظ آهن. مثلاً هڪ ڀيري کانئن پڇيو ويو ته، يا رسول الله صلي الله عليه وسلم! توهان موسيٰ عليه السلام کي ڏٺو؟ پاڻ فرمايائون ”هاڻو! موسيٰ اهڙو آهي جهڙو ”سنڌي ماڻهو“. ان طرح سان هڪ ٻي روايت ۾ اچي ٿو ته جڏهن نجران جا عيسائي حضور صلي الله عليه وسلم سان مباحثي ڪرڻ لاءِ آيا هئا ۽ اچي مسجد نبويءَ جي در تي گڏ ٿيا هئا. تڏهن پاڻ ڪريم ڪين ڏسي صحابه کان پڇا ڪئي ته هي ڪير آهن؟ ائين چوندي هي لفظ به چيائون ته، ڇڻ سنڌي ماڻهو پيا لڳن. مٿين روايت ۾ ”ڇڻ سنڌي ماڻهو پيا لڳن“ غور طلب جملو آهي.⁶²⁸

سنڌ جي عظمت بابت وڌيڪ حوالا ڏيندي هن وڌيڪ چيو هو ته: هڪ روايت ۾ آيل آهي ته، پاڻ نماز ادا ڪري سنڌ ڏانهن منهن مبارڪ ڪري ويهندا هئا. صحابه جي پڇڻ تي فرمايائون ته، مون کي ان طرف (سنڌ) کان جنت جي هير ٿي لڳي جا منهنجي دل کي سڌي ٿي ڪري ان واقعي متعلق علامه اقبال چيو آهي:

مير عرب ڪو آئي نندي هوا جهان سي،

ميرا وطن وُهي هِي ميرا وطن وُهي هِي.

ان ۾ ”ميرا وطن“ مان مراد سنڌ آهي ۽ فقط ”سنڌ“.⁶²⁹

مٿين حوالن مان چئي سگهجي ٿو ته هڪڙي خيال موجب حضرت آدم عليه السلام سنڌ خطي ۾ ڄائو ۽ ان کي آباد ڪيو ۽ هتي ئي سندس شروعاتي اولاد وڌيو. بعد ۾ مختلف خاندان جي صورت ۾ اولهه توڙي اوڀر بلڪ پوري دنيا ۾ پکڙجي پنهنجي ثقافت جو ڦهلاءَ ڪيو ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي ارتقاء ٿي ۽ سنڌ کي دنيا جي انساني تهذيب جي مرڪز جي حيثيت حاصل ٿي.

مختلف هنڌن تي محققن سنڌي ٻوليءَ بابت مختلف رايا ڏنا آهن ۽ هر هڪ هن کي پنهنجي نظريي جي عينڪ سان پرکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پهرين نظريي موجب ڊاڪٽر ترمپ جو خيال آهي ته، ”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان پالي، شوريسيني، اڀرنش ۽ وراچڊ اڀرنش جي معرفت يارهين صديءَ ڌاري هاڻوڪي صورت ورتي آهي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌي ٻولي سنسڪرت جي شاخ آهي.“⁶³⁰

⁶²⁷ ايضاً، ص 33-34.

⁶²⁸ مولانا غلام محمد گرامي، تقرير: ”سنڌ جي عظمت جا اهڃاڻ“، ت ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، گرامي نمبر 1974/4، ع، ص 34.

⁶²⁹ ايضاً، ص 34.

⁶³⁰ Trump, E, “The grammar of singhi language”, F. A Broklans lepiz, 1979, Introduction p-1.

ديوان پيرومل آڏواڻي، مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڪجهه ٻيا محقق ان نظريي جا حامي هئا ۽ سندن دليل هو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ سنسڪرت لفظن جو اڪث پندار آهي، پر جيڪڏهن اونهائيءَ سان غور ڪجي ته هروڀرو لفظن جو پندار يا هڪجهڙائي سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت جي شاخ هجڻ لاءِ ڪو مستند ثبوت ڪونه ٿو ٿئي سگهي، ڇو ته لفظن جو پندار هر وڏي ۽ قديم ٻوليءَ ۾ موجود هئڻ لازمي امر آهي، ٿي سگهي ٿو ته اهو لفظن جو پندار جيڪو عام طور سنسڪرت پنهنجي وجود ۾ اچڻ بعد ان کان قبول ڪيو هجي. هن سلسلي ۾ مرحوم لطف الله بدوي لکي ٿو: ”موهن جي دڙي جي تهذيب بقول پيرومل آڏواڻي دراوڙن ۽ سنٿالن جي تهذيب هئي، جن کي هندو مؤرخين اڻ آريا ڪري سڏيو آهي. آرين جي اچڻ کان پوءِ اڻ آريا تهذيب جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، مگر هي حقيقت ۽ حيرت جو مقام آهي ته جا تهذيب ان وقت جي دنيا جي طاقتور ۽ متمدن سلطنتن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي فخر سان گردن بلند ڪندي رهي هجي، ان کي اڻ آريا سڏڻ ڪيتري قدر نه باطل دعويٰ آهي. ائين ته نه آهي ته خانہ بدوش آرين کي اصل تهذيب سڳاريندڙ موهن جي دڙي جي تهذيب هئي ڇا ائين ممڪن آهي ڇا ممڪن ٿي نه ٿو سگهي ته آرين جي سنسڪرت، هٿيا ۽ موهن جي دڙي جي زبانن جو ميلاپ هجي.“⁶³¹

ٻئي نظريي موجب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي نئين تحقيق موجب لکي ٿو: ”سنڌي ٻولي بنيادي طور سڌوسنئون سنسڪرت مان نڪتل نه آهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌوماڻھو جي قديم ٻولي آهي.“⁶³²

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي تحقيق موجب سنڌي ٻوليءَ کي آريائي ٻولي تسليم ڪونه ٿو ڪري، بلڪ آثار قديمه مان مليل مواد ۽ معلومات جي بنياد تي چوي ٿو ته، سنڌ جي قديم ٻولي غالباً ڪا ”سامي“ زبانن جي ست مان هئي، جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو. انهن آريائي ٻولين مان هن قديم زماني ۾ سنڌ جي ٻوليءَ تي گهڻي ۾ گهڻو اثر ايراني ۽ داردي ٻولين جو پيو ۽ ان بعد پالي پراڪرت جي ذريعي سنسڪرت جو.⁶³³

ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي راءِ جي آخر ۾ هن شڪ شڪي جو به واضح لفظن ۾ اظهار ڪيو ته، ”سنڌي ٻوليءَ جون ڪي خصوصيتون اهڙيون آهن، جيڪي ان سنسڪرت واري ست کان ٻنھ باهر ۽ عليحده ڪري ٿيون ڇڏين.“ ان راءِ جي ڪافي ورهين بعد ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجو مٿيون نئون نظريو قائم ڪري اڳيان سڀ رايارڊ ڪري سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي نروار ڪيو. غالباً ان جو وڏو سبب ڊاڪٽر ٽرمپ وارو مٿيون شڪ شڪي ٿي ٿو، جنهن جي بنياد تي هي نظريو قائم ڪيو ويو. هن راءِ مان واضح ٿئي ٿو ته، سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ نه پر ڀيڻ آهي.⁶³⁴

بلڪ اهو به چئي سگهجي ٿو ته، هي ٻولي سنسڪرت کان گهڻي آڳاٽي آهي. ان نظريي سان مناسبت رکندڙ رايو ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب به رکي ٿو. هو لکي ٿو: سنڌي ٻولي هند آريائي (Indo Aryan) ٻولين جي اتر هند (North Indian) واري شاخ جي ساڳي بنياد مان اسرڻ ڪري نپالي، ڪشميري، ڪري، هندي، مراٺي ۽ لهندا جي ماڻ ٿئي.

انهيءَ لحاظ سان سندس نسبت سنسڪرت مان به آهي. موجوده تحقيق جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته، سنڌي ٻولي پنهنجي سر هڪ خودمختيار سنڌي پراڪرت ٻولي هئي، جا سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي هئي. وراڇڊ ۽ پٽنشاڇي ان جون ڀينر ٻوليون آهن. اهو به ثابت ٿيو آهي ته، برصغير جي ڪا به ٻولي سنسڪرت مان ڦٽي نڪتل نه آهي، پر سنسڪرت پاڻ اڏيڇي پراڪرت جي تڪش شلا واري خطي جي مقامي لهجي جو سڌريل ۽ سنواريل

⁶³¹ لطف الله بدوي، ”تذڪره لفظي“، جلد اول، آر. ايڇ احمد اينڊ برادرز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1963ع، ص 5.

⁶³² بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1980ع، مهاڳ ص ج.

⁶³³ ايضاً، ص ج.

⁶³⁴ سراج ميمڻ، ”سنڌي ٻوليءَ بابت هڪ ليڪچر“، ماهوار ميگزين، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، سيپٽمبر 1983ع، ص 11-12.

روپ آهي، جنهن کي پهرين پاشا سڏيو ويو آهي ۽ پوءِ ان کي سنسڪرت (سنوارييل ۽ سڌارييل) نالو ڏنو ويو. انهيءَ لحاظ سان چئبو ته سنڌي ۽ سنسڪرت جو بڻ بنياد هڪ ئي آهي، پر ساڳي وقت اهو به چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي سنسڪرت کان آڳاٽي ٻولي آهي.⁶³⁵

تئين نظريي موجب محترم سراج ميمڻ لکي ٿو ”سنڌي سنسڪرت جي ڄاڻي نه پر سنسڪرت سنڌي جي ڄاڻي آهي. مشرق توڙي مغرب جي تهذيب ۽ ٻولين جو اصل بنياد سنڌو ماثر آهي، جتان سنڌ ملڪ جا ماڻهو اولهه طرف يعني بابل ۽ ميسوپوٽيميا وارن خطن ڏانهن پنهنجي تهذيب ۽ زبان کڻي ويا ۽ اتي پنهنجي تهذيب يا زبان کي ڦهلايائون.“⁶³⁶

سراج ميمڻ صاحب جي خيال موجب ”بابل ۽ سمير جي تهذيبن تي سنڌي تهذيب يعني موهن جي دڙي واري تهذيب جا اثرات اچن ٿا، جيڪا واپارين ۽ تاجرن معرفت اوڏانهن ڦهلي، سنڌي جيڪڏهن سنسڪرت لفظن جي مرحدن منت آهي ته سنسڪرت تي به سنڌيءَ جو ان کان به وڏو قرض آهي، سنسڪرت ته هڪ طرح سان سنڌي جي ڄاڻي آهي. سنڌي طرح نه سهي ان سڌي طرح سهي.“⁶³⁷

مٿين رايين کان علاوه گريٽرسن لکي ٿو ته: ”سنڌ ۾ اسلام جي آمد کان اڳ (سن 712ع) سنڌي ٻولي نه صرف ڳالهائي ويندي هئي، بلڪ لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ به مروج هئي.“

آرين جي زماني ۾ قديم سنڌي ٻوليءَ سان ٽڪر جڻ بعد سنسڪرت فقط پنڊتن تائين محدود رهجي ويئي، جنهنڪري قديم سنڌي ٻولي نئين آريائي ٻولين تي اثر انداز ٿي ۽ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ سنسڪرت سان گڏجي ويا.“⁶³⁸

مولانا دين محمد وفائي لکي ٿو: ”سنڌي ٻولي پنهنجي جهونائي ۽ چڱائي ڪري پنهنجي مٿي هڪ اهڙي امت ٻولي آهي، جنهن جي پاسي ۾ هندستان (۽ پاڪستان) جي ڪابه ٻولي بيهي نه ٿي سگهي.“⁶³⁹

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجي هڪ وضاحتي مراسلي ۾ لکيو آهي: ”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتل نه آهي، پر سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌو ماثر جي قديم ٻولي آهي. لهندا (سرائيڪي) ۽ اتر سنڌ ۽ سنڌ ماثر جون ڪوهستاني ٻوليون ان جون پيڻيون آهن. اهي بودايش جي لحاظ کان هند آريائي ٻوليون آهن، پر ٻين هند آريائي ٻولين کان نرالين آهن. ڇاڪاڻ ته انهن جي بناوٽ ۾ هند آريائي ۽ داردي ٻولين جي اثرن کي دخل آهي، خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي ساخت ۾ ”سامي صفت“ زبانن توڙي قديم ترڪي سڻين ۽ ايراني ٻولين جي اثرن کي به غالباً دخل آهي. نسبتاً پوئين دؤر ۾ خاص طور پالي پراڪرت جي شمالي هند واري محوري ذريعي سنڌي توڙي ٻين سنڌ ماثر وارين ٻولين ۾ سنسڪرت مان نڪتل لفظن جو وڏو ذخيره داخل ٿيو. موجوده سنڌي ٻوليءَ جو خاڪو غالباً قبل اسلام واري قريبي دؤر (5 کان 7 صدي عيسويءَ) ۾ بڻيو. جڏهن ٻڌ ڌرم جي مهين پٺت جي ڌرمي ميلاپ توڙي راءِ گهراڻي ۽ برهمڻ گهراڻي جي سياسي مرڪزيت سنڌي ٻوليءَ جي اسرڻ لاءِ مکيه ڪارڻ هئا. سنڌي ٻوليءَ جي لساني تشڪيل ۽ ترقي اسلامي عربي دؤر (8-

⁶³⁵ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صورتخطي“، سنڌي زبان پبليڪيشن، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1969ع، ص 15-16.

⁶³⁶ سراج ميمڻ، ”سنڌي ٻولي“، عظيم پبليڪيشن، حيدرآباد، 1964ع، ص پيش لفظ.

⁶³⁷ سراج ميمڻ، ”سنڌي ٻولي“، عظيم پبليڪيشن، حيدرآباد، 1964ع، ص پيش لفظ.

⁶³⁸ Grierson, J.R. As. 1904 P-435, wacharangel, J. Altinalschi “Grammatically” vol.I, P. XVIII.

⁶³⁹ وفائي، دين محمد، ”سنڌ ۽ سنڌي زبان“، ٽه ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڏهه سال نمبر، حصو ٻيو 55-65، ص 46.

هن سلسلي ۾ بشير احمد ظامي لکي ٿو: ”سرائيڪي زبان پنهنجي ليکي هڪ خودمختيار زبان آهي، جابر صغير جي سڀ کان پراڻي زبان آهي ۽ آرين جي اچڻ کان اڳ ڳالهائي ويندي هئي، جنهن مان سنڌي زبان، پنجابي، پشتو ۽ کشميري زبانون ڦٽي نڪتيون آهن.“⁶⁴¹

جيتوڻيڪ هي رايو بشير احمد ظامي صاحب جي پنهنجي مادري ٻوليءَ سان محبت جو ثبوت مهيا ڪري ٿو. پر ان مان هي حقيقت به ظاهر ٿئي ٿي ته سنڌي زبان برصغير جي سڀ کان پراڻي ۽ قديمي زبان آهي، چوٽه سرائيڪي زبان اصل ۾ سنڌي ۽ پنجابي زبان جي ميلاپ مان نڪرڻ⁶⁴² ۽ سنڌي زبان جي هڪڙي محوري مان بدلجي هاڻ هڪ مڪمل زبان جي صورت اختيار ڪري چڪي آهي. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته ظامي صاحب جو اصل اشارو سنڌي زبان ڏانهن آهي، جيڪا برصغير جي سڀ کان قديم ۽ آڳاٽي زبان آهي.

محترم آفاق صديقي لکي ٿو: ”بنيادي طور سنڌي زبان پنهنجي ساخت پرڏاخت، لب و لهجي، صوتي رنگ و آهنگ جي اعتبار سان هڪ قديم زبان آهي، جنهن جي قدامت جو رشتو هزارين سال پراڻي تهذيب ۽ ثقافت سان ملي ٿو.“⁶⁴³

ڊاڪٽر غلام علي الانا پڻي هنڌ لکي ٿو: ”سنڌي ٻولي هڪ نهايت قديم ۽ تاريخي زبان آهي. برصغير پاڪ و هند جي تمام جهونين ٻولين ۾ هن جو شمار ٿئي ٿو. سنڌي زبان هڪ علمي ۽ سرمايه دار زبان آهي، جنهن کي پنهنجي لغت، پنهنجو علم و ادب ۽ پنهنجو ثقافتي خزانو آهي. منجهس اصطلاحن، پهاڪن، چوڻين ۽ محاورن جو وڏو ذخيره آهي. هن ٻوليءَ کي پنهنجو هڪ معياري رسم الخط آهي.“⁶⁴⁴

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت مختصر رايو ڏيڻ کان اڳ جڏهن اسان هن ٻوليءَ جو هن خطي جي ٻين قديم ٻولين سان پيٽ ۾ مختصر جائزو وٺنداسين ته اسان کي معلوم ٿيندو ته، سنڌي ٻوليءَ جا سوين بلڪ هزارين لفظ انهن ٻولين ۾ مروج ٿيل آهن. انهن جي نحوي بناوت سنڌي ٻوليءَ جهڙي آهي. ڪجهه لفظ اهڙا به آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ مان ڪجهه بدليل صورت ۾ سنسڪرت ۾ شامل ٿي ويا آهن. مثلاً: ”ڏند“ مان ”دنت“، ”رات“ مان ”راتر“ ۽ ”وات“ مان ”واٽر“ وغيره.⁶⁴⁵

ان کان علاوه ڪي حرف اسان وٽ مرڪب هجڻ باوجود مفرد طور استعمال ٿين ٿا، سي به سنسڪرت ۾ مرڪب طور استعمال ڪيل آهن. مثلاً: ”ڊ“ ۽ ”ت“ به ”ر“ گاڏڙ مرڪب حرف سنسڪرت ۾ ”ڊر“ ۽ ”تر“ جي صورت ۾ شامل آهن، جيڪي ”چنڊ“ مان ”چندر“، ”پت“ مان ”پتر“، ”مات“ مان ”ماتر“ يا ”مت“ مان ”متر“ ۽ ”چتي“ مان ”چتري“ طور استعمال ڪيل آهن. جڏهن ته ”ڍ“ ۽ ”ڻ“ جا ”ر“ گاڏڙ مرڪب حرف سنسڪرت قبول ڪونه ڪري سگهي.

سنڌي ٻوليءَ جا ”مه“، ”له“، ”ٺه“، ”ڏه“، ”نه“ ۽ ”ڙه“⁶⁴⁶ جا ظاهري طور مرڪب پر حقيقت ۾ منفرد و سرڳ حرف توڙي ”ج“، ”ڄ“، ”ڳ“، ”گ“، ”ڀ“،

⁶⁴⁰ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”وضاحتي مراحلو“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959/3-2، ص 152.

⁶⁴¹ بشير احمد ظامي، ”عمدهائي قديم ۾ سرائيڪي زبان ڪا ارتقا“، مرڪز سرائيڪي زبان تي ادب، ملتان، 1970، ص 18.

⁶⁴² لاشاري، رشيد احمد، ”سرائيڪي زبان“، ماهوار پيغام نومبر 1971، ص 72.

⁶⁴³ آفاق صديقي، ”گوهر لطيف“، سنڌ اطلاعات کاتو ڪراچي، آڪٽوبر، 1986، ص 71.

⁶⁴⁴ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو موجوده مقام ان جو مستقبل ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ تجويزون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1984/4، ص 44.

⁶⁴⁵ مرليڏر جيتلي، ”سنڌي ٻوليءَ جون مکيه خصوصيتون“، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1988/4، ص 75.

⁶⁴⁶ پروفيسر، جتوئي علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983، ص 194.

”ڏ“⁶⁴⁷ کان علاوه ”ڻ“ جا حرف به سنسڪرت ۾ مروج ڪونه ٿي سگهيا. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي سنسڪرت يا ٻين ٻولين مان نڪتل نه آهي. جيڪڏهن هي ٻولي سنسڪرت يا ان قسم جي حرفن واري ڪنهن ٻي ٻوليءَ مان نڪتل هجي ها ته پوءِ اهي مرڪب ۽ مفرد حرف انهن ٻولين ۾ به ضرور موجود هجن ها. اهڙي سبب آهي جو سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت يا ٻين دراوڙي ٻولين جي ماءُ ته چئي سگهجي ٿو پر ڏيءُ هرگز نه يا وري نه ماءُ چئي سگهجي ٿو ۽ نه ئي وري ڏيءُ جيتوڻيڪ انگريزي فارسي، عربي ۽ ٻين ڀر وارين ٻولين جو ڪجهه اثر هن زبان تي موجود آهي، جيڪو بعد ۾ مختلف دؤرن دوران ٿيندو رهيو پر ان جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته هي ٻولي ڪا انهن ٻولين جي ڄاڻي آهي. لسانيات جي اصولن موجب تمدني، تهذيبي، جاگرافيائي، حڪمراني توڙي پاڻ ۾ گڏجڻ سبب سڀئي ٻوليون هڪٻئي تي اثر انداز ٿين ٿيون ۽ ٿينديون رهنديون آهن ۽ هي سلسلو هميشه جاري رهڻ جهڙو آهي، جنهن سبب نيون ٻوليون ۽ نوان محاورا وجود ۾ اچن ٿا. اها خوبي ٻولين جي وسعت ۽ شاهوڪار هجڻ جو ثبوت ليکبي آهي. ان ڪري برصغير بلڪه ايران، افغانستان، ترڪي، يونان، عربستان ۽ انگلستان جي تقريباً سڀني ٻولين ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي لفظ موجود آهن. انهن جي دؤر حڪومت ۾ انهن جي عالمن ۽ ليکڪن سنڌ جو حال احوال پنهنجن ڪتابن ۾ لکيو جن ۾ سنڌي شين، شهرن ۽ ماڻهن جا نالا شامل آهن، جيڪي اڳتي هلي خود انهن جي ٻولين ۾ مروج ٿي انهن جا ٿي ويا.

هوڏانهن واپار جي لحاظ سان اسلام جي آمد کان اڳ سنڌ جا هندو واپاري ۽ تاجر ايران، عربستان، بلخ ۽ بخارا تائين ويندا هئا. انهيءَ اچ وڃ ۽ واپاري ڏي وٺ جو اثر جيئن ملڪ جي اقتصادي حالت تي ٿيو هوندو تيئن هن خطي جي ثقافت ۽ ٻوليءَ تي به ٿيو هوندو. ڪيترن ئي لفظن جي ڏي وٺ تي هوندي ۽ ڪيترائي سنڌي لفظ ايراني ۽ عربي لغت ۾ داخل ٿي ويا.⁶⁴⁸

سنسڪرت يا ٻين دراوڙي ٻولين جو جڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ سان تقابلي جائزو وٺنداسين ته اسان کي سوين بلڪه هزارين لفظ اهڙا ملندا، جيڪي سنڌيءَ کان انهن ۾ وڃي شامل ٿيل معلوم ٿين ٿا.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ ۾ سنڌي ۽ دراوڙي ٻوليءَ جي هڪجهڙن لفظن جون لڙهيون ڏنيون آهن، جن مان هي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جا ڪهڙا ۽ ڪيتري انداز ۾ لفظ انهن ٻولين ۾ شامل ٿي چڪا آهن.

لڙهي پهرين:

سنڌي	دراوڙي	سنڌي	دراوڙي
پرائڻ	پيڙ	نيرڙ	نيڙ
سلڻ	شول	وائي	واي (وات)
ڪراڙو	ڪيڙو	سوڙهو	شرڪ
ڪوڙو	ڪارو	پڙ (جنڊ جو)	پيڙ- پڻ
کوٽڻ	ڪوٽ	اوڏڻ	اوڏ
منجي	مانري	ڪرنڊي	ڪلرنڊي
تڙي	تاڙي	اوڙاهه	آڙ

⁶⁴⁷ ايضاً، ص 194.

⁶⁴⁸ ڊاڪٽر، غلام علي الانا، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، 1977ع، ص 148.

تڙڻ	ٽيڙايو	ڪٽ	ڪٽ ⁶⁴⁹
لڙهي بي:			
سنڌي	بروهڪي	سنڌي	بروهڪي
منجهند	منجن	ڪڪڙا	ڪڪڙا
ڪوپري (مٿي جي)	ڪوپري	رنبي	رنبي
پني (جنگهه جي)	پني	جُھڙ	جُر (ڪوهيڙو)
ڪڙي	ڪڙي	لڪ	لڪ
نوٽ	نوٽ	ارمان	ارمان
ٿوم	ٿوم	تنوار	توار
ڪاري (ڪاريندڙ)	ڪاري	ڪبڙ	ڪبر
ڳوٺري	ڳوٺري	پولڙو	بولو
ڍڳي	ڍڳي	گنگو	گنگ
اوجھري	اوجرنڪ ⁶⁵⁰		

سنڌي ٻوليءَ جي پيٽ جڏهن اسان اولهه طرف وارين ٻولين سان ڪنداسين ته، اسان کي عربي، ترڪي، يوناني، فارسي ۽ انگريزي ٻوليون به سنڌي زبان کان متاثر نظر اچن ٿيون. مثلاً: عربيءَ ۾ ”جت“ مان ”زط“، جت سنڌ جي قديم قوم آهي، جيڪا هارون رشيد جي زماني جي وقت جنگي کاتي ۾ ملازم هئي.⁶⁵¹ اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جو لفظ ”ڪڇ“ به چيڪ زبان ۾ استعمال ٿيندو آهي.

اٺين صدي عيسويءَ ۾ بغداد جي خليفن سنڌ مان ڪيترائي پنڊت ۽ ودوان پاڻ وٽ گهرائي کين تعليمي ۽ طبعي عهدن تي مقرر ڪيو. سنڌ جي پنڊتن ۽ ودائن بغداد ۾ رهي حساب ۽ طبعي ڪتابن جا عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا. حڪومت طرفان انهن ڏينهن ۾ هڪ زبردست علمي کاتو قائم ٿيل هو. جنهن ۾ قسمن قسمن علمن جا ترجما ٻين ٻولين مان عربيءَ ۾ ڪيا ويندا هئا. انهيءَ وقت ڪيترائي سنڌي ۽ هندي اصطلاح، دوائن ۽ خوشبوئن جا نالا عربيءَ ۾ داخل ٿي ويا، جيڪي اڃا تائين ان ۾ موجود آهن.⁶⁵² جهازن مٿان جيڪي ”پلنگ“ پيل هوندا آهن، تن کي سنڌ ۽ هند جا رهاڪو پلنگ چوندا آهن ته عرب ساڳي لفظ کي ”پلنج“ چون ٿا. ساڳيءَ طرح عربيءَ ۾ ”چندن“ کي ”صندل“، ”ڪپور“ کي ”ڪافور“، ”ڪرن ڦل“ کي ”ڪرنفل“ (لونگ) ”پت“ (جيڪو چانورن وغيره مان رڌبو آهي)، ”بھٽ“، ”انڊ“ کي ”امبج“ چوندا رهيا.⁶⁵³

ڊاڪٽر غلام علي الانا ته ڪجهه حوالن سان عربي زبان ۾ سنڌي زبان جي لفظن جي پوري لڙهي ڏني آهي، جيڪا هيٺ ڏجي ٿي:

شرعه	سڙهه
------	------

⁶⁴⁹ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1980ع، ص 10.

⁶⁵⁰ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1980ع، ص 11.

⁶⁵¹ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ”آفتاب ادب“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1974ع، ص 43-44.

⁶⁵² حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ”آفتاب ادب“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1974ع، ص 43-44.

⁶⁵³ ايضاً، ص 43-44.

سندان	سندان
زط	جَٽ
طبقي	دبڪي
ڪڻڪ	ڪڪ (طب جو لفظ)
عاکره	آڪرو (واپارڪو لفظ)
قبالہ	ڪاپارو (واپارڪو لفظ)
بوق	پوک
قَز	گَج
فوط (لونگي وارو رومال)	پت / پوتو / پوتي
شيت	چيت (ڪپڙي جو قسم)
صندل	چندن
بنيانپ	واڻيا
ڪافور	ڪپور
دوينج	دنگي
هندول	هندول، هندورو
بزاز	بجاج ”بازار“ چونہ بجاج جي معني آهي واپاري
آمبج	آنب
نيلج	نيل، نير
بلنج	پلنگ (جهاز جي مٿان پيل هوندو آهي) ⁶⁵⁴

محترم شرف الدين اصلاحي سنڌي حرف ”ب“ جي انگريزي، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ شامل ٿيڻ بابت لکي ٿو:

هي ”ب“ سنڌي لفظن جي شروع ۾ اچي ٿي، وچ ۾ اچي ٿي ۽ آخر ۾ به اچي ٿي. هندي الفبا ته هونئن به سنڌي ٻوليءَ جا اصلي ڇڏيل لفظ آهن.

عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ به تبديليءَ کان پوءِ هي ”ب“ داخل ٿي آهي.

”اباب“ ۽ ”اُپس“ سنڌي لغت مطابق اصل ۾ عربيءَ ۾ ”حبس“ ۽ ”حاب“ آهن. ”دڊپو“ ۽ ”بانگ“ فارسيءَ ۾ ”دڊب“ ۽ ”بانگ“ آهن. ”بالاس“

انگريزيءَ ۾ ”بيلنس (Balance) آهي.“⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1987ع، ص 369.

⁶⁵⁵ شرف الدين اصلاحي، ”اردو سنڌي ڪي لساني روابط“، نيشنل بڪ فائونڊيشن، لاهور، ڇاپو ٻيو، 1976ع، ص 132.

مولانا ابوالجلال ندوي لکي ٿو:

”واڌيءَ سنڌ جي باري ۾ جيئن جيئن تحقيقات جو دائرو وسيع ٿيندو وڃي ٿو، تيئن ئي نوان انڪشاف ٿي رهيا آهن. دنيا جي هن قديم ترين سرزمين ۾ نه صرف شاندار تهذيب جا بيش ٻيا خزانو دفن آهن، بلڪ هي به ثابت ٿيو آهي ته سرزمين عرب ۽ سرزمين سنڌ جو هڪٻئي سان تهذيبي ۽ ثقافتي رشتو رهيو آهي ۽ عربي زبان به سنڌي زبان جي ئي ترقي يافته شڪل آهي.“⁶⁵⁶

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي لکي ٿو:

”يورپ جي گهڻو/ خانہ بدوش قوم چيسين جي زبان به قريل سنڌي آهي. يورپ جي ڪيترن ملڪن جهڙوڪ جرمني وغيره ۾ انهن کي اڄ به سنڌي سڏيو وڃي ٿو.“⁶⁵⁷

سنڌيءَ کان سنسڪرت معرفت ٻين يورپي ٻولين ۾ ڪيترن ئي لفظن جي شامل ٿيڻ بابت ڪاڪوپيرومل آڏواڻي لکي ٿو:

”عيسوي پندرهنين صدي ۽ سورهنين صدي عيسويءَ ۾ پورچوگيزن ڊچن، فرينچن ۽ انگريزن هڪٻئي پٺيان واپار سانگي هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون ته، منجهانن ڪن سنسڪرت تي ڌيان ڏنو. هنن ڏٺو ته سنسڪرت ۾ گهڻي ئي اهڙا لفظ آهن، جي ساڳيا ڪيترن ئي يورپي ٻولين ۽ پارسيءَ ۾ آهن.“

مثلاً: سنسڪرت ماتر (ماتا، ماءُ) ۽ ”پواتر“ (پاءُ) جا اُچار پارسيءَ ۾ مادر ۽ برادر ۽ انگريزيءَ ۾ مدر (Mother) ۽ ”برادر“ (Brother) آهن. اهڙا ٻيا ڪيئي ساڳيا لفظ ڏسي حيران ٿيا، پر سمجهي نٿي سگهيا ته اهي لفظ يورپ، ايران ۽ هندستان ۾ ڪيئن عام ٿيا.⁶⁵⁸

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي لکي ٿو:

”ايران جي هاڻوڪي فارسيءَ ۾ به حصا ڏکڻي ۾ ڏکيا ۽ ڇنڊ ۾ ڇنڊ عربي لفظن جا موجود آهن. ايرانيين محسوس ڪيو ته سندن زبانن ۾ نون اصطلاحن ۽ جديد ايجادن جي لاءِ پاڻ وٽ لفظن جو پورو ذخيرو موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري هنن بنا هٻڪ عربي زبان جي مدد لاءِ دل کولي ورتي ۽ ايتري ورتي، جنهن جي حد ۽ حساب مشڪل آهي. نتيجو هي نڪتو آهي، جو ايراني زبان (فارسيءَ) جي ماهرن اندازو لڳايو آهي ته اڄڪلهه جي ايراني فارسي به حصا، عربي آهي ۽ هڪ حصو فارسي.⁶⁵⁹

فارسي زبان جي عربي زبان کان متاثر هجڻ مان ثابت ٿئي ٿو ته اها سنڌي زبان کان اڃا وڌيڪ متاثر هوندي، چوڻ به عربيءَ جي مقابلي ۾ هو سنڌيءَ کي وڌيڪ ويجهي آهي.

حڪيم فتح محمد انگريزي، فرينچ ۽ جرمنيءَ جهڙي عالمگير زبانن مٿان ڌارين ٻولين جي اثرن جي وضاحت ڪندي لکي ٿو ته، انهن تنهي زبانن کي ڳولي ڳولي ۽ ڇاڇي جوڇي ڏسبو ته انهن ۾ وڏو حصو ڌارين ٻولين جو ئي آهي. تنهي زبانن جي ماهرن اندازو لڳايو آهي ته وڏو حصو لئٽن (Latin) ۽ يوناني (Greek) زبانن مان ئي آيل آهي. باقي فرينچ، انگريزي ۽ جرمنيءَ جو آهي. تنهن کان سواءِ منجهن عربي، عبراني، ترڪي ۽ فارسيءَ جو به گهڻو دخل

⁶⁵⁶ مولانا ابوالجلال ندوي، مقالو: ”قديم سنڌي مهرون“، ماهوار سائنس ڊائجسٽ ڪراچي، مارچ 1985ع، ص 104.

⁶⁵⁷ پروفيسر، جتوئي علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 187.

⁶⁵⁸ آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 1980ع، ص 1-2.

⁶⁵⁹ حڪيم، فتح محمد سيوهاڻي، ”آفتاب ادب“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1974ع، ص 33-34.

ٿوڏسجي، جن مان ڪي سامي (Semitic) زبانون سڏيون وڃن ٿيون ۽ يورپي زبانن لاءِ بلڪل ڌاريون آهن.⁶⁶⁰

حڪيم صاحب انگريزي زبان ۾ دوائن بابت عربيءَ ۾ شامل ٿيندڙ ”قولنج“ (پيت جو سور) مان ”ڪالڪ“ (colic) ”ڪباب“ مان ڪيوبب (cubib) ”آفيم“ مان ”اوپيم“ (Opium) ”صندل“ مان ”سينتل“ (santal)، ”ڪچو“ مان ”ڪچا“ (kutchu)، ”پڪو“ مان ”پڪا“ (pucca)، ۽ ”اڪ“ مان ”لڪ“ (Lac) شامل آهن.⁶⁶¹

پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب ڪجهه اهڙن لفظن جي لڙهي ڏني آهي، جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، سنڌي ٻوليءَ جا ڪهڙا لفظ ڪهڙين تبديلين سان يورپ جي ڪهڙين ڪهڙين ٻولين ۾ شامل ٿي چڪا آهن. لڙهي هيٺ پيش ڪجي ٿي:

انگريزي	جرمن	فرينچ	اطالوي	اسپيني	سنڌي
فوت	فوس	پيپي	پئيدي	پي	پير
ٽو	ٽراءِ	دو	دئي	دوس	په
ٿري	ڊراءِ	تروا	تري	تري	تي
مي	مِش	مُوا	مي	مي	مونڪي

مٿين لفظن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته انهن لفظن ۾ انگريزي، جرمن، فرينچ ۽ اسپيني زبانون رشتيدار آهن. خود سنڌي به سندن مائٽياڻي پئي معلوم ٿئي. چئبو ته اها مٽي مائٽي آڳاٽي آهي. جرمن، ڊچ، انگريزي، سنڊش وغيره ٻوليون پاڻ ۾ ويجهيون عزيز آهن. انهن کي جرمني زبانون سڏيو وڃي ٿو. فرينچ، اطالوي، اسپيني ٻوليون پاڻ ۾ ويجهيون عزيز آهن. انهن کي روماني زبانون سڏيو وڃي ٿو. جرمني ۽ روماني زبانن جو وري مٿي رشتو ملي ٿو. تنهنڪري ٻنهي کي گڏي يورپين زبانون سڏجي ٿو. ايراني ۽ هندي زبانون پاڻ ۾ ويجهو عزيز آهن، تنهنڪري ان کي گڏي انڊو ايراني زباني سڏجي ٿو. اهي وري انڊو يورپي ٻولين سان ٿورو مٿيرو مائٽ لڳن ٿيون، تنهنڪري انهن سڀني زبانن کي انڊو يورپين زبانون سڏجي ٿو.⁶⁶²

نج آڳاٽن سنڌي لفظن جو ذخيرو هزارن ۾ آهي، جن جو سنسڪرت سان واسطو ڪونهي. انهن لفظن جو وجود ثابت ڪري ٿو ته سنسڪرت کان به ڪا آڳاٽي ٻولي هئي، جنهن جا هيترا سارا لفظ اڄ به اسان وٽ موجود آهن.⁶⁶³

فارسي زبان ۾ ڪجهه سنڌي پهاڪن جي هٽڻ جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب لکي ٿو:

”ڪي پهاڪا سنڌي صورت ۾ آهن ۽ ظاهريءَ ۾ فارسيءَ مان ترجمو ٿيل معلوم ٿين ٿا، پر ان لاءِ ڪو تاريخي ثبوت نه آهي، ته اهي فارسيءَ مان ترجمو ٿيا يا سنڌيءَ مان. سنڌي پهاڪا نسبتاً پراڻا آهن ۽ فارسي سنڌيءَ کان ورتا آهن.“⁶⁶⁴

انگريزي زبان سنڌ جي هڪ قديم بروهه زبان جنهن ۾ دراوڙي زبان جا لفظ شامل آهن.⁶⁶⁵ کان به متاثر نظر اچي ٿي. زبان جي امر کان مصدر

⁶⁶⁰ ايضاً، ص 34.

⁶⁶¹ ايضاً، ص 37-41.

⁶⁶² پروفيسر، جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 182.

⁶⁶³ ايضاً، ص 182.

⁶⁶⁴ پروفيسر، جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسي شاعريءَ جا اثر“، سنڌالاجي، ڄام شورو، مئي 1980ع، ص 48.

⁶⁶⁵ Deny Bray, “The brahui Language”, Calcutta, 1909, p.1-14.

بطحٽ واري ترڪيب حقيقت ۾ انهيءَ بروهي زبان کان ورتي آهي. مثلاً ”ڪن“ (ڪاءُ) مان ”ڪنگ“ (ڪاٺڻ) امر مان اسم مصدر جوڙيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح انگريزيءَ ۾ به ”انگ“ جوڙي اسم مصدر ڪيو وڃي ٿو. مثلاً (ايت) ”Eat“ ڪاءُ مان ”Eating“ ڪاٺڻ. هي ترڪيب ٻنهي زبانن ۾ ساڳي آهي. قدامت جي لحاظ کان بروهي زبان انگريزي زبان کان گهڻو اڳ واري قديم سنڌ جي هڪ زبان آهي، ان ڪري چئي سگهيو ته انگريزي زبان ۾ ”انگ“ سان امر کان مصدر جوڙڻ واري اها ترڪيب بروهي زبان کان ورتل آهي. انگريزي زبان ۾ ڪيترائي بروهي زبان جا لفظ شامل نظر اچن ٿا. مثلاً: ”استار“ (تارو) ”Star“ ”نن“ ”Non“ (رات)، ”Night“ (ڏينهن) ”Day“ ”پن“ (نالو) ”Pin“ هي اهي لفظ آهن، جيڪي قديم زماني کان بروهي زبان ۾ رائج آهن، جڏهن ته انگريزيءَ جو ان وقت نالو ۽ نشان به ڪونه هو.⁶⁶⁶

اهڙيءَ طرح بروهي زبان مان ”جُپ“ انگريزي ”جمپ“، ”مچ“ کي ابتي معنيٰ ۾ ”much“ ۽ سوڙ (ڪٽو) کي ”Soar“ ڪري ورتو ويو آهي. جڏهن ته سنڌيءَ ۾ اڳي ”مان“ ”ago“ ”منجهه“ مان (Among) ۽ ”ڪپٽ“ مان ڪپرڊ (Cupboard) ڪئبينيت ڪري ورتو ويو آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ”آفتاب ادب“ ۾ عربي، فارسي، ترڪي ۽ انگريزي زبانن جا سوين لفظ سنڌيءَ ۾ داخل ٿيل ڏيکاريا آهن، پر مٿين حوالن ۽ قدامت جي لحاظ کان ڏٺو وڃي ته اهي لفظ اصل ۾ سنڌي ٻوليءَ جا آهن، جيڪي بعد ۾ انهن زبانن ۾ شامل ٿي ويا، چوڻ ته سنڌي زبان جي موجوده صورتخطي توڙي علمي ۽ ادبي ارتقا مٿين زبانن جي صورتخطي علمي ۽ ادبي ارتقا جي پيٽ ۾ تمام گهڻي پوءِ ٿي آهي، ان ڪري انهن لفظن کي مٿين زبانن جو سمجهيو پيو وڃي.

ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ عظمت بابت لکي ٿو: برصغير پاڪ و هند جو نالو به ”سنڌ“ تان پيو. ”سنڌ يا ”سنڌو“ اصل ۾ ”سن + ديو“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، چندر مان چنڊ، ديوتا ”سن“ اصل ۾ سميري ٻوليءَ جو لفظ آهي جا سنڌ جي آڳاٽي ٻولي هئي ۽ ان جا ڪيئي لفظ اڄ به سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن. سنڌو درياھ جو نالو مهراڻ (مهه-روان). ”سنڌو“ (سن + ديو) جو فارسي ٻوليءَ ۾ ترجمو آهي، جنهن جو مطلب آهي، وهندڙ چنڊ. اهڙي سبب آهي جو چين، يونان ۽ روم جي لکتن ۾ سنڌ کي ”سنتو“ (سن + ديو)، ”سنڊوس“ (سنڊ + وس) ۽ ”سنتوس“ (سن + ٿوس) جي نالن سان ياد ڪيو ويو آهي. انهي تشبيهه جي تصديق چانڊوڪي رات جي درياھ جي ديدار مان ٿئي ٿي. آريا قوم جو چندرونسي قبيلو سنڌ ۾ ئي پيدا ٿيو هو جن کي بعد ۾ پنجالن (پنجاب مان آيلن) شڪست ڏيئي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. فارسي ٻوليءَ ۾ ”س“ کي سولائيءَ سان ”هه“ ۾ بدلايو ويندو آهي، ان ڪري ايراني ماڻهو ”سنڌ کي جو سندن قبضي ۾ هو ”هند“ سڏيندا هئا. اهو ساڳيو قائدو ايراني پنهنجي ديوتا ”آهورا“ سان لاڳو رکيو جو اصل ۾ آسوري قوم جو خدا ”آشورا“ يا ”آشور“ هو. يوناني جڏهن برصغير سان تعلق ۾ آيا، تڏهن هنن ايراني جي رکيل نالي ”هند“ کي ڦيرائي ”انڊ“ ڪيو پوءِ آهستي آهستي يورپي قومن وٽ ”انڊي“ ۽ ”انڊيا“ مشهور ٿيو.⁶⁶⁷ ”سنڌ“ لفظ جي ٻئي معنيٰ آهي ”سائو ملڪ“.

ڊاڪٽر پٺاڻ صاحب وڌيڪ لکي ٿو: ”ڏسڻ ۾ ايندو ته انڊونيشيا جو ملڪ جنهن ۾ جاوا، سوماترا، بالي، سيليبس، بورنيو وغيره اچي وڃن ٿا، تنهن جو نالو پڻ سنڌ ۽ سنڌو جي نالي پٺيان رکيل آهي. اصل ۾ اهو ”انڊس-نوسيا“ (Indusnesia) آهي، جنهن جو مطلب آهي، سنڌو جو ڀاڙ وارو ملڪ. ان ڪري قديم دؤر ۾ سنڌو مهذب درياھ کي اوڀر ۾ مهذب دنيا جي حد سمجهيو ويندو هو. آريانا (افغانستان) جي ٻوليءَ ۾ ”سنڌ“ نالو هڪ عظيم وهڪري لاءِ استعمال ڪيل آهي، جنهن ۾ ڪڪ، پن، وڻ ٿڻ، گهر جايون وغيره سڀ وهي وڃن ۽ اهو محاورو سنڌ سان گهڻي قدر مليو اچي، جنهن ۾ ڪيئي نسل ۽ قومون، قبيلو ۽ ڪٽنب

⁶⁶⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”تاريخ قلات“، بلوچ اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1983ع، ص 194.

⁶⁶⁷ پٺاڻ، ممتاز ڊاڪٽر، ”سنڌ جي عظمت“، ماهوار نئين زندگي، ڪراچي، فيبروري، 1971ع، ص 9-10.

وهي مليا ميت ٿي ويا ۽ انهن جو ڪوبه نشان نه رهيو آهي. عظيم سنڌ انهن کي مٽائي هڪ نئين نسل ۽ قوم کي جنم ڏنو جيڪا فقط سنڌي آهي ۽ سنڌ ان جي پاڪ ۽ پوتر ماءُ آهي.⁶⁶⁸

مولائي شيدائي لکي ٿو: ”ايراني ”س“ کي ”ه“ مان پنهنجي لهجو ڦيرائي ”هند“ ڪيو هي لفظ پوءِ رومن صرف ۽ نحو جي چرخي تي چڙهي ”انڊ“ ٿيو. جو پوءِ قلابازيون ڪائيندو بدلجي انڊيا ٿيو ۽ اڃا تائين مغربي زبانن ۾ مروج آهي.“⁶⁶⁹

سرجان مارشل طرفان تصويرون ذريعي تحقيق ٿيل ٻن جلدن جو حوالو ڏيندي مولانا ابوالجلال ندوي ٻئي هنڌ لکي ٿو: تصويرون ذريعي هن سنڌي ماڻهن جو مذهب لکيو آهي. ان تي بحث ڪري سگهجي ٿو پر ڳالهه نهايت واضح ۽ مؤثر دليلن سان ثابت ڪئي اٿس ته تحرير جي زبان ڪهڙي به هجي، سنسڪرت يا ڪا ٻي آريائي زبان ڪونه ٿي سگهي ٿي. چوڻو ته هي تمدن هندستان ۾ آرين جي زماني کان مدتون اڳ جي شيءِ آهي. باوجود سخت محنت جي هو هن نتيجي تي پهتو آهي ته تحرير جي زبان معلوم ڪونه ٿي سگهي، پر گمان غالب آهي ته دراوڙي زبانن مان ڪا هڪ هجي ته ڪو عجب نه آهي.⁶⁷⁰

محترم علي احمد بروهي لکي ٿو: چين ولايت جي آڳاٽي اتهاس ۾ هندوستان جو نالو ”شن-ڏو“ (Shindho) ڄاڻايل آهي، جنهن کان مراد آهي ”سنڌو جو ديش“. ياد رهي ته هندوستان کي ”انڊيا“ جو نالو اسان جي سنڌو يعني ”انڊس“ ڏنو جيئن ته يوناني ”س“ جي اکر توڙي اُچار کان محروم هئڻ ڪري ”س“ بجاءِ الف يعني ”ا“ استعمال ڪندا هئا. اهڙي اُچار دنيا ۾ ڇڏي به انڊو، انڊس، انڊيا، انڊيانا يا سنڌو، سنڌوا، سنڌومان، سڀيتا سنڌو يا هندو، هندوا ۽ هند جو لفظ اُچار ٿيو وڃي ته پڪ ڄاڻو ته اهڙي اکر توڙي اُچار جو سرچشمو يا بنياد ”سنڌو“ آهي.⁶⁷¹

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ٻئي هنڌ دنيا جي ٻولين جي هڪ ٻئي برادريءَ بابت هيئن لکي ٿو:

ٻولين جي ماهرن ۽ فلاحي (Philology) جي عالمن ڪن لفظن جي هڪجهڙائيءَ سبب دنيا جي زبانن جا ٽي قسم مقرر ڪيا آهن. اهي ٽي ٽي قسم دنيا جون بنيادي زبانون آهن، ٻيون هزارين زبانون انهن مان ئي ڦٽيون آهن. 1. آريائي يا آرين (Aryan)، 2. توراني يا ترينن (Turanian)، 3. سامي يا سيميٽڪا (Semitica).

پهرين قسم جي زبانن مان هي آهن سنسڪرت، فارسي، انگريزي، فرينچ ۽ لٽن وغيره.

ٻئي قسم مان چيني، تاتاري ۽ ترڪي وغيره.

ٽئين قسم مان عربي، عبراني، ڪلداني ۽ سرياني وغيره.

دنيا ۾ جيئن سڀ انسان انسانيت جي ڪري هڪٻئي جي برادريءَ ۾ آهن، فقط جدا جدا ملڪن ۾ رهڻ ڪري ئي جدا جدا نمونو ۽ ڌار ڌار رهن سگهت رکن ٿا. تيئن سڀني انسانن جون ٻوليون به قريب هڪ ئي ڪل مان آهن. جيتوڻيڪ جدا جدا ملڪن ۾ وڃي هنن جدا جدا روپ ورتو آهي.⁶⁷² حڪيم صاحب جو ڏنل پهرئين قسم جي ٻولين لاءِ آرين (Aryan)، ٻولين جو حوالو، جنهن ۾ سنسڪرت جو ذڪر ڪيو ويو آهي. تنهن مان هي

⁶⁶⁸ ايضاً، ص 10.

⁶⁶⁹ مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1985ع، ص 4.

⁶⁷⁰ مولانا ابوالجلال ندوي، ”قديم سنڌي مهرون“، ماهوار سائنس ڊائجسٽ، ڪراچي، مارچ 1985ع، ص 107.

⁶⁷¹ علي احمد بروهي، ”سنڌ، سنڌو ۽ سنڌالاجي“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، 29 ڊسمبر، 1987ع، ص 3.

⁶⁷² حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ”آفتاب ادب“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1974ع، ص 52-53.

حقيقت سامهون اچي ٿي ته سنسڪرت دنيا جي ٻولين ۾ سڀ کان آڳاٽي زبان آهي، جڏهن ته محترم سراج ميمڻ ۽ مولانا ابوالجلال ندويءَ جي مٿين حوالن مان هي ثابت ٿئي ٿو ته سنڌي زبان سنسڪرت زبان کان به آڳاٽي آهي. تنهنڪري اهوئي چئي سگهجي ٿو ته سنڌي زبان دنيا جي سڀ کان آڳاٽي بلڪ پهرئين ٻولين مان هڪ آهي. گنگارام سمراٽ جي نظر ۾ سنڌي ٻولي سنڌو سنسڪرتي ٻولي آهي، جنهن مان ٻوليءَ جي قدامت جو پتو پوي ٿو جيڪا آمريڪا کنڊ تائين وڃي پهتي.

هو لکي ٿو: ايجپٽ مان سرپيٽري کي اتي جي پهرين راج ونش جون شيون مليون آهن ۽ هڪ قسم جي پراچين پٿر ملي آهي، جيڪا ايجپشن، مصري چتر اڪشن (Hieroglyph) جي ماءُ هئي. اهي شيون ۽ لپي سنڌو سنسڪرتي لپيءَ جون ٻچڙيون ثابت ٿيون آهن. عجب جي ڳالهه اها آهي ته پئسفڪ وڏي سمنڊ جي نيڪر تي ۽ ايسٽرڪيو (Ester Islam) مان ٿورا ورهيه اڳ هڪ حيرت انگيز پراچين لپيءَ ۾ لکيل ليک مليا آهن. ان لپيءَ جي جاچ ڪندي معلوم ٿيو آهي ته اها لپي سنڌو لپيءَ جي ڌيءَ هئي ۽ ڊاڪٽر لئنگن جهڙي ودان چيو آهي ته ”موهن جو دڙو“ سنسڪرتي وارا لوڪ پراچين ڪال ۾ پئسفڪ سمنڊ ۾ آمد و رفت ڪندا هئا ۽ اها انهن جي ئي لپي ۽ سنسڪرتي ايسٽرڪيو جي ڪنڊرن ۾ ملي آهي. اتر آمريڪا جي پراچين مان جاتيءَ جي سنسڪرتي جي آثارن تي به سنڌو سنسڪرتي جي چاپ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ڏکڻ آمريڪا جي پيرو (Peru) جي انڪا (Inca) سنسڪرتي به ان اوائل ۾ روپ ۾ ايسٽرڪيو سنسڪرتيءَ جي ڌيءَ ثابت ٿي آهي. ان موجب چوڌاري پرڻويءَ تي مڙني پراچين سنسڪرتيءَ جي حول ۾ سنڌو سنسڪرتيءَ جو ڦهلاءُ ڏسجي ٿو.⁶⁷³

اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون ته حضرت آدم عليه السلام جيڪو دنيا جو پهريون انسان هو هڪ خيال مطابق سنڌ ۾ پيدا ٿيو. سنڌ ۾ ئي ان کي اولاد ٿيو ۽ سنڌ ۾ ئي ان تي دنيا جي پهرين وحي نازل ٿي. هاڻ سوال توپيدا ٿئي ته هوياءُ هن جو خاندان ڪهڙي ٻولي ڳالهائيندو هو. سنڌ جي ناتي سان چئي سگهجي ٿو ته هوياءُ هن جو خاندان هتان جي ئي ٻولي ڳالهائيندو هوندو ۽ ان خاندان مختلف دورن ۾ هتان ئي دنيا جي علائقن ڏانهن پکڙجي پنهنجي تهذيب ۽ ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪيو هوندو.

هاڻ جڏهن اسان آدم جي نالي ۽ ان سان نسبت رکندڙ لفظن جملن ۽ پهاڪن جو سنڌي ٻوليءَ جي روشنيءَ ۾ لسانِي جائزو وٺنداسين ته اسان کي ڪافي اهڃاڻ اهڙا ملندا جن مان چئي سگهيو ته هو سنڌي ڳالهائيندا هوندا.

آدم کان ”آدم“، ”آدمي“ ۽ ”آدميت“ جا لفظ سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوٽن جي اصول موجب وجود ۾ آيا آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جا ابتدائي لفظ چئي سگهجن ٿا. اهي نحوي بناوٽون اسان کي اولهه توڙي اوڀر جي ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ ڪونه ملنديون، جن جي معنيٰ ”ماڻهو“ يا ”انسان“ ۽ انسانيت جي نڪرندي آهي. ان کان علاوه ”آدم ذات“، ”آدم بوءِ“، ”آدم قد“⁶⁷⁴ ۽ ٻين ڪيترن ئي پٽن لفظن کان علاوه ”آدم سر الاهي آه“، ”ڏاڏي آدم جو سن“ ۽ ”ڏاڏي آدم جو اولاد“ جهڙا پهاڪا به هن ئي ٻوليءَ جو خوبيون آهن، جيڪي آدم جي پنهنجي ٻولي هئڻ جو ثبوت پيش ڪن ٿا. مختلف قومن ۽ ٻولين جو ثقافتي جائزو وٺندي اسان کي ”آدم“ جو نالو صرف سنڌي ٻوليءَ ۾ ثقافتي نالي جو ثبوت پيش ڪري ٿو. ٻي ڪنهن به قوم يا زبان ۾ ”آدم“ نالي کي ثقافتي حيثيت حاصل نه آهي. هزارين سال گذرڻ باوجود اڄ به صرف سنڌي ٻولي ۽ سنڌين ۾ ”آدم خان“ جو نالو قائم و دائم آهي. هن نالي سان سنڌ ۾ ڪي ذاتيون قائم

⁶⁷³ گنگارام سمراٽ، ”سنڌو سنسڪرت“، سهڃپور بوگما، احمد آباد (ڀارت)، 1979ع، ص 101-102.

⁶⁷⁴ بلوچ، ڊاڪٽر، نبي بخش، ”جامع سنڌي لغات“، حصو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1960ع، ص 29.

آهن. مثلاً ”آدم رئيس“⁶⁷⁵ وغيره.

تالپورن جي دؤر حڪومت ۾ هڪ تالپور نواب نالي آدم خان تالپور جو اولاد اڄ تائين ”آدمائي“ نالي پنهنجي ذات سڏائي ٿو. جنهن مان علي بخش خان آدمائيءَ کي شهدادپور ۽ ميهڙ ۾ جاگيرون به مليون هيون، جنهن 1867ع ۾ وفات ڪئي. انگريزن جي فتح وقت مير شير محمد خان آدمائي ۽ مير خان محمد خان آدمائي وٽ به جاگيرون هيون.⁶⁷⁶

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ آدم جي نالي ڪيئي شهر ۽ مقام به موجود آهن. مثلاً: ”آدم خان پنهو“، ”تندو آدم“، ”آدم پور“، ”آدم پير“ (بلوچستان) ۽ ”آدم شاهه جي ٽڪري“ وغيره. سڀ کان اهم نقطو هي آهي ته ”آدم“ جو لفظ يا نالو سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻن مختلف معنائن ۽ مفهومن جي جملن جي حيثيت رکي ٿو. زهد ۽ تقويٰ، ڪشف ۽ پرهيزگاريءَ جا صاحب روحانيت جي لحاظ کان پنهنجي تبليغ ۾ اڪثر ”آدم“ جي نالي کي استعمال ڪندا رهندا آهن. اهو هيئن ته آدم جي ٻوتي کي تيار ڪرڻ بعد رب پاڪ آدم جي روح يا ساهه کي حڪم ڏيندي چوي ٿو ”آدم“ معنيٰ اي آدم جا ”روح“ يا ”ساهه“!! اڄ هن ٻوتي ۾ گهڙا! يا داخل ٿي! ان طرح آدم جو روح ربي حڪم موجب ان ۾ داخل ٿئي ٿو ۽ آدم انسان ٿي جيئرو ٿئي ٿو. ساڳيو جملو ان جي نالي جي حيثيت به اختيار ڪري ٿو. ٻئي جملي موجب انسان جيئن ته هڪ فاني شيءِ آهي، ان جي حياتيءَ تي پل پر جو اعتبار ڪونه آهي. ان ڪري ”آدم“ جو لفظ هڪ مڪمل چوڻي بلڪه پهاڪي جهڙي جملي جي حيثيت ۾ استعمال ٿئي ٿو. مثلاً: (آدم) يعني اهو ”دم“ يا ”ساهه“ جيڪو هڪ پيرو جسم اندر وڃي ٻاهر نڪري ٿو ان تي ڪوبه اعتبار ڪونهي ته ڪو اهو ٻيهر اچي هن آدم جي ٻوتي ۾ داخل ٿئي ۽ اهو دم انسان جو آخري ”دم“ به ثابت ٿي سگهي ٿو.

پهرئين جملي تي غور ڪرڻ سان اسان کي ”آدم“ جو نالو هڪ جملي جي صورت ۾ انسان ذات سان سنڌ ۾ پهريون وحي طور نازل ٿيڻ جي اهڃاڻ جو واضح ثبوت فراهم ڪري ٿو. جيڪو سنڌي ٻوليءَ جو هو. ان ڪري گمان غالب آهي ته سنڌي ٻولي دنيا ۾ انسان ذات جي پهرين ٻولي جي حيثيت رکي ٿي، جنهن کي روحاني حيثيت به حاصل آهي. اهوئي سبب آهي جو دنيا جي پهرين ٻولي هئڻ سبب هن زبان ۾ ”آدم“ جي نالي سان ايترا لفظ، ٻڌا لفظ، جملا، پهاڪا ۽ چوڻيون موجود آهن، جيڪي ٻي ڪنهن به پيغمبر جي نسبت سان ڪنهن به ٻوليءَ ۾ موجود نه آهن.

مٿين حوالن ۽ حقيقتن جي پيش نظر چئي سگهجي ٿو ته، سنڌي ٻوليءَ مان بعد ۾ دنيا جون سڀ موجوده ٻوليون وجود ۾ آيون ۽ اينديون رهيون ۽ آئندو اينديون رهنديون.

اسان جي انهيءَ نظريي کي گنگارام سمراٽ جي هن نظريي وٽ يقيني بڻائي ڇڏيو آهي. هولي ٿو: اسان کي ڄاڻ ڪانهي ته آدم سڀ کان اول ڪهڙي پاشا کان واقفيت ٿيو. مگر اها ڳالهه بلڪل صاف چئي سگهون ٿا ته ان جي پاشا سڀني ٻولين کان وڌيڪ مڪمل ۽ اظهار ڪرڻ ۾ سڀني کان وڌيڪ واضح (صاف) ۽ ڀرسان هوندي. ڇو ته الله تعاليٰ فرمايو آهي ته: ”علم آدم الاسما ڪلها“ آدم کي سڀ نالا سيکايا ويا!! ڪيترو نه سرل ۽ سپاويڪ بيان آهي ان ڪري اسين وري به وشواس سان چئون ٿا ته مٿي ڄاڻايل انسان جي هڪ اوائلي پاشا فقط ويد پاشا (سنسڪرت) ٿي هئي ۽ آهي. آدم جي پاشا به فقط سنسڪرت هئي، ڇو ته عربي روايتن موجب به حضرت آدم جو نزول به اول ڀارت ۾ ٿيو. ڀارت ۾ جتي ٿيو اهو سنسڪرت پاشي پرديش هو. ان ڪري هن سنسڪرت ٿي ڳالهائي هوندي. جا ڄاڻندو هو. وڏي ڳالهه ته آدم نه هندو هو نه مسلمان نه عيسائي. پر ايشور جو خليف هڪ پرش ۽ حوا هڪ

⁶⁷⁵ بلوچ، ڊاڪٽر، نبي بخش، ”بيلين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1970ع، ص 477.

⁶⁷⁶ رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1983ع، ص 599.

استري هئي، ان ڪري اسين سنسڪرت ساهتيه ۾ آدمي يا آدم منش ٿا چئون.⁶⁷⁸

گنگارام سمراٽ جي هن نظريي کي سامهون رکندي، اسان جو يقين وٽر پختو ٿئي ٿو ته، حضرت آدم سنڌي ٻولي ڳالهائيندو هوندو. سمراٽ جي هن نظريي موجب اهو يقين ٿيو ته آدم هن ئي خطي جي ڪا ٻولي ڳالهائيندو هوندو. پر سوال پيدا ٿئي ٿو ته، ڪهڙي سنسڪرت يا سنڌي مٿي اسين مختلف محققن جي حوالن سان اهو ثابت ڪري آيا آهيون ته سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ نه آهي، جيئن سمراٽ سمجهي ٿو. بلڪ سنسڪرت سنڌي جي ڌيءَ آهي، جيڪا اڄ دنيا جي خطي ۾ ڪٿي به ڪونه ٿي ڳالهائي وڃي، تڏهن يقين سان چئي سگهجي ٿو ته حضرت آدم سنسڪرت نه بلڪ سنڌي ٻولي ڳالهائيندو هوندو. جنهن جو لساني جائزو اسان خود ان جي نالي جي نسبت سان ڪيترن ئي لفظن، بتن لفظن، جملن، پهاڪن ۽ چوڻين جي صورت ۾ مٿي پيش ڪري چڪا آهيون.

سنڌي ٻوليءَ جي اهميت جو اندازو هن حقيقت مان به لڳائي سگهجي ٿو ته هن ٻولي ۽ خطي دنيا کي شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جهڙو بين الاقوامي شاعر ڏنو ۽ هي خطو انساني تهذيب جو دنيا ۾ سڀ کان اولين مسڪن رهيو آهي. تازو مهرڳڙهه ضلعي ڪڇي بلوچستان ۾ ڪوٽائيءَ مان لڌل شين جي پرڪ جي بنياد تي چيو ويو آهي ته اها ڏهه هزار سال قديم سنڌي تهذيب آهي. هي شهر هن وقت تائين ڪوٽائيءَ ذريعي لڌل شهرن ۾ سڀ کان قديم شهر لکيو وڃي ٿو. هن کان اڳ اسرائيل جي هڪ ڳوٺ ”چيري چو“⁶⁷⁹ کي اهو اعزاز حاصل هو. مهرڳڙهه سڀيءَ جي ويجهو ڪڇي ضلعي جو سنڌي ٻوليءَ وارو علائقو آهي.

هيءَ زبان دنيا جي قديم ترين زبان هئڻ جي حيثيت سبب پاڻ وٽ وڏو علمي ۽ ادبي ذخيره رکي ٿي. منجهس ايتري ته صلاحيت ۽ وسعت موجود آهي جو هي دنيا جي قديم ترين تهذيب ۽ تمدن جي وارث آهي. هن زبان کي نبي ڪريم صلعم ۽ ان جي اصحابن ٻڌو ۽ ڳالهائيو. هن زبان جي پرورش ۾ محدثن، راوين، عالمن ۽ سنڌ جي ڪيترن حاڪمن نمايان ڪردار ادا ڪيو. هن زبان کي اهو شرف به حاصل آهي جو سڀ کان اڳ آخوند عزيزالله طرفان قرآن شريف جو هن زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو.⁶⁸⁰

هن ٻوليءَ ۾ هر سڌرنڌڙ ٻوليءَ وانگر ٻين ننڍين توڙي وڏين ٻولين جا مخصوص لفظ وٺي پاڻ ۾ جذب ڪري هميشه لاءِ پنهنجو ڪرڻ جي تمام گهڻي صلاحيت موجود آهي. اهوئي سبب آهي جو هن عظيم ٻوليءَ جي نه صرف لغت ۾ اضافو ٿيندو رهي ٿو بلڪ هي زبان پنهنجون سياسي حدون اورانگهي پري پري تائين مختلف علائقن ۽ مختلف محاورن جي صورت ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.

هن ٻوليءَ ۾ اهڙيون ته چاشنيون موجود آهن، جنهن جو مثال ٻي ڪنهن به ٻوليءَ مان ڏٺي ڪونه ٿو سگهجي. چوڻ ته هي ٻولي حقيقت ۾ هڪ اهڙو اونھون سمنڊ آهي، جنهن ۾ املھ موتي ڳولڻ لاءِ جيترو اونھو وڃي ته اوترا املھ موتي هر هنڌ ملندا رهندا، پر ان جوانت ڪٿي ۽ ڪڏهن به ڪونه ملندو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر الھداد پوهيو لکي ٿو: سنڌي ٻولي علم، عقل ۽ ڀروسي جو هڪ اٿاھ ساگر آهي. هيءَ ٻولي سماج جي اندر ۾ درياھ شاھ جيان وهندي، ماڻهو ماڻهوءَ کي ڍاڻيندي، آباد ۽ سڪيور ڪندي. هلندي ويندي، تان جو محبتن ۽ ميلابن، ڏولاپن ۽ ويڻن، مھڻن ۽ مھمڙن، رَمزن ۽ رازن، ڏاھپن ۽ عقلن، طعنن

⁶⁷⁸ گنگارام سمراٽ: سنڌو سوينيئر سهج پور بوگما احمد آباد (ڀارت) 1979ع، صفحو 363.

⁶⁷⁹ جمنا داس اختر، ”قديم سنڌ اور اسڪي روابط“، مڊويڪ ميگزين، روزانه جنگ، ڪراچي، 12 آگسٽ، 1987ع، ص 15.

⁶⁸⁰ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ان جو ماضي حال ۽ مستقبل“، صدارتي تقرير، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، ڏهه ساله نمبر 55-65، ص 56-57 ۽ ڏسو ڊاڪٽر غلام علي الانا جو مقالو نئين زندگي حيدرآباد - جنوري - فيبروري، 1981ع، ص 47.

۽ توڪن، حرفن ۽ حيفن، حقيقتن ۽ حڪمتن جا گفٽا ٺهي ٻوليءَ کي اٿاهه سمند جهڙو ڪري ڇڏين.⁶⁸¹

ٻوليءَ جي سڄڻ پنهنجي وس آهر ڪافي محنت ڪئي آهي ۽ اڃا به ڪري رهيا آهن. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته هن زبان جي ترقي ۽ ترويج لاءِ اڃا به وڌيڪ ۽ سائنسي بنياد جي تحقيق ڪرڻ گهرجي. سرڪاري توڙي علمي ۽ ادبي ادارن طرفان هن زبان جي هر هڪ محوري جو صرف نحو ۽ صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺي، هن جي لکيل اهميت کي نروار ڪجي، چوٽه جيترا محاورا هن زبان ۾ موجود آهن. اوترا منهنجي خيال موجب ٻي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪونه آهن. منهنجي مشاهدي موجب هن زبان ۾ اٽڪل 12 وڏا محاورا سنڌ توڙي ان جي چوڌاري بلوچستان، پنجاب ۽ هندستان جي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ راجستان جي علائقن ۾ ڳالهايا وڃن ٿا، جيڪي معياري اترادي ماڻهڪي، جفدالي، فراڪي، ڪيترائي، ڪوهستاني، لاسي، جدگالي، لاڙي، گچي ۽ اٽڪي، پارڪري ۽ ٿري نالن سان مشتمل آهي.

⁶⁸¹ پوهين الهداد، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1978ع، ص 33-134.

مولائي شيدائي هن ٻوليءَ جي يارهن شاخن جي وضاحت ڪئي آهي. هو لکي ٿو: ”سنڌي زبان جنهن جون يارهن شاخون هن ريت آهن.

1. لهندا معنيٰ اولهندي واري زبان. 2. سرائيڪي يا جتڪي. 3. ڪيترائيءَ جا لهندا سان مشابهت رکي ٿي. 4. اُپي. 5. وچولي. 6. لاڙي. 7. ٿريلِي. 8. لاسي. 9. ڪڇڪي. 10. موڪاڪي يا لوڙي چيني ۽ 11. جغدالي. مملڪت پاڪستان اندر هن زبان جو دائرو ڪشمير کان ڪڇ تائين ۽ ٿر کان وٺي مڪران جي دشت نديءَ تائين وسيع آهي.⁶⁸²

جيڪڏهن اسان جا اديب، محقق زبان جي اونهي سمنڊ ۾ ٽپي هڻي، حقيقي ڳولا ڪن ته هزارين املهه موتي ملي پون ۽ سوين لکيل حقيقتون سامهون اچي وڃن. جن سان هن ٻوليءَ جي عظمت ۽ اهميت ۾ نه صرف اضافو ٿي سگهندو بلڪ ان جو ادب به قيمتي موتين سان مالا مال ٿي پوندو.

سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي

لساني جاگرافي:

ٻولين جي لساني جاگرافيءَ جي مطالعي لاءِ اسين مٿي چئي آيا آهيون ته ٻوليءَ جي جاتل سڃاتل حدن اندر مختلف ايراضي يا علائقن ۾ يا مختلف سماجي پنڊن ۾ موجود انهن آوازين يا اختلافن جو ذڪر اچي وڃي ٿو جيڪو اڀياس دوران مطالعو ڪندڙ کي ڏسڻ يا ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. جنهن کي عرف عام ۾ محاورو چيو وڃي ٿو. قديم سنڌ جو علائقو موجوده سنڌ کان تمام گهڻو وڏو ۽ وسيع هو جنهن ۾ هڪ طرف ڪشمير کان ڪاٺياواڙ تائين ته ٻئي طرف راجستان کان قنڌار تائين سمورو علائقو سنڌ جي سلطنت ۾ شامل هوندو هو جنهن جا حاڪم سنڌي زبان ڳالهائڻ وارا هئا.⁶⁷⁷

حاڪمن جي ٻولين جي اثرن سبب سنڌي ٻولي موجوده سنڌ جي حدن کان گهڻو اڳتي وڌندي رهي، ڇو ته هن ٻوليءَ ۾ ٻين پروارين ٻولين جا لفظ وٺي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ جي تمام گهڻي خاصيت موجود آهي. ان ڪري هن ٻوليءَ تي عربي، فارسي، ترڪي، انگريزي، افغاني، هندي، ڪاٺياواڙي، گجراتي، بلوچي، بروهي ۽ سرائيڪي ٻولين جو اثر نمايان آهي. جنهن سبب هي ٻولي هميشه ترقي ڪندي اڳتي وڌندي رهي ٿي.

مختلف ٻولين جي اثرن سبب سنڌي ٻولي مختلف علائقن ۾ مختلف محاورن ۾ ڳالهائي پيئي وڃي، جيڪي نه صرف سنڌ اندر بلڪ سنڌ جي سياسي حدن کان ٻاهر پنجاب، بلوچستان، ڪڇ ۽ راجستان جي علائقن ۾ ڳالهائيا وڃن ٿا ۽ معياري اترادي، ماڇڪي، جغدالي، فراڪي، ڪيترائي، ڪوهستاني، لاسي، جدگالي، لاڙي، ڪڇي، ڍاٽڪي، پارڪري ۽ ٿري نالن سان مروج آهن.⁶⁷⁸

هيٺ اسين سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن جو لساني جاگرافيءَ جي مٿي بيان ڪيل اصولن موجب مختصر جائزو پيش ڪنداسين.

محاورن جو صوتيات جي روشنيءَ ۾ جائزو:

هر هڪ ٻوليءَ جو پنهنجو صوتياتي نظام هوندو آهي. صوتيات لسانيات ۾ اهم حصي جي حيثيت رکي ٿو ڇو ته ٻولين جو ظاهري لاڳاپو آوازن سان آهي، تنهن ڪري ٻولين جو لساني جائزو وٺڻ لاءِ سڀ کان اڳ صوتيات تي بحث ڪرڻو پوي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب صوتيات بابت لکي ٿو:

⁶⁸² رحيمداد مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1983ع، ص 22.

⁶⁷⁷ مير معصوم بکري، مترجم: مخدوم امير احمد، ”تاريخ معصومي“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1985ع، ص 44-45 ۽ ڏسو واحد بخش جو ڪتاب، ”سنڌي ٻوليءَ جو صرف و نحو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1986ع، ص 4.

⁶⁷⁸ بروهي، داد محمد خادم، ”سنڌي ٻولي ۽ ان جا محاورا“، پيغام ڪراچي، فيبروري 1988ع، ص 21.

”گفتگوء واري ٻولي (spoken language) آوازن جي تواتر (succession of sounds) مان ٺهي ٿي. اهي آواز پنهنجن شاخن سميت ڳالهائڻ جي عضون (organs of speech) جي مدد سان اُچاريا ويندا آهن ۽ اهي (متواتر آواز) ڳالهائڻ جي آوازن (speech sounds) ۽ آوازن جي گهڪي (Glides) مان ٺهندا آهن.⁶⁷⁹

علمِ صوتيات اهو علم آهي، جنهن جي مدد سان ڳالهائڻ جي آوازن (انفرادي طور ڳالهائڻ) توڙي ڳالهائڻ جي ٻين جُزن جو جائزو وٺي سگهجي ٿو ۽ جملن ۾ انهن جي استعمال (function) ۽ تقسيم (distributions) جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.⁶⁸⁰ علم آواز (Phonetics) ۾ فقط هي ڏسڻو آهي ته ڪل ڪيترا آواز ڪنهن خاص ٻوليءَ ۾ استعمال ٿين ٿا ۽ ڪهڙي قسم جا آهن. انهن آوازن جون ذاتي ۽ اضافي خصوصيتون ڪهڙيون آهن. گویا انهن آوازن کي ٻوليءَ کان الڳ ڪري پوءِ علمِ طبعي ۽ علمِ بدن موجب بيان ڪيو ويندو آهي. هر ٻوليءَ ۾ انهن جو تعداد مختلف آهي، پر اهي ٻين ٻولين ۾ ڪيئن ملي لساني ڪارج ڪن ٿا. اها علمي شاخ صوتيات کي لسانيات سان ملائي ٿي.⁶⁸¹

محاورن جو مطالعو به لسانيات جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن لاءِ صوتيات جي علم جي ڄاڻ نهايت ضروري آهي.⁶⁸² هاڻ جڏهن اسين صوتيات جي روشنيءَ ۾ پنهنجي ٻوليءَ جي مختلف محاورن جو جائزو وٺنداسين ته اسان کي هر هڪ محوري ۾ ڪافي فرق محسوس ٿيندو. ڪيترائي آواز ڪجهه بدليل ۽ ڪجهه فرقن سان استعمال ٿيندي نظر ايندا.

پڙهيل طبقي کي ڇڏي باقي ڳالهائيندڙن جي ٻوليءَ جي استعمال مان اسان کي ڪافي آواز بدليل محسوس ٿين ٿا، ڇو ته پڙهيل طبقو پنهنجي زبان کي معياري ٻوليءَ طور استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جڏهن ته اڻ پڙهيل مجبوراً پنهنجي ماحول واري ٻولي ڳالهائيندو رهندو آهي، ان ڪري اڻ پڙهيل طبقي جي ٻوليءَ ۾ عام طور ف=ڦ، ز=ج، ڌ=د، گه=گ، پ=ب، ي=ج، د=ت، ش=س ۽ ه=ء جي اچارن ۾ بدلجن ٿا. اهڙي قسم جا ڪجهه لفظ محاورن جي ترتيب سان پيش ڪجن ٿا:

معياري	زنجير	ڪاغذ	يتيم	ڪوشش	آزاد	گهوڙو	پاءُ	ڦوٽو
اتراڌي	زنجير	ڪاغذ	يتيم	ڪوشش	آزاد	گهوڙو	پاءُ	ڦوٽو
ماڇڪي	جنجير	ڪاڳر	جتيم	ڪوشيش	آزاد	گهوڙو	پاءُ	ڦوٽو
فراڪي	خنجير	ڪاڳر	جتيم	ڪوشيش	آزاد	گهوڙو	پا	ڦوٽو
جغدالي	خنجير	ڪاغذ	جتيم	ڪوشش	آزاد	گوڙو	پا	ڦوٽو
ڪيترائي	زمزير	ڪاغذ	يتيم	ڪوشست	آزاد	گوڙو	با	ڦوٽو
ڪوهستاني	زنجير	ڪاغذ	يتيم	ڪوشيش	آزاد	گهوڙو	پاءُ	ڦوٽو
لاسي	جنجير	ڪاغذ	جتيم	ڪوشيش	آزاد	گوڙو	باء	ڦوٽو
جدگالي	جنجير	ڪاغذ	جتيم	ڪوشيش	آزاد	گوڙو	با	ڦوٽو
لاڙي	زنجير	ڪاڳر	جتيم	ڪوشش	آزاد	گهوڙو	پاءُ	ڦوٽو
ڪڇي	جنجير	ڪاڳر	جتيم	ڪوشش	آجاد	گوڙو	باء	ڦوٽو

⁶⁷⁹ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صوتيات“، ادبيات پبليڪيشن، حيدرآباد، 1967ع، ص 1.

⁶⁸⁰ Ward.C, “The Phonetics of English”, W. Heffer and sons ltd: Cambridge England, 1962, p-32.

⁶⁸¹ جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علمِ لسان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1983ع، ص 75.

⁶⁸² الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صوتيات“، ادبيات پبليڪيشن، حيدرآباد، 1967ع، ص 7.

ٿري	خنڊير	ڪاڳر	جتيم	ڪوشيس	آجات	گهوڙو	با	ڦوٽو
-----	-------	------	------	-------	------	-------	----	------

اهڙيءَ طرح ڪجهه محاورن ۾ حرف ”ه“ جو اضافو ٿئي ٿو ۽ ڪٿي وري ساڳين لفظن مان حرف ”ه“ حذف ڪيو وڃي ٿو. ڪٿي حرف ”ي“ جو اضافو ٿئي ٿو ته ڪٿي حرف ”ج“ جو وڌاءُ به ٿي وڃي ٿو. پر ڪٿي ڪٿي ته لفظن جا حرف اڳتي پوئتي ڪري استعمال ڪيا وڃن ٿا. انهيءَ ردوبدل ۾ به ڪجهه حرفن جو محاورن ۾ حذف ٿيڻ شامل آهي. هيٺ محاورن جي ترتيب سان ڪجهه لفظ پيش ڪجن ٿا، جن جي مطالعي مان مٿي ذڪر ڪيل ڦيرڦار آسانيءَ سان معلوم ڪري ٿي سگهجي.

معياري	ڪهڙو	جهڙو	تهڙو	اهڙو	اهڙو
اتراڌي	ڪيڙهو	جيڙهو	تيڙهو	اوهڙو	ايڙهو
ماڇڪي	ڪيهڙو	جيهڙو	تیهڙو	اوجهو	ايجهو
جغدالي	ڪيڙهو، ڪيجهو	جيڙهو، جيهو	تيڙهو	اوجهو	ايجهو
فراڪي	ڪيڙو، ڪيجهو	جيڙو، جيهو	تيڙو	اوڙو، اوجو	ايڙو، ايجو
ڪيترائي	ڪيڇو	جيڇو	تيڇو	اوجو	ايجو
ڪوهستاني	ڪهڙو	جهڙو	تيهڙو	اوهڙو	ايهڙو
لاسي	ڪيڙو	جيڙو	تيڙو	اوڙو	ايڙو
جدگالي	ڪيڙو	جيڙو	تيڙو	اوڙو	ايڙو
لاٽي	ڪهڙو، ڪيڙو	جيهو، جهڙو	تيهو، تيڙو	اوهو، اوڙو	ايهو، ايڙو
ڪڇي	ڪيهو	جيهو	تيهو	اوهو	ايهو
تري	ڪيئو	جيئو	تيئو	اوئو	ايئو

سنڌي اُچارن جي نظام (صوتيات) مطابق ڪن اُچارن جي پاڻ ۾ مت هلندي آهي ۽ اڄ تائين اها رائج آهي. ان جو مثال ”ء“ ۽ ”ي“ جي مت ست آهي.⁶⁸³ ان لحاظ کان جڏهن اسان صوتيات جي روشنيءَ ۾ محاورن جو مطالعو ڪريون ٿا ته اسان کي ڪيترن ئي لفظن مان حرف ”ي“ حذف ٿيل نظر اچي ٿي ۽ حرف ”ء“ جو اضافو ٿئي ٿو پر ڪٿي وري حرف ”ي“ کي حذف ڪونه ٿو ڪيو وڃي، بلڪ حرف ”ء“ جو اضافو ضرور ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪجهه لفظن ۾ ”ي“ جو اضافو ٿي وڃي ٿو. هيٺ ان قسم جا مثالي لفظ پيش ڪجن ٿا.

معياري	ٿيا	هئا	ولايت	جڳايو	چڙهايو
اتراڌي	ٿيا	هيا	ولايت	جڳايو	چڙهايو
ماڇڪي	ٿيا	هيا	ولايت	جڳايو	چڙهايو
جغدالي	ٿئا	هيا	ولائيت	جڳائو	چڙهايو
فراڪي	ٿئا	آها	ولائيت	جڳائو	چڙهايو
ڪيترائي	ٿيئا	آها	ولائيت	جاڳائو	چڙهايو
ڪوهستاني	ٿيا	هيا	ولايت	جڳايو	چڙائو

⁶⁸³ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”رسالو ۾ جامع مستند متن لاءِ صورتخطي“، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1986/4 ع، ص 46.

لاسى	ٿئا	ها	ولايت	جڳائو	چڙهائو
جدگالي	ٿيئا	ها	ولايت	جڳائو	چڙائو
لاڙي	ٿيا	هئا	ولايت	جڳايو	چڙهائيو
ڪڇي	ٿئيا	هئيا	ولايت	جڳائيو	چڙهائيو
ٿري	ٿئيا	هئا	ولايت	جڳايو	چڙائيو

محاورن ۾ ڪجهه لفظ اهڙا به آهن، جن ۾ ”ي“ جو ته اضافو ٿئي ٿو پر ان سان گڏ حرف ”ه“ حذف ڪري ان بدران ”ء“ جو اضافو ڪيو وڃي ٿو.

اهڙيءَ طرح ڪجهه لفظن ۾ حرف ”و“ جو اضافو ڪري، ان جي حرف ”ه“ بدران ”ء“ جو استعمال ڪيو وڃي ٿو. مثلاً:

معياري	اترادي	ماڻڪي	جنگالي	فراڪي	ڪيترائي	ڪوهستاني	لاسي	جدگالي	لاڙي	ڪڇي	ٿري
ارادو	ارادو	ايرادو	ايرادو	ايرادو	ايرادو	ارادو	ايرادو	ايرادو	ايرادو	ايرادو	ايرادو
اشارو	اشارو	ايشارو	ايشارو	ايشارو	ايشارو	اشارو	ايشارو	ايشارو	ايشارو	ايشارو	ايشارو
ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو	ايهو
اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو	اهو
سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي	سڏجي
نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان	نشان

محاورن جو نحو جي روشنيءَ ۾ جائزو:

نحوان علم کي چئبو آهي، جنهن سان ٻوليءَ جا صحيح ۽ پوريءَ طرح ڳالهائڻ ۽ لکڻ جا طريقا معلوم ڪري سگهجن ته ٻولي ڪيئن ٿي ڳالهائي

وڃي. حرف، لفظ ۽ جملا ڪيئن ٿا ٺهن ۽ ڪهڙي نموني ٿا استعمال ٿين. ان کان علاوه نحو مان حرفن، لفظن، جملن ۽ اصطلاحن جي زمانن ۽ گرامر جي لحاظ سان صحيح يا غلط هجڻ بابت پتو پوي ٿو.

مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

”علم نحو جي اصلي معنيٰ آهي پاسو ۽ اصطلاح جي معنيٰ اٿس حرف. هڪٻئي جي پاسي ۾ بيهاري لفظ جوڙجن ۽ جملا هڪٻئي جي پاسي ۾

بيھاري بيان يا تقرير يا دليل جوڙڻ، انهيءَ ڪري نحو جي رواجي معنيٰ ٿي دستور يا طرز يا قانون جن موجب حرف، لفظ ۽ جملا پاڻ ۾ گڏجن ٿا ۽ موافقيت رکن ٿا ۽ هڪٻئي تي عمل هلائين ٿا.“⁶⁸⁴

آڏواڻي پيرومل لکي ٿو:

”نحو معنيٰ دستور يا ريت، اصطلاح جي معنيٰ موجب علم نحو اهو علم آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته جملا ڪيئن ٿا ٺاهجن ۽ هر هڪ جملي جي

لفظن جو هڪٻئي سان ڪهڙو لاڳاپو آهي. جملن جي بناوٽ ۽ تفريق يا چيد ۽ بيهڪ جي نشانين بابت ذڪر سڀ نحو ۾ اچي وڃن ٿا.“⁶⁸⁵

مولوي ڊاڪٽر عبدالحق لکي ٿو:

”جملي ۾ لفظن جو هڪٻئي سان باهمي تعلق هوندو آهي، جيئن هر شيءِ جو ظاهر ۽ باطن هوندو آهي. تيئن لفظن جو به ٿئي ٿو. ظاهر تعلق اهو

⁶⁸⁴ مرزا قليچ بيگ، ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع، ص 2.

⁶⁸⁵ آڏواڻي پيرومل، ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1985ع، ص 63.

آهي. جنهن جو تعلق حرف سان آهي ۽ باطن اهو آهي جنهن ۾ لفظ جي معنيٰ ۽ مفهوم تي بحث ڪجي، ان بحث کي ”نحو“ چئبو آهي.⁶⁸⁶ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪوبه اهڙو حرف ڪونهي، جيڪو بغير ڪنهن حرف علت يا اعراب جي لفظن ۾ ڪم ايندو هجي. هن ٻوليءَ جا ڪل ٻاونجاهه حرف آهن. جيڪي علت ۽ اعرابن جي مدد سان لفظن، پٽن لفظن ۽ جملن جي صورت ۾ جوڙي استعمال ڪيا وڃن ٿا. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته لفظن کي جوڙڻ وقت منجهن حرف علت ۽ اعراب جو هجڻ لازمي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جو رسم الخط جيڪو ڪافي سوچ وڀڙ بعد 1853ع ۾ تيار ڪيو ويو. تقريباً سوا سؤ سالن کان نافذ العمل آهي، تنهن جو جڏهن اسان سنڌي ٻوليءَ جي پروارين مختلف ٻولين جي اثرن سببان وجود ۾ ايندڙ محاورن جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺون ٿا ته اسان کي هي رسم الخط ڪافي حد تائين نامڪمل محسوس ٿئي ٿو، ڇو ته اها هڪ واضح حقيقت آهي ته هر ليکڪ تي پنهنجي خطي ۾ استعمال ٿيندڙ زبان جو زياده اثر ٿئي ٿو. ڳالهائڻ توڙي لکڻ سندس ان محاورن کان متاثر هوندو. رسم الخط جوڙڻ وارن جي اڪثريت حيدرآباد ۽ لاڙ علائقي سان تعلق رکي ٿي، ان ڪري اهي انهن علائقن جي ٻوليءَ جا ماهر ته چئي سگهجن ٿا، پر اهو ضروري نه آهي ته اهي سموري سنڌ ۽ ان کان ٻاهر استعمال ٿيندڙ محاورن جا ماهر به هجن. اهوئي سبب آهي، جواڻهن جي تحريرن ۾ لاڙي لهجو ڪتب آندل آهي ۽ لاڙي لهجو علمي ۽ ادبي ڪتابن ۾ زياده استعمال هيٺ رهيو، جنهن ڪري ان کي معياري زبان سڏيو ويو.⁶⁸⁷

رسم الخط تيار ڪرڻ وارن ۾ ڪجهه غير سنڌي به شامل هئا، جن کي سنڌ جي سياسي حدن کان ٻاهر دور دراز علائقن جي سنڌي محاورن ۾ استعمال ٿيندڙ مختلف آوازن ۽ حرفن جي چڱيءَ طرح ڄاڻ ڪونه هئي، جيڪي آواز ۽ اُچار وچولي سنڌ ۾ مروج هئا، تن جي بنياد تي انهن کي عربي رسم الخط جي مدد سان نيون صورتون مقرر ڪري 52 حرف جوڙيا ويا. جنهن جي نتيجي ۾ دور دراز علائقن جا ڪي حرف مرڪب حرف ۽ وسرگ مفرد حرف رسم الخط ۾ شامل ٿيڻ کان رهجي ويا، جيڪي اڄ تائين ضرورت هوندي به شامل ٿي ڪونه سگهيا آهن، جنهن سبب ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ نه صرف اهي رڪاوٽ بڻيل آهن بلڪ اهم مسئلو پڻ آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي پهرين صاحب ديوان مرحوم خليفو گل محمد ”گل“ هالاڻي (1811ع-1858ع) سال 1958ع ۾ بمبئيءَ مان پنهنجو ديوان ڇپرايو هئائين، جنهن ۾ هن موجوده صورتخطي جوڙڻ واري ڪاميٽيءَ طرفان ڪجهه سهو ٿيڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن سبب ڪيترائي اُچار شڪلين جي مقرر نه ٿيڻ ڪري رهجي ويا آهن. انهيءَ لاءِ هن ٻن بابن ۾ دليل ۽ چارٽ به ڏنا آهن. پنهنجو ديوان 55 اکرن تي ترتيب ڏنائين، جيڪي هن طرح آهن:

ا ب پ پ ت ت ت ت ج ج ه چ چ چ ح خ د ڍ ڙ ذ ر ر ه ڙ ز س ش ص ض ط ط ع غ ف ق ڪ ک گ گ ڳ گ ل ل ه م ن نه ڻ و ه ي

سندس جوڙيل رسم الخط ۾ موجوده صورتخطي جيان ”ء“ ڪونهي. انهيءَ کي شامل ڪرڻ سان صورتخطيءَ ۾ 56 اکرن ٿين ٿا. ڀانئجي ٿو ته ”علم السان“ ۾ چڱي مهارت رکندو هو.⁶⁸⁸ اهوئي سبب آهي جو هن صورتخطيءَ ۾ ٿيل سهو جي نشاندهي ڪئي آهي، جيڪا ڪافي حد تائين معقول ٿي لڳي. هالاڻي مرحوم جي ج ه ز ر ه گ ه ل ه نه ۽ گ ه اصل ۾ ”گ ه ۽ ج ه اصل ۾ ”ج ه“ آهي ”ل ه ۽ ن ه اصل ۾ ”ل ه“ ۽ ”نه“ آهي. ”ڙ“ اسان وٽ عام طور مروج آهي. ”ڏ“ اصل ۾ ”ڏ“ آهي. باقي ”ر ه“ غالباً لاڙ علائقن ۾ ڪٿي مروج هجي، جنهن جي هن نشاندهي ڪونه ڪئي آهي.

⁶⁸⁶ مولوي عبدالحق، ڊاڪٽر، ”اردو صرف و نحو“، اردو اڪيڊمي، ڪراچي، جولاءِ 1969ع، ص 11.

⁶⁸⁷ ميمڻ، عبدالغفور، سنڌي، ڊاڪٽر، ”نثري ادب“، ماهوار پيغام، ڪراچي، نومبر، ڊسمبر 1988ع، ص 16.

⁶⁸⁸ خليفو گل محمد هالاڻي، ”ديوان گل“، بمبئي، 1958ع، ص 2-3.

منهنجي مشاهدي موجب سنڌي ٻوليءَ جي مروج 12 محاورن ۾ تقريباً 12 ٻيا حرف استعمال ٿي رهيا آهن، جن کي رسم الخط ۾ شامل ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي. جيئن هن ٻوليءَ کي اڃا وڌيڪ زرخيز بڻائي ترقي ڏياري سگهجي. انهن مان ڪجهه حرفن کي رسم الخط ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ڪجهه محققن خاص طور ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جن به نشاندهي ڪئي آهي. تنهنڪري ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته انهن 12 حرفن جي حقيقت ۽ اهميت کي تسليم ڪندي کين رسم الخط ۾ جاءِ ڏيئي صورتخطيءَ کي مڪمل ڪري نه صرف ٻوليءَ کي ترقي ڏياري وڃي، بلڪ ٻوليءَ جي لغت ۾ اضافو ڪندي ان جي اهميت کي وڌايو وڃي.

رسم الخط ڪو آسماني صحيفو نه آهي جو ان ۾ ڪو واڌارو يا اصلاح ڪونه ٿي سگهي ٿو. هر ارتقا پذير ٻوليءَ ۾ ان جي حقيقي ترقيءَ لاءِ پيش ٿيندڙ جديد ضرورتن کي تسليم نه ڪرڻ حقيقتن کان انحراف جي مترادف آهي، تنهن ڪري ٿڌي دل سان انهن حرفن جو جائزو ورتو وڃي ۽ ضرورت موجب انهن کي جاءِ ڏني وڃي. اڳتي انهن حرفن تي مختلف محاورن ۾ استعمال ٿيڻ جي لحاظ سان تفصيلي بحث ڪيو ويندو. راقم الحروف انهن لاءِ هيٺيون صورتون تجويز ڪيون آهن.

”زل ت ن ڊ ل ن ط ڌ ڙم“.

سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن جو نحوي جائزو وٺبو ته مختلف محاورن ۾ اسان کي حرف ”ز“ ۽ حرف ”ل“ جو استعمال نظر اچي ٿو. هي ٻئي حرف اسان جي ٻوليءَ ۾ فارسي، بلوچي، بروهي ۽ ڪيترائي ٻولين مان اچي شامل ٿيل لڳن ٿا، جيئن ته مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي ته ڀر وارين ٻولين جو هڪٻئي تي اثر ٿئي ٿو جنهن سبب محاورا وجود ۾ اچن ٿا. اهڙي سبب آهي جو مٿيان ٻه حرف اسان جي ٻوليءَ جي ڪجهه محاورن ۾ نظر اچن ٿا.

حرف ”ز“:

هي حرف اسان کي فارسي، ڪوهستاني، لاسي، جدگالي، جغدالي، فراڪي ۽ ڪيترائي محاورن ۾ استعمال ٿيندي ملي ٿو. هي حرف ائين لڳي ٿو ته جڻ اصل ۾ سنڌي زبان جو ئي حرف آهي، ڇو ته جڏهن ڪو حرف ڪنهن ٻولي يا ان جي ڪنهن محاوري ۾ پوريءَ طرح استعمال ٿيندو هجي ته پوءِ ان کي ان ٻوليءَ جو حرف سمجهڻ گهرجي. هن حرف جي استعمال بابت ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

حَزَڪ: هي لفظ اصل ۾ سڀي خطي جي هڪ پٺاڻ قوم جي هڪ شاخ ”خجڪ“ جو نالو آهي، جيڪو ٻولين جي اثرن سبب ”ج“ جو حرف ”ز“ ۾ بدلائي ”خزڪ“ ٿيو آهي. اهڙيءَ طرح فراڪي محاورن جا ڪجهه ٻيا لفظ مثلاً ”دشمن“ بدران ”دزمن“، ”گوشت“ بدران ”گوزد“، ”بوجرو“ بدران ”بُوزو“ ۽ ڪنهن جيت جي آواز ”چرچر“ بدران ”چيزو“ يا ”چزڪو“ طور استعمال ٿين ٿا. مٿين لفظن ۾ حرف ”ز“ ”دَشمن“ ۽ ”گوشت“ جي ”ش“، ”بوجرو“ ۾ ”ج“ ۽ ”چرچر“ ۾ ”ر“ بدران اختيار ڪيو ويو آهي.

ڪراچي ۽ لسٻيلي جي علائقن ۾ به حرف ”ز“ جو استعمال عام ٿئي ٿو جنهن کي سنڌي الف ب ۾ شامل ڪرڻ لاءِ تجويز ڏيندي محترم ج. ع منگهاڻي ڪجهه ان جا مثال به ڏنا آهن.

جهڙوڪ: ”بوز“ وار ”بُوزو“= ننڍو ٻار ”بُزونگي“= ريشمي ڪپڙو کائڻ وارو ڪپڙو ”پُز“= دوا لڳل ڪپهه ”چزڪو“= ٻوٽن جو آواز ”مزڪو“= جهيٽو آواز ”ڪزڪو“= ٻارن جو گهڻو روئڻ ”ڪازوڙو“= کانگن جو گڏيل آواز ”گزجڻ“= کاڌو خراب ٿيڻ ”ڪزجڻ“= سڪڙجڻ ”گزڪا“= ڪنڊ ۽ گيهه ۾ پڪل ماني کائڻ جو

توجهه سان غور ڪيو وڃي ته اهو حرف اسان کي خود معماري توڙي ٻين عام محاورن ۾ به ملي سگهندو. مثلاً: ”مڙگان“، ”تيليويزن“، ”زوب“ (فورت سنڊيمن) ۽ ”ازدها“ وغيره.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جن پنهنجي ڪتاب ”تحقيق لغات سنڌي“ ۾ به ”ازدها“⁶⁹⁰ لفظ لاءِ ڪم آندو آهي. ان کان علاوه تحفة الڪرام ۾ ”مازندران“⁶⁹¹ شهر جي نالي ۾ ڪم آندو ويو آهي. سنڌي ادب ۾ اڪثر اهو حرف ڪم آندو وڃي ٿو جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هي صرف هاڻ پوريءَ طرح اسان جي ٻوليءَ جي رسم الخط ۾ جاءِ حاصل ڪري چڪو آهي، پر اسان ان کي صورتخطيءَ واري پٽيءَ ۾ جاءِ ڏيڻ کان قاصر رهيا آهيون.

حرف ل:

هي آواز اصل ۾ بروهي زبان جو هڪ حرف آهي ۽ بلوچستان جي بروهين جي سنڌ سان ڳنڍيل علائقن جي سنڌي زبان ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. خاص طور خضدار، سبي، بارڪان، لسٻيلو نصير آباد ۽ ڪڇي ضلعي جي ڪيترائي، فراڪي، جغدالي، لاسي، ۽ ڪوهستاني محاورن ۾ استعمال ٿئي ٿو.

هي حرف بروهي زبان ۾ ”مل“ = پٽ ”خل“ = مارڻ ۽ سور، ”ال“ = بخار، ”ميل“ = ريڙ، ”ٿول“ = ويهه، ”قروال“ = ڪير، ”اله مل“ = سوت جي معنائن ۾ ڪم اچي ٿو. هن جو اچار ”ل“ ۽ ”ث“ جي وچ تي صرف ”ز“ ۽ ”ش“ جي گڏيل آواز جهڙو ئي استعمال ٿئي ٿو.

ان حرف جي استعمال تي غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته اهو حرف مٿي ذڪر ڪيل قومن جي ٻوليءَ ۾ ”ل“ ۽ ”ه“ جي وچ تي ”ز“ جهڙي اُچار ۾ استعمال ٿئي ٿو. ڪڇي ۽ ٿري محاورن تي غور ڪبو ته اهو حرف انهن علائقن ۾ به لاسي، ڪوهستاني، جغدالي، فراڪي ۽ ڪيترائي محاورن وانگر جذب ٿي چڪو آهي. مٿي ذڪر ڪيل قومن وانگر هاڻ سمات قومون به ان حرف کي انهن علائقن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي حرف طور استعمال ڪن ٿيون. جيتوڻيڪ هي حرف بروهي ۽ ٻيل قومن کان سواءِ ٻين قومن وارا جلد استعمال ڪري ڪونه سگهندا آهن. پر انهن قومن سان گذر هڻڻ سبب اهي آسانيءَ سان ان حرف کي استعمال ڪري ٿا سگهن. اهوئي سبب آهي جو اهو حرف سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿئي ٿو، جنهن مان ان حقيقت جو پتو پوي ٿو ته هي حرف به حرف ”ز“ وانگر سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي جاءِ والاري چڪو آهي. تنهنڪري ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿيندڙ قديم سنڌين جي هن حرف کي به صورتخطيءَ ۾ قبول ڪيو وڃي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪل ڏهه اعرابون آهن، جن جي مدد سان ٻوليءَ ۾ املا، لفظ ۽ جملا جڙن ٿا. اهي اعرابون، اڳياڙين توڙي پڇاڙين ۾ ڪم آنديون وڃن ٿيون. مختلف محاورن تي غور ڪبو ته ڪيترن ئي محاورن ۾ لفظن جون اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڪافي فرق سان استعمال ٿيندي محسوس ٿين ٿيون. خاص طور معياري ۽ لاڙي محاورن کان سواءِ تقريباً سڀني محاورن جي ڪافي لفظن جون پڇاڙيون ساڪن ٿيو وڃن ۽ ا، اُ، اُپڇاڙيون حذف ٿي وڃن ٿيون.

املا جوڙڻ: ٻوليءَ ۾ حرفن کان ننڍا لفظ جوڙڻ جي عمل کي علم املا چئبو آهي. ان کان پوءِ هڪڙن لفظن مان ٻيا لفظ جڙن ٿا. هن عمل کي اشتقاق چئبو آهي. اهڙيءَ طرح لفظن مان جملا جوڙڻ يا ٺاهڻ واري سموري عمل کي علم نحو چيو وڃي ٿو.

معياري محاورن ۾ لفظ ”ڪٽ“ = ڪ + ت ۾ اعراب ”آ“ استعمال ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح لفظ ”گڏهه“ ۾ گ + ڏهه = گڏهه ۾ اعراب ”اُ“ استعمال ٿيل آهي.

⁶⁸⁹ ج. ع. منگهائي، ”سنڌي الف ب جو سوال“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، ماهنامه ميگزين، ڊسمبر، 1982ع، ص 62.

⁶⁹⁰ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”تحقيق لغات سنڌي“، فردوس پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، 1955ع، ص 21.

⁶⁹¹ مير علي شير قانع، ”تحفة الڪرام“، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 494.

جڏهن ته لفظ ڇٽ = ڇ + ت = ڇٽ ۾ اعراب ا. ڪم آندل آهي. هاڻ جيڪڏهن اسين مختلف محاورن ۾ انهن لفظن جي جڙجڻ بعد اُچارن تي غور ڪنداسين ته اهي ٽيئي حرف اسان کي معياري ۽ لاڙي محاورن کان سواءِ باقي سڀني محاورن ۾ ساڪن ٿيل پڇاڙين سان استعمال ٿيندي ملن ٿا. مثلاً: ”ڪٽ“ بدران ”ڪٽ“، ”گڏھ“ بدران ”گڏھ“ ۽ ”ڇٽ“ بدران ”ڇٽ“ وغيره.

ان کان علاوه ڪي لفظ مختلف محاورن ۾ مختلف نموني اچاريل ملندا. هيٺ اسين ”گڏھ“ جو مثال پيش ڪريون ٿا. هي لفظ يا نالو جدا جدا نموني استعمال ٿيڻ کان علاوه ڪجهه محاورن ۾ ته استعمال ۾ ئي ڪونه ٿو ٿئي مثلاً: اتراديءَ ۾ ”گڏھ“، ماڇڪيءَ ۾ ”گڏاھ“، جغدالي ۾ ”گڏاھ“، فراڪيءَ ۾ ”گڏاھ“، ڪيترائي ۾ ”خر“، ڪوهستانيءَ ۾ ”گڏا“، لاسيءَ ۾ ”گڏا“، جدگاليءَ ۾ ”گڏا“، ۽ ”کر“ لاڙيءَ ۾ ”گڏھ“، ڪڇيءَ ۾ ”گڏھ“ ۽ ٿري ۾ ”گڏھ“ وغيره. اهڙي قسم جي لفظن جي استعمال وقت جڏهن حرفن جون پڇاڙيون حذف ٿي وڃن ٿيون، تڏهن سوال هي پيدا ٿئي ٿو ته انهن جي مذڪر ۽ مؤنث جي خبر ڪيئن پئجي سگهندي. تنهن لاءِ هي وضاحت ضروري آهي ته جنهن لفظ جي پڇاڙي حذف ٿيڻ جي صورت ۾ جڏهن مذڪر يا مؤنث جي حقيقت واضح نه هجي، تنهن کي مؤنث يا مذڪر واضح ڪرڻ لاءِ ڪجهه ٻين حرفن يا لفظن جو استعمال ڪيو وڃي ٿو.

مثلاً: ”مڪ“ = م + ڪ پڇاڙي /ا/

هاڻ هن لفظ کي ٻين محاورن ۾ جڏهن پڇاڙيءَ ”ا“ حذف ٿئي ٿي ته ان کي مذڪر يا مؤنث طور واضح ڪرڻ لاءِ ان ۾ اضافي حرف جوڙيو وڃي ٿو. مثلاً: ”مڪ“ بدران مؤنث ”مڪي“ ۽ مذڪر لاءِ ”مڪو“ ڪري استعمال ڪيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح ”گڏھ“ جي ”ه“ ساڪن ٿيڻ جي صورت ۾ مذڪر لاءِ ”نر“ ۽ مؤنث لاءِ ”مادي“ يا ”کوتي“ ۽ ”اٺ“ لاءِ ”ڏاڇي“ جا لفظ گڏائي استعمال ڪيا وڃن ٿا. مطلب ته ڪنهن حرف علت ڳنڍڻ بدران نئون لفظ ظاهر ڳنڍڻ پوي ٿو جيئن ان کي واضح طور سمجهي سگهجي.

لفظن جي جوڙجڪ:

هر ارتقا پذير ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين مان حرف ۽ لفظ وٺي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ جي اهليت هوندي آهي. اهڙيءَ طرح اسان جي ٻوليءَ ۾ به ٻين ٻولين مان لفظ توڙي حرف حاصل ڪري پنهنجو ڪرڻ جي تمام گهڻي اهليت موجود آهي، جنهن سبب هي ٻولي نه صرف هڪ عظيم ۽ وسيع ٻولي جي حيثيت رکي ٿي، بلڪ انهن خوبيين سبب ان جا ڪيترائي محاورا وجود ۾ اچي چڪا آهن، جيڪي ان جي عظمت جي ساک ڀرين ٿا. مرزا قليچ بيگ لکي ٿو:

”سنڌي ٻوليءَ ۾ ايترا بي انداز عربي ۽ فارسي لفظ گڏجي پيا آهن جو گهڻو ڪري نج سنڌي ۽ عربي لفظن جي سڃاڻپ به مشڪل ٿي پئي آهي. سنڌي لکڻ جي اکرن يا صورتخطيءَ کي ’عربي سنڌي‘ ٿا چئون. گهڻا علمي لفظ عربيءَ جا ڪم اچي ويا آهن. رڳو ٿوري عرصي کان ڪي ٿورا نالا سنسڪرت ٻوليءَ جا ڪم اچڻ لڳا آهن، تنهن ڪري ’صرف ۽ نحو‘ جي بيان ڪرڻ ۾ اڪثر عربي واري ترتيب ۽ ترتيب ڪم اچي ٿي.⁶⁹² صرف نحو ۽ عربي يا فارسيءَ جو سنڌيءَ ۾ جيتري قدر دخل آهي اهو لغت جي وسيلي معلوم ٿي سگهندو ته ڪهڙا لفظ عربي ۽ فارسيءَ جا آهن. هيٺ نموني طور اُچارن جي وضاحت لاءِ ڪي حرف ڏجن ٿا، جيڪي مختلف صورتن ۾ بدلجي ڪم اچن ٿا. سڀ ڪنهن ٻوليءَ ۾ اهو دستور آهي ته ٻي ٻوليءَ جا لفظ وٺي ان جا ڪي حرف يا اُچار بدلائي ڪم آڻبا آهن، جيئن ”گ“ کي ”ڳ“ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم آندائون ”ب“ کي ”ڀ“، ”ج“ کي ”ڄ“ ۽ ”غ“ کي ”گ“ وغيره.⁶⁹³

⁶⁹² مرزا قليچ بيگ، ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع، ص 1-2.

⁶⁹³ مرزا قليچ بيگ، ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1940ع، ص 40.

اهڙيءَ طرح جيڪڏهن لفظن جو مطالعو ڪنداسين ته اسان کي مختلف بدليل صورتون نظر اينديون. مثلاً: عربيءَ جو لفظ ”بَصَلَ“ ”بصر“ آهي ”فينچي“ = ”ڪينچي“، ”چاڦو“ = ”چاڪو“ آهي، جنهن مان اسان کي لفظن جي نحوي بناوتن جو پتو پوي ٿو. اهڙيءَ طرح جڏهن اسان انهن ئي لفظن جو محاورن جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺنداسين ته ڪافي فرق محسوس ٿيندو. هيٺ ”بصر“، ”ڪينچي“ ۽ ”چاڪو“ لفظ جو مثال پيش ڪجي ٿو. جنهن مان واضح فرق نظر اچي ٿو.

معيارى	بصر	ڪينچي	چاقو
اتراڊي	بصر	ڪينچي	چاڪون
ماچڪي	بصل	ڪئينچي	چاڪون
جغدالي	بصل	ڪئينچي	چاخون
فراڪي	وصل	ڪئينچي	چاخو
ڪيترائي	بصل - وصل	ڪئينچي	چاخون
ڪوهستاني	بصر	ڪئينچي	چاخون
لاسي	وصل	ڪينچي	چاخون
جدگالي	وصل	ڪينچي	چاخون
لاڙي	بصر	ڪينچي	چاقو
ڪچي	بصل	ڪئينچي	چاڪون
ٿري	بصل	ڪئينچي	چاڪون

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي مفرد صوتيا به آهن، جيڪي اسان جي صورتخطيءَ ۾ ٻن جدا جدا حرفن جي شڪل ۾ لکيا وڃن ٿا، جيتوڻيڪ اهي حرف ڳالهائڻ وقت مفرد حرفن جي حيثيت رکن ٿا، پر لکڻ ۾ انهن کي الڳ الڳ ٻن ٻن حرفن ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محترم علي نواز حاجن خان جتوئي ۽ مرحوم محمد سومار شيخ جن پنهنجن تصنيفن ۾ انهن جي مفرد حرف هجڻ جي ڪجهه وضاحت ڪندا رهيا آهن. اهي حرف هي آهن:

ذہ، ژہ، نہ، لہ، ٹہ، مہ وغیرہ۔

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب انهن حرفن جي پاڻ ۾ جزوي ادغام جي هيئن وضاحت ڪئي آهي.

”ادغام جون ٻه صورتون آهن. هڪ ”ڪلي ادغام“ ۽ ٻيو ”جزوي ادغام“. ڪلي ادغام واري صورت ۾، ٿ، ڌ، ڦ، ڪ ۽ ڇ اُچارن جي آهي، جن ۾ ”هه“ جو اُچار مڪمل طور سمائجي چڪو آهي. ان جي پرک اها آهي جواڻهن اچارن جي پويان ٻي ”هه“ اچي سگهي ٿي. جيئن نهڻ، ”تهڻڻ“، ”ڦهڪائڻ“، ”کهڻ“ ۽ ”ڇهڻ“. ادغام جزوي واري صورت ”پ“ (پهه) ”ڌ“ (دهه) ”ڏ“ (ڊهه)، جهه، گهه، ڙهه، مهه، نهه، لهه ۽ ٿهه اُچارن جي آهي، جن ۾ ”هه“ جو ادغام مڪمل طور نه بلڪه جزوي طور سمايل آهي. ”يا“ ”تر“ ۽ ”ڊر“ جن ۾ ”ت“ ۽ ”ر“ ۽ ”ڊ“ ۽ ”ر“ جو ادغام جزوي طور ٿيل آهي. ان جزوي ادغام جي حيثيت به جن هڪ منفرد اُچار واري آهي. يعني طرح ائين چئجي ته، ڏهه، ڙهه، مهه، لهه، نهه، ٿهه، ڊر. مان هر هڪ مستقل صوتيو آهي. معنيٰ ته اها ٻن اچارن جي نه پر فقط هڪ ئي اچار جي تحريري صورت آهي. سنڌي الف ب کي مرتب ڪرڻ وقت اهو ضروري هو ته شروع کان ئي پ، ڌ، گهه، جهه، وانگر انهن اٺن اُچارن لاءِ به اٺ جدا جدا شامل ڪيا وڃن ها. بهرحال هاڻوڪي صورتخطيءَ کي مدنظر رکندي، اسان چوندا سين ته جيئن گهه هڪ اکر آهي، ۽ جهه به هڪ اکر آهي. تيئن ”ڏهه“ به هڪ اکر آهي، ڙهه به هڪ اکر آهي، ۽ تر به هڪ اکر آهي. اهڙيءَ طرح باقي مهه، نهه، لهه، ٿهه، ڙهه ۽ ڊر وغيره به جدا جدا اکر آهن. انهن اضافي اکرن تي جڏهن زبر زير يا پيش ڌڻو ته پهرين جُز تي

ڏٻو مگر اهو پنهي جُزن سان لڳندو.⁶⁹⁴

ڊاڪٽر صاحب انهن اکرن جي لفظن جا مثال ڏيندي:

ڪڏهن، پڙهڻ، سامهون، ڪانهي، ڳالهه، ماڻهو، وٽر ۽ ڊريٽا⁶⁹⁵ جا لفظ به ڏنا آهن. شاعري جي وزنن جي گهٽ وڌائي ۽ تور بابت هولي ٿي: ”انهن لفظن جو وزن به انهن مستقل صوتين جي لحاظ سان توريو. البت جيڪڏهن انهن اکرن ۽ آوازن جي ”پئي جُز“ کي جدا ڪري پڙهيو ته پوءِ به جدا اکرن واري صورت پيدا ٿيندي جيئن ته ”ڪڏ+هين“، اتي، ’ڏ ۽ ه‘ به جدا حرف ٿيندا ۽ وزن به جدا ٿيندو.“⁶⁹⁶

ڏ ه، مه، له، ته، نه ۽ ڙهه جا مرکب حرف مفرد طور استعمال ڪرڻ لاءِ پنجابي زبان ۾ به مثال موجود آهن، جن کي محققن طرفان مفرد صورت ڏيڻ تي زور ڏنو ٿو وڃي.⁶⁹⁷

مفرد حيثيت ۾ استعمال ٿيڻ باوجود اسان انهن لاءِ ڪا مفرد صورت مقرر ڪونه ڪري سگهيا آهيون. جڏهن ته ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته انهن مفرد حرفن کي بجاءِ جدا جدا صورتن ۾ استعمال ڪرڻ جي ڪا مفرد صورت ڏيئي استعمال ڪريون، چوٽه حقيقت آخر حقيقت آهي، جنهن کي تسليم ڪرڻ ۾ عار نه ڪرڻ گهرجي.

انهن حرفن کي جڏهن اسان جا شاعر ٻن حرفن ۾ استعمال ڪن ٿا، ته پڙهڻ وقت اهي هڪ حرف جي صورت ۾ استعمال ٿين ٿا، ان ڪري شعر جي وزن ۾ فرق ٿيڻ سبب وزن ٽٽي پوي ٿو ۽ پيش ڪرڻ وقت جهول پيدا ٿئي ٿو ان ڪري انهن حرفن کي هڪ مستقل مفرد صورت ڏيڻ جي ضرورت آهي ته جيئن سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهم صنف شاعريءَ جو مونجهارو ختم ٿي سگهي ۽ اسان جي صورتخطيءَ به وڌيڪ ترقي ڪري سگهي. راقم انهن حرفن لاءِ ”ڏه“ بدران ”ڏ“، ”ڙه“ بدران ”ر“، ”نه“ بدران ”ن“، ”ته“ بدران ”ڻ“، ”له“ بدران ”ل“ ۽ ”مه“ بدران ”م“ جون صورتون تجويز ڪيون آهن، جن جي پڙهڻ توڙي لکڻ ۾ وڏي آساني پيدا ڪري ٿي سگهجي.

مٿين مفرد حرفن سان اسان جي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ جڙجن ٿا، جيڪي لکت ۾ ٻن حرفن جي صورت ۾ استعمال ڪيا وڃن ٿا، اهي حقيقت ۾ وسرگ اچارن وارا مفرد حرف آهن، جڏهن انهن حرفن جي مختلف لفظن جو مختلف محاورن ۾ نحوي جائزو وٺنداسين ته اسان کي انهن ۾ ڪافي فرق محسوس ٿيندو چوٽه اهي ڪيترن ئي جاين تي پنهنجي وسرگائي حيثيت به وڃائي مڪمل طور اوسرگ اچارن ۾ استعمال ٿين ٿا، جن مان ”ه“ جو جزوي اچار به ختم ٿي وڃي ٿو. مثال طور:

معياري	گڏهن	چاڙهي	ٻانهو	ماڻهو	ڳالهه	سامهون
اتراڊي	گڏهين	چاڙهي	ٻانهو	ماڻهو	ڳالهه	سامهون
ماڇڪي	ڪڏين	چاڙي	ٻانهو	ماڻهو	ڳالهه	سامهون
جغڌالي	ڪڏين	چاڙي	ٻانون	ماڻون	ڳال	سامون

⁶⁹⁴ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”شاهه جي بيتن ۽ وارين ۾ وزن ۽ قافيي جا معيار“، ته ماهي مهراڻ، حيدرآباد، 1986/3 ع، ص 42.

⁶⁹⁵ ايضاً، ص 43.

⁶⁹⁶ ايضاً، ص 43.

⁶⁹⁷ ميان محمد سعيد، ”سوڪي پنجابي لپي“، ماهوار لهران، لاهور، اپريل، 1989 ع، ص 12.

فراڪي	ڪڏي	چاڙي	ٻانون	ماڻون	ڳال	سامون
ڪيتراڻي	ڪڏي	چاڙي	ٻانون	ماڻون	ڳال	سامون
ڪوهستاني	ڪڏين	چاڙي	ٻانهون	ماڻهون	ڳال	سامهون
لاسي	ڪر	چاڙي	ٻانو	ماڻو	ڳال	سامون
جدگالي	ڪر	چاڙي	ٻانو	ماڻو	ڳال	سامون
لاڙي	ڪڏهين	چاڙهي	ٻانهو	ماڻهو	ڳالهه	سامهون
ڪچي	ڪڏئين	چاڙئي	ٻانو	ماڻو	ڳال	سامون
ٿري	ڪڏئين ڪيڻ	چاڙئي	ٻانو	ماڻو	ڳال	سامون

ڪن محققن حرف ”جه“ ۽ حرف ”گه“ کي به مرکب حرف چيو آهي، پر حقيقت ۾ اهي ٻئي مرکب نه بلڪه مفرد وسرگ حرف آهن. ڊاڪٽر غلام علي الانا انهن حرفن بابت لکي ٿو:

”اهي حرف مرکب نه بلڪه مفرد آهن، چوڻه انهن ۾ ”ه“ حرف ڪنهن ڌار آواز جي نمائندگي ڪونه ٿو ڪري. جنهن مان چئي سگهجي ٿو ته اهي ٻئي حرف مرکب حرف نه آهن.“⁶⁹⁸ اهي ٻئي حرف اسان جي ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۾ وسرگ کان اوسرگ نه ٿي سگهن ٿا، پر مرکب ڪنهن به صورت ۾ ڪونه آهن. انهن حرفن ۾ بقول ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي ”ه“ جو اچار ڪلي طرح ادغام ٿي چڪو آهي، پر ظاهري طرح ان جي صورت ۾ حرفن جهڙي آهي، جنهن سبب انهن کي مرکب ڪوٺيو پيو وڃي.“

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا ٻيا بندشي حرف آهن، منجهن گسڪيدار آواز بجاءِ ”ر“ جو لرزيدار آواز سمايل آهي،⁶⁹⁹ پر اسان جي صورتخطيءَ ۾ اهي مفرد طور ڏنا ويا آهن. حالانڪ غور ڪجي ته اهي واضح طور مرکب صورت ۾ ملن ٿا، جيڪي مختلف لفظن ۾ استعمال ٿيڻ وقت ننڍڙي گڏيل ”ر“ سان اچار جي استعمال ٿين ٿا. اهڙن حرفن مان ”ڊ“، ”ڙ“ ۽ ”ڻ“ حرفن بابت ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي مرحوم محمد سومار شيخ ۽ سر ڳواسي پيرومل آڏواڻيءَ جن پنهنجن لکڻين ۾ ذڪر ڪيو آهي، پر راقم جي مشاهدي موجب چوٿون حرف ”ڻ“ به موجود آهي، جيڪو اسان کي ڪجهه محاورن ۾ گڏيل ننڍي ”ر“ جي اُچار سان ملي ٿو. اهي چارئي حرف اسان جي ٻوليءَ ۾ سوين لفظن ۾ گڏيل ”ر“ سان استعمال ٿيندي ملن ٿا. هيٺ انهن جي مختلف محاورن جي لفظن ۾ استعمال ٿيڻ جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

1. حرف ”ڊ“: هي حرف معياري محاورن کان علاوه ڪچي، ڪوهستاني، اترادي، ماڇڪي، جغدالي، فراڪي، لاسي، جدگالي، ڪيتراڻي محاورن ۾ به مرکب طور استعمال ٿيندي ملي ٿو. پر ڪتي ڪتي لاڙي، ٿري، محاورن ۾ به استعمال ٿئي ٿو. ان حرف جا ڪجهه لفظ هي آهن: ”ڊنڊ“، ”ڊنڊ“،⁷⁰⁰ ”ڊڪائڻ“، ”ڊڙ“ ۽ ”ڊاهڻ“ وغيره. مٿي ذڪر ڪيل محاورن ۾ اهي ”ر“ سبب بدلجي ترتيبوار ”ڇنڊر“، ”ڪنڊر“، ”ننڊر“، ”ڊرڪائڻ“، ”ڊڙ“ ۽ ”ڊراهڻ“ ٿين ٿا.

⁶⁹⁸ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صورتخطي“، سنڌي زبان پبليڪيشن، حيدرآباد، 1949ع، ص 61.

⁶⁹⁹ جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1983ع، ص 68.

⁷⁰⁰ شيخ، محمد سومار، ”ڪڇين جا قول“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1977ع، ص 53.

جڏهن ته جغدالي ۽ فراڪي محاورن ۾ ”ڊرڪائڻ“ ۾ ”ي“ جو اضافو ڪري ”ڊڙيڪائڻ“ طور استعمال ڪيو وڃي ٿو يعني ”ڊ“ مٿان استعمال ٿيندڙ پيش حذف ڪري ”ي“ کي ”زير“ مان استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه انهن لفظن جون اُ-ا- آ پڇاڙيون به حذف ڪيون وڃن ٿيون.

2. حرف ”ٺ“: هي مرڪب حرف اترادي، ماڇڪي، جغدالي، فراڪي، ڪوهستاني، ڪيترائي ۽ لاسي محاورن ۾ استعمال ٿئي ٿو پر ڪتي ڪتي ڪچي ۽ ٿري محاورن ۾ به ”ر“ جي اُچارن سان ڪم آڻجي ٿو. ان جا ڪجهه لفظ هي آهن: ”پٽ“ بدران ”پٿر“، ”مات“ بدران ”ماتٿر“، ”ڪتي“ بدران ”ڪٿري“، ”ڪات“ بدران ”ڪاتٿر“، ”ڏاتو“ بدران ”ڏاترو“ ۽ ”اڳاتو“ بدران ”اڳاترو“ وغيره.

3. حرف ”ڍ“: هي حرف اترادي، ماڇڪي، جغدالي، فراڪي، ڪوهستاني ۽ لاسي محاورن ۾ ”ر“ گاڏڙا استعمال ٿئي ٿو. ڪتي ڪتي لاڙي ۽ ڪچي محاورن ۾ به استعمال ٿئي ٿو. مرڪب صورت ۾ اهو صرف ”ڍو“ (ڪائڻ) بدران ”ڍرو“، ”واڍ“ (رسو) بدران ”واڍر“، ”وڍ“ بدران ”وڍر“ جي صورت ۾ استعمال ٿئي ٿو پر ان جي اعرابي پڇاڙي ٻين حرفن وانگر سڀني محاورن ۾ حذف ٿيل هوندي آهي.

4. حرف ”ڻ“: هي حرف جغدالي، اترادي ۽ فراڪي محاورن ۾ گڏيل ننڍي ”ر“ سان ملي ٿو جيڪو تمام ٿورن لفظن ۾ استعمال ٿئي ٿو. لفظ ”سنو“ معنيٰ چڱو يا ان مان ٺهندڙ ٻين لفظن جهڙوڪ: ”سنا“، ”سنيون“ ۽ ”سني“ وغيره ۾ استعمال ٿيڻ وقت اهي ”سُرو“، ”سُرا“، ”سُريون“ ۽ ”سُري“ طور ڪم اچن ٿا.

مٿي ذڪر ڪيل چارئي حرف ظاهري طرح مفرد ۽ حقيقت ۾ مٿي ذڪر ڪيل محاورن ۾ مرڪب طور ڪم اچن ٿا، پر انهن جي مرڪب طور استعمال ٿيڻ بعد ڪابه مخصوص صورت مقرر ٿيل نه آهي. جنهن سبب پڙهڻ وقت مرڪب ۽ لکڻ وقت مفرد هئڻ ڪري مونجهارو پيدا ٿئي ٿو. خاص طرح شاعريءَ جي بحر ۽ وزن ۾ ڪافي مونجهارو محسوس ڪيو وڃي ٿو جنهن کي ختم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

راقم طرفان انهن حرفن لاءِ ڪجهه مخصوص صورتون تجويز ڪيون ويون آهن. مثلاً: (1) ”ڊ“ لاءِ ”ڊ“، (2) ”ڍ“ لاءِ ”ڍ“، (3) ”ٺ“ لاءِ ”ٺ“⁷⁰¹ ۽ (4) ”ڻ“ لاءِ ”ڻ“ وغيره. انهن حرفن کي لفظن ۾ هن طرح استعمال ڪري سگهيو.

1. ڊ: ڪنڊ، ”جنڊ“ ۽ ”ڊڪڻ“.

2. ڍ: ”ڍو“، ”وڍ“ ۽ ”واڍ“

3. ٺ: ”پٽ“، ”ڏاتو“ ۽ ”ماتٿي“

4. ڻ: ”سنو“، ”سنا“، ”سنيون“ ۽ ”سني“.

جملن جي جوڙجڪ:

مٿي حرفن مان املا، لفظ ۽ مرڪب حرفن تي بحث ڪيو ويو آهي. هيٺ لفظن مان جملا جوڙڻ تي بحث ڪبو. ڳالهائڻ يا لکڻ وقت ڪجهه لفظن کي پاڻ ۾ گڏي استعمال ڪجي، جن مان ڪو مقصد سمجهه ۾ اچي تنهن کي جملو چئبو آهي.

جڏهن اسين ڳالهايون ٿا يا لکون ٿا، تڏهن ڪي لفظ ڪم آڻيون ٿا. لفظ گڏي اسين اهڙي طرح سٽيون ٿا، اهڙي هر هڪ سٽ کي جنهن مان پورو مطلب نڪري تنهن کي جملو چئبو آهي.⁷⁰² هيٺ ٻوليءَ جي مختلف محاورن جي ترتيب سان ڏنل جملن جي جوڙجڪ تي غور ڪبو ته اسان کي ڪافي فرق محسوس ٿيندو ۽ لفظن جي ساخت ۾ فرق نظر ايندو.

⁷⁰¹ بروهي داد محمد خادم ”سنڌي صورتخطيءَ جو لسانِي جائزو“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، جولاءِ 1984ع، ص 11.

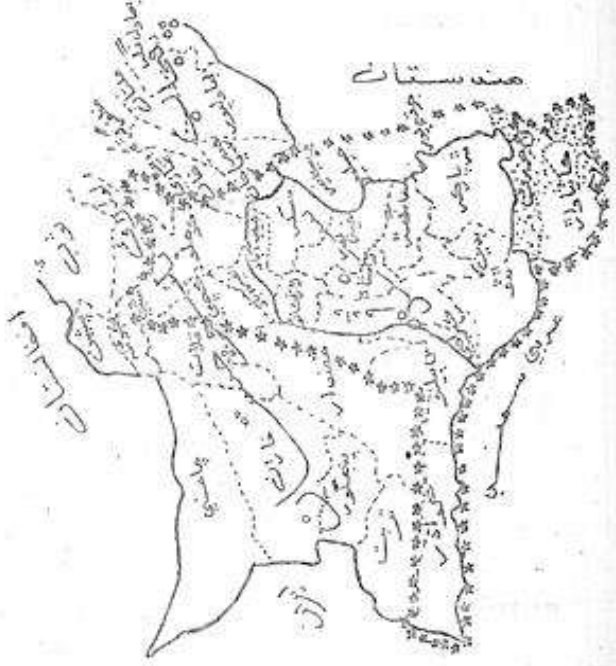
⁷⁰² مرزا قليچ بيگ ”سنڌي وياڪرڻ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڀاڱو پهريون، 1971ع، ص 1.

جملو پهريون:	معياري	آء خط لکي رهيو آهيان
	اتراڊي	مان خط لکي رهيو هان
	ماچڪي	مان خط لکڊو پيو هان
	جغدالي	مان خط لکڊو پيو هان
	فراڪي	مان خط لکنو پئو هان۔ آن
	کيترائي	مان خط لکنو پئو هان۔ آن
	ڪوهستاني	مان خط لکڊو پيو هان
	لاسي	مان خط لکڊو پيو هان
	جدگالي	مان خط لکڊو پئو هان
	لاڙي	آء خط لکي رهيو آهيان
	ڪچي	آء خط لکنو پئو هان
	ٿري	آء خط لکي وئيو آهيان
جملو ٻيو:	معياري	پڪي اڏامي رهيو آهي
	اتراڊي	پڪي اڏري رهيو آه
	ماچڪي	پڪي اڏردو پيو آ
	جغدالي	پڪي اڏردو پيو آ۔ هئي
	فراڪي	پڪي اڏرنو پئو آ۔ هي
	کيترائي	پڪي اڏرنو پئو آي
	ڪوهستاني	پڪي اڏردو پيو آه
	لاسي	پڪي اڏردو پيو آ
	جدگالي	پڪي اڏردو پئو آ
	لاڙي	پڪي اڏامي رهيو آهي
	ڪچي	پڪي اڏرنو رهو آئي
	ٿري	پڪي اڏرنو رهيو آئي
جملو ٽيون	معياري	گڏ آهيون
	اتراڊي	گڏ آهيون
	ماچڪي	گڏ آهيون
	جغدالي	گڏهون
	فراڪي	گڏون
	کيترائي	گڏون
	ڪوهستاني	گڏ آهيون
	لاسي	گڏون
	جدگالي	گڏون
	لاڙي	گڏ آهيون
	ڪچي	گڏ آيون
	ٿري	گڏ آهيون

کتابت الیچو ولسانی لکھنؤ

پیشانیہ: ۲۰۰ ۱۰۰ ۵۰ ۰

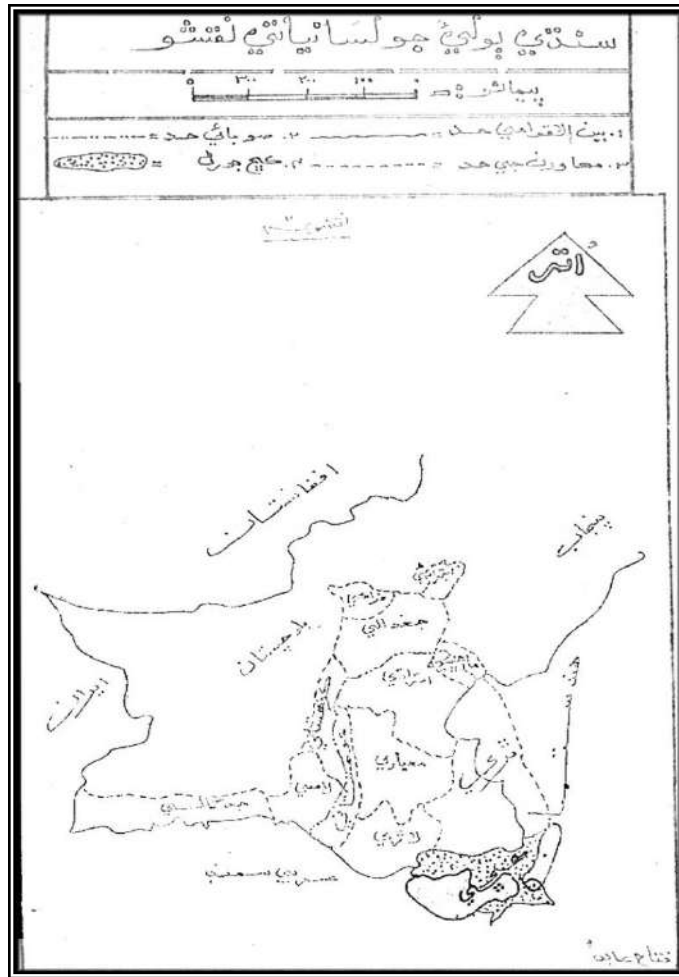
۱. لسانیہ حصہ
۲. منشیہ حصہ
۳. رشتہ عیچ

محاورن جو نقشو:

سنڌي ٻوليءَ جي هن نقشي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۽ انهن جي اندروني حدن جي واضح طور نشاندهي ڪئي ويئي آهي ۽ ٻارهن ئي محاورن جي حدن کي ورهايو ويو آهي، جنهن کي ڏسڻ سان سڀني محاورن جي نالن ۽ انهن جي حدن جي معلومات حاصل ٿئي ٿي.

(ڏسو نقشو-2)

لفظ ”ڏڌ“ جو لسانی نقشو:

سنڌي ٻوليءَ جي نقشي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظ ”ڏ“ کي مختلف نالن سان استعمال ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي ۽ انهن نالن لاءِ مختلف نشانين استعمال ڪري مختلف محاورن جي نسبت سان واضح ڪيو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي لفظ ”ڏ“ () کي اترادي ماڻهڪي ۽ لاڙي محاورن ۾ ”لسي“ () جڳدالي ۾ ”جهارو“ () فراڪي ۽ ڪيترائي ۾ ”ڏنورو“

”مهي“
”پاڪي“

۾

محوري

جدگالي

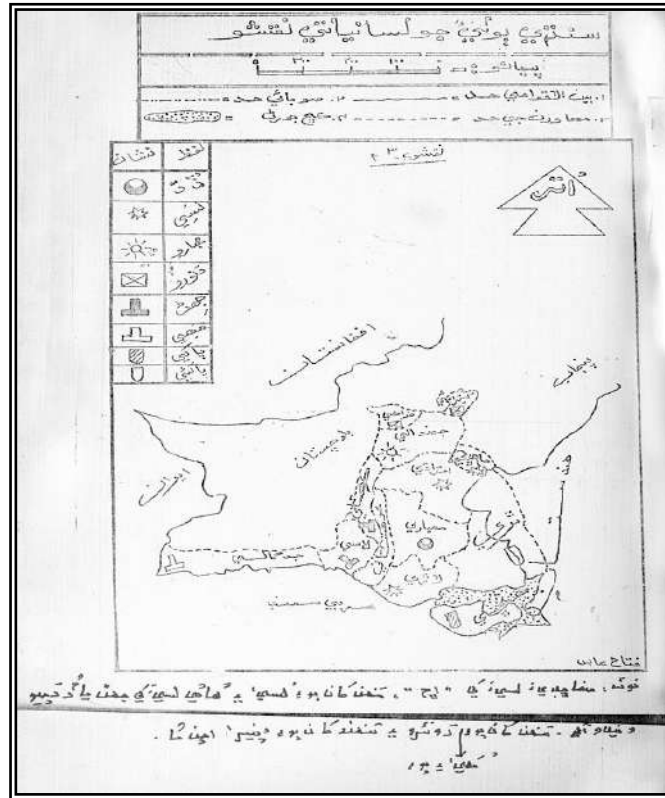
ثري

۽

() ڪوهستاني ۽ لاسي ۾ ”جهڙ“ ()

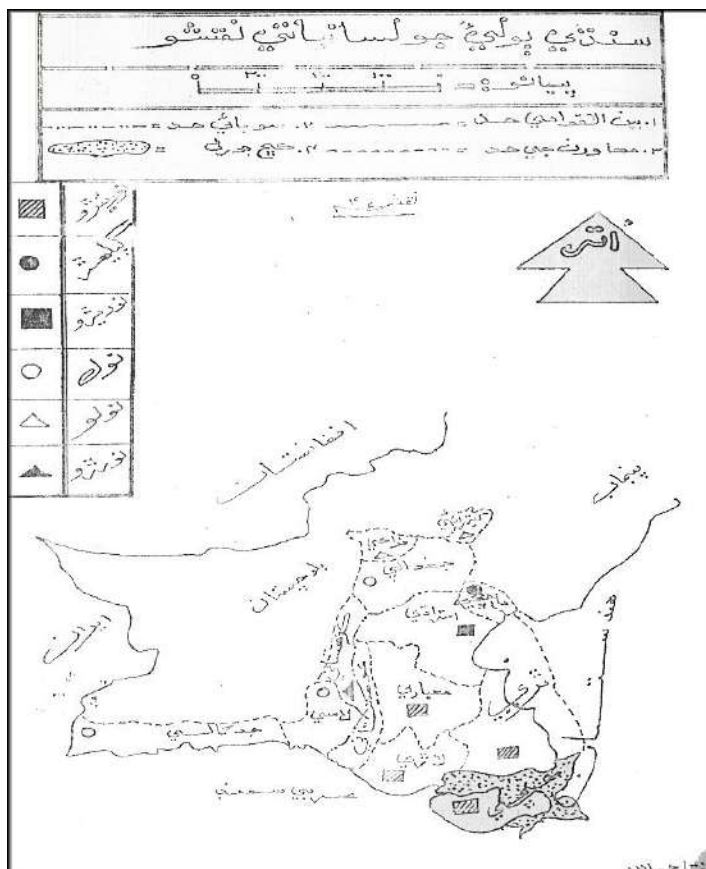
() ڪڇي ۾ ”پاڪي“ ()

() چيو وڃي ٿو. (ڏسو نقشو_3)

لفظ ”نوريڙو“ جو لساني نقشو:

هن نقشي ۾ نوريڙي جي مختلف نالن ۽ انهن جي آراڌاين جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. جيئن ته سنڌ جي مختلف علائقن ۾ نوريڙي جا مختلف نالا آهن. پر ڪتي ڪتي ساڳيو نالو مختلف آراڌاين سان استعمال ڪيو وڃي ٿو. مثلاً: لاڙي، ڪڇي، ٿري ۽ معياري ۾ ”نوريڙو“ () ماڇڪي ۽ ”ڳيلھڙ“ () اتراديءَ ۾ ”نوريڙو“ () جغدالي، لاسي ۽ جدگاليءَ ۾ ”نول“ () ڪيترائي ۽ فراڪيءَ ۾ ”نولو“ () ۽ ڪوهستانيءَ ۾ ”نورڙو“ () چيو وڃي ٿو. (ڏسو نقشو_4)

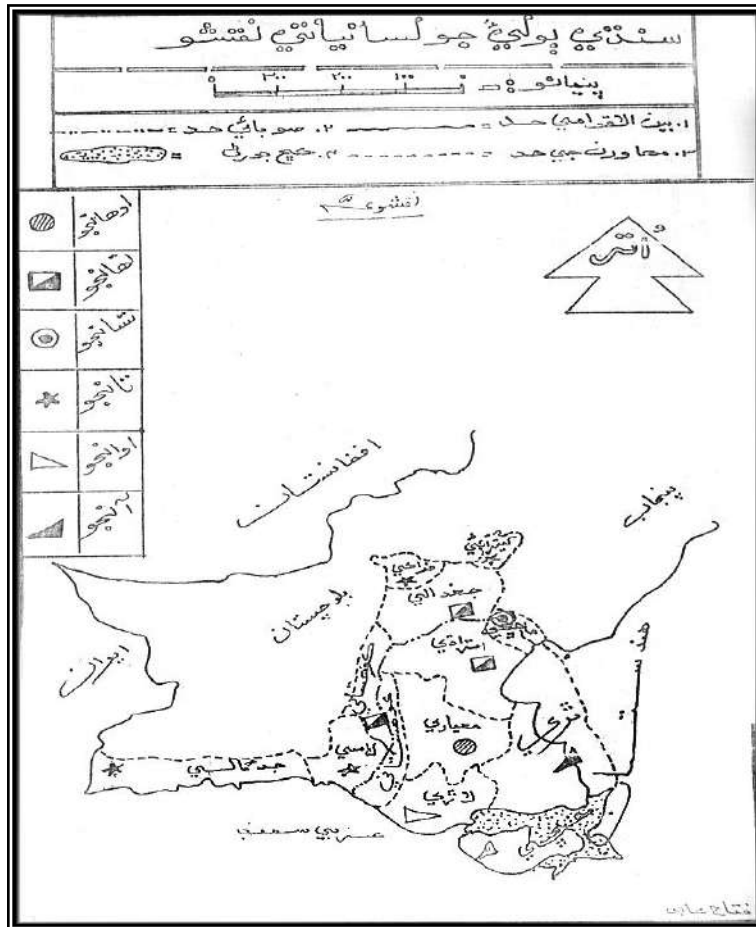

لفظ ”اوهانجو“ جو لساني نقشو:

هن نقشي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظ ”اوهانجو“ کي مختلف علائقن ۾ مختلف آرڏاين سان استعمال ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي. مثلاً معياريءَ ۾ ”اوهان

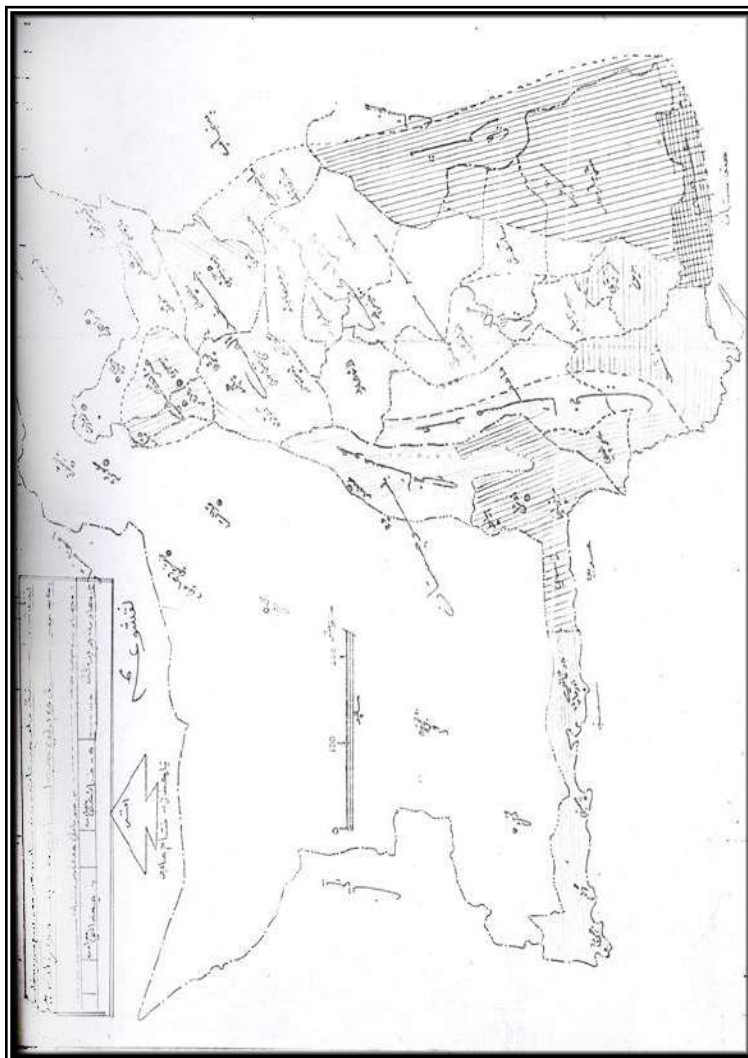
جو“ () اترادي جغدالي ۽ ڪوهستانيءَ ۾ ”تهانجو“ () ڪيترائي، فراڪي، لاسي ۽ جدگاليءَ ۾ ”تانجو“ () ماڇڪي ۾ ”تسانجو“ () لاڙي ۾ ”وانجو“ () ۽ ٿري، ڪڇي محاورن ۾ ”آنجو“ () طور استعمال ڪيو وڃي ٿو. (ڏسو نقشو-5)

محاورن جو نقشو:

محاورن جي مختلف لفظن جي لڙهي

هن نقشي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻارهن ئي محاورن کي سنڌي ٻوليءَ جي نقشي ذريعي ڏيکاريو ويو آهي. (ڏسو نقشو-6)

مختلف محاورن ۾ جملن جو استعمال:

سنڌي ٻوليءَ جي مختلف محاورن ۾ مختلف جملن جي استعمال جو جڏهن اسين جائزو وٺنداسين ته اسان کي ڪافي فرق محسوس ٿيندو رهندو ۽ ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ بابت ڀڄ معلومات ملندي رهندي هيٺين جملن کي اسين محاورن جي ترتيب سان چارتن ذريعي پيش ڪريون ٿا، جن جي مطالعي سان اسان کي جملن جي لفظن جي آڙاڏاڻين جي معلومات ملي ٿي.
جملو پهريون

معياري	هي ڪتاب منهنجو آهي
اتراڌي	هي ڪتاب مانجو آهي

ماچڪي	هي ڪتاب منهنجو اي
جغدالي	هي ڪتاب منجو اي هئي
فراڪي	اي ڪتاب مينجو اي
ڪيترائي	اي ڪتاب مينجو ۽
ڪوهستاني	هي ڪتاب منجو هي
لاسي	اي ڪتاب منجو اي
جدگالي	اي ڪتاب مينجو اي
لاڙي	هي ڪتاب مونجو آهي
ڪچي	هي ڪتاب مونجو آئي
ڌري	هي ڪتاب مونجو آئي

جملو ٻيو:

معياري	هي گهر ڪنهنجو هيو
اتراڌي	هي گهر ڪنهنجو هو
ماچڪي	هي گهر ڪنهنجو هو
جغدالي	هي گهر ڪنهنجو هو
فراڪي	اي گهر ڪنهنجو آهو
ڪيترائي	اي گر ڪنهنجو آهو
ڪوهستاني	هي گهر ڪنهنجو هو
لاسي	اي گر ڪنهنجو هو
جدگالي	اي گر ڪنهنجو هو
لاڙي	هي گهر ڪنهنجو هيو
ڪچي	هي گهر ڪنهنجو هيو
ڌري	اي گر ڪنهنجو هيو

جملو ٽيون:

معياري	اوهان ويهي رهو
اتراڌي	تهان ويهي رهو
ماچڪي	تسان ويهي رهو
جغدالي	تهان ويهي رهو
فراڪي	تتان ويهي رهو
ڪيترائي	تان ويهي رهو
ڪوهستاني	تهان ويهي رهو
لاسي	توتان ويهي رهو
جدگالي	توتان ويهي رهو

لاٽي	اوان ويهي رهو
ڪڇي	اوان ويئي رڻو
ٿري	آن ٻي رڻو

جملو چوڻون:

معياري	هو پڙهندو آهي
اتراڌي	هو پڙهندو آ
ماڇڪي	هو پڙهندو آ
جغدالي	هو پڙهندو هئي
فراڪي	هو پڙهنو هئي
ڪيترائي	هو پڙهنو ۽
ڪوهستاني	هو پڙهندو آه
لاسي	يڪو پڙهندو ۽
جدگالي	يڪو پڙدو ۽
لاٽي	هو پڙهندو آهي
ڪڇي	هو پڙهندو آئي
ٿري	هو پڙندو آئي

خطي جي مخصوص ادبي ذخيري جو لساني جائزو ۽ سنڌي ادب سان ان جو تعلق

سڀيءَ جو خطو سنڌي ٻوليءَ جي تعليم کان خالي هئڻ جي باوجود سنڌي ادب کان خالي نه آهي. خطي ۾ ڪيئي بلند پايي جا شاعر ٿي گذريا آهن، جن پنهنجي مٿڙي ٻوليءَ کي شعر و ادب جي خزاني سان مالامال ڪري ڇڏيو. ڪيئي شاعر زندهه آهن، جيڪي پڻ ساڳي خدمت پيا انجام ڏين. سموري بلوچستان ۾ اردوءَ جي تعليم رائج آهي. بلوچستان جي هن سنڌي ڳالهائڻ وارن علائقن ۾ به اردو تعليم مروج آهي. سنڌي ٻولي وڏي اڪثريت ۾ هئڻ جي باوجود هن خطي ۾ سنڌي تعليم جو ڪوبه انتظام ڪونه ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن خطي ۾ اردوءَ سان گڏ سنڌي تعليم جو انتظام به ڪيل هجي ها ته هتي اديبن ۽ شاعرن جو تعداد تمام گهڻو هجي ها ۽ سوين نوان نوان اديب ۽ شاعر پيدا ٿيندا رهن ها. سنڌي تعليم نه هجڻ سبب خطي ۾ سنڌي ٻولي لکت ۾ ڪونه ٿي اچي، ان ڪري سنڌي نثر خطي ۾ تمام گهٽ بلڪه نه هجڻ جي برابر آهي. اهڙي سبب خطي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ترقي ۽ ترويج ۾ رڪاوٽ پيل آهي. خطي جي ماڻهن کي سندن مادري زبان ۾ تعليم ڏيڻ سان گڏ بلوچستان جي ريڊيو ۽ ٽي-وي اسٽيشن تان سنڌي پروگرام ڏيڻ جي ضرورت آهي ته جيئن هن خطي جي علم و ادب ۽ تهذيب و تمدن کي اڳتي وڌائي سگهجي. سنڌي تعليم نه هجڻ جي باوجود خطي جي شاعرن پنهنجي وس آهر پنهنجي مٿڙي ٻوليءَ جي خدمت پئي ڪئي آهي. پنهنجي شاعريءَ کي سنڌي تعليم نه هجڻ جي باوجود ڪاغذ جي سيني تي اتاري انهن مثالي ڪردار ادا ڪيو آهي. خطي ۾ سنڌي تعليم نه هئڻ ڪري سنڌي اخبارون يا رسالا ۽ ڀاڙيس جي ڪابه گنجائش ناهي، ان ڪري سندن ڪلام جي اشاعت به ناممڪن آهي. ان جي باوجود انهن پنهنجي نظم کي جمع پئي ڪيو آهي. هن باب ۾ شاعريءَ جو جيڪو مواد پيش ڪيو ويو آهي، ان جو وڏو حصو سنڌي ادب جي اهم حصي جي حيثيت رکي ٿو، چوڻهه خطي جي شاعرن مان ڪي شاعر سنڌ ۾ هميشه لاءِ اچي آباد ٿيا ۽ سندن شاعريءَ کي سنڌ جي ادبي ۽ اشاعتي ادارن طرفان اصلاح بعد شايع ڪري سنڌي ادب جو حصو بڻايو ويو.

جن شاعرن بلوچستان کي هميشه لاءِ ڇڏي سنڌ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي، تن جي ٻولي توڙي شاعري به آهستي آهستي معياري حيثيت حاصل ڪري ورتي آهي. ان کان علاوه سندن شاعريءَ جو مواد مرتب يا شايع ڪرڻ وقت اشاعتي ادارن طرفان اصلاح ڪري معياري صورت ۾ شايع ڪيو ويو. اهڙيءَ حالت ۾ اسان لاءِ انهن جي شاعريءَ تي جغذالي يا فرائي محاورن جي روشنيءَ ۾ لساني جائزو وٺڻ لاءِ ڪابه گنجائش نه رهي آهي. تنهن هوندي به اسان کي جتي ڪنهن به قسم جو ڪوبه حرف يا لفظ محسوس ٿيو آهي، ان تي اسان بحث ڪيو آهي.

ان کان علاوه بلوچستان جي مقبول ترين شاعرن مان صوفي رکيل شاهه جي رسالي ”بحرالعشق“، صوفي چيزل شاهه جي رسالي ”بحرالعميق“ ۽ مولوي قادر بخش جي رسالي ”گلزار ڪاپاري“ جي چونڊ شاعريءَ تي به مختصر بحث ڪيو ويو آهي، جيڪي سنڌي ادب ۾ سونهري باب جي حيثيت رکن ٿا. جيتوڻيڪ اهي رسالا به سنڌ جي اشاعتي ادارن مان شايع ٿيا آهن. جتي اهي مواد کي معياري بنائڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ جي باوجود معياري بڻائي ڪونه سگهيا آهن، چوڻهه گهڻين تبديلين سبب شاعريءَ جي مقصد، مفهوم يا وزن ۾ فرق ٿي پئجي سگهيو. ان ڪري انهن کي ساڳي ئي رنگ ۾ شايع ڪيو ويو آهي. هن باب ۾ خطي جي ڪجهه غير مقبول شاعرن جو به ڪجهه مواد هٿ ڪري ان جو به مختصر لساني جائزو ورتو ويو آهي.

مشهور شاعرن جي چونڊ ڪلام جو لساني جائزو:

پهرين ڀاڱي ۾ اسان خطي جي مشهور شاعرن جو مختصر تعارف پيش ڪري چڪا آهيون. هت انهن جي شاعريءَ مان چونڊ ڪلام جو لساني جائزو پيش ڪيو ويو آهي.
عثماني احساني:

ڳالهه	اڙانگي	گور	جي،	ويهه	مَ	سار	وهي،
ترس	مَ	ويهه	تيار	ٿي،	سائيٽڙا	سنڀهي،	
هي	حد	هيبت	جهڙي،	ويندڙ	گور	ڳهي،	
سپون،	وچون،	سهسين،	تندڙ،	نانگڙ	ساڻ	نهي،	
ڏنگي	جا	ڏنگن	سان،	ويندڙ	ڏيل	ڏهي،	
ڳري	ويندڙ	گور	۾،	لڳين	لحم	لهي	703

احسانيءَ جو ڪلام وڌيڪ هٿ نه اچي سگهيو آهي. ”تذڪره لطفي“ مان ورتل سندس مٿئين شعر جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جو ڪلام جغدالي محاورن جو آهي. پهرين ست ۾ ”گور“ قبر کي چيو اٿائين، ٻي ست ۾ ”سنڀري“ بدران ”سنڀهي“، پنجين ست ۾ ”ڏڪي“ بدران ”ڏهي“ جو لفظ استعمال ڪيو اٿائين. اهڙيءَ طرح مجموعي طرح سان سندس لهجو جغدالي لڳي ٿو. سندس شعر ۾ موت جو ذڪر نمايان آهي.⁷⁰⁴ جيڪو سندس دين سان لڳاءُ ڏيکاري ٿو. ٻوليءَ کان علاوه سندس پيشڪش جو لهجو به جغدالي نموني جو آهي.

فقير صاحبڻو تنيو:
مدح:

اول	اي	سڄا	لهه	سار	سونهارا	سيدا،
مجتبيٰ	مختيار	مرسل	ماڙ	ڪر	يا	محمد،
تو	بنا	ناهي	تڳڙ	عاجز	ابوجهن	احمد،
نور	نرمل	ڪر	نظر	مان	نبي	نور
اغثني	يا	سيدا	رس	يا	نبي	خير البشر،
غور	ڪر	غمگين	جو	اي	نور	نافع
پلا	تون	پروسو	ارحم	اڙين	آڌار	جي،

⁷⁰³ لطف الله بدوي، ”تذڪره لطفي“، جلد پهرين، آر. ايڇ. احمد اينڊ برادرز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1963ع، ص 213.

⁷⁰⁴ سيد فياض، محمود مدير، ”خاص تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪ و هند“، پنجاب يونيورسٽي، لاهور، 1971ع، ص 500.

تون	نبين	جو	نبي	آهين	سچا	سردار	جي،
رهبرا	روشن	ڪيو	آ	ڪي	سيو	اسرار	جي،
لڳ	ڏسڻ	ڏاتار	تنهنجي	ٿو	سڪي	سنسار	جي،
اغثني	يا	سيدا	رس	يا	نبي	خيرالبشر	
غور	ڪر	غمگين	جو	اي	نور	نافع	نامور.

تمامي	ماهيت	معلوم	اٿو	سرور	سچي،		
ڏوه	ڏوهاري	ڏسي	لائق	آهيان	تو	در	لڄي،
ڏي	ڏسي	تنهنجي	تڏي	پلا	آيس	تو	در
دست	وٺ	دلگير	جو	ڪي	تار	مان	پرور
اغثني	يا	سيدا	رس	يا	نبي	خيرالبشر	
غور	ڪر	غمگين	جو	اي	نور	نافع	نامور

705.

فقير صاحب جو ڪلام جغدالي محاوري جو آهي، جيڪو سندس شاعريءَ جي لهجي مان پيو معلوم ٿئي. پهرئين بند جي ٽين ست ۾ جيئرو رهڻ بدران ”تڳڻ“، چوٿين ست ۾ مونتي بدران ”مان تي“ جا جغدالي لفظ ڪم آندا آهن. ٻئي بند جي ٽين ست ۾ ”چوڻ“ بدران سرائڪي ٻوليءَ جو ”آڪي“ ۽ ”سڀني“ بدران ”سيو“ جا لفظ استعمال ڪيا آهن. ٽئين بند جي پهرين ست ۾ ”سڀني جي“ جي بدران ”تمامي“، چوٿين ست ۾ هٿ بدران بلوچي زبان جو ”دست“ لفظ استعمال ڪيل آهي.

مدح:

بنام	خدا	عرض	سڻ	سيدا،
ڪريو	ماڙ	مسڪين	جي	مقتدا،
تون	سرتاج	سردار	صاحب	سدا،
سيو	جڳ	سلامي	سندءِ	سرورا،
پهچ	پير	درماندگان		دستگير،
مريدن	مدد	ڪر	محي	الدين
ڪنهن	ڪي	ڪنهن	جو	واھ
وسيلو	نه	آهي	پلا	تو
آهيان	آيو	اي	پاڪ	دولھ
			تو	در

ڪوئي دانھن جو داد ٿئي سيگھ تر
 ھن مدح جي چوٿين ست (پھرين بند جي) ۾ ”سڄو“ بدران ”سيو“، ٻئي بند جي پھرين ست ۾ ”ڪنھن“ بدران پڻ پيرا ”ڪنھن“، ٻين ست ۾ ”بغير“ بدران بلوچي زبان جو ”بگر“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آھن.
 بلوچستان جي شاعرن جي شاعري سنڌ مان ڇپجڻ وقت درست ڪري معياري لهجي ۾ شايع ڪئي ويئي آھي. ان ڪري انھيءَ ۾ مقامي محاورن جا لفظ گھٽ آھن، بلڪ نہ ھجڻ جي برابر آھن، جيئن اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آھيون.
 فقير صاحب جا ڪجھ پٽ پاراتي جا بيت بہ دستياب ٿيل آھن، جيڪي جغدالي محوري ۾ ڇيل آھن، تن جو ھت مختصر لساني جائزو وٺجي ٿو.

ڪوڪ	ڪئي	ڪلواڻن	ٻاروڻن	بج	ڀر
ٻيا	سڀ	ساوا	ڀراوا	سوڪ	ٻنو
فقير صاحب جي شعر ڇوڻ جو جھيلار ۽ لهجو جغدالي پيو ظاهر ٿئي. پھرين ست ۾ ”وڻن“ بدران ”وڻن“ ۽ ٻي ست ۾ ”ڍاوا“ بدران ”ڍراوا“ جو لفظ استعمال ڪيل آھي. ھن لفظ جو ”ڍر“، ”ر“ گاڏر ”ڍ“ آھي، جيئن ”ڍ“، ”ت“ ۽ ”ن“ وارا حرف ھن خطي ۾ استعمال ٿين ٿا.	او	ڍاڻا	ڙي	او	ڍاڻا
ھڪڙا	گنجڻا	تہ	ھڪڙا	تنھجا	ڀاڻا، ڪاڻا.
ھن بند جي پھرين ست ۾ ”تنھنجا“ بدران ”تنھجا“ يعني ”ن“ حذف ٿيل استعمال ڪيو ويو آھي.	برخور	دار	نہ	ڪڏين	ٻار
توڻي	وڃين	تار	جو	سالاڙ	ڪڏين
تہ	بي	سوڪ	ٻنو	سالاڙ	جو
ھن بند جي پھرين ست ۾ ”ڪڏين“ بدران ”ڪڏين“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آھي، جنھن ۾ ”ن“ حذف ٿيل آھي. ٻي ست ۾ ”توڙي“ بدران ”توڻي“ ۽ ٽين ست ۾ ”بہ“ بدران ”بي“ جا لفظ ڪم آندا ويا آھن، جيڪي جغدالي محوري ۾ استعمال ڪجن ٿا.	ڪڪڙ ڪُنئون ڪراڙو	لور جي وڌئون لپ،	ٻوڙ ٿي پيو ٻاڙو	واھو ويچارو	سیدن جو سڙي ويو.
ھن پاراتي جي پھرين ست ۾ ”ڪنائون“ بدران ”ڪنئون“ ٻي ست ۾ ”وڌائون“ بدران ”وڌئون“ جا لفظ استعمال ڪيل آھن، جن مان ”الف“ جو					

اُچار حذف ٿيل آهي.

ٽين ست ۾ ”ٽي پيو“ جا ٻه لفظ ”ٽيو“ بدران ڪم آندا ويا آهن. چوٿين ست ۾ ”واهو ويچارو“ جو صيغو هڪ ”بيجان“ شيءِ لاءِ استعمال ڪيو اٿائين. پنجين ست ۾ ”سڪي“ بدران ”سڙي“ جو لفظ استعمال ڪيو اٿائين جو غير معياري آهي.

وئي	ڪٿور	پهرين	پور	والي	ورق	وڃائين
بالان	ٿي	تالان	هتي	سيج	سدائين	
ڪنگ	نه	پڪو	سنگ	روزي	رب	وڃائين
تمبو	۾	تراران	تو	هٿن	سان	وڌائين

هن بند جي ٻي ست ۾ ”تالان“ جو لفظ ”ڪنهن نه ڪم جو“ جي معنيٰ طور استعمال ڪيو ويو آهي. جيڪو حقيقت ۾ پروهي زبان جو لفظ آهي. چوٿين ست ۾ لفظ ”ترارون“ بدران ”تراران“ استعمال ڪيو ويو آهي. جيڪو عدد جمع وقت ”اُون“ پڇاڙي بدران ”آن“ پڇاڙيءَ سان جوڙيو ويو آهي. هي ترڪيب جغدالي ۽ فراڪي محاورن ۾ استعمال ٿيندي آهي. شڪارپوري محاورن ۾ به پويان ”آن“ ايندو آهي.

نانڪ يوسف:
ڪافي:

چرڻ	جي	آءُ	ڪيهڙي	آهيان
بيلي	رمز	هادي	دل	آهيان
ڪي	ٿا	پانغن	ڪٿي	تو
ڏيه	سندن	جي	ڏيهڙي	آهيان
سندن	گولين	جي	گولين	جي
جوڙ	جتين	جي	جيئڙي	آهيان
ادلي	گدلي	بدڪار	بد	ڪي
پرير	پريرن	جي	ڪيهڙي	آهيان
قادر	مون	۾	عيب	مڙيئي
جيهي	چئو	آءُ	تيهڙي	آهيان
نانڪ	يوسف	جي	يار	جي
آهيريائي	آءُ	اڀهڙي	آهيان	جي

707

جغدالي محاورن واري هن ڪافيءَ جي ٽئين بند ۾ ”جهڙي“ بدران ”جيئڙي“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ ”ي“ اُچار جو اضافو ٿيل آهي. چوٿين بند ۾ ”ڪهڙي“ بدران ”ڪيهڙي“ استعمال ٿيل آهي. ان ۾ به ”ي“ جو حرف وڌايو ويو آهي. پنجين بند ۾ به ”ي“ جو اضافو ڪري ”تيهڙي“

استعمال ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح ڇهين بند ۾ به ”اهڙي“ بدران ”ايهڙي“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن ۾ پڻ ”ي“ جو اضافو ٿيل آهي. ساڳئي طرح اولهه ٿر ۾ ”ي“ جو اضافو ٿيندو آهي. نهڙيا ٿر جا به ”ي“ جو اضافو ڪندا آهن.

تاج محمد تاجل بروهي:

ٿله:	نفس	ندوري	ڪي	رولي	ڏس.
	يار	اندر	پهنجي	ڳولي	ڏس.
1_	تقويٰ	تڪبر	قيڙ	ڪر	ميان.
	مانڪي	ماري	بند	ڪر	ميان.
	نيڪي	بدي	ڪي	تولي	ڏس.....
2_	جنهور	جن	جي	جان	۾
	سر	سهڻي		انسان	۾
	تاڪ	دري	جو	ڪولي	ڏس.....
3_	ڏاڍ	سهي		درويش	ٿي.
	طالب	تن	جا	خوڀش	ٿي.
	رمز	رندن	جو	پولي	ڏس.....
4_	”تاجل“	گهولي		يار	تئون.
	سونهن	پريبي		سردار	تئون.
	عشق	نبي	جو	ڪولي	ڏس.....

جغدالي محاورن جي هن نعت ۾ ڪيئي لفظ معياريءَ کان فرق وارا نظر اچن ٿا. مثلاً: ٿلهه جي ٻي ست ۾ ”پنهنجي“ بدران ”پهنجي“ لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن مان هڪ ”ن“ حذف ٿيل آهي. پهرئين بند ۾ ”قيد“ بدران ”قيڙ“ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو بروهي زبان کان متاثر آهي. بروهي زبان ۾ ”قيڙ“ جي ”ڏ“ ”ڏ“ ڪري اچاري وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح ”توري“ لفظ بدران سرائيڪي زبان جو ”تولي“ استعمال ڪيو ويو آهي. چوٿين بند ۾ ”گهوري“ بدران سرائيڪيءَ جو ”گهولي“ لفظ ڪم آندو ويو آهي. ان کان علاوه ”تان“ بدران سرائيڪي وارو ”تئون“ لفظ استعمال ڪيل آهي.

نعت:

ٿله:	بندا	چڏ	غيبت	آئون	گلا.
	سنگت	مئون	ڪونه		هلندو.
1.	آهي		الله	هوندو	الله.
	ٿيندو	سڀ	ڪجهه		فنا.
	باقي	سڀ	خاڪ	۾	رلندو.....
2.	هڪو	ويندو	هڪو		ويندو

امانت	سو	سنپاليندو
دلاسو	كونه	ڏيندو
هي	لانگهو	چلندو.....
3.	چوي	گنهگار
ڏسان	مٿي	ديدار
بشڪي	ٿو	بشڪڻهار
خوشي	سان	ملندو.....

هن نعت ۾ ڪجهه جغذالي محاورن جا لفظ نمايان آهن. ٿلهه ۾ ”مان“ بدران ”معون“ استعمال ٿيل آهي، جنهن ۾ ”آن“ بدران ”آئون“ پڇاڙي گڏائي ويئي آهي.

بئي بند ۾ ”اڪيلو“ بدران ”هڪو“ جو لفظ استعمال ڪيو آهي، جيڪو اڪثر سرائيڪي زبان ۾ ڪم اچي ٿو. ساڳي بند ۾ ”هلندو“ بدران سرائيڪيءَ جو لفظ ”چلندو“ ڪم آندو ويو آهي.

تئين بند ۾ ”آهيان“ بدران ”هان“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”آ“ ۽ ”ي“ جو اچار حذف ڪيل آهي.

مولوي قادر بخش گولو:

مولود شريف:

ٿلهه:	مرسل	مير	محمد	ڪي	دل	ساه	گهڙو	ساري
1_	لهڙيون	سخت	سمونڊ	جون	ڏورون	ڏونگر	ڏهڪاري	
	پهچڻ	مشڪل	پنڌ	پري	جو	ڳٽي	ڳاري	
2_	جاڪون	جيان	ٿي	اور	اندر	موهيون	من	ماري
	اچي	سيد	شل	سڪرات	۾	ڏسي	مُنهڙو	ڏيڪاري
3_	محبت	۾	ماندو	مران	تون	ويھه	نه	وساري
	صدقو	حسن	حسين	جو	هڪ	گهڙي	ويجو	گهاري
4_	مرسل	توتي	روز	منجان	صلواتان	سينگاري		
	مدامي	تي	ماڙ	ڪيو	ڪا	نظر	نھاري	
5_	ساه	صحن	تي	ڏيئي	مران	شل	شوقئون	شوڪاري
	قادر	بخش	قريشيءَ	تان	قربان	نه	سر	واري

هن مولود شريف جو جائزو وٺبو ته، ڪيئي جغذالي لفظ ملن ٿا. ان کان علاوه مولود شريف جي جهيلار ۽ لهجوبه جغذالي ٻوليءَ جو آهي.

⁷⁰⁸ مولوي احمد خان گولو، ”گلزار ڪاپاري“، (مولوي قادر بخش جو ڪلام)، سجاده نشين، عاشق آباد، نزد محبت پور، تعلقو جهت پٽ (بلوچستان)، سال درج نه آهي. ص 5-6.

هن مولود شريف جي ٻئي بند ۾ ”جڏهن کان“ بدران ”جاڪون“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جو سرائيڪيءَ جو آهي. چوٿين بند ۾ ”موڪليان“ بدران ”منجان“ سرائيڪيءَ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. ان کان علاوه ”صلواتون“ بدران ”صلواتان“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ڪڇي محاورن ۾ به ”منجان“ چوندا آهن. آخري بند ۾ ”شوق کان“ بدران ”شوقتون“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. مولود شريف:

- ٿلهه: ماڪي تنهنجي سڪ سيد شبروز آ سڃ ۾ سمر
 1- تون آن هادي هر راه جو تون آن وسيلو بي واهه جو
 تون آن شافي روز حشر.
 2- آدم سڪون ڪئي سارھ جڏي توبھ قبول ٿي هس تڏي
 عيسيٰ منيو آ سون امر.
 3- تون آن پيارو حق پاڪ جو توتي ڇت لولاڪ جو
 تنهنجو جنت تنهنجو ڪوثر.
 4- گدلو گناهن ۾ گار هان بيڪس بنان تو بیکار هان
 والي تنهنجي گهر جي واهر.
 5- مرسل ملڪ انسان جن قربان ڪن جند جان تن
 پيرن هيٺون سڀي اپ اختر.
 6- قادر بخش تي ڪو ڪرم ڪيو دل گولي غلام تي نرم ڪيو
 ڏسان ڪين اڪن سان سخت سقر.⁷⁰⁹

هن مولود شريف جي ٿلهه ۾ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ ۽ ”آهي“ بدران ”آ“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ٻئي بند ۾ ”جڏهن“ بدران ”جڏي“، ”تڏهن“ بدران ”تڏي“، ”هيس“ بدران ”هس“ ۽ ”مڃيو“ بدران ”منيو“ جا لفظ ڪم آندل آهن. هن بند ۾ ”جڏي“ ۽ ”تڏي“ حقيقت ۾ فراڪي محاورن وارا لفظ آهن. جيڪي هڪ جغذالي علائقي واري ماڻهوءَ کان ڇڻجي ويا آهن. اهڙيءَ طرح ”هيس“ مان ”ي“ جو اچار حذف ڪري ”هس“ ڪري ڪم آندو ويو آهي. جڏهن ته ”مڃيو“ جي ”ج“ بدران ”ن“ استعمال ڪري ”منيو“ ڪري ڇڏيو ويو آهي. هي صيغو به حقيقت ۾ فراڪي محاورن جو آهي. ڀانئجي ٿو ته مولوي صاحب سڀيءَ جي مٿين علائقي ۾ گهڻو رهيو هجي، جنهن جو اثر مٿس نمايان آهي. تئين بند ۾ ”آهين“ بدران ”آن“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، ان کان علاوه ”تنهنجو جنت“ سان مذڪر صيغو گڏيو آهي، حالانڪ جنت مونث آهي. شيخ اياز به پنهنجي شاعريءَ ۾ ”آن“ جو استعمال ڪندو رهيو آهي.

⁷⁰⁹ مولوي احمد خان گول، ”گلزار ڪاپاري“، (مولوي قادر بخش جو ڪلام)، سجاده نشين، عاشق آباد، نزد محبت پور، تعلقه جهت پٽ (بلوچستان)، سال درج نه آهي. ص 6.

چوٿين بند ۾ ”آهيان“ بدران ”هان“ ۽ پير ۽ ”گم“ بدران ”گار“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي.

پنجين بند ۾ ”هيٺان“ بدران ”هيٺون“ ۽ ”سڀني“ بدران ”سڀي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

آخري بند ۾ ”اڪين“ بدران ”اڪن“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي. مجموعي طرح سان مولوي صاحب تي سرائيڪي زبان جو گهڻو اثر نظر اچي ٿو. ڏوهيڙا:

طالب	ٿي	توحيد	جو	تون	چن	دوئي	جو	دام
اڌري	وڃ	آڪيري	۾	جاڻي	تنهنجو	ملڪ	مدام	
سرمد	سلطان	ٿي	هت	چو	ٿين	غير	غلام	
ڪر	قدر	بخش	قيام	ذرڙي	جان	وري	ذات	۾
ڪڏي	ته	عالم	لدني	هان	پر	ڪڏي	آهيان	نادان.
ڪڏي	برهمڻ	ساڌ	سڏايان	ڪڏي	پڙهان	قرآن		
ڪڏي	ته	لانگهن	خاڪ	لٽڙ	جان	ڪڏي	مٿي	آسمان
ڪڏي	نه	پرسان	ڪو	ويھاري	ڪڏي	ساهن	جو	سامان
ڪڏي	گداگر	گودڙيون	ڪڏي	تخت	مٿي	سلطان		
ڪڏي	ته	آدم	ظالم	هان	ڪڏي	رحم	پريو	رجھان
ڪڏي	وجودئون	ويسارو	ڪڏي	هستي	۾	حيران		
جي	ڪيان	بات	بيان	ٿو	ته	ڪسجان	قادر بخش	چوي
3_	ناھين	سير	سمونڊ	ڪي	آهي	سمونڊ	سارو	سير
وڙھوئي	اوڏھن	وڃي	جاڏي	وري	وڃي	اٿي	سارو	وير
موجان	موجن	کان	مٿي	ڏسي	اٿي	سارو	سير	

710

پوءِ قادر بخش فقير سارو سمونڊ سمايو .

پهرئين ڏوهيڙي ۾ ”جتي“ بدران ”جاڻي“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ٻئي ڏوهيڙي ۾ هر هڪ ست ۾ ”ڪڏهن“ بدران ”ڪڏي“، ۽ ”آهيان“ بدران

”هان“، ”وجود کان“ بدران ”وجودئون“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن.

ٽئين ڏوهيڙي ۾ ”اوڏانهن“ بدران ”اوڏهن“، ”جيڏانهن“ بدران ”جاڏي“، ۽ ”موجن“ بدران ”موجان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ”موجن“ مان ”موجان“، ”اون“

مان ”آن“ پڇاڙي ۾ ملائڻ ڪري ٿيو آهي. جيڪا خطي ۾ مروج آهي.

صوفي رکيل شاهه:

ڪافي:

مُنيس	ڙي	صورت	نٿي	وسري	مان	ساجن	سچ	تہ	سچا	توڙي
مان	ساجن	سچ	سجاءتوڙي	آيم	نينهن	نپائڻ	ناتوڙي			
هرجاء	مان	ٿي	هڪ	ڏسان	اٿم	سچو	ڪول	ڪوهيارو	ڙي	
ٻيو	ور	ڪندس	ڪونه	ٻيو	مان	پيچ	پرين	سان	پاتو	ڙي
جوش	خوش	جاري	جاڳيم	ازلي	عشق	الامبوڙي				
قوڪي	آڙاه	اندر	پر	جيڏيون	لالڻ	مانڪي	لاتوڙي			
سمجھ	پيم	هي	سور	پرائي	دردن	دود	دڪايو	ڙي		
سڪ	قرار	نه	صحت	سمجھان	عشق	تڏهن	مان	جاتو	ڙي	
اندر	هو	ٿي	ٻاهر	هو	اچي	دل	پر	دوست	سمايو	ڙي
رڪيل	ايها	رمز	سجاءتي	رات	ڏينھان	اورا	توڙي			711

صوفي رڪيل شاهه جي جغدالي محاوري واري هن ڪافيءَ ۾ پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”مون“ بدران ”مان“ ۽ ٻيءَ ۾ به ”مان“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”مون“ بدران ”مان“ ۽ ٻيءَ ۾ ساڳي ”مان“ ڪم آندل آهي. ٽئين بند جي پهرين ست ۾ ”آلو“ يعني باهه جو شعلو بدران ”الامبو“ ۽ ٻي ست ۾ ساڳيو ”مونڪي“ بدران ”مانڪي“ جا لفظ ڪم آندل آهن. شڪاپوري محاوري ۾ به ’مان کي‘ چيو ويندو آهي. چوٿين بند جي پهرين ست ۾ ”دونهون“ بدران ”ڏود“ جو لفظ ڪم آندو آهي، جيڪو پروهي زبان ۾ ڪم اچي ٿو. جڏهن ته ٻيءَ ست ۾ ساڳيو ”مون“ بدران ”مان“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي.

پنجين بند ۾ ”اها“ بدران ”ايها“ يعني ان ۾ ”ي“ جو اضافو ڪيو ويو آهي، جيئن سرائيڪيءَ ۾ ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح ”رات ڏينهن“ بدران ”رات ڏينھان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. هونئن ڳالهائي ويندڙ ٻولي ’راتين ڏينھان‘ جتي ڪٿي ڳالهايو ويندو آهي. ڪافي:

پڙهڻ	پڙهاوڻ	ناهي	فقيري
بنا	وجود	ويائڻ	جي
واه	محدث	عالم	سونهارا
عشق بنا ته اجايا سي.	زاهد	زهد	ڪرن
منجھ	غرور	نھين	وچ
غالب	ڪرن	دليل	دنيا
هستي قيد رهائي سي.	طالب	جا	طالب

کشف قبور هيءَ کسب کماوڻ، دم اناالحق خيال جڳاوڻ،
 عمل عامل کامل سي.

واهه چئي رهبر راه بتائي، بحر انهيئن جي ڪنڌي نه ڪائي،
 ثابت سر سمجهاوڻ سي.

رمز رکيل وو اڃان ٿي اولي، تون آهيئن ساڳي سانول ٿي ٻولي،
 عبد احد حق حاصل سي.⁷¹²

هن ڪافيءَ جي پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”پڙهائڻ“ بدران ”پڙهاوڻ“ جو لفظ ڪم آندو آهي، جيڪو سرائيڪي زبان جو آهي.

ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”ڪن“ بدران ”ڪرن“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن ۾ ”ر“ جو اضافو ٿيل آهي.

ٽئين بند جي پهرين ست ۾ ”انهين وچ“ جا ٻئي لفظ سرائيڪيءَ جا ڪم آندا ويا آهن. ان کان علاوه ساڳيو ”ڪن“ بدران ”ڪرن“ ڪم آندل آهي.

چوٿين بند ۾ ”ڪئڻ“ بدران ”ڪماوڻ“ ۽ ”جڳائڻ“ بدران ”جڳاوڻ“ جا سرائيڪي لفظ ڪم آندا ويا آهن.

پنجين بند جي پهرين ست ۾ ”انهيءَ“ بدران ”انهين“ يعني ”ن“ جو اضافو ۽ ”ءَ“ جو اُچار حذف ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. ٻيءَ ست ۾

”سمجهاڻڻ“ بدران سرائيڪيءَ جو ”سمجهاوڻ“ استعمال ڪيل آهي ۽ ”سي“ جيڪو ردیف آهي، سو به سرائيڪي زبان جو آهي. وچولي جي سنڌيءَ ۾ به ”انهين“ چيو ويندو آهي.

مجموعي طرح سان سنڌي ٻوليءَ جي هن ڪافيءَ ۾ سرائيڪيءَ جو جهيلار ۽ لفظن جي گهڻائي نظر اچي ٿي.

ڪافي:

1- ڪونه هت ٻيو هجي هجي، ٻاجهون تنهنجي يار پيارا،
 سڪ پرين ڏي نئين ڪيم سونهن درد اندر ۾ دکايم دونهن

اوباهه برهه منجهه ڀڄي ڀڄي.

2- هن دل ۾ هڪ دلبر آيو غرور زَناور سپن سڌايو

اوچور هتي نه ٿو ٻڃهي ٻڃهي،

3- منهنجا پرين مان وٽ هج تون هميشان ساهه سمراتم سانول توسان

اوسر بنا نه ٻيو سجھي سجھي.

4- اڱڻ رکيل جي بيشڪ پايان، ويساهه ٻڌي اهي دم ٿي ڪمايان

هن ڪافيءَ جي ٿلهه ۾ ”ٻاجهان“ بدران ”ٻاجهون“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جيڪو ”آن“ بدران ”اُون“ پڇاڙيءَ سان جڙيل آهي. پهرئين بند جي پهرين سٽ ۾ ”نيئي“ بدران ”نئين“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي.

ٻئي بند جي پهرين سٽ ۾ ”جانور“ بدران ”زناور“ جو لفظ سرائيڪي زبان جو آهي، استعمال ڪيو ويو آهي.

ٽئين بند جي پهرين سٽ ۾ ”مون“ بدران ”مان“ ۽ ”هميشه“ بدران ”هميشان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. سڄيءَ سنڌ جي پهراڙيءَ ۾ ڳالهائي ويندڙ

ٻوليءَ ۾ ”جانور“ بدران ”جانور“ چيو ويندو آهي. پر بشرطيڪ اهو جانور خونخوار هجي. ڪافي:

وڃن	منزل	يڪي	ڪاهي
عشاقن	جي	اڳيون	چاهي
1_ ڪهن	ورهن	ڪن	ڪي
پائي	ڏنم	هن	لاڳاپا
2_ ٻڌي	سڄي	توڪل	پڳائون
وڃي	راز	رَلمل	پڇي
3_ جبل	ڏسڻ	ڏوري	ڪي
گهوري	يار	تون	گهوري
4_ جهڙي	رحمت	تهڙي	لنتم
رڪيل	ڏس	حال	منجهه
		حيرت	مستي
		منظور	کڻي
		ڏس	ڏاهي

⁷¹⁴

هن ڪافيءَ جي ٿلهه ۾ ”اڳيان“ بدران ”اڳيون“ پهرئين بند جي پهرين سٽ ۾ ”ڪنهن“ بدران ”ڪهن“، ٻئي بند جي ٻي سٽ ۾ ”رَلمل“ بدران ”رَلمل“،

ٽئين بند جي ٻي سٽ ۾ ”توڙي“ بدران ”توڙي“ ۽ ”چڙهندا“ بدران ”چڙهندا“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ”رَلمل“ ملي هڪ ٿيڻ کي چيو وڃي ٿو.

جيتري قدر ”توڙي“ جي بدران ”توڙين“ جو لفظ وڇولي ۾ ۽ ناري ۾ عام جام استعمال ٿيندو آهي.

حاجي پريل خان:

اول	نام	الاه	جو	جو	قادر	رب	قهار
خاوند	پنهنجي	خلق	۾	سيد	ڪيو	سردار	
سپ	تي	نبي	سرور	ٿيو	مڙني	جو	منهدار
ڪريو	هڪي	هڪي	حسين	لاءِ	جو	اڙين	آڏار

⁷¹³ نثر لوڪومل. مرتب: ”بحرالمشوق“، (صوفي رڪيل شاهه جو رسالو)، ٽيڪنيڪل پرنٽرز ڪراچي، ڇاپو ٽيون، 1968ع، ص 194.

⁷¹⁴ ايضاً، ص 186.

”پريل“	تنهن	پينار	آهي	روز	الست	کان
چاليهين	ڏينهن	آيا	حر	قتلگاه	هر	هر
تڏهن	آسمان	زمين	هئي	ماتر	نگاه	هر
ڪعبي	ڪئي	شڪل	غرق	لباس	سياه	هر
ماتر	هر	ماه	سج	ٿي	سڙيو	هر
آل	رسول	آه	ڪئون	منهن	تي	نقاب
پطرس	ع	جبرئيل	جگر	دل	ڪباب	هو

715

حاجي پريل جو هي شعر جغدالي محاوري کان متاثر آهي. پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”جو جو“ ٻه ڀيرا ڪم آڻي جملي جي ترتيب صحيح رکي نه سگهيو آهي، چوٽه جغدالي يا فراڪي يا ٻين غير معياري محاورن ۾ جملا اڳتي پوئتي ڪيل لفظن جي ترتيب سان جوڙيا وڃن ٿا. ان کان علاوه ٻئي بند جي پنجين ست ۾ ”کان“ بدران ”ڪئون“ جو جغدالي لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. ٽيٺ ته ائين گهرو هو ته پهرئين بند جي پنجين ست وارو ”کان“ به ”ڪئون“ رکيل هجي ها، پر مرتب يا شايع ڪرڻ وارن طرفان اهڙن لفظن کي اڪثر معياري ٻوليءَ ۾ آڻي پوءِ شايع ڪيو ويندو آهي. ان ڪري سموري شاعري معياري صورت اختيار ڪري وئي ٿي. اترادي محاورن ۾ ”ڪئون“ چيو ويندو آهي.

فيصل فقير:
ڪافي:

اڪيون	اداسي	يار	لء	وينيون	رڌن	روز	شب
1_ اوجو	ٻڌو	هوءَ	ٻول	ميان	موتي	ملڻ	جو
هاڻي	وري	نا	رول	ميان	آئي	ملڻ	جي
2_ وينين	وڃي	چا	ڪئون	پري	موتي	ملڻ	جي
هت	مفت	ٿي	ماندي	مري	سڪ	سوز	منجه
3_ جي	تون	اچين	آءُ	ناهيان	تنهنجي	اڳيون	مون
اولو	اڪين	جو	لاهيان	توڪي	ڏسان	شرق	غرب
4_ مڃي	جي	مدائن	ڏي	نه	ڏس	پنهنجي	نظر
”فيصل“	قلويعون	لاه	ڪس	سيني	اندر	ٿي	سپير

جغدالي محاورن جي هن ڪافيءَ جي پهرئين بند ۾ ”اهو جو“ بدران ”اوجو“، ”نه“ بدران ”نا“ ۽ ”مند“ بدران ”مد“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ٻئي بند ۾ ”چاڪان“ بدران ”چاڪئون“ ۽ ساڳيو ”نه“ بدران ”نا“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

تئين بند ۾ ”اڳيان“ بدران ”اڳيون“، ”انتظار“ يا ”اوسيٿرو“ بدران ”اولو“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. جن مان ”اولو“ لفظ سرائيڪي زبان سان تعلق رکي ٿو.

چوٿين بند ۾ ”مندائين“ بدران ”مدائن“، ”قلوب کان“ بدران ”قلوئون“ جا لفظ استعمال ٿيل آهن. ”قلب“ بدران هن ”قلوب“ جو لفظ ڪم آندو آهي، جيڪو جغدالي محاورو جو آهي.
ڪافي:

- 1_ لڳم عشق عجب اسرار عقل ويو هوش هجي،
- 2_ عشق سڄڻ جي اڌم مڇايو چمڪ حسن چوڌار- ويم هڪ تار وڃي
- 3_ مينهن محبت جو بره وسايو گل قل ٿيو گلزار- اديون سي سار سڄي
- 4_ ميخاني ۾ محب ڏنوسي، عين اناالحق يار- خودي نيئي نيئه ڪڇي
- 5_ ”فيضل“ سارو يار سمايو صوفي صاف ستار- ويم سڀ ڀول پڇي.

سندس هن ڪافي جي پهرئين بند ۾ ”هجي“ جو لفظ هن ”ختم ٿيڻ“ يا ”گم ٿيڻ“ بدران ڪم آندو آهي. سندس ٻوليءَ جو جهيلار ۽ لهجو جغدالي پيو معلوم ٿئي.
ڪافي:

- 1_ بره ٻاري باه اندر دل ۾ ڪيم دردن ڌڙي،
- چمي اڪن تي ٻار جا، سرتيون ڪيم هي سور سڀ.
- 2_ هجر مون هي هي ڪيون، پيئر پڇايم پاندڙي،
- رند ڏسي رڙندي وتان، پانهڻ پٿون ڪيم پير پڀ،
- 3_ ناه ڪيم ”فيضل“ فڪر، ڏيئي غير ڪي توڙون تڙي
- سوري سهانگو سو لڳين، دردن وڌم ڪاڙهي قلب 716 .

هن ڪافيءَ جي پهرئين بند ۾ ”اڪين“ بدران ”اڪن“، ”ڪنيم“ بدران ”ڪيم“ جا لفظ ڪم آندل آهن، جن مان ترتيبوار ”ي“ ۽ ”ن“ حذف ٿيل آهن. ٻئي بند ۾ ”مان“ بدران ”مون“ ۽ ”پهڻ“ بدران ”پانهڻ“ يعني ”الف“ ۽ ”ن“ جو اضافو ڪري استعمال ڪيو آهي. تئين بند ۾ ”توڙ کان“ بدران ”توڙون“ استعمال ڪيو آهي، جيڪو سرائيڪي زبان جي صيغي ”اون“ سان استعمال ڪيل آهي. سنڌيءَ ۾ ”آن“ جو صيغو ”کان“ بدران ڪم آڻجي ٿو. ٿري محاورو به ”پهڻ“ جي بدران ”پانهڻ“ استعمال ٿيندو آهي.
گل محمد ”زيب“ مگسي:
غزل:

مئي	رنگين	آ	دارون	دلن	جي	درد	هجران	۾
اهو	نسxo	لدو	آهي	ارسطو		طلب	يونان	۾
جهين	ڪي	وره	جي	وڻي	سي	خوش	رهن	۾

آهي	بازار	۾	آهو	کي	غم	راحت	بيابان	۾
پرين	پرديس	۾	به	ٿم	تصور	تنهنجي	صورت	جو
قفس	دل	۾	کي	وندرايان	ٿو	مان	ياد	گلستان ۾

717.

زيب مگسي جي هن غزل تي نظر وجهون ٿا ته اسان کي هي محاورو جغدالي معلوم ٿئي ٿو سندس جهيلار ۽ لهجوبه جغدالي پيو معلوم ٿئي. سندس غزل جي پهرئين بند ۾ ”آهي“ بدران ”آ“، ”دوا“ بدران ”دارون“ ۽ ”دلين“ بدران ”دلن“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ان کان علاوه ”مءُ“ بدران ”مئي“ ڪم آندل آهي. ٻئي بند ۾ ”جنهن“ بدران ”جهين“ ڪم آندل آهي. جنهن مان هڪ ”ن“ حذف ڪري ”ي“ جو اضافو ڪيو ويو آهي. جغدالي علائقي ۾ ”جنهن“ بدران ”جيئن“ به ڪم آندو وڃي ٿو. ٽئين بند ۾ ”اٿم“ بدران ”ٿم“ ڪم آندو ويو آهي، يعني ان جو ”الف“ حذف ڪيو ويو آهي. سنڌي زبان جي پراڻن مخطوطن ۾ به ”جنهن“ جي بدران ”جنهين“ استعمال ٿيندو پئي آيو آهي.

سيد چيزل شاهه:
ڪلام:

تلھ:	لک	منهنجي	اڱڻ	تي	ڪيان	ڪيئن	تون	شڪران
1_	ايڏيون	چئي	پلايون	کي	چا	تنهنجون	پاڻ	آئين
	هڙو	انگ	وري	ناتو	ڪيئن	ٿو	لائين	سر ڪيان قربان
2_	هن	اصل	هن	ڪئون	اڳي	ئي	آهي	دل ڪيئي ويران
	هاڻي	وري	پاڻ	کي	چو	ٿو	لڪائين	وڃي
3_	اولو	اکين	جو	ڪيئن	ته	لهي	ٿيو ظاهر عين عيان	رلائين
	لاحد	وايون	ٿو	رمزان				

4_	چيزل	ست	ن	ڪا	سار	لڏائون،
	پيار	ڏيئي	ڪيئن	مچ	۾	وڌائون،
	ماندي	سان	مل	ڇو	ٿو	درد جو ٻڌ داستان،
					ستائين	718 .

جغدالي محاوري جي هن ڪلام جي ٿلهه واري پهرين ست ۾ ”شڪرانو“ بدران ”شڪران“ جو لفظ ڪم آندل آهي. ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”ڪان“ بدران ”ڪئون“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ آن بدران ”آئون“ واري جغدالي پڇاڙي استعمال ڪئي ويئي آهي. ٽئين بند ۾ ”انتظار“ يا ”اوسيئڙو“ بدران ”اولو“ ۽ ”رمزون“ بدران ”رمزان“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. عام سنڌيءَ ۾ به ”اوسيئڙو“ لفظ استعمال ڪرڻ سان گڏوگڏ ساڳئي معنيٰ ۾ ”اولو“ به چيو ويندو آهي. ڪلام:

	ٿلهه:	عشق	ڪيو	اثبات،		
	نفس	عقل	جون	ويون	سپ	ڳالهيون،
		1_	پاڻ وڃائي پڌر پياسي،			
	جاڏي		ڪاڏي	عين		ٿياسي،
	ڪاڏي		وئي	ظلمات،		
	نينهن	تنهنجي	جون	آهن		نراليون،
2_	عشق	چڏيا	سپ	لڙ	ئي	لاهي،
	هر	جاءِ	حاضر	هڪ	اهو	آهي،
	سمجهڻ	ساري		صفات،		
	خاص	انهيءَ	جون	آهن		خياليون،
3_	چيزل	ناهي	اصلي	اولو		
	سڪ	وارن	ڪان	سمجهڻ		سولو
	عشق	وڏي	آ	آفات،		
	اول	آخر	ڪئون	اهي	تنهنجيون	چاليون
						719 .

هن ڪلام جي پهرئين بند ۾ ”جيڏانهن“ ۽ ”ڪيڏانهن“ بدران ”جاڏي“ ۽ ”ڪاڏي“ جا جغدالي لفظ ڪم آندل آهن. اترادي محاوري ۾ به ائين ئي

⁷¹⁸ فتح چند ڪارڙا، ”بحر العميق“، (چيزل شاهه جو رسالو)، فتح ڪلات هائوس، جيڪب آباد، 1987ع، ص 76.

⁷¹⁹ ايضاً، ص 86.

چيو ويندو آهي.

بَئي بندم ”جهڳڙا يا ”جهيڙا“ بدران ”ٿڙ“ جيڪو ”گُوڙ“ لاءِ ڪم ايندو آهي، استعمال ڪيو ويو آهي.

تَعْنِي بِنْدَمِ "لَاءٍ" يَـ "كَانَ" بَدْرَانِ "كَانَ" جَوْلَفْ اِسْتِعْمَالِ كَيْلِ آهِي. اِنْ كَانَ عِلَاوَه "آفَتْ" بَدْرَانِ "آفَاتِ" ءِ "كَانَ" بَدْرَانِ "كَئُونِ" جَا لَفْظِ بِ كَمِ

آندا ويا آهن.

کلام:

تهلھ:	دم	نه	هتري	رھندس،
فتح	پور	ويندس	ويندس.	
1_ جا	تي	آهي	ڪار	قتل جي،
	سر	اڏي	تي	ڏيندس.
2_ پند	پوئن	جي	پيرين	پيادي،
	سهجڻون	سڪ	مان	سڏيندس
3_ طالب	طمع	ڪئون	جيڪي	تارڪ،
	حال	انھن	ڪي	چوندس.
4_ ”چيزل“	صدقو	سڪ	وارن	تئون،
	تڻھن	جا	چمندس	720

هن ڪلام جي پهرئين بند ۾ ”جتي“ بدران ”جائي“، ٻئي بند ۾ ”سهجان“ بدران ”سهجڻون“، ٽئين بند ۾ ”ڪان“ بدران ”ڪٿون“ ۽ چوٿين بند ۾ ”تان“ بدران

جاء لفظ کمر آیل آھن، جيڪي جغدالی محاوري سان تعلق رکن ٿا. ”سهجڻون“، ”ڪڻون“، ”تئون“ لفظن ۾ ”آن“ ڀڄاڙيءَ بدران ”آئون“ ڀڄاڙي جوڙي استعمال

کئی ویسی آھی۔ ”جائی“ اترادی محاورے پر مروج آھی۔

کلام:

ٿله:	شاھ	رکيل	ته	فتح	پور	وارو
ناڙي	ڇ	جنهن	جنهن	جو	نعرو	آ.
1_ عالم	ڇ			اقطاب		سڌائي،
	تو	ڪئون	سوا	نه	ڪو	چارو
2_ دوست	اچي	ڏي		ڪا		دلداري،
	سڪندي	عمر		وئي	آ	ساري

دل	ڪئون	دم	نه	وسارو	آ....
چيزل	تنهنجو	در	نه	چڏيندس.	
قدمن	تئون	قربان		تئيندس.	
صدقو	سر	هي	سارو	آ....	721.

هن ڪلام جي ٿلهه واري حصي توڙي ٻين بندن ۾ ”آهي“ کي ”آ“ طور استعمال ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح ٽئين بند ۾ ”تان“ بدران ”تئون“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. اترادي محاورن ۾ اهي لفظ ائين استعمال ٿيندا آهن.

نور محمد پروانه:
غزل:

هي	زمانو	آ	ووت	جي	بازيءَ	جو	ٻيو	ڪجهه	نه	پڇو
نوٽن	سان	انسان	آ	راضي	جو	ٻيو	ڪجهه	نه	پڇو	
هر ڪو	ڏسو	ووت	لڏ	اڪيون	ڳاڙهيون	ڪيون	ٻيو	قري		
ووت	جي	ڳال	ڪئون	ناهي	خلاصي	جو	ٻيو	ڪجهه	نه	پڇو
ليڊر	ته	ان	لڏ	جهلن	ٿا	لڏ	اٿون	جيل		
پير	صاحب	پريشان	آ	ماضيءَ	جو	ٻيو	ڪجهه	نه	پڇو	
پيسي	جو	مالڪ	چوي	ته	ووت	پي	آ	هڪ	ڏندو	
ناهي	پرواهه	هن	ڪي	عوام	جي	ماضيءَ	جو	ٻيو	ڪجهه	نه
چوي	”پروانو“	ڳال	حق	جي	هر	ڪينهن	ڪي	هر	دم	
وقت	آ	هاڻي	ڏسو	يار	برائيءَ	جو	ٻيو	ڪجهه	نه	پڇو

722.

جغدالي محاورن جي هن غزل جي پهرئين بند ۾ ”آهي“ بدران ”آ“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”هي“ جا ٻه حرف حذف ٿيل آهن.

ٻئي بند ۾ ”کان“ بدران ”ڪئون“ لفظ ڪم آندو ويو آهي. ان کان علاوه ”آزادي“ بدران ”خلاصي“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جيڪو بروهي زبان ۾ اڪثر آزاديءَ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪجي ٿو.

آخري بند ۾ ”ڪنهن“ بدران ”ڪينهن“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ”ي“ حرف جو اچار وڌايل آهي.

سنڌ سان گهڻي اڄ وڃ سبب پرواني صاحب جو لهجو معياري حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. ان ڪري ان ۾ جغدالي لفظ گهٽ آهن، پر اتي سنڌيءَ ۾ ’ڪينهن‘ جو لفظ اچار ٿيو آهي.

ملڪ محمد رمضان بلوچ:

⁷²¹ ايضاً، ص 146.

⁷²² نور محمد پرواني کان روبرو ورتل.

غزل:

هي	دل	جو	قافلو	تاراج	تو	ڪيو	آ،
هستي	متائي	ساري	محتاج	تو	ڪيو	آ،	
منهنجي	مزاج	پرسِي	بارگران	گذري			
دشمن	جو	منهجي	سامهون	استمراج	تو	ڪيو	آ،
سڀ	ناز	پئي	ڪيا	مون،	پر	تون	ڪجهه گهٽايو
محفل	پري	مان	منهجو	اخراج	تو	ڪيو	آ،
رمضان	ڪي	رنجائن	واجب	نڪي	مناسب،		
ناز	و	ادا	جو	جنهن	ڪي	آماج	تو ڪيو آ،

جغدالي محاورو ۾ ڇيل هي غزل قدري معياري لڳي ٿو. تنهن هوندي به ان ۾ جغدالي محاورو جا ڪجهه اهڃاڻ موجود آهن. بلوچ صاحب غزل ۾

”ن“ غنان اڙدوءَ وارا رکيا آهن.

غزل جي ٻئي بند ۾ ”منهنجي“ بدران ”منهجي“ استعمال ڪيل آهي. جنهن مان هڪڙو ”ن“ حذف ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح سان ٽئين بند ۾ ”منهنجو“

بدران ”منهجو“ استعمال ٿيل آهي. ٽئين بند ۾ ”ڪنيا“ بدران ”ڪيا“ استعمال ٿيل آهي. ان مان به ”ن“ حذف ٿيل آهي.

ملان ۽ موالِيءَ جو جهيڙو:

ملان:	ملان	چيو	موالي	ڪي،	تون	ٻڌه	هي	حقيقت،
چڏي	راهه	رسول	جي	وتو	قرين	منجهه	قِڪت،	
جاڳڻ	سان	ڪجهه	جار	ڪر	اندر	۾	البت،	
متان	ٿيئي	ڪا	مروت	اچ	منجهه	مسيت	جي.	
موالي:	مسيتن	۾	ونجڻ	ملان،	اسان	موالي	منجهه	مکان،
پنگ	بي	پڙ	ٿياسي،	اي	نفس	جا	نادان،	
واحد	وسي	هرهڪ	۾	تون	دل	۾	ڌر	ڌيان،
اوهو	مالڪ	مهربان،	جو	بشڪيندو	بدن	ڪي.		

ملان ۽ موالِيءَ جي جهيڙي واري هن شاعريءَ ۾ به جغدالي محاورو جا لفظ ملن ٿا. ان کان علاوه لکڻي اردوءَ واري استعمال ٿيل آهي. يعني غني

وارا ”نون“ ۽ ننڍي ”ڏ“ جا اردوءَ وارا حرف به استعمال ڪيل آهن. ”ڏ“ به اڙدوءَ وانگر ”ده“ ڪري لکيو ويو آهي. بلوچ صاحب جي تعليم اردو زبان ۾ حاصل

ڪيل آهي. ان ڪري هن پنهنجي سنڌي لکڻيءَ ۾ اردوءَ کان متاثر لفظ ۽ حرف استعمال ڪيا آهن.

”مسجد“ بدران علائقي جي محاورو موجب ”مسيت“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ”وڃڻ“ بدران ”ونجڻ“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي. حقيقت ۾

”ج“ جو حرف ڪانئس غلط لکجي ويل ٿو ڇاڪاڻ ته ”ج“ اچڻ گهرجي ها، جنهن ۾ هڪ نقطي بدران

ٻه اڀا ڪري ڏنا اٿس.

”اهو“ لفظ بدران ”اهو“ استعمال ڪيو اٿائين، جنهن ۾ ”و“ جو اضافو ڪيل آهي. ”و“ جو اچار ”اهو“ جي الف کي پيش جي اچار هٽڻ سبب استعمال ڪيو وڃي ٿو چوٽه سرائيڪي زبان ۾ به ان طرح ڪم آندو وڃي ٿو. ”بخشيندو“ بدران ”بخشڪيندو“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن ۾ ”خ“ بدران ”ڪ“ استعمال ڪيل آهي.⁷²³ ’بشڪ‘، ’بشڪت‘، ’بشڪ ڪرڻ‘، ’امام شيڪ‘ جهڙا لفظ سڄي سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ ڪتب ايندا آهن.

عبدالعزيز جروار:

غزل:

آ	قصور	يار	جو	اچ	يار	جون	ڳالهيون	ڪيون،
ناحق	وڃي	ٿو	وخت	پير	منار	جون	ڳالهيون	ڪيون،
وخت	وڏو	فرقت	۾	هليو	ايهو	سور	سپ	سڀني
منهنجو	محب	مونسان	مليو	منار	جون	ڳالهيون	ڪيون.	ڪيون.
منهنجو	نماڻو	يار	آهه	خاموش	حيادار	آهه		
دشمن	سندس	في	النار	آهه	حيادار	جون	ڳالهيون	ڪيون
ڪر	عفو	مولا	پير	ڪي	وخت	نزع	دلگير	ڪي،
قلمو	پڙاهج	مير	ڪي	پو	”جروار“	جون	ڳالهيون	ڪيون ⁷²⁴ .

هن غزل جو غور سان جائزو وٺبو ته اسان کي ان ۾ جغذالي جهيلار ۽ لهجون نظر اچي ٿو چوٽه جروار پاڻ جغذالي علائقي جو رهاڪو آهي.

غزل جي پهرئين بند ۾ ”آهي“ بدران ”آ“ استعمال ڪيل آهي. ان کان علاوه ”وقت“ بدران ”وخت“ استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ”ق“ بدران ”خ“ جو استعمال ڪيل آهي.

بني بند ۾ ”اهو“ بدران ”ي“ جو اضافو ڪري ”ايهو“ استعمال ڪيل آهي.

ٽئين بند ۾ ساڳيو ”آهي“ بدران ”آ“ يا ”آهه“ استعمال ڪيل آهي.

چوٿين بند ۾ ساڳيو ”وقت“ بدران ”وخت“، ”پڙهائج“ بدران ”پڙاهج“ ۽ ”پوءِ“ بدران ”پو“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ”پڙهائج“ مان ”ء“ حذف ڪري ان

جاء تي ”هه“ جو استعمال ڪيل آهي. جڏهن ته ”پوءِ“ ۾ به ”ء“ جو حذف ٿيل آهي. لطيف سائينءَ به ”ايها ۽ ”جيها“ جا لفظ استعمال ڪيا آهن.

ارباب خان ڪوسو:

غزل:

پاڪ	نظرن	جي	اشاري	ساڻ	منهنجي	دل	اڙي
هڪ	لڳو	آ	جگر	۾	بيو	ويو	جي
							جڙي،

⁷²³ ڪانس ورتل.

⁷²⁴ ايضاً.

درد	تنهجو	آه	دل	ڀر	ننڊ	نيٽن	نه	اچي
رات	ڏينئن	روئندوهان	آء	اڱڻ	منهجي	لڙي		
درد	سان	ساري	حقيقت	تو	ڪيان	اظهار	مان	
آء	مونڌي	يار	پيارا	گڏ	گذارين	ڪا	گهڙي	
رنگ	گلابي	آ	تنهجو	لب	تنهجا	آهن	ڪاغذي	
لبريز	پيالو	ڏي	پري	ارباب	ڪي	سهڻا	اچي	725

ارباب کوسي جو هي غزل جغدالي محاوري ۾ چيل آهي. سندس بيت چوڻ جو جهيلار به ظاهر آهي. غزل جي پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”منهنجي“ بدران ”منهجي“ يعني ”ن“ حذف ڪيل آهي. ٻي ست ۾ ”آهي“ بدران ”آء“ ۽ ”جيءُ“ بدران ”جي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”تنهنجو“ بدران ”تنهجو“ يعني ”ن“ حذف ڪيل آهي. ٻي ست ۾ ”ڏينهن“ بدران ”ڏينئن“، ”آهيان“ بدران ”هان“، ”منهنجي“ بدران ”منهجي“ جا جغدالي لفظ استعمال ٿيل آهن. چوٿين بند جي پهرين ست ۾ ”تنهنجي“ بدران ساڳيو ”تنهجو“ ۽ ”تنهجا“ جا جغدالي لفظ استعمال ڪيل آهن. جيتوڻيڪ هاڻ جيڪب آباد (سنڌ) ۾ رهي ٿو. ان هوندي به ڳالهائڻ سان سندس جهيلار جغدالي ٻيو معلوم ٿئي. پروهي غوث بخش فراقی: گيت:

رڪيل	شاه	پيارو	فتح	پور	وارو
چوڏهين	صديءَ	ڀر	هنيو	تو	نعارو
چيزل	ڪي	همٿ	آ		ڏيارو
ميلو	پنهنجو	سالانو			ڪرايو
واه	واه	ايغو	تنهجو	نوري	نظارو
رڪيل	شاه	پيارو	فتح	پورو	وارو...
عرش	تڪ	آ	تنهجي		رسائي،
سوالي	جيڪي	آيا	تن	جي	پڄائي،
سيد	آن	تون	نبي	جو	پيارو
چوڏهين	صديءَ	ڀر	هنيو	تو	نعارو
رڪيل	شاه	پيارو	فتح	پور	وارو...
هرڪو	آ	تنهجي	در	جو	صداگر.

گداگر	جو	گهر	آهن	بي	”فراقي“
بهارو	جو	در	تنهجي	ڏين	مريد
وارو...	پور	فتح	پيارو	شاه	رڪيل

فراڪي محاورې جي هن گيت جو جڏهن اسان لساني جائزو وٺون ٿا ته، اسان کي معياري کان ڪافي فرق معلوم ٿئي ٿو. مثلاً پهرئين بند جي ٽئين ست ۾ ”همت“ بدران ”همت“ ۽ ”ڏيارو“ بدران ”ڏيارو“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ان کان علاوه ”همت“ سان مؤنث صيغو ”ڏياري“ اچڻ گهرجي ها پر ائين ناهي. اهڙيءَ طرح چوٿين ست ۾ ”پنهنجو“ بدران ”پنهجو“ يعني ”ن“ حذف ڪيل استعمال ڪيو آهي. ”ساليانو“ بدران ”سالانو“ استعمال ڪيو آهي. جنهن جي ”ي“ حذف ڪيل آهي.

پنجين ست ۾ ”اهو“ بدران ”ايغو“ ۽ ”تنهجو“ بدران ”تنهجو“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”تائين“ بدران ”تڪ“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جيڪو سرائيڪي ٻوليءَ جو آهي. ”تنهجي“ بدران ”تنهجي“ يعني ”ن“ حذف ڪيل ڪم آندو ويو آهي. ٽئين ست ۾ ”آهين“ بدران ”آن“ جو لفظ ڪم آندل آهي. ٽئين بند جي پهرين ست ۾ ”آهي“ بدران ”آ“، ”تنهجي“ بدران ”تنهجي“ ٻي ست ۾ ”به“ بدران ”بي“، ”آهي“ بدران ”آ“ ۽ ٽين ست ۾ ”تنهجي“ بدران ”تنهجي“ استعمال ٿيل آهي.

نظم:

خدا	جو	ڏسو	خاص	پيارو	سڪندر
هٽي	وينو	ڀاڙ	۾	نعارو	سڪندر
سوالي	سوين	روز	در	اچن	ٿا،
پڄائين	ٿو	تن	جو	مرادان	ٿا،
چون	ٿا	پلن	کان	پلارو	سڪندر....
اچي	باوضو	نيڪ	نيت	جو	جيڪو
ملي	فيض	تن	کي	ڄاڻي	خدا ٿو
ڪري	قرب	سان	ٿو	ايشارو	سڪندر....
”فراقي“	بي	آ	تنهجو	گدلو	گداگر
ثنا	ٿو	ڪري	صدق	دل	سنان
ڏيو	گنج	پنهجي	مان	وارو	سڪندر

هن نظم جو جڏهن اسان جائزو وٺون ٿا ته، اسان کي فراڪي محاورې جا ڪافي لفظ ملن ٿا. مثلاً: ”مرادون“ بدران ”مرادان“، ”اشارو“ بدران ”ايشارو“، ”آهي“ بدران ”آ“، ”تنهجو“ بدران ”تنهجو“ ۽ ”پنهجي“ بدران ”پنهجي“ لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ان کان علاوه سندس لفظن جي ادائگي يا

پيشڪش جو انداز به غير معياري آهي ۽ سندس لهجي ۽ جهيلار مان فراڪي محاورو جا اهڃاڻ ملن ٿا.
غزل:

زمانو	جي	ڏسي	حالت	در	و	ديوار	ڌڙڪن	ٿا.
آ	پنڌرهين	صدي	ظاهر	عجب	آثار	ڌڙڪن	ٿا.	
اچون	بازار	جي	اندر	ٿا	ملي	هر	شيءَ	مهانگي ٿي.
ويون	کاڌي	چئون	ڪينهن	ڪي	ويچار	ڌڙڪن	ٿا.	
باقي	مان	ڪٽ	بچائي	آ.	آخر	ساه	بي	ڪپائيندس.
مگر	اڻ	۾	پنهجا	هي	رشتيدار	ڌڙڪن	ٿا.	
آه	هوند	هونگ	هوندي	جي	سڃي	جو	ڇا	ٿئي ساڻي.
حياتيءَ	جا	ڏکيا	ڏينئڙا	پيا	صد	بار	ڌڙڪن	ٿا.
ڏسو	ڪن	ڪي	شمع	مان	۽	اتر	سندا	ڪيتي ڪپڙا.
سوچي	سمجهي	بدن	کٽبو	گلن	جا	خار	ڌڙڪن	ٿا.
”فراقي“	ڪو	فرق	ناهي	صرف	حالت	غريبي	آهي.	
هائي	افسوس	جي	ماکان	منهجا	ڪي	يار	ڌڙڪن	ٿا.

هن غزل جي پهرئين بند جي ٻي ست ۾ ”آهي“ بدران ”آ“، ٻي بند جي ٻي ست ۾ ”ڪيڏانهن“ بدران ”کاڌي“ ۽ ”ڪنهن“ بدران ”ڪينهن“ ٽئين بند جي پهرين ست ۾ ”مون“ بدران ”مان“، ”ب“ بدران ”بي“ ٻي ست ۾ ”پنهجا“ بدران ”پنهجا“، چوٿين بند جي ٻي ست ۾ ”ڏينئڙا“ بدران ”ڏينئڙا“ ۽ آخري بند جي ٻي ست ۾ ”مونڪان“ بدران ”ماکان“ ۽ ”منهجا“ بدران ”منهجا“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. جيڪي فراڪي محاورو جي نشاندهي پيا ڪن.
غزل:

حسين	جي	پيار	سان	غضب	جو	پيار	ٿيندو	آ.
ايشارن	ٿي	ايشارن	۾	وڏو	واپار	ٿيندو	آ.	
اگر	سهڻن	جي	محبت	۾	ويو	جوش	آ	نڪري.
خبر	ڪيڙي	هئي	مانڪي.	ته	ايڙو	آزار	ٿيندو	آ.
اگر	دلبر	ستائين	ٿا.	ڪرڻ	بهتر	صبر	آهي.	
مگر	الفت	۾	سهڻن	جو	بدن	بيمار	ٿيندو	آ.
صرف	منهجي	مقدر	۾	لڪيل	آه	وڏو	صدمو	
صنم	مانڏي	ڏسي.	ٿورو	گهڻو	بيزار	ٿيندو	آ.	
”فراقي“	ڪي	مليو	آه	صنم	سنگدل	قسمت	سان.	

هن غزل جي پهرئين بند ۾ ”آهي“ بدران ”آ“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي، بلڪ اهو هر جاءِ تي ”آ“ ڪري ان کي رديف طور استعمال ڪيو ويو آهي. ٻي ست ۾ ”اشارا“ بدران ٻه ڀيرا ”ايشارا“ استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ ”ي“ جو اضافو ڪيل آهي. ٻئي بند جي ٻي ست ۾ ”ڪهڙو“ بدران ”ڪيڙو“ ۽ ”اهڙو“ بدران ”ايڙو“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن، جن ۾ ”ه“ بدران ”ي“ جو اچار استعمال ڪيو ويو آهي.

چوٿين بند جي پهرين ست ۾ ”منهنجي“ بدران ”منهنجي“ يعني ان مان ”ن“ جو اچار حذف ڪري اچار ويو آهي. ٻي ست ۾ ”مون ڏانهن“ بدران ”مانڏي“ ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح آخري بند ۾ به ”آهي“ بدران ”آه“ ۽ ”آءُ“ بدران ”مان“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. فراقِي صاحب سان ملاقات وقت سندس ڳالهائڻ جو جهيلار ساڳيو فراقِي محاورو وارو ڀيو محسوس ٿئي، حالانڪ سندس چوڻ موجب ڪافي سال سيوهڻ ۾ رهندي ٿيا آهن.

عام شاعرن جي ڪلام جو لساني جائزو:

عام شاعرن ۾ خطي جا اهي سنڌي شاعر اچي وڃن ٿا، جن بابت سنڌي ادب ۾ اڳي ڪٿي به ذڪر ڪونه ٿيو آهي، جيئن اسان مٿي بيان ڪري چڪا آهيون ته خطي جا سنڌي شاعر پنهنجي ڪلام کي ڪنو ڪندا رهيا آهن. پر اشاعتي ادارن جي نه هجڻ سبب سندن ڪلام ۽ تعارف شايع ٿي ڪونه سگهيو آهي.

مطالعي دوران اسان کي ڪجهه اهڙا به شاعر مليا آهن، جن جو مختصر تعارف ۽ ڪلام جو مختصر لساني جائزو هت پيش ڪجي ٿو. ڪرم شاهه:

ڀاڻ ڳوٺ منڙي ضلعي ڪڇي جو رهواسي هو. پيري مريديءَ باوجود مزدوري ڪري گذاريندو هو. مريدن کان ڪجهه وٺڻ وڌو عيب سمجهندو هو. تمام نيڪ سيرت ۽ شڪل شبيهه جو تمام سهڻو هوندو هو. شوقيه طور سنڌيءَ ۾ شاعري ڪندو هو. پنهنجو ڪلام ڀاڻ ڳائيندو به هو. زماني بابت سندس چوڻ هو ته هن زماني ۾ ماڻهن کان چڱائي ختم ٿي ويئي آهي ۽ هت هر ڪو مسافر جي حيثيت رکي ٿو. سندس شاعري فراقِي محاورو ۾ چيل آهي. سندس پيدائش ۽ وفات جي تاريخ ڪونه ملي سگهي آهي.⁷²⁷ ڪلام سيد ڪرم شاهه:

ٿله:	چڙي	يار	زماني	ڪئون	اچ	ياري	وئي،
سڪ	پيار	محبت	ساري	وئي.	ڪلني،		
يار	زماني	جا	مون	تي			

⁷²⁶ صوفي رکيل شاهه جي ميلي تي فتح پور ۾ کانئس ورتل شاعري.

⁷²⁷ اڪبر لاشاري ناڙي واري کان مليل مواد.

پرپٺ	گلا	هت	ڪوڙ	چونڀي،
اوڻي	يار	نه	چٽبا	چونڀي،
جن	ڪئون	هوش	چڏي	وڻي،
چڏي	يار	زمانِي	ڪئون	وڻي...،
مٽي	مائتي	ادي	برادر	وڻي،
ڪيڙي	زمانِي	جي	ڳال	ڪيان،
اچي	ٻيو	ته	پتن	پڻي،
چڏي	يار	زمانِي	ڪئون	وڻي...،
تنجي	ياد	ڪرڻ	سان	گناه،
ڪرم	شاه	ياد	ڪر	الاء،
اوڻي	ڪربلا	وارا	سچا	امام
جنن	توڙ	جٿائن	ساري	ڪڻي،
چڏي	يارن	ماني	ڪئون	وڻي...،

728

فراڪي محاورِي جي هن ڪلام جو لساني جائزو وٺبو ته اسان کي معياريءَ کان ڪافي فرق محسوس ٿئي ٿو. هن ڪلام تي مجموعي طرح سان سرائيڪي زبان جو تمام گهڻو اثر نظر اچي ٿو. ڪلام جي پوري شاعريءَ ۾ ”کان“ ۽ ”مان“ بدران ”ڪئون“ ۽ ”مئون“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ٿلهه ۾ ”ويئي“ بدران ”وڻي“ به پيرا ڪم آندو ويو آهي.

پهرئين بند ۾ ”منهن“ بدران ”مُون“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ ”ن“ ۽ ”هه“ حذف ڪري ”و“ جو اضافو ڪيل آهي. ”اهي“ بدران ”اوڻي“ استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن مان ”هه“ حذف ڪري ان بدران ”ء“ جي استعمال سان گڏ ”و“ جو اضافو ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ”اهي“ بدران ”ايئي“ ۾ به ساڳيو ”هه“ بدران ”ء“ جي استعمال سان گڏ ”ي“ جو اضافو ڪيو ويو آهي. ”اهي“ ۾ ”و“ جو اضافو ”الف“ مٿان پيش جي اُچار سبب ڪيل آهي. جڏهن ته ”اهي“ ۾ ”ي“ جو اضافو ”الف“ هيٺان زير جي اُچار سبب ڪيل آهي. ان کان علاوه ”هوشياري“ جي ”ي“ به حذف ڪئي ويئي آهي، جيڪا اڪثر ان قسم جي لفظن مان ڪئي ويندي آهي. ٻئي بند ۾ ”مٽي مائتي“ وارا ”ت“ حرف ”ر“ گاڏر مرکب حرف آهن. جيڪي هن خطي ۾ واضح طور استعمال ڪيا ويندا آهن. اهڙيءَ طرح ”ڪهڙي“ بدران ”ڪيڙي“ لفظ استعمال ڪري ان جي ”هه“ حذف ڪري ”ي“ جو استعمال ڪيو ويو آهي، جيئن سرائيڪي ۾ ٿئي ٿو.

ٽئين بند ۾ ”گناهه“ ۽ ”الاهه“ واري ”هه“ حذف ڪري ”ء“ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ لفظ ”تنهنجي“ بدران ”تنجي“ ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ”جهانن“ لفظ ۾ ”هه“ بدران ”ء“ جو حرف استعمال ڪيو ويو آهي.

محمد صالح پٽ ڏٺي بخش تنبو سن 1917ع ۾ ڳوٺ تنبو تعلقي لهڙي، ضلعي ڪڇي ۾ پيدا ٿيو. 14 سالن جي عمر ۾ قرآن شريف حفظ ڪيائين. ننڍي عمر کان ئي شاعري ۽ ڳائڻ وڃائڻ جو شوق هيس. ڳائڻ وڃائڻ جو شوق استاد ارباب خان کوسي جي شاگرديءَ ۾ اچي شروع ڪيائين. پوئين وقت ۾ نيڪيداري شروع ڪيائين. 1987ع ۾ وفات ڪيائين. سندس ڪلام جفدالي محوري ۾ چيل آهي.

غزل:

ٿلهه: شونق جي هر شهر ۾ برهيه جي بازار آ،
صورت جو سودو هلي تو حسن جو واپار آ،
سرمو پائي سيند نائي صبح جو سهڻا اٿن،
مُونَن مڪين ٿا مشڪِ عمر بدن بوءِ بهار آ،
وار ڪارا نانگ نيارا ويڙه ٿا واسنگ ڪن،
ڳل گلابي لعل لب چشمن ڏنو چمڪار آ،
سڪ جو سودو آ، ايهو صالح سهڻا ٿا ڪن،
غم غصي جو جت ڪم ناهي پيار ٿي پيار آ.
729

غزل جي ٿلهه ۾ ”شوق“ بدران ”شونق“ پهرئين بند ۾ ”سيند“ بدران ”سيند“، ”ناهي“ بدران ”ناهي“، ”منهن“ بدران ”مونتن“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ٻئي بند ۾ ”اکين“ بدران ”چشمن“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو بلوچي زبان جو آهي. ٽئين بند ۾ ”اهو“ بدران ”ايهو“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي.

اقبال شاهين:

محمد اقبال سن 1949ع ۾ پنهنجي ڳوٺ لهڙي تعلقي ۽ ضلعي ڪڇي ۾ حافظ محمد صالح تنبي جي گهر ۾ پيدا ٿيو. ميٽرڪ تائين لهڙي هاءِ اسڪول کان تعليم حاصل ڪري ان ئي اسڪول ۾ استاد مقرر ٿيو. سندس تخلص ”شاهين“ آهي. پنهنجي والد وانگر ڳائڻ وڃائڻ سان گڏ سنڌيءَ ۾ شاعري به ڪري ٿو. سندس غزل جي ڪجهه بندن جو لسانی جائز وپيش ڪجي ٿو.

غزل:

سنسار چڙي سارو هڪ يار ڪيم توکي،
محبوب پانجي من جو مختيار ڪيم توکي،
توڪئون نه جدا ٿيو هان، نه توڪئون جدا ٿيندم،
پوئي پريت جي ڏاڳي ۾ پانجو هار ڪيم توکي،
پارت ٿي پرين پيارا مجبور محبت جي،

دلدار	دکي	دل	جو	غمخوار	کيم	توکي
”شاهين“	زمانی	۾	بيا	پي	حسين	آهن،
پر	ساري	حسينن	جو	سردار	کيم	توکي

730 .

جغدالي محوري جي هن غزل ۾ ”پنهنجو“ بدران ”پانجو“ ۽ ”پنهنجي“ بدران ”پانجي“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ٻئي بند ۾ ”توکان“ بدران ٻي پيرا ”توڪئون“ ڪم آندو ويو آهي. ”آهيان“ بدران ”هان“ ۽ ”ٿيندس“ بدران ”ٿيندم“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. آخري بند ۾ ”ٻه“ بدران ”پي“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي.
عبدالقادر :

عبدالقادر جو وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي، سندس هڪ بيت هٿ آيو آهي، جنهن جو جائزو وٺڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هو جغدالي علائقي جو رهاڪو هو. تحصيل اوسته محمد جي هڪ شاخ بالان جو نالو پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندو اٿس. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هونصير آباد ضلعي جو رهاڪو هو.

- ٿلهه: مان ته ٻن ڏيان هن سارن ڪي- رنن روتارن ٻارن ڪي،
1- جڏين رومين تي هتئون هلن ٿيون- سڻن گوڏي مٽي اوهي نين ٿيون،
ڏس ڊونڊيون ڪيئن ٿين ٿيون- هاڻي پتن پانهجي مارن ڪي...
2- جڏين رومبي تي هتئون هلن ٿيون- روئي توکي هو پتن ٿيون،
ڏسي جان پانهجي هو روئن ٿيون- هاڻي ورتيون هل پانهجي مارن ڪي...
3- پانهجي مردن کان سارو ڏينئن هلن- پانهجن ڪڙمين ڪي پاڻ هٿن
ڏسي هيڏي هوڏي هٿڙو ڪئن- سينو لوڏي ڏيکارن يارن ڪي...
4- عبدالقادر چوي پوڪان تيار ٿيون- ايهي واه لنگهي اسانجون ساريون پليون
هن سارن ڪئون بالان جون جوڻاريون پليون- گهڻو به هي ته چوان حيا وارن ڪي...
731 .

جغدالي محوري جي هن بيت جي ٿلهه ۾ ”سارين“ بدران ”سارن“ ”رنن“ بدران ”رنن“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

پهرئين بند ۾ ”جڏهن“ بدران ”جڏين“، ”هتان“ بدران ”هتئون“، ”سڻن“ بدران ”سڻن“، ”اهي“ بدران ”اوهي“، ”پنهنجي“ بدران ”پانهجي“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ٻئي بند ۾ ”پنهنجي“ يا ”پنهنجو“ بدران ”پانهجي“ ۽ ”پانهجو“، ”هتان“ بدران ”هتئون“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ٽئين بند ۾ ”پنهنجي“ ڪي ”پانهجي“، ”ڏينهن“ ڪي ”ڏينئن“ ۽ ”هيڏانهن هوڏانهن“ ڪي ”هيڏي هوڏي“ ۽ ”ڏيکارين“ ڪي ”ڏيکارن“ استعمال ڪيو ويو آهي. چوٿين بند ۾ ”اهي“ ڪي ”ايهي“، ”کان“ ڪي ”ڪئون“ استعمال ڪيو ويو آهي.

حبيب الله دايو:

پاڻ اصل ۾ ڏاڍر جو هو. سندس وڌيڪ احوال هٿ اچي نه سگهيو آهي. سندس شاعري فراڪي محوري ۾ آهي. سندس ٻه بند هيٺ پيش ڪجن ٿا:

730 سندس والد حافظ محمد صالح تنيي کان ورتل.

731 اڪبر لاشاريءَ کان مليل.

سنڀون	سنڀون	ڪونجان	نخري	سان	لڏن	1-
هيٺ	لٽن	ڪينڪي	مٿي	چوڳ	چڳن	
چُومب	پري	رت	جي	سور	لڪن	
چوي	به	حق	حبیب	الله	جو	پانڌاڙيم
هن	خيالي	بيخوديءَ	۾	عشق	جو	پکين
مرض	ايڙو	پيو	نه	پانيان	جين	ماڪي
				بيمار	ڪيو	آزار
					ٿيو	732

پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”سنهيون سنهيون“ بدران ”سنڀون سنڀون“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن، جن مان ”هه“ حذف ڪيل آهي. ”ڪونجون“ بدران ”ڪونجان“ استعمال ڪيل آهي. ٻي ست ۾ ”لهن“ بدران ”لٽن“ يعني ”هه“ بدران ”ء“ جو اچار استعمال ڪيو ويو آهي. ٽين ست ۾ ”جهنب“ بدران ”چومب“ يعني ”هه“ بدران ”و“ جو استعمال ڪيل آهي.

ٻئي بند جي ٻي ست ۾ ”اهڙو“ بدران ”ايڙو“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ”هه“ بدران ”ي“ جو استعمال ڪيل آهي. لفظ ”جنهن“ بدران ”جين“ استعمال ٿيل آهي، جنهن مان ”ن“ ۽ ”هه“ بدران ”ي“ استعمال ڪئي ويئي آهي، ۽ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. محمد مراد ڀومڪي:

هي 15 اپريل 1930ع تي ڳوٺ مراد واه، تعلقي لهڙي، ضلعي ڪڇي ۾ پيدا ٿيو. کيس ننڍي هوندي کان شاعريءَ جو شوق هو. سنڌيءَ سان گڏ بلوچيءَ ۾ به شاعري ڪندو هو. سندس وڌيڪ احوال ڪونه ملي سگهيو آهي. سندس هڪ گيت هٿ آيو آهي، جيڪو مختصر لساني جائزي سان پيش ڪجي ٿو.

ٿله:	اڳين	عاشقن	پونين	ڪان	ڪين	چڏي	آ-	هاڻي	ماڪي	عشق	جي	لڳي	آ.
1-	تنجو	عشق	بي	آ	ايڙو	جين	لٽن	۾	لڙي	پيو			
	انن	چولن	منجهه	جهولي	پري	آ،	هاڻي	ماڪي	عشق	جي	لڳي	آ.	
2-	تنجي	عشق	جي	تارئون	قران	ٿو	جين	پرواني	وانگي	پچان	ٿو		
	جين	شمع	شوا	تي	جلي	آ،	هاڻي	ماڪي	عشق	جي	لڳي	آ.	
3-	تنجي	صورت	آ	بلند	بالا،	ايڙو	منجو	عقيدو	اٿون	خيالا،			
	تنجي	تابش	چنڊ	ڪئون	تڪي	آ،	هاڻي	ماڪي	عشق	جي	لڳي	آ.	
4-	مان	بي	سلطان	دربار	ويان	ٿو	ويئي	دعائون	گهران	ٿو			
	محمد	مراد	دوستن	سان	جهلي	آ،	هاڻي	ماڪي	عشق	جي	لڳي	آ	733

هي گيت فراڪي محاورن ۾ چيل آهي، جنهن جي جهيلار ۽ لهجي مان فراڪي محاورن جون جهلڪيون نظر اچن ٿيون، گيت جي ٿله ۾ ”ڪاڻ“

⁷³² فنڪار عمر شاد بروهيءَ کان مليل.

⁷³³ ڊاڪٽر غلام سرور ايڙو (مفتي) کان مليل.

يا ”لاءِ“ بدران ”كان“، ”آهي“ بدران ”آ“ ۽ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

پهرئين بند جي پهرين ست ۾ ”تنهنجو“ بدران ”تنجو“، ”اهڙو“ بدران ”ايڙو“، ”جيئن“ بدران ”جين“، ”لهرن“ بدران ”لٽرن“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ٻي ست ۾ ”انهن“ بدران ”اُنن“، ”چولين“ بدران ”چولن“، ”آهي“ بدران ”آ“ ۽ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ”آهي“ ۽ ”مونڪي“ ترتيبوار هر هنڌ ”آ“ ۽ ”ماڪي“ طور استعمال ڪيل آهن.

ٻئي بند ۾ ”تنهنجي“ بدران ”ٽنجي“، ”تاران“ بدران ”تارئون“، ”جيئن“ بدران ”جين“، ”روشنِيءَ“ بدران ”شُوا“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ”شوا“ بروهي، بلوچي ۽ سرائيڪي ۾ روشنيءَ کي چيو وڃي ٿو.

ٽئين بند ۾ ساڳيو ”تنهنجي“ بدران ”ٽنجي“، ”اهو“ بدران ”ايهو“، ”منهنجو“ بدران ”منجو“، ”۽“ بدران ”ائون“ ۽ ”کان“ بدران ”ڪئون“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

چوٿين بند ۾ ”ب“ بدران ”بي“، ”ويهي ويهي“ بدران ”ويئي ويئي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. جن مان ”هه“ حذف ٿيل آهي.

هن گيت جي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته شاعر نيٺ فراڪي لفظ استعمال ڪيا آهن. جن تي سرائيڪي زبان جو اثر تمام گهڻو ٿيل آهي. اڪبر لاشاري:

اڪبر پٽ گامڻ خان لاشاري 1913ع ۾ ڳوٺ گلڻ، تحصيل ڀاڳ ضلعي ڪڇيءَ ۾ ڄائو. سندس والد جي صحبت جي اثر سبب شعر و شاعري ۽ ڳائڻ شروع ڪيائين. پنهنجا بيت پاڻ ڳائيندو به آهي. يڪتاري ۽ ڇپڙيءَ تي ڳائڻ وڃائڻ جو استاد سندس والده هو. سندس سنڌي شاعري جغدالي محوري ۾ ڇيل آهي. بيت:

مُنجي	نيٺن	۾	آ	منا	نور	واهه
تنجي	عشق		ڪيو	چڪناچور		واهه
اندر	مُنجي	۾		ٿي	آڳ	پري
تنجي	ڏسڻ	سان		منجو	هان	ٿري
تنجي	عشق	ڪيا		دڪ	دور	واهه...
داد	ڪجان			امداد		ڪجان،
ڪڏين	ته	اڪبر	ڪي	ياد		ڪجان،
تنجن	سور	ڪيا	دڪ	دور	واهه...	734

بيت جو لسانِي جائزو وٺجي ٿو ته ان ۾ ڪيئي جغدالي محوري جا لفظ ۽ اُچار ملن ٿا. ٽلهه ۾ ”منهنجي“ بدران ”مُنجي“ ۽ ”تنهنجي“ بدران ”تنجي“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن.

پهرئين بند ۾ ساڳيو ”منهنجي“ ۽ ”تنهنجي“ لاءِ ”منجي“ ۽ ”تنجي“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ”آڱ“ بدران ”آڳ“ ۽ ”هانءُ“ بدران ”هان“ جا لفظ

ڪم آندل آهن. ”هانءُ“ جي ”ءُ“ اچار کي حذف ڪيو ويو آهي. جيئن اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون، جيڪو جغداليءَ ۾ حذف ٿئي ٿو. ٻئي بند ۾ ”ڪجان“ ۽ ”ڪجان“ جو اُچار استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن مان ”ءُ“ جو اُچار حذف ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح ”ڪڏهن“ بدران ”ڪڏين“ استعمال ڪيل آهي. ”تنهنجن“ بدران ”تنجن“ استعمال ڪيو ويو آهي.

غزل:

ادا	تنجي	گاڏي	وهي	روزگار	سان.
جوڙو	ڏاندن	جو	جنسار	سان.	
پنجاليون	اٿس	پريت	آزار	جان.	
ڏورڻي	سندو	چٽو	آزار	سان.	
منجي	گاڏي	جو	منجو	ادا	موڪرو
هن	دُري	سندي	آڌار	سان.	
سارو	بار	اٿس	سرائي	تي	ادا.
ايهي	ڦيٿا	ڦرن	فراڪ	سان.	
اڪبر	چوي	شوق	منجهڻون.		
هن	قبي	واري	جي	آڌار	سان.

هي غزل به جغدالي محاورن جو اٿس. جنهن ۾ ”منهنجي“ ۽ ”منهنجو“ کي ”منجي“ ۽ ”منجو“ ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. ”پڇاڙيون“ بدران سرائيڪيءَ ۾ ”پنجاليون“، ”ويڪرو“ بدران ”موڪرو“ جا لفظ شامل ڪيا ويا آهن. اهڙيءَ طرح ”اهي“ بدران ”ايهي“ ۽ ”منجهان“ بدران ”منجهڻون“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن، جيڪي اڪثر جغدالي محاورن ۾ ان طرح سان استعمال ڪيا وڃن ٿا. ان کان علاوه ”فراڪ“ هن ”شوق“ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

خطي ۾ مروج لوڪ صنفن جو لساني جائزو

1- پهڪا:

دنيا ۾ اهڙي ڪا به ٻولي ڪانهي، جنهن ۾ پهڪا نه هجن ۽ نه وري ڪو اهڙو دؤر ٿي سگهي ٿو جيڪو پهڪا ڪن کان خالي هجي. پهڪا ڪن مان نه رڳو وقت جي تاريخ جو پتو پوي ٿو.⁷³⁵ بلڪ ملڪ جي عادات ۽ اطوار، رفتار ۽ گفتار، رسم ۽ رواج، ڪمال ۽ زوال، حرمت ۽ بدعت جو به جيئن جو تيئن پتو پوي ٿو. مطلب ته پهڪا پنهنجي سماج جي آئيني جي حيثيت رکن ٿا. پهڪا ڪن جو بنياد ڏندڪٿائون، مذهبي قصا، تاريخي واقعات، عام قصا، ڪهاڻيون ۽ نقل نظير ئي ٿي سگهن ٿا.⁷³⁶ پهڪا ڪا به ٻولي سنڌ جي سياڻپ جو آئينو آهن.⁷³⁷ گهڻا پهڪا ته هر دؤر تي ٺهڪي اچن ٿا. پهڪا ڪو اڪثر لفظي معنيٰ بدران بي معنيٰ ۾ ڪتب آندو وڃي ٿو. اهو ٻيو مطلب ئي اسان کي گهربل هوندو آهي، ڪجهه لفظي معنيٰ ۾ به استعمال ٿين ٿا، جن کي چوڻي چئبو آهي.⁷³⁸

بلوچستان جو هي خطوبه سنڌي پهڪا ڪن کان خالي نه آهي، جيڪي ان علائقي جي رهواسين جي عڪاسي ڪن ٿا. سنڌ جي پهڪا ڪن تي ڪافي ڪم ٿيو آهي، پر بلوچستان ۾ موجود پهڪا ڪن تي ڪوبه ڪم ڪونه ٿيو آهي، جن کي ڪنو ڪرڻ جي ضرورت هئي، ان خيال سان اسان ڪوشش ڪري هت اهڙن پهڪا ڪن کي لساني بحث هيٺ آندو آهي، جن تي اڳ ۾ ڪم ڪونه ٿيو آهي. انهن مان ڪي پهڪا ڪا پنهنجي عوامي مقبوليت سبب پوري سنڌ ۾ مروج ٿي چڪا آهن ۽ ڪي سنڌ جي پهڪا ڪن سان هڪجهڙيون رکن ٿا، جن جي هت وضاحت به شامل ڪئي ويئي آهي.

1- بنگاهي جهيڙو:

هي پهڪا ڪو جغدي علائقي ۾ جهل مگسيءَ جي علائقي سان تعلق رکي ٿو. بنگاهه جهل مگسيءَ جي اتر طرف هڪ واديءَ جو نالو آهي. هن علائقي ۾ هڪ ڀيري رند، جمالي، چانڊين ۽ مگسين جي وچ ۾ ڇٽي جنگ لڳي هئي، جنهن ۾ سوين جانيون ضايع ٿيون هيون. ماڻهن جي اهڙي ڪشت و خون بعد سنڌي ٻوليءَ ۾ هي پهڪا ڪو مقبول ٿيو.⁷³⁹ جڏهن به ڪنهن سخت جنگ جو ذڪر ٿئي ٿو ان وقت ”بنگاهي جهيڙي“ جو مثال ڏنو وڃي ٿو جيڪو هاڻ مقبوليت سبب سنڌ تائين مشهور ٿيو آهي.⁷⁴⁰

2- موسن شاهه جي چٽي:

ڪچي ضلعي جي ڳوٺ شاهه پور جي سيدن مان سيد محسن شاهه پنهنجن جت قوم جي هارين کي زبردستي نماز پڙهائڻ جي ڪوشش ڪندي

⁷³⁵ سنڌيلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”پهڪا ڪن جي پاڙ“، پاڪستان پرنٽنگ پريس، لاڙڪاڻو ڇاپو ٻيو، 1969ع، ص ب ٻه اڪر.

⁷³⁶ ايضاً، ص ب ٻه اڪر.

⁷³⁷ ايضاً، ص ب ٻه اڪر.

⁷³⁸ جيتلي، مرليڊر، ڊاڪٽر، ”پهڪا ڪوڻيون ۽ محاورا“، ماهوار پيغام ڪراچي، جولاءِ-آگسٽ، 1988ع، ص 9.

⁷³⁹ بشير احمد وارثي، ”تذڪره مگسي مع تاريخ“، مدير اعليٰ رهبر سنڌ، رتوديرو، 1957ع، ص 32، ۽ پڻ ڏسولا هيتورام جي ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع، ص 194.

⁷⁴⁰ چانڊين مجيد، مقالو: ”بنگاهي جهيڙو“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، 6-11-1983ع، ص 3.

کين روزانه نماز پڙهائڻ تي مجبور ڪندو هو. جتن يا علائقي جي ماڻهن هن مجبوريءَ کي ”سيد محسن جي چٽيءَ“ جو نالو ڏيئي ڇڏيو. جنهن بعد ۾⁷⁴¹ شاهه جي چٽي نالي سان هڪ پهاڪي جي حيثيت حاصل ڪري ورتي.⁷⁴²
3- نه صافين نه ڪڙڪين:

هي پهاڪو فرائي محوري جو آهي. صافي ۽ ڪڙڪ سبيءَ کان چئن پنجن ميلن جي مفاصلي تي ٻن ڳوٺن جا نالا آهن. صافي ۽ ڪڙڪ علائقي جي ٻن پٺاڻن قومن جا نالا به آهن، جيڪي پنهنجن گهرن ۾ به سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن. هي پهاڪو علائقي جي هڪ فقير جو آهي. حقيقت هيئن آهي ته هڪ دفعي ٻنهي ڳوٺن ۾ خيرات پئي هلي، فقير خيرات جو احوال ٻڌي صافين جي ڳوٺ پهتو جتي ديڳيون اڃا ڇاڙهيون ڪونه ويون هيون. هن کي بڪ به ڏاڍي لڳل هئي. جڏهن معلوم ٿيس ته ڪڙڪن جي ڳوٺ ۾ به خيرات جو بندوبست آهي، جيڪو اتان به اڍائي ميل پري هو. هو يڪدم اوڏانهن روانو ٿيو. جڏهن اتي پهتو ته خيرات ختم ٿي چڪي هئي. هن کي ٻيهر خيال ٿيو ته هاڻ صافين ۾ ديڳون تيار ٿيڻ واريون هونديون، سو ڳوٺ اوڏانهن، پر اتي به هن جي پهچڻ کان اڳ خيرات ختم ٿي چڪي هئي. تڏهن ماڻهن چرچي طور هن ڳالهه کي پهاڪي جي صورت ڏيئي ڇڏي ته ”نه صافين جو نه ڪڙڪن جو رهيو.“⁷⁴³

هي پهاڪو سنڌ جي پهاڪي ”ڌوبي جو ڪٽو نه گهر جو نه گهاٽ جو“ سان مشابهت رکي ٿو.

4- ڪاڻي ڪوري ڪاڻي تراران:

هي پهاڪو به فرائي محوري واري علائقي جو آهي. علائقي ۾ ٻن بلوچ قبيلن جي وچ ۾ زبردست جنگ لڳي. هر ڪو پنهنجن ماڻهن جي مدد لاءِ ترارون ڪٽي جنگ طرف پهچڻ لڳو. ڪن ماڻهن اتان جي ويٺل ڪورين کي چيو ته ”توهان به هلو ساٿ ڏيو ۽ وٺو ترارون“ تنهن تي ڪورين ورائيو ”ڪاڻي ڪوري ڪاڻي تراران“ يعني ”ڪٽي ڪوري ڪٽي ترارون“ علائقي جي محوري سبب اهو مٿين شڪل اختيار ڪندي پهاڪي طور مشهور ٿيو. هي پهاڪو سنڌ جي ”ڪاڏي ڪوري ڪاڏي ترار“ پهاڪي سان مشابهت رکي ٿو.

5- جوهي کان لوهي نه واهي نه اوهي:

هي پهاڪو جغدالي علائقي سان تعلق رکي ٿو. جيڪو هن خطي جي ڪاڇي واري علائقي روهه جبل جي آسپاس جو آهي. جوهي کان روهه جبل وڃڻ لاءِ وچ تي لوهي شهر ڏانهن ويندڙ رستو ۽ علائقو اچي ٿو. تنهن تي آڳاٽو ڪاهه وسندي ڪانه هوندي هئي، جنهن سبب ان علائقي کي لاوارث علائقو سڏيو ويندو هو. ان لاوارثيءَ سبب علائقي جي نسبت سان ”جوهي کان لوهي نه واهي نه اوهي“ پهاڪو وجود ۾ آيو.⁷⁴⁴ جيڪو جغدالي محوري ۾ ”جوهي ڪٽو لوهي نه واهي نه اوهي“ طور استعمال ڪيو ويندو آهي.

6- مراد گنجي جو ڦاهو:

هي پهاڪو جغدالي محوري واري علائقي سان تعلق رکي ٿو ۽ ان وقت استعمال ڪيو وڃي ٿو. جڏهن ڪو ماڻهو هوندي سوندي ناشڪريءَ جو مظاهرو ڪري قناعت ۽ صبر کان ڪم نه وٺي. هن پهاڪي جو پسمنظر هن ريت آهي. ڪلهوڙن جي دؤر حڪومت ۾ ناڙي ۽ ڪڇي علائقي جو نائب مراد گنجو نالي هڪ سمات هو. جيڪو گنداواهه ۾ رهندو هو.

ان زماني ۾ به اڄ وانگر مٿين جابلو علائقي جا بروهه سردين کان بچڻ ۽ مالداريءَ جي خيال سان جبلن کان هيٺ لهي ڪڇيءَ جي هن علائقي ۾

⁷⁴¹ ”موسن“ جغدالي محوري جي اثر سبب محسن کان بدلجي موسن ٿيو آهي ۽ ”شا“ اصل ۾ ”شاهه“ جو لفظ آهي، جنهن جي ”ه“ محوري ۾ حذف ٿيل آهي.

⁷⁴² قريشي، عبدالرزاق، ”مشاهير جيڪب آباد“، شاهين بوڪ ڊپوٽ، جيڪب آباد، 1973ع، ص 25.

⁷⁴³ بروهي، داد محمد خادم، ”سبي خطي جي فرائي لهجي جو لساني اڀياس“، (ايم. اي) سنڌي، سال 1984ع لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪيل مونوگراف، ص 107.

⁷⁴⁴ احمد خان مدهوش، ”ڪاڇو ڪيئن آهي“، ماهوار پيغام، ڪراچي، آڪٽوبر نومبر، 1986ع، ص 71.

آباد ٿيندا هئا. ان دوران ريڊي ۽ پاڪري مال طرفان سمارتن جي فصلن کي پهتل نقصان جي فرياد تي ڪلهوڙن جو هي حاڪم مراد گنجو بروهين تي طرح طرح جا ظلم ۽ زيادتيون ڪندو هو جن ۾ ڦاهي جي سزا به شامل هئي. اهڙيءَ طرح ٿوري ٿوري ڏوهه لاءِ ڦاهي جهڙي وڏي سزا علائقي ۾ ناپسند ڪئي ويئي، جنهن سبب ان مقبوليت حاصل ڪندي هڪ نيم تاريخي پهلاڪي جي صورت اختيار ڪئي. جغدالي محوري ۾ اهو پهلاڪو ”مراد گنجي جو ڦاٽو“ ۽ بروهي زبان ۾ ”مراد گنج ناپاٽو“ طور مشهور آهي.⁷⁴⁵ ڦاهو لفظ مان ”ه“ حذف ڪري ”ء“ استعمال ڪئي وڃي ٿي.

7- سنڌ چورا پال:

هي پهلاڪو هن خطي ۾ مروج آهي، چوٽه هن خطي جا اڪثر بروهي ۽ بلوچ خاندان اونهاري جي موسم ۾ لڏپلاڻ ڪري سنڌ طرف اچن ٿا ۽ اتي پنهنجو گذر سفر ڪن ٿا. سياري ۾ هو واپس پنهنجي جابلو علائقن ۾ وڃي آباد ٿين ٿا. ان روزگار ۽ گذر سفر ڪرڻ سبب هن علائقي ۾ سنڌ لاءِ مٿيون پهلاڪو وجود ۾ آيو آهي.⁷⁴⁶

8- چانڊيا مگسي جهيڙو:

هي پهلاڪو به جغدالي علائقي سان تعلق رکي ٿو. جيڪو چانڊين ۽ مگسين جي قديم جهيڙن سبب وجود ۾ آيو آهي ۽ اڪثر جهيڙن جهڳڙن وقت مثال طور پيش ڪيو ويندو آهي.⁷⁴⁷ ٻئي قومون جابلو قومن آهن، هڪٻئي سان دنگئي هڻڻ ڪري اڪثر جنگيون ڪندا رهندا هئا. ان جنگين کي علائقي جي محوري ۾ ”ماهو“ به چئجي ٿو.⁷⁴⁸ جنهن جو مقصد خونريزي آهي ”جهيڙو“ کي ”جيڙو“ جي اُچار سان استعمال ڪبو آهي يا وري ائين چئبو آهي ته فلاڻا پاڻ ۾ چانڊيا مگسي لڳا پيا آهن.

9- ٻئي ته ٻئي نه ته دائودخان پٽي:

هي پهلاڪو فراڪي محوري واري علائقي جو نيم تاريخي پهلاڪو آهي، جيڪو علائقي ۾ سخاوت ۽ اعليٰ ظرفيءَ جي لحاظ کان مقبول آهي. علائقي جي ڪنهن حاڪم دائودخان پٽي جي نالي سان نسبت رکندي مشهور آهي.⁷⁴⁹ دائودخان پٽي علائقي جو هڪ بهادر پٺاڻ حڪمران هو ۽ توڪل جو ترهو ٻڌي هر ڪم ڪندو هو. ان ئي خيال سان ماڻهن ان جي ان خاصيت کي پهلاڪي جي حيثيت ڏيندي، پهلاڪي طور استعمال ڪن ٿا ته ڪم ٿيو ته نيڪ آهي نه ته دائودخان وانگر بيٺڪ رهجي. يعني ”ٻئي ته ٻئي نه ته دائود خان پٽي“ جو پهلاڪو ڪم آڻجي ٿو. هي پهلاڪو سنڌ جي ”ٻئي ته ٻئي نه ته اسماعيل خان جي ڦٽي“ پهلاڪي سان هڪجهڙائي رکي ٿو. انهيءَ کان علاوه سنڌ ۾ چئبو آهي ته ”ٻئي ته ٻئي، نه ته دال روٽي گهڻي“.

10- رنن ڪيڙا جمعا، چورن ڪيڙون عيدان:

هي پهلاڪو فراڪي علائقي جو آهي، جيڪو انهن زالن ۽ ٻارن لاءِ ڏنو ويندو آهي، جيڪي زالن رنڙ ٿي ويون هجن ۽ اهي ٻار جيڪي چورا هجن. رنن زالن جا مڙس مري چڪا هجن، تن جون ڪهڙيون خوشيون ٿي سگهن ٿيون. اهڙيءَ طرح جن ٻارن جا والدين وفات ڪري چڪا هجن، تن جون عيدون ڪهڙيون هونديون. فراڪي محوري ۾ ”ڪيڙا“، ”ڪهڙا“ بدران ۽ ”ڪيڙيون“، ”ڪهڙيون“ بدران ۽ ”عيدان“ جا لفظ ”عيدون“ بدران استعمال ڪيا ويا آهن. هن پهلاڪي جو مقصد انهن سان همدردي به ظاهر ڪرڻ آهي، جيڪي امداد جا حقدار آهن.

⁷⁴⁵ مهر دل پروانه، ”براهوئي زبان نالوڪ ادب“، هفت روزه ايلم، مستونگ، 3_2_1989ع، ص 8.

⁷⁴⁶ قاضي، محمد يعقوب، عليڙي، ”بلوچستان ۾ سنڌي زبان و ادب“، هفت روزه ايلم، مستونگ، 3 فيبروري، 1989ع، ص 2.

⁷⁴⁷ ملڪاڻي منگهارام، ”سنڌي نثر جي تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1977ع، ص 35.

⁷⁴⁸ سنديلو عبدالڪريم، ”پهاڪن جي پاڙ“، پاڪستان پرنٽنگ پريس، لاڙڪاڻو ڇاپو ٻيو، 1969ع، ص 65.

⁷⁴⁹ انور رومان، پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان کي قبائل“، جلد دوم، گزيتيئر، بينظير انٽرپرائيزز، ڪوئيٽا، 87_1986ع، ص 157.

هي پهاڪو جغدالي محاورو سان تعلق رکي ٿو ۽ ان دوست لاءِ چيو ويندو آهي، جيڪو پنهنجي ڪنهن ڪم سانگي ڪنهن دوست وٽ ويندو هجي، پر اهو کيس دلاسا ڏيئي واپس ڪري ڇڏيندو هجي. اها ڳالهه جڏهن گهڻن ماڻهن کي پئجي ٿي، تڏهن مٿيون پهاڪو مثال طور پيش ڪجي ٿو. ته ان پير کي ڏٺوسين ۽ آزمائوسين اهو مرادون پوريون ڪري ڪونه سگهندو. ان ڪري هاڻي تون ڪو ٻيو بندوبست وڃي ڪر. ”پٺيون“، پوري ٿيڻ کي چئجي ٿو. هيءُ پهاڪو باقي سڄيءَ سنڌ ۾ به ڏٺو ويندو آهي.

12- جڻ ائون ڦٽ پڻا پلا:

چوڻي آهي ته ڪو بيوقوف مست ماڻهو جنهن کي ڇڏي ڏيڻ سان هو نقصان ڪندو هجي ۽ ڦٽ جنهن کي پٽي نه ٻڌي ته اهو خراب ٿي نقصان ڏيندو رهندو. انهن ٻنهي ڳالهين کي ملائي جغدالي محاورو ۾ هي پهاڪو استعمال ڪيو وڃي ٿو. پهاڪي ۾ ”آئون“ جو لفظ ”۽“ بدران استعمال ڪجي ٿو.

13- هڪ ان هوند ٻيو حفال بچڙا:

جغدالي علائقي ۾ هي پهاڪو ان ماڻهوءَ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو، جيڪو ڪاٺ پيئڻ لاءِ لاچار هجي، پر ان حالت باوجود به برا ڪم ڪندو وتو هجي. ”حفال“ جو لفظ هت ”افعال“ لاءِ ڪم آندل آهي. هي پهاڪو پوري سنڌ ۾ مروج آهي، رڳو لفظ ”افعال“ ڪم اچي ٿو.

14- وائڙي ڪٽي واء تي مالڪ جاڻي شڪار تي:

هي پهاڪو ان بيڪار ماڻهوءَ لاءِ ڏنو وڃي ٿو، جيڪو پنهنجي ليکي گهمندو وتندو رهي ۽ عام ماڻهو ان کي ڪنهن ڪم سانگي گهمندو رهڻ سمجهندا هجن. پر حقيقت ائين نه هجي. ان لاءِ مٿيون پهاڪو جوڙي استعمال ڪيو وڃي ٿو. ”واء“ جو لفظ ”واء“ بدران ڪم آندو ويو آهي، جيڪو جغدالي محاورو ۾ استعمال ٿئي ٿو.

15- بار گڏهه تي هيڻگي ڪوتي:

جغدالي علائقي جي هن پهاڪي جو پسمنظر هن طرح آهي ته، ڪو ماڻهو ڪنهن ٻئي غريب ماڻهوءَ جي اڪثر مدد ڪندو رهندو هو، پر هن جو هڪ دوست سندس اها ڪار پسند ڪونه ڪندو هو ۽ اڪثر کيس ٽوڪيندو رهندو هو. تنهن تي هڪ نئين دوست ان لاءِ هي مثال ڏيندي کيس ٽوڪيو ته ”بار گڏهه تي هيڻگي ڪوتي“، ”هيڻگي“ جو لفظ ”چنگهي“ معنيٰ لاءِ استعمال ڪيل آهي. سموري پهاڪي جو مقصد هي آهي ته خرچ هڪڙو ڪري ته تڪليف ٻئي کي ٿئي ٿي. هي پهاڪو ”ڏنيجي گڏهه سور ٿئي ماتيءَ کي“⁷⁵⁰ پهاڪي سان هڪجهڙائي رکي ٿو.

16- بيڪاري ڪئون بيگاري پلي:

هي پهاڪو ڪنهن بيڪار وقت گذارڻ بدران ڪنهن بيگاري گذارڻ لاءِ ڏنو ويندو آهي. مقصد اهو آهي ته جيڪڏهن ڪو ائين بيڪاري روزگار تي پنهنجو وقت اجايو پيو وڃائي. ان کان ڪنهن جي بيگاري ڪم ڪرڻ وڌيڪ بهتر شيءِ آهي. ”ڪئون“ جو لفظ ”کان“ بدران استعمال ڪيل آهي. سڀاڻن جو قول آهي ته حرڪت ۾ برڪت آهي، ان ڪري هي پهاڪو مقبول ٿيو آهي.

17- هڪ وڻي نه ٻيو جوتن سوڌو جهوليءَ ۾:

هي پهاڪو ان ماڻهوءَ لاءِ ڏنو ويو آهي، جيڪو ڪنهن دوست کي وڻندو به نه هجي، پر اهو ان جي باوجود ان کان مختلف حجتون پوريون ڪرڻ چاهيندو هجي. اهڙيءَ طرح ماڻهوءَ کي طنز به اهو پهاڪو چئي ٻڌايو آهي ته جيئن آئنده ائين نه ڪري سنڌ ۾ چوندا آهن ته ”جڻ کي منهن ڏي ته جئين سوڌو ڪت تي.“

18- هر ڏينهن جامپر جو جمعو:

هي پهاڪو جغدالي علائقي ۾ مروج آهي، جيڪو ڪنهن عياش عورت لاءِ چيو وڃي ٿو جيڪا هر روز پنهنجي عادت پوري ڪري ٿي. ان ڪري ان ڳالهه مقبوليت حاصل ڪئي ته ڄامير جو هر روز جمعو آهي. ”ڄامير“ لفظ ”عياش“ بدران استعمال ڪيل آهي.
19- دمپورو وڃائي وڃائي ٿڪم:

فراڪي محوري جو هي پهاڪو سنڌ جي پهاڪي ”رڍن اڳيان رباب وڃائڻ“⁷⁵¹ سان هڪجهڙائي رکي ٿو. هي پهاڪو اڪثر ڪري ان وقت استعمال ٿيندو آهي، جڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي ڪا ڳالهه مڃرائڻ لاءِ گهڻا وس ڪري پر هونءِ مڃي، تڏهن هي چئبو ته ”دمپورو وڃائي وڃائي ٿڪم“ پر ڪجهه نه ٿيو. سڀ ڪوششون بيڪار ويون. فراڪي محوري ۾ ”ٿڪس“ لاءِ ”ٿڪم“ جو لفظ استعمال ڪيو وڃي ٿو.
20- هڪ الله جي نالي ٻيو حلوي سان:

ڪنهن فقير اچي گهر وارن کان ماني گهري ماني وٺڻ بعد هن حلوي گهريو. تنهن تي ڪنهن چيو ته هڪ الله جي نالي ٻيو حلوي سان. هي پهاڪو ان لاءِ به ڪم ايندو آهي، جو ڪو ماڻهو ڪنهن تي ڪوٿورو ڪري، ان جي باوجود هو ٻي حجت به منجهس رکيو اچي. تڏهن توڪ طور ائين چئجي ٿو.
21- بروهڪي ٿوڻي/ بروچڪي ٿوڻي:

هي پهاڪو به هن ئي علائقي جو آهي. ان جو پسمنظر هن طرح آهي ته هڪ بروهي ٻيو ڄاموٽ پاڻ ۾ گهاٽا دوست هئا. هڪ دفعي ڄاموٽ پنهنجي گهر جي منهن لاءِ بروهيءَ کان ٿوڻي وٺي آيو ۽ منهن ۾ هڻي منهن تيار ڪيائين. پر پوءِ اهو بروهي روزانو ماني ڪاٺڻ وقت سندس گهر ۾ ويهي پنهنجي ٿوڻيءَ جي تعريف ڪري ماني کائي هليو ويندو هو. ڄاموٽ بروهيءَ جي ان روش کان اچي تنگ ٿيو. نيٺ هڪ ڏينهن ڪاوڙ ۾ اچي منهن ڊاهي ٿوڻي کڻي ڏنائينس ۽ چيائين ته مهرباني ڪري اڳتي هٿ نه ايندو ڪر. اها ڳالهه جڏهن ماڻهن ٻڌي تڏهن ڪٿي ان ڳالهه ”بروهڪي ٿوڻي“ نالي هڪ پهاڪي جي صورت اختيار ڪئي.⁷⁵² سنڌ طرف ”بروچڪي ٿوڻي“ مشهور آهي.⁷⁵³
22- بروچڪي جنگهه:

هڪ پيري هن خطي ۾ سنڌي ۽ بروچ جي وچ ۾ اچي ملهه جو مقابلو ٿيو. پهرين ملهه سنڌيءَ هٿين، بروچ چيو ته ٻي ملهه جنهن هٿين ان کٽيو. اهڙيءَ طرح ٻي ملهه به سنڌي هٿين. پر بروچ ڇا ڪيو جو هيٺان ئي پنهنجي جنگهه سنڌيءَ مٿان رکي ڇڏي ۽ بروچڪي ڏاڏرڪي چوڻ لڳو ته ملهه مون دسي آهي. ڏس منهنجي جنگهه تنهنجي مٿان آهي!! سنڌي گهڻو ڦٽڪيو پر بروچ پنهنجي بروچڪي زور تي شرط کڻي ويو. بعد ۾ ماڻهن ان ڳالهه کي مشهور ڪيو جيڪا هاڻ هڪ پهاڪي جي صورت اختيار ڪري چڪي آهي.
23- پٺاڻڪو قرض:

هن خطي ۾ مقبول پهاڪو آهي. هن جو پسمنظر هن طرح آهي ته پٺاڻ اڪثر پنهنجو واپاري ڪپڙو قرض تي وڪڻندا آهن ۽ مقرر ڪيل مدي تي اچي دروندا آهن. هڪ پيري ڇا ٿيو جو مقرر مدت کان اڳ گهر وارا جاءِ وڪڻي ٻئي طرف هليا ويا. پٺاڻ اچي نون ويهڻ وارن کي سوڙهو ڪيو. آخر جهڳڙو ٿيو. ماڻهن ان ڳالهه کي ايترو ته مشهور ڪيو جو ان ڳالهه پهاڪي جي حيثيت حاصل ڪري ورتي. انهن پٺاڻن ۾ اها عادت به آهي ته مقرر مدت تي ڇا به ٿئي هو پنهنجا پيسا جيستائين وصول ڪونه ڪندا اوستائين ڪين ڪونه ڇڏيندا ۽ جهڳڙندا رهندا. پٺاڻڪي قرض بابت خطي ۾ هي روايت⁷⁵⁴ به

⁷⁵¹ آڏواڻي، ڪيولرام سلامتراءِ، ”گل شڪر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع، ص 111.

⁷⁵² بروهي، داد محمد خادم، ”سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني اڀياس“، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو ۾ ايم اي سنڌي لاءِ پيش ڪيل مونوگراف، سال 1984ع، ص 107.

⁷⁵³ روايت ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو.

⁷⁵⁴ روايت ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو.

مروج آهي ته جڏهن پٺاڻ پنهنجو قرض وٺڻ آيو ته کيس ٻڌايو ويو ته اهو ماڻهو فوت ٿي چڪو آهي. پٺاڻ چيو ته مان کيس ڪونه ڇڏيندس مون کي هڪ ڏنڊو ڏيو ۽ ان جي قبر ڏيکاريو. ماڻهن سمجهيو ته هي تمام ڏکيو لڳو خبر نه آهي ته قبرستان جي ڪهڙي حالت ڪندو. ان ڪري مجبور ٿي. ٻين اهو قرض لائو. اهڙيءَ طرح ”پٺاڻڪو قرض“ هڪ پهڪي جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي.

24- واٽڪي ملهه:

هي پهڪو حقيقت ۾ ڀاڳ شهر جو آهي، قصو هيئن آهي ته هڪ پيري ملهه جو مقابلو ٿيو. جنهن ۾ هڪڙي ٻروچ سڀني پهلوئن کي ملهون هڻي ۽ ميدان تي بيهي سڀني کي رعب سان دعوت ڏيڻ لڳو ته آهي ڪو باقي بچيل وڙهڻ وارو؟ پر ڪوبه ڪونه پيو اٿي. اتي هڪڙو هندو ملهه ڏسڻ لاءِ آيو هو. سونهو ڪو پهلوئن پيو لڳي، ماڻهن ان کي همت ۽ دلاسا ڏيئي وڙهڻ لاءِ آماده ڪيو. اتفاق سان هندو ٻئي ملهون ٻروچ کي هڻي ويو. وڏي واهه واهه ٿي وئي. ٻروچ جي وڏي بيعزتي ٿي پيئي ۽ خار مان هندو کي ڏسڻ لڳو. هندو ٻروچ کي خار مان پاڻ ڏانهن ڏسندي اچي ڊنو ۽ روئڻ لڳو. ماڻهو حيران ٿيا ته خوش ٿيڻ بدران هندو روئي ٿو. سبب پڇيائونس، پهرين ته هو ٻڌائي ڪونه پيو. آخر جڏهن مجبور ٿيو تڏهن ڏڪندي ڏڪندي ٻڌايائين ته ٻروچ جي بي عزتي ٿي آهي ۽ هاڻي هو مونکي اُٿت ماري ٿو. تنهن تي ماڻهو سڀ ڪليا ۽ هن ڳالهه کي ايترو ته مشهور ڪيائون جو ان هڪ پهڪي جي حيثيت حاصل ڪري ورتي.

25- پانجو گهر هنگي ڀر، ٻئي جو گهر ٽڪ ڪئون ڌر:

هي پهڪو به ڀاڳ جي آسپاس سان تعلق نٿو رکي. هن پهڪي جو پسمنظر هن طرح آهي ته ماڻهو پنهنجي گهر ۾ ڇابه ڪري، توڙي ان کي هنگي پري ته ڪابه ڳالهه نه آهي، پر هو جيڪڏهن ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي گهر ۾ آهي ته اتي هن کي ٽڪ اڇلائڻ کان به ڊڄڻ گهرجي، چوٽه اهو پرايو گهر آهي. ان خيال سان ماڻهن ان ڳالهه کي هڪ پهڪي طور مشهور ڪري ڇڏيو آهي. ”پانجو“ لفظ ”پنهنجو“، ”ڪئون“ جو لفظ ”کان“ ۽ ”ڌر“ جو لفظ ”ڊڄ“ بدران استعمال ڪيو ويو آهي.

26- ٻروچڪو ٽوٽو:

هي پهڪو هن علائقي جي جغداري محاورن سان تعلق رکي ٿو. اصل ۾ آڳاٽي وقت ۾ حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن جي ڪوٽ سبب اڪثر ماڻهو جهونن ٻروچن کان ماڻهن توڙي جانورن جو علاج ڦل، دعا، ٽوٽو، دونهون يا ڏنڀ سان ڪرائيندا هئا، جنهن سان اتفاق سان فائدو به ٿي ويندو هو. ان ڪري اها ڳالهه ٻروچڪو ٽوٽو جي نالي سان مشهور ٿيندي پهڪي جي صورت اختيار ڪري ورتي، جيڪا اڄ به اڳ وانگر مقبول آهي، چوٽه بهراڙين ۾ اڃا تائين ساڳيءَ طرح سان علاج پيو هلي.

27- مُڪر ماءُ وارو آسرو:

هن پهڪي جو پس منظر هن طرح آهي جو مڪر مڇي جو ساهه تمام دير سان ختم ٿيندو آهي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته مڪر کي ٽڪر ٽڪر ڪري جڏهن ڊيگڙيءَ ۾ وجهيو آهي، تڏهن به اهي گوشت جا ٽڪر تپش کان چرندا پرندا آهن، ان ڪري عام ماڻهن ۾ اها ڳالهه هن سان مقبوليت حاصل ڪئي آهي ته مڪر جي ماءُ کي پنهنجي ٻچي تي پورو يقين آهي ته هو جيئرو ٻچي نڪرندو. ايتري تائين جو هو ان کي ڊيگڙيءَ ۾ پچڻ تائين ساربندي رهندي آهي. ان ڪري هن ڳالهه کي ”مُڪر ماءُ وارو آسرو“ واري پهڪي طور مقبوليت حاصل ٿي، جيڪو گهڻي تائين ڪنهن کي آسرو رکڻ تي توڪ طور به چيو وڃي ٿو.

28- ماءُ مري رکائي ڏيءَ گهري ڏهي:

جغدالي محاورې جو هي پهاكو سنڌ جي ”گهر ۾ غرقې به مس اٿس دم هڻي ٿو ٺوڙهيءَ جو“⁷⁵⁵ سان هڪجهڙائي رکي ٿو. مقصد ان جو هي آهي ته گهر ۾ کائڻ لاءِ پورو ڪجهه نه هجي ۽ ڏي پيئي نوابن وارا نخرا ڪري ۽ طعام چئي گهري. اهڙي ماڻهن لاءِ هي پهاڪو جوڙيو ويو آهي. هن پهاڪي ۾ ”ماءُ“ بدران ”ماءُ“ ۽ ”ڌيءُ“ بدران ”ڌي“ جا جغدالي لفظ استعمال ڪيل آهن.

2- چوڻيون:

چوڻيون سنڌي ٻوليءَ ۾ اصطلاحي حيثيت رکن ٿيون، جيڪي اسان جي وڏڙن، سياڻن، سالڪن، سگهڙن ۽ درويشن پنهنجي وقت جي حالتن پٽاندري جوڙيون آهن. چوڻيون علائقي جي ماحول جي عڪاسي ڪنديون آهن، چوڻه ان کي جوڙڻ وارا پنهنجي علائقي جي ماڻهن جي عادت، رسم و رواج، رهڻي، ڪهڻي ۽ ماحول ۾ ٿيندڙ ڪن اهم حادثن ۽ موقعن کي مثال طور پيش ڪن ٿا، جيڪي بعد ۾ عام ماڻهن جي اصطلاح لاءِ مثال بڻجي وڃن ٿيون، چوڻه ڪي چوڻيون اصطلاحي، ته ڪي طنزيه، ڪي مثالي ته، ڪي دعائي هونديون آهن. اهو ئي سبب آهي جو اهي واقعا ۽ حادثا بعد ۾ ماڻهن لاءِ مثالي چوڻيون ۽ پهاڪا بڻجي وڃن ٿا.

چوڻين کي اصطلاح به چئبو آهي، جيڪي هزارن جي تعداد ۾ اسان جي ٻوليءَ ۾ مروج آهن. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو هن سلسلي ۾ لکي ٿو: ”اصطلاحن جو استعمال تقرير توڙي تحرير، نشر توڙي نظم کي دلنشين بڻائي ٿو. ٻن چئن لفظن جي ننڍڙي جملي ۾ مفصل مطلب سمائل هوندو آهي، جو پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي ايترو ته جلد اثر پيدا ڪري ٿو جو داستانن ٻڌائڻ سان ڪري نه سگهجي. هن مان اهو مطلب وٺڻ نه ڪپي ته عبارت ۾ اصطلاح ئي اصطلاح هجن. ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ نه رڳو عبارت ثقيل ٿي پوندي، پر اصطلاحن جو مفهوم به فوت ٿي ويندو. مطلب ته اصطلاح اسان جي ٻوليءَ جي سونهن ۽ سرمائي سان گڏ اظهار خيال لاءِ جڻ اثرائتا لفظ ۽ اشارا آهن، جيڪي اندر ۾ ويهي وڃن ٿا.“⁷⁵⁶

چوڻين جي ظاهري معنيٰ ۾ ئي ٻيا اصلاحي پهلو نڪرن ٿا، جيڪي انسان ذات جي پلائيءَ لاءِ وجود ۾ اچن ٿا. سنڌ ۾ اهڙي قسم جون سوڀون چوڻيون مروج آهن، جن تي سنڌي ادب ۾ ڪجهه ڪم ٿيو آهي، پر سڀيءَ جي هن خطي ۾ مروج چوڻين تي اڳ ۾ ڪم ڪونه ٿيو آهي، جن کي گڏ ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڪندي، اسان هت ڪجهه اهڙيون چوڻيون لساني جائزي سميت پيش ڪري رهيا آهيون.

انهن مان ڪي چوڻيون پنهنجي عوامي مقبوليت سبب سنڌ جي علائقن تائين مروج ٿي چڪيون آهن، جن کي اتان جو سمجهيو پئي ويو پر سنڌي ادب ۾ انهن تي غالبان اڃا تائين قلم ڪونه کنيو ويو آهي. ان ڪري اسان اهڙين چوڻين کي زيربحث آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

1- اڻ پانجي پيشاب ڪون ٿر ڪي:

جغدالي محاورې جي هي چوڻي ڪنهن بيوقوف ماڻهوءَ لاءِ ڏني آهي، جنهن کي ڪا سمجهه نه هجي ۽ هو ابتا سبتا ڪم ڪندو رهي. ان ڪري انهن کي اڻ جهڙو بيوقوف ڏيکارڻ لاءِ هي پهاڪو ڏجي ٿو. هن چوڻيءَ ۾ ”پنهنجي“ بدران ”پانجي“ ۽ ”کان“ بدران ”ڪئون“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

2- چمڙي وڃي دمڙي نه وڃي:

هي چوڻي هن علائقي ۾ ڪنجوس ماڻهن لاءِ استعمال ڪئي ويندي آهي، جيڪي ماڻهو پئسو بچائڻ لاءِ پنهنجي جان کي به جوڪم ۾ وجهن ٿا.

⁷⁵⁵ آڏواڻي سلامتراءِ، ”گل شڪر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع، ص 177.

⁷⁵⁶ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”اصطلاحن جي اصليت“، اسلام پبليڪيشن، نزد پاور هائوس، لاڙڪاڻو 1987ع، ص 2-1.

3- شل نه ڪارو مٿو ڪينجي ڪڍ لڳي:

هي چوڻي انسان ذات لاءِ ڏيبي آهي، جيڪو جڏهن لاهي پائي ڪنهن جي ڪڍ لڳندو آهي، تنهن کي ضرور نقصان رسائيندو آهي، ان ڪري ان کان ڊچڻ جي تلقين ڪندي هي چوڻي ٺاهي ويئي آهي. چوڻي ۾ ”ڪينجي“ جو لفظ ”ڪنهن جي“ ۽ ”ڪارومتو“، ”انسان“ بدران ڪم آندو ويو آهي.

4- پيسو وڃي پٽ نه وڃي:

هي چوڻي پٽ وڃائڻ وارن کي تلقين ڪرڻ لاءِ ڏني وڃي ٿي، چوٽه ڪي ماڻهو ڪوڙا ٺڳ ۽ بي لڄا ٿين ٿا ۽ هو پئسي لاءِ پنهنجي عزت به وڃائي ويهن ٿا. اهڙي ماڻهن جي اصلاح لاءِ هي چوڻي جوڙي ويئي آهي ته جيئن هو سمجهي سگهن ته عزت جي اهميت پئسي کان وڌيڪ آهي.

5- واندو ڪٿو به گندو:

هي چوڻي انهن ماڻهن جي اصلاح لاءِ جوڙي ويئي آهي، جيڪي ڪوبه ڌنڌو وغيره ڪونه ٿا ڪن ۽ پنهنجن مائٽن لاءِ آزار بڻيل هجن. انهن کي ڪن کان به خراب ڪري پيش ڪرڻ ۽ غيرت ڏيارڻ لاءِ هي چوڻي وجود ۾ آئي آهي.

6- ساڳي ماني ساڳي سان:

هي چوڻي سنڌ جي ”ساڳيا لاتون ساڳيا ڇڳهه“ پهاڪي سان هڪجهڙائي رکي ٿي. هن چوڻيءَ جو مقصد هي به آهي ته ڪنهن انسان کي پئسو هٿ اچي ويڃڻ تي مغرور نه ٿيڻ گهرجي، چوٽه رب پاڪ ڪنهن وقت به ناراض ٿي ان کي اڳين حالت تي آڻي سگهي ٿو. جيئن پهاڪو چئجي ٿو.

7- چريبي سان چڙجي نه:

چريبي سان چڙڻ غلطي آهي، چوٽه هو چريو آهي، جيڪو چڙندو ٿي سگهي ٿو اڳتي هلي ان جي بي عزتي به ٿي پوي. ان ڪري ان احتياط ڪرڻ لاءِ هي چوڻي وجود ۾ آئي آهي ته ”چريبي سان چڙجي نه“.

8- جو چلهه تي سو دل تي:

هي چوڻي سنڌ جي ”اڳيان ويا وسري پويان لڳا مصري“ واري چوڻيءَ سان هڪجهڙائي رکي ٿي. هن جو مقصد هي آهي ته جيڪو ويجهي آهي، صرف ان کي ياد ڪرڻ يا وسارڻ درست نه آهي، جيڪي ڪجهه پري ٿي ويا آهن. انهن کي به ياد ڪرڻ گهرجي، چوٽه انهن جو به حق لڳي ٿو. هي چوڻي سنڌ ۾ به عام جام آهي.

9- گهر ڄاڻي ڪون چڙو ڇڏو:

هي چوڻي ماڻهن کي گهر ڄاڻو ٿي شادي ڪرڻ کان روڪڻ جي تلقين ڪرڻ لاءِ جوڙي ويئي آهي، چوٽه گهر ڄاڻو اڪثر پنهنجي سس سهري، سالين، سالن توڙي گهرواريءَ جو محتاج رهي ٿو. ان کي اتي ڪابه عزت ڪونه هوندي آهي. چوڻيءَ ۾ ”کان“ بدران ”ڪون“ ۽ ”غير شادي شده“ بدران ”چڙو“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

10- مالڪ ته مالڪي:

هي چوڻي ”ڌڻ ته ڌڻي نه تروڪڻ کڻي“ سان هڪجهڙائي رکي ٿي. چوٽه ڪابه شيءِ جيڪڏهن ونجي ته ان جو خيال ڪرڻ گهرجي ۽ ان کي لاوارث ڪري نه ڇڏجي. اهڙن ماڻهن کي تلقين ڪرڻ لاءِ هي چوڻي جوڙي ويئي آهي.

11- حياتيءَ تي ڪيڙو اعتبار:

هي چوڻي عام ماڻهن کي نيڪي ڪرڻ يا پنهنجو جائز مقصد پورو ڪرڻ لاءِ چئي وڃي ٿي، چوٽه زندگيءَ تي ڪوبه اعتبار نه آهي. ان ڪري جيترو جلد ٿي سگهي نيڪ ڪم يا پنهنجو جائز مقصد پورو ڪري ونجي. چوڻيءَ ۾ ”ڪهڙو“ بدران ”ڪيڙو“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي.

12- چنڊرو چنڊري کي سئو ڪوهن تي ڳولي لهي:

هر ماڻهو پنهنجي طبيعت يا هر پيشه ماڻهوءَ سان ياري دوستي رکي ٿو. مثلاً موالِي موالِي سان ۽ چور چور سان وغيره. اهڙن ماڻهن جي دوستيءَ تي

هي چوڻي جوڙي ويئي آهي. هن چوڻيءَ ۾ ”چنڊرو“ ۽ ”چنڊري“ لفظن ۾ ”ڊ“ جو حرف ”ر“ گاڏڙ مرکب حرف آهن. ”گولي“ جو لفظ ”گولهي“ بدران استعمال ڪيو ويو آهي. سنڌي محاوري ۾ وري ائين چيو ويندو آهي ته ”چنڊو چنڊي کي نه سهي“.

13- ڳوهه کي ڪٿي ڪٿي ته ڏيڍن جا گهر ناڙي:

هڪڙي ڳوهه ڏيڍن⁷⁵⁷ جي گهر جي ڀرسان اچي پهتي ته هنن هڪدم ان کي پڪڙي پڇائي کائي ڇڏيو. ڪنهن ماڻهوءَ هي چوڻي جوڙي ڇڏي ته ڳوهه کي جڏهن کڻي ڪٽندي آهي ته ڏيڍن جا گهر تازيندي آهي. هي چوڻي هاڻ اهڙن ماڻهن لاءِ به ڏني وڃي ٿي، جيڪي پنهنجي بيوقوفيءَ سبب پاڻ کي خطري وارين ڳالهين کان ڪونه ٿا بچائين ۽ ان طرف وڃن ٿا ۽ پنهنجو خيال ڪونه ٿا ڪن.

14- انڌو اچي سڄن کي ڪٿي وڃي:

ڪنهن وقت اوندھ ۾ سڄا ڪا شيءِ گولي نه سگهيا، پر اها شيءِ انڌي اچي لڌي، تڏهن سڄن تي ٽوڪڙيءَ لاءِ هي چوڻي وجود ۾ آئي آهي.

15- مينڻ وٺو ناڙي سائي:

جغدالي محاوري جي هي چوڻي ان وقت استعمال ڪئي وڃي ته جڏهن ناڙيءَ جو علائقو برسات سبب آباد ٿئي ٿو ۽ ماڻهو خوشحال ٿي پنهنجي رب جو شڪر انو ادا ڪن ٿا. هن چوڻيءَ ۾ ”مينهن“ بدران ”مينڻ“ ۽ ”وٺو“ بدران ”وٺرو“ جا لفظ ڪم آندل آهن. جڏهن ته ”وٺو“ ۾ ”ٺ“ جو حرف، ”ر“ گاڏڙ مرکب حرف آهي، جيڪو هن خطي ۾ استعمال ٿئي ٿو، جيئن ”ڊ“، ”ڙ“ ۽ ”ٺ“ جهڙا ”ر“ گاڏڙ مرکب حرف استعمال ڪيا وڃن ٿا. حرف ”ٺ“ جي مرکب هئڻ بابت مٿين باب ۾ واضح طور بحث ڪيل آهي.

16- پرائي پور تي اٿو ٻڌي هلڻ:

هي چوڻي انهن ماڻهن لاءِ جوڙي ويئي آهي، جيڪي پنهنجي همت کان ڪم نه وٺندي هر ڪم ٻين جي آسرن تي ڪن ٿا. اهڙن ماڻهن کي اڪثر ناکامي ٿئي ٿي. ان ڪري انهن کي پنهنجي همت ڪرڻ جي تلقين لاءِ هي چوڻي وجود ۾ آئي آهي، جيئن، ”آپتي گهوت ته نشا ٿيوئي“⁷⁵⁸ پهاڪو آهي. ان طرح هي چوڻي ڪم آندي وڃي ٿي. سنڌ ۾ وري چيو ويندو آهي، ”پرائي مال تي ٽوپي نراڙ تي“.

17- وڻ وڻ جي ڪاڻي:

هي چوڻي مختلف ماڻهن بابت استعمال ٿئي ٿي. چوٽه هر ماڻهو پنهنجي طبيعت ۽ قسم جو هوندو آهي. ان لاءِ انهن جي پيٽ ”وڻ وڻ جي ڪاڻيءَ“ سان ڏني وڃي ٿي، چوٽه هر هڪ ڪاڻيءَ جو رنگ، سواد، افاديت پنهنجي هوندي آهي. هي چوڻي ڪنهن ماڻهن جي ميٽر وقت چئي وڃي ٿي.

18- ڪاريءَ وارا ڪڪ:

ڪي چور وڏي مصيبت کان پوءِ ڪنهن گهر ۾ گهڙيا ۽ اندر ڏٺائون ته ڪا شيءِ ڪانهي، تنهن تي ڪنهن چيو ته ڪاري وارا ڪڪ به نه آهن. ان قسم جي ڳالهين کي واضح ڪرڻ لاءِ هاڻ هي چوڻي استعمال ڪئي وڃي ٿي.

19- ما مري ڏي ڪان، ڏي مري ڇڳهن ڪان:

ڪا چوڪري پنهنجي ماءُ جو خيال نه ڪندي هئي ۽ هو پنهنجي يار جي فڪر ۽ خدمت ۾ رهندي هئي. ماڻهن ان ڳالهه کي ناپسند ڪندي هي چوڻي ٺاهي ورتي. چوڻيءَ ۾ ”ماءُ“ بدران ”ما“، ”لاءِ“ بدران ”ڪان“ ۽ ”يارن“ بدران ”ڇڳهن“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن، جيڪي هن خطي ۾ مروج آهن.

20- سڪن سان ساوا بي سڙن:

⁷⁵⁷ ڏيڍن = ٻاڳڙي يا پيل قومون جيڪي اڪثر ڳوهون کائين ٿيون.

⁷⁵⁸ سنڌيلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”پهاڪن جي پاڙ“، پاڪستان پرنٽنگ پريس، لاڙڪاڻو، ڇاپو ٻيو، 1969 ع، ص 5.

هي چوڻي ان وقت استعمال ڪبي آهي، جڏهن قصور وارن سان گڏ بي قصور به تڪليف ۾ اچي وڃن ٿا. ان حالت کي جهنگ جي باهه سان تشبيهه ڏني وڃي ٿي، جتي سڪن وٽن سان گڏ ساوا وٽ به سڙي رک ٿي وڃن ٿا.
21- ڪانٽر چڪي رک سڙي ٿي:

هي چوڻي ان وقت جوڙي ويئي، جڏهن ڪنهن ڊرائيور غير ضروري طور پنهنجي گاڏي جي اسپيڊ سٽو تي رکي گاڏي هلائي ايڪسپڊنٽ ڪري وڌو. ان طرح هاڻي طنز به طور عام ماڻهو هي چوڻي استعمال ڪندا رهن ٿا.
22- هڏيرو گل ڪرڻ:

هي چوڻي ان وقت استعمال ٿئي ٿي، جڏهن ڪو ماڻهو ٻئي ڪنهن کي ايترو نقصان پهچائي جو اهو ختم ٿي وڃي، يا ڪو ماڻهو واپار يا ڌنڌي ۾ سخت نقصان کائي، ان لاءِ ائين چئبو آهي ته ”هڏيرو گل ڪري ڇڏي“ يا ”هڏيرو ٿي گل ٿي ويس“، ”هڏيرو گل ٿيڻ“، ”ڪم لاهي ڇڏڻ“ يا ”ڪم لهي وڃڻ“ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو.
23- ٻڪي اڳهائي:

ڪنهن مصيبت کان بچڻ وقت چئبو آهي ته تنهنجي ڪا ”ٻڪي اڳهائي“ آهي. يعني خيرات قبول ٿي آهي.
ان کان علاوه ڪانگيرا ڪرڻ = پاڻ جهڙا پيدا ڪرڻ رات مندرات = اوبلو وقت. ڏينهن شينهن = ڏينهن جو پيپرواهه هجڻ. ڪٽي گهٽ ڪاسو = ڌري گهٽ عقل جو انڌو، بيوقوف ۽ بي واهه ناهي. لاچار جي معنيٰ ۾ به چوڻيون استعمال ٿين ٿيون.
3- تڪيه ڪلام:

سنڌي ٻوليءَ جا تڪيه ڪلام به ٻهاڪي يا چوڻيءَ جي حيثيت رکن ٿا، چوڻهه انهن ۾ طنز مزاح يا اصلاحي پهلو شامل هوندا آهن، جنهن جي استعمال ڪرڻ سان ٻڌڻ وارو ضروري ڪانه ڪا اصلاح ڪري وٺندو آهي. عام ماڻهن جي روزمره واري زندگيءَ ۾ ڳالهائڻ وقت ڪي ماڻهو مستقل عادت طور ڪي لفظ بار بار هر ڳالهه سان گڏائي استعمال ڪن ٿا، جن کي عام طور تڪيه ڪلام چئجي ٿو.
انهن لفظن ۾ ڪي لفظ نصيحت آميز آهن ته ڪي دعائي آهن. ڪي طنز به آهن ته ڪي پٽ پاراتي تي مبني آهن، جن کي ٻڌڻ وارو متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي ڪونه ٿو سگهي. سنڌي ٻوليءَ جي اهڙن تڪيه ڪلامن مان ٻوليءَ جي وسعت جو به پتو پوي ٿو.⁷⁵⁹ هر هڪ علائقي جي تڪيه ڪلامن ۾ فرق آهي، چوڻهه اهي تڪيه ڪلام پنهنجي علائقي جي ماحول، رسم و رواج، اٿڻي ويهڻي ۽ پروارين بولين کان متاثر هوندا آهن، جن جي ٻڌڻ سان علائقي جي تهذيب ۽ تمدن جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا.

سنڌ ۾ اهڙي قسم جا ڪيئي تڪيه ڪلام عام طور مروج آهن، پر سڀيءَ جو هي خطوبه اهڙن تڪيه ڪلامن کان خالي نه آهي، جيڪي هن خطي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي وڌائڻ ۾ مددگار ثابت ٿي سگهن ٿا. ان خيال کي پيش نظر رکندي اسان هن خطي جي ڪجهه اهڙن تڪيه ڪلامن کي لساني جائزي سميت پيش ڪرڻ ضروري ٿا سمجهون.

1- ڪاري جا: هي تڪيه ڪلام حقيقت ۾ ”ڪاري رن جا پٽ“ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو جيڪو طنز به تڪيه ڪلام آهي. ”ڪاري“ مٿان مونڻ جو ”ءَ“ وارو اچار هن تڪيه ڪلام کان حذف ٿيل آهي.

⁷⁵⁹ بروهي، داد محمد خادم، ”سڀي خطي جي فراڪي لهجي جو لساني اڀياس“، ايم. اي سنڌي مونوگراف، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، 1984ع، ص 113.

2- گهر ساوا: هي تڪيه ڪلام دعائيه آهي، جنهن جو مقصد کيس دعا ڪرڻ آهي ته تنهنجو گهر ساڻو ۽ سرسبز هجي.

3- بيخني سادو آن: ”صفا سادو آهين“ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيل هن تڪيه ڪلام جو لفظ ”بيخني“ بروهي زبان جو آهي، جنهن جي معنيٰ ”اصل“ ۽

”صفا“ يا ”مڪمل“ آهي. هي عام رواجي تڪيه ڪلام آهي.

4- خانه خراب: هي تڪيه ڪلام پٽ پاراتي وارو تڪيه ڪلام آهي، جيڪو بروهي، بلوچي توڙي پشتو ٻولين کان سنڌي ٻوليءَ ۾ به اچي شامل ٿيو

آهي.

5- ڪني رن جا پُٽ: هي تڪيه ڪلام طنز به قسم جو آهي، جنهن جو مطلب ”گندي رن جا پُٽ“ آهي. هن ۾ ”ڪنيءَ“ لفظ جو ”ءَ“ اُچار حذف ٿيل

آهي.

6- چنڊرا ڪم لاڻو هني: پٽ پاراتي واري هن تڪيه ڪلام جي معنيٰ آهي ”ذري گهٽ سر نيو هيءُ“. ”چنڊرا“ جو لفظ ”ڊ“، ”ر“ گاڏڙ مرکب حرف

آهي ۽ ”هيءُ“ بدران ”هتي“ استعمال ٿيل آهي.

7- ڏنورا: هي عام رواجي تڪيه ڪلام آهي، جيڪو هر هڪ ماڻهو کي چيو وڃي ٿو، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جي گار پٽ يا خراب ڳالهه نه آهي.

”ڏنورو“، لسي کي چيو وڃي ٿو.

8- اُميل: هي به عام رواجي تڪيه ڪلام آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”همراه“ يا عام ”ماڻهو“. هي بروهي زبان جو لفظ آهي. هيءُ لفظ سنڌ جي

علائقي مھراڻي ۾ تمام گهڻو استعمال ٿيندو آهي.

4- ڳجهارتون:

”ڳجهارت“ سنسڪرت ٻوليءَ مان نڪتل آهي. ”ڳجهار = گهٽ“ (اونهو) + ارت (مطلب) مان ٺهيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي تمام اونهي مطلب

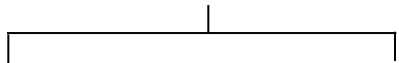
واري حقيقت، يعني اها حقيقت جنهن ۾ اونهي رمز رچيل هجي.⁷⁶⁰

سنڌي لوڪ ادب ۾ ڳجهارت وڏي اهميت رکي ٿي، جنهن ۾ اهڙو ته ڳجهه رکجي ٿو جو ان کي پيچڻ لاءِ وڏي ذهني جاکوڙ ڪرڻي پوي ٿي.

سنڌ ۾ مروج ڳجهارتن تي ڪافي ڪم ٿيو آهي. ٻوليءَ جي سڃاڻپ ان تي محنت ڪري هن صنف کان سنڌي ادب کي مالا مال ڪري ڇڏيو آهي.

ڳجهارتن جا قسم⁷⁶¹

ڳجهارت

سرائتي يا سريليون ڳجهارتون بي سريون يا سر کان ٻاهر ڳجهارتون

سنڌ وانگر بلوچستان جو هي خطو به ڳجهارت جهڙي اهم لوڪ ادب جي فن کان محروم نه آهي، جنهن تي ڪم ڪرڻ جي ضرورت محسوس

ڪندي، مون ڪوشش ڪري اهڙين ڳجهارتن کي لساني بحث هيٺ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن تي ابڱ ۾ قلم ڪونه کنيو ويو آهي. ٿي سگهي ٿو

⁷⁶⁰ سنڌيلو عبدالڪريم ڊاڪٽر. ”وينجهار“، شاه محمد اله بخش عباسي، لاڙڪاڻو 1960ع، ص 14. ۽ پڻ ڏسو سندس ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو.

1986ع، ص 35.

⁷⁶¹ سنڌيلو عبدالڪريم. ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1986ع، ص 46.

ته انهن مان ڪي پنهنجي مقبوليت سبب سنڌ تائين اثر انداز ٿيون هجن، جن کي سنڌ جي گجھارتن مان سمجهيو ويو هجي.

هت خطي جون ڪجهه سريليون ۽ ڪجهه ٻي سريون گجھارتون پيش ڪيون ويون آهن، جن کي پڙهڻ سان علائقي جي ٻولي ۽ ماحول جو پتو پوي ٿو.

سريليون گجھارتون:

1- گجھارت:

ڏيئي: پُئون ته وڻ آهو.

پر پانجي ذاتن کان.

پيڇي:

پُئون ته قابل آهو.

پر پانجي جوين کان.

فراڪي محاورن جي هن گجھارت ۾ پنهنون کي وڻ ڪري پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو پنهنجن ذاتن لاءِ ٻڌايو ويو آهي. گجھارت جي پيڇي ۾ پنهنون کي

”قابل“ وڻ نالي ٻڌايو ويو آهي، جيڪو هڪ (قابلي) ٻي جو قسم آهي. جڏهن هو قابل آهي ته پوءِ پنهنجن زالن ”جوين“ لاءِ يعني ذات جوين لاءِ قابل آهي.

هن گجھارت ۾ ”پنهنون“ بدران ”پئون“ لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن ۾ ”ه“ جو اچار حذف ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح ”پانجي“، ”پنهنجي“ بدران

ڪم آندو ويو آهي، جنهن مان ”ن“ ۽ ”ه“ جو اچار حذف ڪري ”الف“ جو اضافو ڪيو ويو آهي.

2- گجھارت:

ڏيئي: راند جي نه ڪر.

نه ته وڻ نه ڪري وجهانءِ.

پيڇي:

ترپا نه ڏي.

نه ته ٿورو نه ڪري ڇڏيانءِ.

هن گجھارت ۾ راند لاءِ ترپا يا نينگ ڏيڻ ٻڌايل آهي. جڏهن ته ”وڻ“ لاءِ ”ٿورو“ ڪرڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. يعني جواب ۾ وڻ کي ٿرڙ ڪرڻ

يا چانگڻ يعني ان جون تاريخون ڪپڻ جو اشارو ڪيل آهي.

هي گجھارت به فراڪي محاورن جي آهي، جنهن ۾ ”ترپا“ ۾ موجود ”ت“ ۽ ”ر“ جا حرف ”ر“ گاڏڙ مرکب ”ت“ آهي ۽ ”ٿورو“ جو لفظ اصل ۾ ”ٿرڙ“

ڪرڻ يعني چانگڻ لاءِ استعمال ڪيل آهي. وڻن جون تاريخون سياري ۾ لاهيون آهن ته جيئن اُس حاصل ڪري سگهجي. ان کي ٿرڙ ڪرڻ به چيو وڃي

ٿو. ٿورو ڪرڻ جي ٻئي معنيٰ اونڌو ڪرڻ آهي.

3- گجھارت:

ڏيئي: آئين راند جيئن،

ڏنئي ٻال جيئن،

تو چيو ڀڳ جو.

پيڇڻي: آئين اوچتو

ڏنڻي سٽي

تو ڇو دهليڻ

ڏيڻي جو مطلب: آئين راند ڪندو ڏنڻي ٻارن وانگر پوءِ تون ڇو پڳين؟

پيڇڻيءَ جو مطلب: آئين اوچتو نچندو ڪڏندو ڏنڻي سٽي، يعني سٽل ڏسي ڇو دهليڻ ڇو ڏين؟

هن ڳجهارت ۾ ”ٻار“ بدران ”ٻال“ سرائيڪي زبان جو لفظ ڪم آندل آهي. ”تون“ بدران ”تو“ يعني ”ن“ جو اچار حذف ڪري استعمال ڪيل آهي، جيڪي جغدالي محاورو جا اچار آهن.

4- ڳجهارت:

ڏيڻي: نالو چڙيو نالي تي،

سڏيڪي نالي کي.

پيڇڻي: ڪٻڙ چڙيو ڪٻڙ تي،

سڏي جي ڪٻڙ کي.

ڏيڻيءَ جو مطلب: نالو نالي تي چڙهي نالي کي ٿي سڏڻ لڳو.

پيڇڻي جو مطلب: ڪٻڙ نالي هڪ ماڻهو ڪٻڙ تي چڙهي ٻئي ڪٻڙ نالي ماڻهوءَ کي سڏڻ لڳو.

فراڪي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”چڙهيو“ بدران ”چڙيو“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن ۾ ”ه“ جو اچار حذف ڪيل آهي.

5- ڳجهارت:

ڏيڻي: رک ڪاسبي جي من ۾، مندي مان نه ڪجان،

ڏٺي پوچان جان، ونان نال نالي اوڏي.

پيڇڻي: رک عمر جي من ۾، ڪاري مان نه ڪجان،

مارن ڏي پوچان جان، ونان عزت سان اوڏي.

ڏيڻيءَ جو مطلب: اي الله!! ڪاسبي يعني عادي جي من ۾ رحم وجهه ته جيئن منهنجي مان ۾ ڪا گهٽتائي نه ٿئي ۽ مالڪ وٽ پهچاءَ جان جيئن

نالي سان اوڏانهن وڃان.

پيڇڻيءَ جو مطلب: اي الله!! عمر جي من ۾ رحم وجهه ته جيئن هو منهنجي مان ۾ ڪا حرڪت نه ڪري ۽ مونکي پنهنجي عزت ۽ مان سان پنهنجي

مان وٽ پهچائجان.

فراڪي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”ڪجانءِ“ بدران ”ڪجان“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”ءِ“ جو اچار حذف ٿيل آهي. لفظ

”پهچائجان“ بدران ”پوچائجان“ استعمال ٿيل آهي. ”وچان“ بدران ”ونان“ يعني ”ج“ بدران ”ن“ جو حرف ڪم آندو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ”اوڏانهن“ بدران

”اوڏي“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي.

6- ڳجهارت:

ڏيڻي: پانجا پانجن تي پوڳهه نه سسئي.

پيڇي: پوڳوڙا ڳلن تي هار نه سسئي.

ڏيڻي جو مطلب: پنهنجا پنهنجن تي پوءِ ڳوڙها نه ڳهه يعني وهائي نه سسئي. هو هاڻ هليا ويا.

پيڇي جو مطلب: پنهنجا ڳوڙها پنهنجن ڳلن يعني ڳتن تي هاڻي نه وهائي هو هاڻ هتان هميشه لاءِ هليا ويا آهن.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ لفظ ”پنهنجا“ بدران ”پانجا“ ۽ ”پنهنجن“ بدران ”پانجن“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ”پوءِ“ بدران ”پو“ وهائڻ

بدران ”ڳهه“ يعني ”ڳهه“ جا لفظ ڪم آندل آهن. اهڙيءَ طرح ”ڳوڙها“ بدران ”ڳوڙا“ يعني ”هه“ حذف ڪيل لفظ ڪم آندو ويو آهي.

7- ڳجهارت:

ڏيڻي: وکر نه رک سسئي، پوکجي پنهل ڪاڻ.

پيڇي: سرمون ٻاءِ سسئي، سوء رک پنهل ڪاڻ.

ڏيڻيءَ جو مطلب: اي سسئي تون پنهل جي ويڃڻ کان پوءِ عيش عشرت نه ڪر. ان جي ويڃڻ جي غم جو ڪو انتظام ڪر.

پيڇي جو مطلب: اي سسئي تون پنهل جي ويڃڻ کان پوءِ سرما وغيره نه ٻاءِ ۽ غم جو فڪر ڪندي سوء رک، چو ته مرڻ واري جي غم ۾ به ڏک جو

ڪو انتظام ڪيو آهي.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”لاءِ“ بدران ”ڪاڻ“، ”شوق“ بدران ”وکر“ جا لفظ ڪم آندل آهن. لفظ ”ٻاءِ“ بدران ”ٻائي“ ۽ ”سوءِ“ بدران

”سوءِ“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

8- ڳجهارت:

ڏيڻي: من ۾ آئي ته ان جي ڇا ڪجي،

پيڇي: محبت نائي ته ٽڪي ڇا ڪجي.

ڏيڻي جو مطلب: جيڪڏهن دل ۾ محبت آهي ته ان يعني کائڻ پيئڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي.

پيڇي جو مطلب: جيڪڏهن دل ۾ محبت نه آهي ته پوءِ اتي رهي يا ٽڪي ڇا ڪجي. ”ان“ يعني کائڻ پيئڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ لفظ ”آهي“ بدران ”آئي“ ۽ ”ناهي“ بدران ”نائی“ ڪم آندل آهن. يعني ٻنهي لفظن مان حرف ”هه“ حذف

ٿيل آهي.

9- ڳجهارت:

ڏيڻي: ڪڻ ڪاڻ جو

هڻ شهر ڪي.

پيڇي: ڪڻ ٿيو

هڻ ڏيري ڪي.

ڏيڻي جو مطلب: ڪاڻ جي ڪا شيءِ ڪڍي شهر ڪي وڃي هڻ.

پيڇڻيءَ جو مطلب: ڪاٺ جو ٺپو ڪٽي. ان جي ڏيڍري کي ڏيڍري ۾ وڃي هڻبو آهي.
هي ڳجهارت جغدالي محاورو جي آهي، جنهن ۾ سڀي ۽ جهيلار محسوس ڪري سگهجي ٿو. چوڻ ته ”ڪَٽُ“، ”هَٽُ“، ”ڪاٺُ“ ۽ ”شهر“ جون ”اُ“
پڇاڙيون حذف ڪري استعمال ڪيل آهن، جيڪي خطي جي ٻنهي محاورن ۾ مروج آهن.
10- ڳجهارت:

ڏيڻي: ڪڪ وٽر تي،

مينجا لاتا اباڻن،

پيڇڻي: پڪڙا کوٽڙن تي،

مينجا اڏيا اباڻن.

ڏيڻي جو مطلب: ڪڪ ۽ ڪاٺيون وهڻ تي منهنجن اباڻن لڳايا.

پيڇڻي جو مطلب: پڪڙا ۽ منهڙا منهنجا، منهنجن اباڻن وهڻ يعني کوٽڙن ۽ گڏهن تي اڏي ڇڏيا.

فراڪي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”وٽر“ لفظ اصل ۾ ”وهڻ“ آهي، جنهن جي ”ه“ حذف ٿي ”ءَ“ ۾ تبديل ٿيل آهي. جڏهن ته ”تر“ اصل ۾ ”ر“
گاڏڙمرڪب ”ت“ جو حرف آهي. لفظ ”مينجا“ ”منهنجو“ بدران ڪم آندل آهي. اهڙيءَ طرح ”لاتا“ يعني ”لڳايا“ يا ”اڏيا“ جي معنيٰ ۾ آندل آهي.
11- ڳجهارت:

ڏيڻي: حاڪماءَ ڏي تنن کي،

جي مال جي ڪن.

پيڇڻي: سلام ڏي تنن کي،

جي پڇا ڪن

ڏيڻي جو مطلب: حڪم ڏي تن کي، جيڪي حرس ۽ لالچ جي ڪن.

پيڇڻي جو مطلب: سلام ڏي تن کي، جيڪي ڪنهن مطلب سان پڇا ڪن.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت جي لهجي ۽ جهيلار مان محاورو جو پتو پوي ٿو. هن ڳجهارت ۾ ”تن“ ”بدران“ ”تنن“ جو لفظ ڪم آندل آهي.
جيڪو تنهن جو جمع آهي.
12- ڳجهارت:

ڏيڻي: پڪي ناهي عضبو ٿو ڦري،

پيڇڻي: چانهه ناهي مٿو ٿو ڦري.

ڏيڻي جو مطلب: پڪي ناهي ان ڪري عضبو ٿو ڦري.

پيڇڻي جو مطلب: (پڪي) چانهه ناهي مٿو ٿو ڦري.

پڪي = چانهه پڪي، (چانهه هڪ پڪيءَ جو نالو آهي)

عضبو = مٿو.

چانهه نه ملڻ سبب ڪن موالين جو مٿو ڦرندو آهي. جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”عضبو“ بدران ”عضو“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن ۾ ”و“ جو اُچار ”ب“ بدران ڪم آندو ويو آهي.

بي سريون ڳجهارتون:

1- ٽريچڪ ٽريچڪ ٽن جنگهن تي ڪاٺ ڪلهي تي ٽوپ مٿي تي:

هن ڳجهارت جو حل آهي ٽن جنگهن واري لوهي چلهه تي ديڳڙيءَ جو ڍڪڻ سميت رکيل هئڻ.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ”ٽريچڪ“ جي لفظ ۾ ”ٽر“ حقيقت ۾ ”ر“ گاڏڙ ”ت“ جو مرڪب حرف استعمال ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح ”تن“ واري ”ت“ به ساڳي آهي.

2- اچو قبو شاهه جو جينڪي نه دري نه دروازو:

هن ڳجهارت جو حل آهي ”ڪڪڙ جو آڻو“ جنهن ۾ ڪوبه سوراخ وغيره نه آهي، جنهن کي دري يا دروازو چئي سگهجي.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”جنهن کي“ لفظ بدران ”جينڪي“ استعمال ٿيل آهي، جنهن ۾ ”ن“ ۽ ”ه“ حذف ٿيل آهن.

3- هينرڙو پٺاڻ، هيڏي پڇ ساڻ.⁷⁶²

هن ڳجهارت جو حل آهي ”سئي ڏاڳو“، جنهن ۾ سئي کي پٺاڻ ۽ ڏاڳي کي پڇ سان مشابهت ڏني ويئي آهي.

هي ڳجهارت فراڪي محاورو سان تعلق رکي ٿي، چوٽان ۾ پٺاڻ جو ذڪر ٿيل آهي. ان کان علاوه ”هيترو“ لفظ ۾ ”ڙو“ پڇاڙيءَ ۾ ملائي ان کي

اجا ننڍو ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيڪا ڳجهارت جي ڳجهه سان تعلق رکي ٿي.

4- چين چڪيس ٽين ننڍي:

هن ڳجهارت جو حل آهي، پن واري ”بيڙي“ جيڪا جيئن چڪبي هليبي تيئن ننڍي ٿيندي رهندي.

فراڪي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”جيئن“ بدران ”جين“ ۽ ”تيئن“ بدران ”تين“ جا لفظ ڪم آندل آهن، جن ۾ ”ء“ جو اُچار حذف ٿيل آهي. ان

کان علاوه ”چڪيس“ بدران ”چڪيس“ جو لفظ استعمال ٿيل آهي، جنهن ۾ ”ن“ جو اُچار حذف ٿيل آهي.

5- ڳجهارت بجهڙي جينڪي ڪن نه پڇڙي.⁷⁶³

هن ڳجهارت جو حل آهي ”ڏيڏر“ جنهن کي ”ڪن“ ۽ ”پڇ“ ڪونه ٿين ٿا. ان ڪري هي ڳجهارت جوڙي ويئي آهي.

جغدالي محاورو جي هن ڳجهارت ۾ ”ڳجهارت“ جو لفظ اصل ۾ ڳجهارت لاءِ استعمال ٿيل آهي. هن خطي ۾ ڳجهارت ڪونه ٿو چيو وڃي. ان

ڪري ”ڳجهارت“ جو لفظ ”ڳجهارت“ بدران استعمال ڪيل آهي.

”جنهنڪي“ لفظ بدران ”جينڪي“ استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن مان ”ن“ ۽ ”ه“ جا ٻئي اُچار حذف ڪيل آهن.

5- پرولي:

پرولي هڪ ڳجهارتي هنر ۽ فن آهي. پرولي سنڌي لوڪ ادب جي هڪ پراڻي شاخ آهي. پروليءَ کي هنديءَ ۾ ”پهيلي“ چون. دراصل سنسڪرت

⁷⁶² فراڪي محاورو واريون ڳجهارتون الهداد پٽ عبدالحڪيم پنهنجو سبي واري کان ورتيون ويون آهن.

⁷⁶³ جغدالي محاورو واريون ڳجهارتون ڦليلجي واري پيرل سومري کان ورتيون ويون آهن.

”پرهيلڪا“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي، ڪنهن به وستو (شيءَ، چيز) يا وشيه جو اهڙو بيان جو بيءَ وستو يا وشيه سان ٺهڪي اچي ۽ گهڻي سوچ ۽ ويچار کان پوءِ ان کي ڀڃي سگهجي.⁷⁶⁴

سگهڙ ڪا شيءِ، نظارو ۽ حادثو وغيره ڏسي تمثيل ۽ سوال ذريعي لڪ ڪرائي ٿو. ٻيو نيندڙ تمثيل ۽ سوال سهي ڪرڻ بعد انهيءَ پاسي پيرو ڪٽندو آهي. ههڙين ڀرولين ۾ عقل جي ڊوڙ ڪبي، چوٽ پراڻو عقل سهي ڪرڻ ڪا آڱ جي ماڪي لاهڻي ناهي.⁷⁶⁵ ان ڪري ڀرولين کي سمجهڻ تمام ڏکيو آهي. سنڌ ۾ مختلف قسمن جون ڀروليون مروج آهن، پر هن خطي ۾ ڪي ٿوريون ڀروليون مطالعي دوران هٿ آيون آهن.

ڀروليون به لوڪ ادب جو سرمايو آهن. ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ڪن گهڻ گهرن ان تي ڪافي ڪم ڪيو آهي. هن خطي ۾ موجود ڪجهه ڀرولين کي اسان طوالت کان بچڻ خاطر مختصر طرح لساني جائزي سميت پيش ڪري رهيا آهيون. ٿي سگهي ٿو ته انهن مان ڪي ڀروليون پنهنجي مقبوليت سبب سنڌ تائين اثر رکنديون هجن، پر ڪوشش ڪري اسان انهن ڀرولين کي بحث هيٺ آندو آهي، جن تي سنڌ ۾ اڳ ڪم ڪونه ٿيو آهي.

ڀروليون:

1- ڀرولي:

ڏيڻي: هي زحمت وڪوڙيا مينجا پرين.

هو زحمت ڏسڻ نه ڏين،

سدا خوش وسن به مينجا پرين.⁷⁶⁶

ڀڄڻي: هي ڪوڙ وڪوڙيا مينجا پرين،

هورتي ڏسڻ نه ڏين،

سدا خوش وسن شل مينجا پرين.

ڏيڻي جو مطلب: هي زحمت ۽ تڪليف ۾ ڦاٿل منهنجا پيارا پنهنجون اهي تڪليفون ڏسڻ ڪونه ٿا ڏين. دعا آهي ته شل اهي سدا خوش گذاريندا

رهن.

ڀڄڻي جو مطلب: هي ڪوڙهه ۾ ورتل منهنجا پيارا پرين پنهنجون تڪليفون ۽ بيماريون ڏسڻ ڪونه ٿا ڏين، شل اهي هروقت خوش گذاريندا رهن.

فراڪي محاورو جي هن ڀروليءَ ۾ ”منهنجا“ بدران ”مينجا“ جو لفظ ڪم آندل آهي. ”ڏين“ جو لفظ اصل ۾ ”ڏين“ طور استعمال ٿيل آهي، چوٽ

”ڏين“ هن خطي ۾ استعمال ڪونه ٿو ٿئي. اهڙيءَ طرح ”وسين“ بدران ”وسن“ جا لفظ شامل ڪري استعمال ڪيا ويا آهن.

2- ڀرولي:

ڏيڻي: پاڻي منجهه هياسي، پوکاڻ لڳوڙي جيڏيون.

⁷⁶⁴ سنديلو، عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”وينجهار“، شاهه محمد اله بخش عباسي، لاڙڪاڻو 1960ع“ ص 1 ۽ پڻ ڏسو سندس ڪتاب، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1986ع، ص 7.

⁷⁶⁵ ايضاً.

⁷⁶⁶ فراڪي محاورو واريون ڀروليون، الهداد پٽ عبدالڪريم ذات پنهنج سڀي واري کان ورتل آهن.

پيڇڻي: هيٺين منجهه هيئاسي پوٽڪر لڳوڙي جيڏيون.

ڏيڻي جو مطلب: پاڻيءَ ۾ هيئاسي جتي ڪاڻي لڳي ڙي جيڏيون.

پيڇڻي جو مطلب: هيٺين منجهه هيئاسي جتي ڪاڻي جو ٽڪر لڳوڙي جيڏيون، جنهن سبب اسان چرڪي راند ختم ڪئي سي.

جغدالي محاورو جي هن پروليءَ ۾ ”هيئاسين“ بدران ”هيئاسي“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”ن“ جو اچار حذف ٿيل آهي. ”پاڻي“ بدران

”هيٺا“ يا ”هيٺين“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جيڪو اصل ۾ پاڻي اندر بغليون هڻندي راند ڪيڏڻ کي چيو وڃي ٿو.

3- پرولي:

ڏيڻي: عضبي جي نه ڪر سسئي، پڪي جا هوت ويا،

پيڇڻي: سُڌُڪ نه سسئي، پوهنجون هوت ويا.

ڏيڻي جو مطلب: اي سسئي عضون کان ڪم نه وٺ تنهنجا هوت هاڻي هليا ويا.

پيڇڻي جو مطلب: سُڌُڪ نه سسئي يعني ڏڪ = ببا يعني ”عضوا“ يا سُڌُڪ = روئڻ، هو هوت جي هلي وڃڻ لاءِ جيڪا روئي ٿي، تنهن لاءِ سالڪ

چئي ٿو ته هاڻ رو نه تنهنجا پڪي يا ”هنجون“ = ”پيارا“ سڀ هليا ويا آهن.

جغدالي محاورو جي هن پروليءَ ۾ ”سُڌُڪ“ معنيٰ سڌڪي سڌڪي روئڻ لاءِ ڪم آندل آهي. هوڏانهن ”عضون“ بدران ”ڏڪ“ يعني ”ببا“ جو مام

رڪيل آهي.

4- پرولي:

ڏيڻي: ڪڻ ڪاڻ جو هڻ پوک ۾،

پوڪ پڙوڙي.

پيڇڻي: ڪڻ ڏنڊو هڻ پنگ ۾،

پوصا فوڙي

ڪاڻ ته ڏنڊو

پوک ته سائي پنگ

ڪپڙو ته صاف (پنگ وارو)⁷⁶⁷

جغدالي محاورو جي هن پروليءَ ۾ ”پوءِ“ بدران ”پو“ جو لفظ ڪم آندل آهي. جڏهن ته ”ڏنڊو“، ”ڪاڻ“ لاءِ ”پنگ“ ”پوک“ لاءِ ۽ ”ڪپڙو“ ”صافي“

لاءِ استعمال ڪيل آهن.

5- پرولي:

ڏيڻي: اڇا نه آڇ مان گاهي نه هلي سانءِ،

⁷⁶⁷ جغدالي محاورو واريون پروليون منجني سامت ڪُنري (ضلعو ڪڇي) واري کان ورتل آهن.

پڇڻي: وٽا نه مانج سومرا مان ٻڪين پيندي سانءِ.

مطلب: اڇا = وٽا، آڇ = مانج، هلندي = پيئندي، گاهي = ٻڪين

جغدالي محاورو جي هن ڀروليءَ ۾ ”هلندي“ بدران ”هلدي“، ”پيئندي“ بدران ”پيندي“ ۽ ”گاهي“، ”ڪڏهن“ بدران استعمال ٿيل آهن. ”هلندي“

۽ ”پيئندي“ مان ”ن“ ۽ ”ءن“ حذف ڪري ترتيبوار ”هلدي“ ۽ ”پيندي“ ڪري استعمال ڪيل آهي.

لوڪ ادب جو لساني جائزو

لوڪ ادب کي نج ”دهقاني ادب“ به چئي سگهجي ٿو. اهو لوڪ ادب ئي آهي، جنهن ۾ عوام جي عين بين تصوير چڪيل آهي، جا ڪنهن به وقت انهن انگن اکرن ۾ ڏسي سگهجي ٿي. هي عوام جي احساسن ۽ جذبن، امنگن ۽ اڌمن جي پونجي آهي، جا دميل ديڳ جيان لوڪ ادب جي جملي جنسن صنفن جو هڳاءُ ۽ هڳسان ڏيندي پئي رهي آهي.⁷⁶⁸

لوڪ ادب تاريخ جي ضخيم ڪتابن مان نه ملندو. ڇاڪاڻ ته ان جو جنم اتي نٿو ٿئي، پر ان جو سرچشمو عوام آهي، جا سينا انهن املهه ۽ اٽلپ خزانن جا ”امين“ آهن. عوام جي زندگي سادي، تنهن ڪري سندن ٻول به سادا، عوام جو ماحول سادو، تنهن ڪري سندن خيال به سادا، پر انهن سادن ٻولن ۽ خيالن ۾ جا بلندي رهي ٿي، سا سندن پٽ جو قوي دليل آهن. جيڪو به ٻول ٻوليندا، سو چڻي چٽي، وهجائي ويچاري، ڳڻي پهي ۽ ٽلي سلي، جنهن ۾ سندن روشن خيالي ۽ قوت مشاهده عالي پئي للڪاريندي. اهي پنن اگهاڙا، پيرين پيادا ڪڙي ڪه لڳل، ليڙن لپيٽيل ساري قوت قرار، جڏهن به سادي خزاني وارا موتي هاريندا، تڏهن ٻڌندڙ دنگ رهجي ويندا.⁷⁶⁹

لوڪ ادب عوام جي زندگيءَ جو آئينو هوندو آهي، جنهن ۾ سندن اٽلي ويهڻي جو پتو پوي ٿو. هي هڪ اهڙو خزانو آهي، جنهن کي هر وقت سانڍڻ جي ضرورت آهي. لوڪ ادب کي بن پاڻن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. يعني نظم ۽ نثر، نظم ۾ لوڪ گيت ۽ نثر ۾ لوڪ ڪهاڻيون اچي وڃن ٿيون.⁷⁷⁰

1- لوڪ گيت:

”لوڪ گيت“ هر ملڪ ۽ ان جي ٻوليءَ جي لوڪ ادب جو اهم ۽ قيمتي سرمايو آهي. سنڌي لوڪ گيت سنڌ جي ثقافت ۽ قوم جي عوامي ادب جو آئينو آهي، جنهن مان سندن عام زندگيءَ جو عڪس نظر اچي ٿو.⁷⁷¹

لوڪ گيتن ۾ محبت ۽ وڇوڙي جي جذبن ۽ احساسن جو اظهار ڪيو وڃي ٿو. شادين، محفلين ۽ ميڙن ۾ لوڪ گيت جا راڳ آلاپيا ويندا آهن. خوشين کان علاوه ماحول جي ڪن اهم واقعن ۽ حادثن کان متاثر ٿي به عام ماڻهو لوڪ گيت جوڙي آلاپيندا رهن ٿا. سنڌ جا لوڪ گيت سڄي سنڌ ۾ عام طور مقبول ۽ مروج آهن ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ۽ هر ڳوٺ، هر وستي ۽ واهڻ ۾ موقعي جي مناسبت سان

⁷⁶⁸ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1986ع، ص 1.

⁷⁶⁹ ايضاً.

⁷⁷⁰ ايضاً، ص 2.

⁷⁷¹ بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 1.

ڳايا وڃن ٿا.

سنڌ ۾ لوڪ گيتن جون اٽڪل 50 يا 55 کن صنفون مروج آهن، پر سنڌ کان ٻاهر خاص طور بلوچستان جي هن خطي ۾ اهي سڀئي صنفون مروج ڪونه ٿي سگهيون آهن. چوڻه هن علائقي ۾ ٻين ٻولين وارا قبيلا به وڏي تعداد ۾ مستقل طور رهائش پذير آهن، جن جي ٻولين جي لازمي اثرن ۽ ماحول سبب اهي سڀ صنفون مروج ٿي نه سگهيون آهن، تنهن هوندي به مطالعي دوران جيڪي ڪجهه صنفن بابت معلومات ۽ مواد هٿ اچي سگهيو آهي، تنهن جو مختصر طرح جائزو پيش ڪجي ٿو.

سهر:

سهرن کي لاڏا به چيو وڃي ٿو. سنڌ جي وچولي ۽ لاڙواري علائقي ۾ سهرن کي ڳيچ ۽ ڳيو به چيو وڃي ٿو. جيڪو شادين يا خوشين جي موقعن تي اڪثر ڪري عورتون ڳائين ٿيون. سرائيڪي زبان ۾ سهرن کي ”ڳاوڻ“ چيو وڃي ٿو.⁷⁷²

سهر لفظ جي معنيٰ آهي ”موڙ“. موڙ ڪيترن ئي قسمن جهڙوڪ: گلن، مٿڪن، موتين، لونگن، ڦوٽن ۽ زريءَ وغيره جا هوندا آهن، جيڪي گھوٽ کي سرگس ۽ نڪاح وقت ٻڌائيندا آهن ۽ ان وقت خاص ڪري ٻهراڙين ۾ عورتون راڳن ۽ گيتن جي ڌم لڳائي ڇڏينديون آهن. سهرن ڳائڻ جو رنگ ۽ ڍنگ پنهنجي نوعيت جو آهي. چار يا پنج سهر ڳائيندڙ عورتون گڏجي دهل يا ڍولڪ تي سوز ڀري سريلي آواز سان رنگ رچائي ڇڏينديون آهن.⁷⁷³ دهل نه هجي ته ٿالهه يا ٿالهي تي به لئي ڪن.⁷⁷⁴

سنڌ وانگر هي خطوبه سهرن کان خالي نه آهي، جتي شادين مرادين ۽ ٻين خوشين جي موقعن تي عورتون رسم ۽ محل موقعي جي مناسبت سان ڳائينديون آهن. لوڪ ادب جي هي صنف خطي جي مقبول ترين صنف ليکي وڃي ٿي، جيڪا سماتن کان علاوه ٻين قومن ۾ به مقبول آهي.

هتي نموني طور ٻنهي محاورن جا ڪجهه سهر لسانی جائزي سان پيش ڪجن ٿا.

سهر:

پٺ ڄمڻ جا سهر:

(1) ٿلهه: آيو							
گل	خاب	۾	سانڊيو	هم	ساه	۾	
عطر	گلاب	۾	چندن		چوغان	۾	
1_ مان	ته	پتڙو	کنيم	هر	هر	پتڙو	لوڏيم
آيو	گل	خاب	۾	سانڊيو	هم	ساه	۾
عطر	گلاب	۾	چندن		چوغان	۾	
2_ هٿ	ادل	جي	سونا	ڳانا	ميندي	جوڙ	بنايو
آيو	گل	خاب	۾	سانڊيو	هم	ساه	۾

⁷⁷² بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ڳيچ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1963ع، ص 11.

⁷⁷³ نظاماڻي، اله بخش، ”سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1971ع، ص 59.

⁷⁷⁴ سنديلو، عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 364.

عطر	گلاب	چندن	چوخان	۾
3_ الاء	پٽ	ڏنا	ڏنا	تئون،
آيو	گل	خاب	سانڊيو	۾
عطر	گلاب	چندن	چوغان	775 ۾

جغدالي محاورې جي هن سھري جي ٿلھ ۾ ”خواب“ بدران ”خاب“ ”ھيم“ بدران ”ھم“ جا لفظ ڪم آندل آھن.

بئي بند ۾ ”مينديءَ“ بدران ”ميندي“ جو لفظ استعمال ڪيل آھي. جنھن مان ”ءَ“ جو اُچار حذف ڪري استعمال ڪيو ويو آھي. اهڙيءَ طرح ”بڻايو“ بدران ”بنايو“ استعمال ڪيل آھي.

تئين بند ۾ ”تان“ بدران ”تئون“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آھي، جيڪو هن خطي ۾ آن ”پڇاڙيءَ بدران ”آئون“ پڇاڙيءَ سان استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان طرح جا ٻيا لفظ مثلاً: ”مان“، ”کان“، به ”مئون“ يا ”ڪئون“ طور جوڙي استعمال ڪيا وڃن ٿا.

(2)	اديون	ماڪي	ميوو	مليو	آ	دربار	مئون،
	رڪيل	شاه	ڏنو	آ،	ماڪي	دربار	مئون.
1_	لالڻ	سائين		ماڪي	بشڪيو		آ،
	مولڻ	سائين		ماڪي	بشڪيو		آ.
	اديون	ماڪي	ميوو	مليو	آ	دربار	مئون....
2_	ماڪي	ٻانئين		گڙائي	ڏي		راڻا،
	مينجا	الله		وڏايا	ئن		اباڻا،
	ماڪي	ميوو	مليو	آ	دربار		مئون....
3_	الاء	هي		ڏينئڙو			ڏيڪارو
	ماڪي		ننڍڙو				ڏٽارو
	اديون	ماڪي	ميوو	مليو	آ	دربار	مئون... 776

فراڪي محاورې جي هن سھري جي ٿلھ ۾ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“، ”مان“ بدران ”مئون“ جا لفظ ڪم آندل آھن.

پھرئين بند ۾ ”بخشيو“ بدران ”بشڪيو“ جو لفظ ڪم آندل آھي.

بئي بند ۾ ”ٻانهين“ بدران ”ٻانئين“ يعني ان جي ”ھ“ بدران ”ءَ“ ڪم آندل آھي. ”گھرائي“ بدران ”گڙائي“ استعمال ٿيل آھي. اهڙيءَ طرح ”منھنجا“ بدران ”مينجا“ ۽ ”آھن“ بدران ”ئِن“ جا لفظ استعمال ٿيل آھن.

775 مائي شريفان سومري قليجي واريءَ کان ورتل.

776 مائي ايمطان سومري سبيءَ واريءَ کان ورتل.

تئين بند ۾ ”ڏينئڙو“ جو لفظ ”ڏينھڙو“ بدران ڪم آندو ويو آهي، جنهن ۾ ”هه“ بدران ”ء“ استعمال ڪيل آهي. ”ڏيڪاريو“ بدران ”ڏيڪارو“ يعني ”ي“ حذف ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. ”ڏياريو“ بدران ”ڏٽارو“ يعني ”ي“ بدران ”ء“ استعمال ڪري پوئين ”ي“ حذف ڪئي ويئي آهي. طهر وقت چيل سهرڙو:

- (1) ايندئي ماما، ٻڌڻي ڳانا، بسم الله ڪري...
 بسم الله ڪي جينجي امڙ نري بسم الله ڪري
 1_ ايندئي جياڻون ڪڻائي ڏاجو
 وڃائي باجو بسم الله ڪري..
 2_ اباڻا جو ايندا، خوش ٿي ويهندا،
 بسم الله ڪري جيجل امڙ نري بسم الله ڪري..
 3_ ره ڙي جيجل ما، من ملي موڪل.
 ايندئي ماما ٻڌڻي ڳانا، بسم الله ڪري...⁷⁷⁷

جغدالي محاورو جي هن سهرڙي جي ٿلهه ۾ ”ٻڌڙ“ بدران ”ٻڌڻي“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي ۽ ”جنهنجي“ بدران ”جينجي“ جو لفظ ڪم آيل آهي، جنهن مان ”ن“ ۽ ”هه“ حذف ڪيل آهي.

پهرئين بند ۾ ”جياڻيون“ بدران ”نڀاڻون“ يعني ”ن“ بدران ”ج“ استعمال ڪئي وئي آهي ۽ ”ي“ حذف ڪري لفظ ڪم آندو ويو آهي. تئين بند ۾ ”ماءُ“ بدران ”ما“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي، جنهن مان ”ء“ جو اچار حذف ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح ”ايندءُ“ ۽ ”ٻڌندءُ“ بدران ”ايندئي“ ۽ ”ٻڌڻي“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ”ٻڌندءُ“ مان ”ن“ به حذف ڪيل آهي.
 (2)

- ٿلهه: هئن ٻڌو ڳانا، مينجي ننڍڙي ڪي...
 پيرن ٻڌو ڳانا، مينجي ننڍڙي ڪي...
 1_ ننڍڙو ٿيو مامن وارو پيارو ٿيو چاچن وارو
 هئن ٻڌو ڳانا، مينجي ننڍڙي ڪي...
 2_ ٻانئين گهڙائي ڏي پت مينجا سوڻا،
 هئن ٻڌو ڳانا، مينجي ننڍڙي ڪي...
 3_ هٿ اڌل جي سونا ڳانا، ٻڌنا توکي چاچا ماما.

هٿن ٻنڌو ڳانا، مينجي ننڍڙي ڪي....
فراڪي محاورو جي هن سهري جي ٿلهه ۾ ”ٻڌو“ بدران ”ٻنڌو“، ”منهنجي“ بدران ”مينجي“ جا لفظ ڪم آندل آهن. يعني پهرئين لفظ ۾ ”ن“ جو اضافو ڪيو ويو آهي، جڏهن ته ٻي لفظ ۾ ”ن“ ۽ ”ه“ حذف ڪري ”ي“ جو اضافو ڪيو ويو آهي.

پهرئين بند ۾ ”منهنجي“ بدران ساڳيو ”مينجي“ ڪم آندو ويو آهي.
ٻئي بند ۾ ”ٻانهين“ بدران ”ٻانئين“ استعمال ڪري ان ۾ ”ه“ بدران ”ء“ جو اُچار شامل ڪيو ويو آهي. ”ٻڌندا“ بدران ”ٻڌنا“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي. يعني هن لفظ مان ”د“ حذف ڪيو ويو آهي. جيئن هن محاورو ۾ اڪثر ڪري اسم حاليه جي اهڙن لفظن مان حذف ڪيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح ”سهڻا“ لفظ بدران ”سوٽا“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ”ه“ بدران ”ء“ شامل ڪري ”و“ جو اضافو ڪيو ويو آهي.
مڱڻي جا سهرا:

ٿلهه: مڱڻو	مينجي	پت	جو	پنيون	مرادان	گهوٽ	جون
1_	دهري	ادل	جي	سون	جي،		
مينجي	مڱڻو	پت	جو	پنيون	مرادان	گهوٽ	جون.....
2_	نٿ	بولي	واري	لعل	ڪنوار		
	سوهڻن	ڳلن	واري	لعل	ڪنوار		
3_	مڱڻو	پت	جو	پنيون	مرادان	گهوٽ	جون...
	راج	سڏايم	مڱڻي	مڱڻي	تي،		
	ڪاڇ	ڪرايم	موقعي	تي			
مڱڻو	مينجي	پت	جو	پنيون	مرادان	گهوٽ	جون.....

جغدالي محاورو جي هن سهري جي ٿلهه ۾ ”منهنجي“ بدران ”مينجي“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن مان ”ن“ ۽ ”ه“ جا حرف حذف ڪيل آهن.
اهڙيءَ طرح پوريون ٿيون يا ”پڳيون“ بدران ”پنيون“ جو لفظ ڪم آندل آهي. ”مرادان“، ”مرادون“ بدران ڪم آندو ويو آهي، جنهن ۾ ”اون“ ڇڏي بدران ”آن“ ڇڏي شامل ڪيل آهي.

پهرئين بند ۾ ”سهڻي“ بدران ”سوهڻي“ جو لفظ ڪم آندل آهي. يعني ”س“ مٿان پيش جي اچار سبب ”و“ جو اچار استعمال ڪيل آهي.
ٻئي بند ۾ ساڳيءَ طرح ”سهڻن“ جي لفظ کي ”سوهڻن“ استعمال ڪيو ويو آهي. ان کان علاوه ”ڳٽن“ بدران ”ڳلن“ جو لفظ ڪم آندل آهي.
ٿلهه: اديون ڏٽو مبارخان، اديون ڏٽو مبارخان،

778 مائي ايمٿان سومري سبيءَ واريءَ کان ورتل.

779 مائي شريفان سومري ڦليلجي (ضلعي ڪڇي) واريءَ کان ورتل.

ماڪي	ڏٺو	مبارخان،	پتن	جون	پنڙيون	مرادان.....
1_ چاڙهي	گهوٽ	گهوڙي	گهوڙي	تي	تي	
سونا	سيج	جوتڙي	جوتڙي	تي	تي	
لونگڙي	ڪلن	تي	رڪايان،	پتن	جون	پنيون
اديون	ڏٺو	مبارخان.....				
2_ ميندي	مليرئون	گهرايان،				
مُنڊري	لاڙئون	نارايان،				
پلپل	ناچو	نچايان،	پتن	جون	پنيون	مرادان.....
اديون	ڏٺو	مبارخان.....				
3_ خوش	سومر	رات	تنجو	مڱڻو	سوتو	
ڪوٽي	رهنو	مِينجو	پتن	جون	پنيون	مرادان....
اديون	ڏٺو	آنايان	مبارخان.....			

780

فراڪي محاوري جي هن سهري جي ٿلهه ۾ ”ڏيو“ بدران ”ڏٺو“، ”مبارڪون“ بدران ”مبارخان“ ۽ ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. پهرئين بند ۾ ”چاڙهي“ بدران ”چاڙهي“ ۽ ”ڪلهن“ بدران ”ڪلن“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. يعني ٻنهي مان ”ه“ حذف ٿيل آهي. ٻئي بند ۾ ”ملير ڪان“ بدران ”مليرئون“، ”لاڙڪان“ بدران ”لاڙئون“، ”منڊي“ بدران ”منڊري“ ۽ ”نهر ايان“ بدران ”نارايان“ جا لفظ ڪم آندل آهن. ٽئين بند ۾ ”تنهنجو“ بدران ”تنجو“، ”رهندو“ بدران ”رهنو“ (دحذف)، ”منهنجو“ بدران ”مينجو“، ”سهڻو“ بدران ”سوٽو“، ”ڪوٽه“ بدران ”ڪوٽي“ ”ڪان“ بدران ”ڪئون“ ۽ ”آڻايان“ بدران ”آنايان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ”آنايان“ ۽ ”گهرايان“ بدران ”آناوان“ ۽ ”گهراوان“ به استعمال ٿين ٿا. ٻُڪيءَ جا سهرا:

(1)	اباڻا	سڏايان	ٻڪي	تي،	ادل	جي	ڪاڇ	تي،
	مدت	مولا	سر	تي،	فخر	آ	راج	تي،
1_	بينسر	ادل			جي		گهڙايان،	
	لاڙئون	مان					گهڙايان،	
	اباڻا	سڏايان	ٻڪي	تي،	ادل	جي	ڪاڇ	تي.....
2_	منڊي	منجي			سون		جي،	

سکر	سڌايان	ٻڪي	تي	ادل	جي	ڪاڄ	گهرايان
اباڻا	سڌايان	ٻڪي	تي	ادل	جي	ڪاڄ	گهرايان
جغدالي محاوري جي هن سهرري جي ٿلهه ۾ ”ٻڪيءَ“ بدران ”ٻڪي“ استعمال ڪيل آهي. جنهن مان ”ءَ“ جو اچار حذف ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح ”مدد“ بدران ”مدت“ ۽ ”ڪاڄ“ بدران ”ڪاڄ“ استعمال ٿيل آهن.							
پهرئين بند ۾ ”لاڙ کان“ بدران ”لاڙئون“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ”آن“ بدران ”آئون“ پڇاڙي استعمال ٿيل آهي.							
ٻئي بند ۾ ”منهنجي“ بدران ”منجي“ يا ”منجي“ استعمال ٿئي ٿو. ”کان“ بدران ”ڪئون“ جو اچار ڪم آندو وڃي ٿو.							
(2)	توڪي	ميندي	لاوان	اباڻن	ڪي	گهراوان.....	
1_	مينجا	پت	سوتلا،				
توڪي	ڪنار	سان	ملاوان،				
توڪي	ميندي	لاوان	اباڻن	ڪي	گهراوان.....		
2_	توپي	تنجي	پت	جي،			
ڪوتي	ڪئون	آناوان،					
توڪي	ميندي	لاوان	اباڻن	ڪي	گهراوان....		
3_	منڊي	تنجي	سون	جي،			
سکر	ڪئون	ناراوان،					
توڪي	ميندي	لاوان	باڻن	ڪي	گهراوان...		
فراڪي محاوري جي هن سهرري جي ٿلهه ۾ ”لڳايان“ بدران ”لاوان“ ۽ ”گهرايان“ ڪي ”گهراوان“ طور استعمال ڪيو ويو. چوٽه هي علامت سرائيڪي زبان کان ورتل آهي. جنهن ۾ ”يان“ جي پڇاڙي ”وان“ طور ڪم آڻجي ٿي.							
پهرئين بند ۾ ”منهنجا“ بدران ”مينجا“، ”سهڻا“ بدران ”سوتلا“، ”ڪنوار“ بدران ”ڪنار“، ”ملايان“ بدران ”ملاوان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن.							
ٻئي بند ۾ ”تنهنجي“ بدران ”تنجي“، ”ڪوٽ“ بدران ”ڪوتي“، ”کان“ بدران ”ڪئون“ ۽ ”گهرايان“ بدران ”آناوان“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.							
ٽئين بند ۾ ”ٽهنجي“ بدران ”ٽنجي“، ”کان“ بدران ”ڪئون“ ۽ ”نهرايان“ بدران ”ناراوان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ”نهرايان“ جي ”هه“ ۽ ”ي“ حذف ڪري ”و“ جو اضافو ڪري ”ناراوان“ ڪيو وڃي ٿو. اها جوڙجڪ سرائيڪي زبان جي آهي، جيئن اسان مٿي بيان ڪري چڪا آهيون.							
شاديءَ جا سهرا:							

781 مائي شريفان سومري قليجي (ضلعي ڪڇي) واريءَ کان ورتل.

782 مائي ايمطان سومري سبي واريءَ کان ورتل.

ٺله:	آيو	ڙي	منجو	ناڙي	جو	نواب	783
1_	بينسر	جوڙائي	نهرِي	ناڙي	جو	نواب....	
	سوهڻا	آهستي	آهستي	دل	جا	گل	کڏا،
	گل	ڪوئي	تي	کڏا،	گل	ماڙي	تي
	آيو	ڙي	منجو	ناڙي	جو	نواب،	
	بينسر	جوڙائي	نهرِي	ناڙي	جو	نواب....	
2_	سوهڻل	جون	اڪيون،	ڪجل	رنگ	لايو	
	آهستي	آهستي	سوهڻا،	دل	جا	گل	کڏا،
	گل	ڪوئي	تي	کڏا،	گل	ماڙي	تي
3_	ادل	جا	سونا	ڳانا،	حسن	رنگ	وڌايو
	آهستي	آهستي	سوهڻا،	دل	جا	گل	کڏا،
	گل	ڪوئي	تي	کڏا،	گل	ماڙي	تي
						کڏا... 784	

جغدالي محاورِي جي هن سهرِي جي ٺلهه ۾ ”منهنجو“ بدران ”منجو“ لفظ استعمال ڪيل آهي.
 پهرئين بند ۾ ”کڏا“ بدران ”کڏا“ جو لفظ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”ن“ جو حرف حذف ٿيل آهي.
 ٻئي بند ۾ ”سوهڻن“ ”سهڻل“ بدران يعني ”و“ جو ان ۾ اضافو ڪري استعمال ڪيو ويو آهي.
 سهرِي جو لهجو ۽ جهيلار جغدالي آهي. ان کان علاوه پنهنجي علائقي ڀاڱ ناڙي جو ان ۾ ذڪر ڪري علائقي جي نشاندهي ڪئي ويئي آهي.

ٺله:	سوڻو	پلي	گهوڙي	تي	سدا	چڙنو	آ،
1_	سپائي	سان	ڪڻو	آ،	نوڪر	واڳ	وڻو
	سوني	منڊي	نارائي،	پاڻ	هيڏي	اينو	آ،
	سوڻو	پلي	گهوڙي	تي	سدا	چڙنو	آ،
	سپائي	سان	ڪڻو	آ		
2_	مينجا	جيئين	لاڏل،	سوب	ته	تنجي	آ،
	بي	جي	حاجت	نائين	سوب	تنجي	آ،
	سوڻو	پلي	گهوڙي	تي	سدا	چڙنو	آ،

783 ”ناڙي جو نواب“ عزت ۽ احترام طور چئبو آهي.

784 مائي شريفان سومري ڦليلجي (ضلعي ڪڇي) واريءَ کان ورتل.

فراڪي محاورو جي هن سهر جي ٿلهه ۾ ”سهڻو“ بدران ”سوڻو“، ”چڙهندو“ بدران ”چڙنو“، ”ڪٽندو“ بدران ”ڪٽنو“، ”وٺندو“ بدران ”وٺنو“ ۽ ”سپاهي“ بدران ”سپائي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ”چڙهندو“، ”ڪٽندو“ ۽ ”وٺندو“ مان ”ڌ“ جو حرف حذف ڪري استعمال ڪيو ويو آهي. ”چڙهندو“ ۽ ”سپاهي“ لفظن مان ”ه“ جو اُچار به حذف ٿيل آهي.

پهرئين بند ۾ ”نهرائي“ بدران ”نارائي“، ”هيڏانهن“ بدران ”هيڏي“ ۽ ”ايندو“ بدران ”اينو“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ٻئي بند ۾ ”منهنجا“ بدران ”مينجا“، ”سوڀ“ بدران ”سوڀ“ تنهنجي“ بدران ”ٽنجي“، ”ناھين“ بدران ”نائين“ ۽ ”سهڻو“ بدران ”سوڻو“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. انهن لفظن ۾ اڪثر وسرگ حرف اوسرگ ڪري اُچاريا وڃن ٿا.

لولي:

لولي سنڌ جي سري ۾ رهندڙ ”جتن“ ۽ ٻين پاڙيسري قبيلن جو لوڪ گيت آهي.⁷⁸⁶ جيڪو سرائيڪي ٻوليءَ مان سنڌي ٻوليءَ ۾ شامل ٿوڌسجي. محبت ۽ مجاز لوليءَ جو بنيادي نُڪتو آهي. زالون توڙي مرد پنهنجي منهن وندر ۽ ورونه طور يا پاڻي ڀرڻ، مال چارڻ، ٻنيءَ ۾ روئبي يا لاٻاري وقت، توڙي محفلن ۽ مجلسن ۾ ڳائين. محبت ۽ مجاز کان سواءِ ٻين عنوانن تي پڻ چيون وڃن ٿيون.⁷⁸⁷

سنڌ خطي ۾ آسانيءَ خاطر هن گيت جي مڙني روايتن کي ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (الف) عام مشهور روايتي لوليون، جي اڪثر سرائيڪي زبان ۾ چيل آهن. (ب) واقعاتي لوليون ۽ (ج) شاعرن جون چيل لوليون جي سنڌي ٻوليءَ ۾ چيل آهن.⁷⁸⁸ پر سنڌ کان ٻاهر هن لوڪ گيت جون ايتريون روايتون ملڻ مشڪل آهن، ڇو ته انهن علائقن ۾ ٻين ٻولين وارا قبيلا به رهائش پذير آهن، جن تي اثرن سبب سنڌ جي لوڪ ادب جون سڀ لوڪ صنفون مروج نه آهن. جيئن ته اتان جي سنڌي ٻولي انهن ٻولين کان گهڻي متاثر آهي. تيئن اهي صنفون به يا ته متاثر آهن يا مرڪز کان گهڻو پري هئڻ سبب مروج ٿي ڪونه ٿي سگهيون آهن.

لولي سنڌ جو عام ۽ پيارو گيت آهي، جو سنڌي توڙي سرائيڪيءَ ۾ چيو ويندو آهي. لولين جي ٻڌڻ ۽ نفس مضمون مان معلوم ٿيندو ته لولي جو بنيادي نڪتو آهي، جذبن، امنگن ۽ احساسن جو اظهار. يقين آهي ته اهو جذبو پهريائين ان کي ٻچي لاءِ پيدا ٿيو هوندو.⁷⁸⁹

هر قوم ۾ ماڻهن پنهنجي ٻچن کي اڪثر ڪري روئڻ وقت لوليون ڏيئي سمهارينديون آهن، ڇو ته ماءُ جي لولي ٻار لاءِ ننڊ آڻيندڙ ”ستي“ هوندي آهي، جنهن کان هن جا سڀ ڏک ۽ درد دفع ٿي ويندا آهن ۽ هونءِ جي گود ۾ آرامي ٿي ويندو آهي. لاڙ ۾ هن صنف کي ”لولي“، ”اوراڻو“، ”اولاڻو“ ۽ ”پولاڻو“ به چيو ويندو آهي.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ ماڻي ايمڻان سومري سڀيءَ واريءَ کان ورتل.

⁷⁸⁶ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 116.

⁷⁸⁷ ايضاً، ص 116.

⁷⁸⁸ ايضاً، ص 116.

⁷⁸⁹ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1986ع، ص 323.

⁷⁹⁰ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع، ص 282.

سڀيءَ جو هي خطوبه لولي جي هن صنف کان خالي نه آهي، جتي ان جونالوصرف ”لولي“ آهي. ”اوراڻو“، ”اولاڻو“ يا ”بولڻو“ نالا هن خطي ۾ مروج ڪونه آهن ۽ نه وري خطي ۾ مٿي ذڪر ڪيل ڪو قسم مروج آهي.

لوليءَ ۾ مائرون اڪثر پنهنجي ننڍڙن ٻارن کي پنهنجي ٿڃ وات ۾ ڏيئي مٿن ٻولن سان ننڊ ڏيارڻ جون ڳالهيون پيار ۽ محبت ڀريل آواز سان الپينديون آهن، جنهن جي سر ۽ سواد سان ننڍن ٻارن جون نه صرف تڪليفون رفع دفع ٿي وڃن ٿيون، بلڪ هو هڪدم ننڊ به پئجي ويندا آهن. جيڪڏهن ٿڃ ڇڏيل ٻار هوندو ته پوءِ ان کي پينگهي يا ڪپڙن جي ٺهيل گگوتن ۾ وجهي لوڏن سان لوليون ڏنيون وڃن ٿيون. هت خطي ۾ مروج ٻنهي محاورن جي اهڙي قسم جي هڪ هڪ لولي لساني جائزي سميت پيش ڪجي ٿي.

لوليون:

لولي	ڏيان	منڙي	ڪي
لولي	ڏيان	ٻچڙي	ڪي
1_ پينگهو	لوڏان	ٻچڙي	جو
جهولو	جهولان	منڙي	جو
لولي	ڏيان	منڙي	ڪي
2_ منجو		ٻچڙو	پيارو
اڪين	جو	آ	تارو
لولي	ڏيان	منڙي	ڪي.....
لولي	ڏيان	ٻچڙي	ڪي.....
3_ ننڊ	ڪندو	آ	سارو
اڃ	جو	آ	پيارو
لولي	ڏيان	ٻچڙي	ڪي.....

791

جغدالي محاورن جي هي لولي ٻار کي ننڊ ڪرائڻ وقت ڏني وڃي ٿي. ان جي پهرئين بند ۾ ”لوڏيان“ بدران ”لوڏان“، ”جهوليان“ بدران ”جهولان“ مان ”ي“ جو اُچار حذف ڪري استعمال ڪيو ويو آهي.

بئي بند ۾ ”منهنجو“ بدران ”منجو“ ۽ ”آهي“ بدران ”آ“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي.

ٽئين بند ۾ ”ڏينهن“ بدران ”ڏينتن“ استعمال ڪيل آهي، جنهن مان ”ه“ حذف ڪرڻ بعد ”ء“ جو اُچار شامل ڪيو ويو آهي. جغدالي محاورن ۾ به فراڪي وانگر ڪڏهن ڪڏهن ”ه“ جو اُچار حذف ڪيو وڃي ٿو.

لولي	مينجي	پڇڙي	کي
لولي	مينجي	منڙي	کي
گوري	ونان	پڇڙي	تئون
ساء	ڏيوان	منڙي	کي
لولي	مينجي	پڇڙي	کي
لولي	مينجي	منڙي	کي....
پڇڙو	ننڊان	کنو	آ
منڙو	بُبا	پينو	آ
لولي	مينجي	پڇڙي	کي
لولي	مينجي	منڙي	کي.... ⁷⁹²

فراڪي محاورو جي هي لولي به ٻار کي روئڻ وقت ننڊ ڪرائڻ لاءِ ڏني وڃي ٿي. لولي جي ٿلهه ۾ ”منهنجي“ بدران ”مينجي“ جو لفظ ڪم آندل آهي. پهرئين بند ۾ ”گهوري“ بدران ”گوري“، ”وجان“ بدران ”ونان“، ”تان“ بدران ”تئون“، ”ساه“ بدران ”ساء“ ۽ ”ڏيان“ بدران ”ڏيوان“ جا لفظ ڪم آندا ويا آهن. ٻئي بند ۾ ”ننڊون“ بدران ”ننڊان“، ”ڪندو“ بدران ”کنو“، ”آهي“ بدران ”آ“، ”پيئندو“ بدران ”پينو“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. ”ڪندو“ ۽ ”پيئندو“ مان ”د“ جو حرف حذف ڪيل آهي. جيئن محاورو ۾ اڪثر ٿئي ٿو. پر ”پيئندو“ لفظ مان ته ”د“ سان ”گڏ“ ”ء“ جو اچار به حذف ڪيو ويو آهي. جمالو:

جمالو سنڌ جو مشهور ۽ آڳاٽو عوامي ناچ توڙي لوڪ گيت آهي. جمالو ناچ ۾ هڪڙو چٽو ڳائڻ جا ٻول چونڊو ته ٻيا ساٿي ”هو جمالو“ جي وراڻي لاپيندا رهندا.⁷⁹³ سنڌ وانگر هي گيت سڀني جي خطي ۾ به مروج آهي، جنهن کي مردن کان علاوه زالون به گڏجي اڪثر خوشين جي موقعي تي ڳائينديون آهن.

جمالي ۾ سونهن جي تعريف جهڙوڪ، وارن، ڏندن، چپن ۽ اکين جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو. ان کان علاوه ان جي پڳ، جُٽي، لڪڻ، منڊي ۽ ڪپڙن جي تعريف جو ذڪر به ڪيو وڃي ٿو.⁷⁹⁴ جيتوڻيڪ جمالي جي تعريف بابت سموري سنڌ وانگر هن خطي جون مصراعون ۽ ٻول به ساڳي طرح جا آهن.

⁷⁹² مائي ايمٿان سومريءَ سڀيءَ واريءَ کان ورتل.

⁷⁹³ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 3، ۽ پڻ ڏسو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو ڪتاب، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 397.

⁷⁹⁴ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 3، ۽ پڻ ڏسو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو ڪتاب، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 397.

ان جي باوجود انهن ۾ خطي جي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جا واضح نشان ملن ٿا. چوٽه هي هڪ لوڪ گيت آهي، جنهن جي ڳائڻ وارا اڪثر پنهنجي ماحول جي ترجماني ڪندا رهندا آهن، جيڪو هڪ فطرتي عمل آهي.

سنڌ طرف جمالو کي چئن حصن ۾ ورهايو وڃي ٿو (الف) جمالي جي جدائي (ب) جمالي جو موٽي اچڻ. (ج) جمالي جا متفرقا گڏيل ٻول ۽ (د) جمالي جو ڳيڻ،⁷⁹⁵ پر هن خطي ۾ اڪثر جمالي جي روشنيءَ بابت ڳيڻ ڳايا وڃن ٿا، جن جو مختصر طور محاورن جي لحاظ سان لساني جائزو پيش ڪجي ٿو. جمالو:

هي سنڌ جو سڀ کان وڌيڪ مشهور لوڪ گيت آهي، جو ناچ سان ڳائبو آهي. سڄو گيت حسن واري جي تعريف بيان ڪري ٿو. هن ۾ ”هو جمالو“ وارا ٿي طور هر بند کان پوءِ دهرائبو آهي.⁷⁹⁶

سنڌي ٻوليءَ جي هن صنف کان سڀيءَ جو خطوبه مالا مال آهي، جنهن ۾ علائقي جي ماحول جي عڪاسي به ٿيل آهي. هت نموني طور ٻنهي محاورن ۾ هن صنف تي چيل ڪجهه بند لساني جائزي سميت پيش ڪجن ٿا. جغدالي محاورو:

منجو	ڪٿي	آيو	خير سان،
هو	هو	آيو	جمالو.
مجو	لڙي	پاڳ	ڏي،
هو	هو		جمالو
سوني	منڊي	چيچ	۾،
هو	هو		جمالو
ڳاڙهو	رومال	هٿ	۾،
هو	هو		جمالو
منجو	جمالو	جتن	جو
هو	هو		جمالو
تنجا	وار	گهنديدار	الا،
هو	هو		جمالو
نيري	لانڪ	مزیدار	الا،
هو	هو		جمالو

⁷⁹⁵ ايضاً، ص 4.

⁷⁹⁶ الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1977ع، ص 44.

منڃو	جمالو	جتن	جو
ڳاڙهو	هو	هت	جمالو
سائو	لهڪڻ	هت	جمالو
منڃو	جمالو	جتن	جو
هو	جمالو	جتن	جو

جغدالي محاورِي ۾ ڇيل هن جمالي مان علائقي جي زبان ۽ ثقافت جا نشان ملن ٿا. ”ڀاڳ“، ”ڀيري لائڪ“، ”ڳاڙهو رومال“ ۽ ”سائو لڪڻ“ علائقي جي تهذيب جي عڪاسي ڪن ٿا. جمالي ۾ ”منهنجو“ بدران ”مَنجو“، ”تنهنجو“ بدران ”تَنجو“ ۽ ”لڪڻ“ بدران ”لهڪڻ“ جا جغدالي لفظ استعمال ٿيل آهن. فرائِڪي محاورو:

مينجو	ڪٽي	آڻو	خير	سان،
سيوي	جي	شهر	هو	جمالو
سوني	منڊي	چيچ	هو	جمالو
سنڌي	توپي	مٿي	تي،	هو
هو	جمالو....	هئي	هئي	جمالو
تنجا	وار	گهنڊيدار	الا،	هو
تنجون	ڳاليون	مزيدار	الا،	هو
هو	جمالو....	هئي	هئي	جمالو

فراڪي محاورو ۾ ڇيل هن جمالي جو لساني جائزو وٺبو ته معياري سنڌيءَ کان ان ۾ وڏو فرق ملي ٿو. جمالي ۾ ”منهنجو“ بدران ”مينجو“، ”آيو“ بدران ”آٿو“، ”تنهنجو“ بدران ”تنجو“، ”تنهنجون“ بدران ”تنجون“، ”ڳالهيون“ بدران ”ڳاليون“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن. لهجو ۽ جهيلار به نمايان آهي، جنهن کي ٻڌڻ شرط محاورو کي محسوس ڪري ٿو سگهجي.

ٻيلڻ:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”ٻيلڻ“ جي صنف کي سنڌ جي لوڪ گيتن ۾ شمار ڪندي لکي ٿو ته: ”ٻيلڻ“ خاص طرح اتر سنڌ ۽ اولهه طرف ڪاڇي وارن جو هڪ لوڪ گيت آهي. نظم جي نموني ۽ مضمون جي لحاظ کان ”عام روايتي لولي“ سان ملندڙ آهي. البتہ ٻنهي جي آلاپڻ ۾ فرق آهي. ”ٻيلڻ“ ٻن مصرعن وارن نظم آهي. جنهن جي مصرع کي لاهڻيءَ وقت ٻيو ٻيرويا ٻيليندا يا آلاپيندا آهن. جنهن ڪري ٽي غالبن هن تي ٻيلڻ نالو پيو آهي.⁷⁹⁸ حقيقت ۾ ”ٻيلڻ“ لوڪ نه بلڪه هڪ عام گيت آهي. اسان کي مطالعي دوران معلوم ٿيو آهي ته، ”ٻيلڻ“ ۽ ”ٻيلر“ اصل ۾ هڪ سگهڙ جو نالو آهي، جيڪو بلوچستان جي ڪڇي ضلعي ۾ ”ڇٽ“⁷⁹⁹ شهر جي پيڇوها خاندان جو هڪ فرد هو ۽ خطي جو مشهور و مقبول عوامي شاعر ۽ فقير منش سگهڙ سڏيو ويندو هو. چوڻو ته هو اڪثر ڪري پنهنجي ماحول جي ترجماني ڪندي پنهنجا ٻول پاڻ ٻوليندو رهندو هو. جنهن ڪري سندس عام شاعريءَ کي به سندس ئي نالي جي نسبت سان ”ٻيلڻ“ ئي پڪاريو ويندو هو. هي نالو مشهور ٿيندي بعد ۾ سنڌ طرف شاعريءَ جي هڪ صنف جي نالي جي حيثيت اختيار ڪري ورتي آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن صنف تي به ”ٻيلڻ“ نالي پوڻ بابت پنهنجي بيان ۾ يقيني خيال جو اظهار نه ڪندي لکيو آهي ته، مصرع کي ٻيو ٻيرو آلاپڻ سبب اهو نالو مقبول ٿيو اٿس. ڊاڪٽر صاحب غالباً ۽ يا جا لفظ استعمال ڪري شڪ جي گنجائش پيدا ڪري ڇڏي آهي.⁸⁰⁰ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو جن به ”ٻيلڻ“ لفظ ”ٻليءَ“ لفظ مان نڪتل جو گمان ڄاڻايو آهي.⁸⁰¹ ان ۾ ڪوشڪ نه آهي ته ٻيلڻ جي شاعري خطي ۾ وڏي مقبوليت رکي ٿي، پر ان صنف جو نالو صنف جي اصل خالق جي نالي جي ئي نسبت سان قائم ٿيو آهي.

ٻيلڻ نالي جي قائم ٿيڻ بابت ”ٻيلڻ“ جي هڪ سرائيڪي گيت جي هڪ بند مان به اسان کي هڪ اشارو ملي ٿو، جيڪو ڊاڪٽر صاحب لوڪ گيت ۾ ڏنو آهي. مثلاً:

ٻيلڻ	وي	هُڻ	تيڏي	ٻيلڻ	بيئي	ڳاوي
رمزان	دي	ماري	سسڙي	بارڙي	چاوي	

⁷⁹⁷ مائي ايمٿان سومري سڀيءَ واري کان ورتل.

⁷⁹⁸ بلوچ، نبي بخش خان. ڊاڪٽر. ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 221.

⁷⁹⁹ ڇٽ = ڇٽر ”ت“ حرف ”ر“ گذر حرف آهي.

⁸⁰⁰ بلوچ، نبي بخش خان. ڊاڪٽر. ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 221.

⁸⁰¹ سنديلو عبدالڪريم. ڊاڪٽر. ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، 1986ع، ص 385.

804 وڌئون = وڌائون.

کيس ٻڌي اس تي اڇلائي ڇڏيو ۽ چيائونس ته جيستائين برسات لاءِ دعا ڪونه گهرندين اوستائين ڪونه ڇڏينداسين.

فقير انهن کان سخت نفرت ۽ جلالي طبيعت سبب دعا گهرڻ لاءِ بالڪل تيار نه هو. آخر جڏهن سمجهيائين ته هاڻ موت اچي ويجهو ٿيو آهي، تڏهن پنهنجي زندگيءَ جي آخري دعا ۽ پت پاراتي وارو هيٺيون بيت چيائين.

پيلو	ٻڌو	ٻاجه	ٿي	علي	ڇڏيو	آن
سفر	آٿو	ن ⁸⁰⁵	سليمان	جا	پرو	پن،
تڏي	ن ⁸⁰⁶	نرد	و ⁸⁰⁷	من،	جڏي	ن ⁸⁰⁸
				رئيسن	هر	راڙو
					پوي	پن، ⁸⁰⁹

روايتن موجب بيت چوڻ کان پوءِ ٿوري وقت ۾ علائقي مٿان زبردست جهڙ ڇانئجي ويو ۽ سخت برسات شروع ٿي ويئي. طوفان ۽ ڪنوئين جا ڪڙڪاٽ لڳي ويا ۽ اهڙو ته ڳڙو اچي پيو جو پاڻ اتي ئي ٻڌي مري ويو. رئيسن مان عليءَ ان ۽ گهر ٻار ڇڏي اهڙو ته ڀڳو جو وري ان جو ڪو ڏس پتو ڪونه پيو. سفر ۽ سليمان ان طوفاني ڳڙي ۽ برسات ۾ جاءِ ڪرڻ سبب هيٺان اچي مري ويا ۽ رئيسن جي گهر ۾ اهڙو ته راڙو پيو جو ڳڙي ۽ مينهن باوجود پري پري جا ماڻهو احوال معلوم ڪرڻ لاءِ اتي اچي پهتا. شهر ۾ اهڙي ته تباهي مچي ويئي جو هي واقعو ۽ بيت علائقي جو هڪ يادگار واقعو ۽ بيت ليکجن ۾ آيا ۽ هوڏانهن جن هنڌن تي برسات گهٽ پئي سا سندس بيت موجب ماڻهن لاءِ وڏي ٻاجه جو سبب بڻجي پئي. علائقو سرسبز ۽ آباد ٿي پيو ۽ ماڻهو سکيا ۽ ستابا ٿيا.

سندس هن بيت ۾ ”پيلو“ پاڻ کي پيلو چيو آهي، جيڪو شريفن ۽ چڱن لاءِ ٻاجه ٿي هميشه لاءِ ٻڌي ويو. اسان جي خيال ۾ هن بيت سبب جيڪا مشهور ۽ يادگار تباهي آئي اها به سندس بيتن کي ”پيلو“ نالو ڏيڻ جو سبب بڻي آهي.

روايتن موجب اڄ کان اٽڪل ستر سال اڳ ”پيلو“ جي موت وارو هي مشهور واقعو رونما ٿيو. ان وقت سندس عمر اٽڪل ستر اسي سال کن هئي. سندس ڪيئي رشتيدار اڄ به ڀٽ شهر ۽ ان جي آسپاس موجود آهن.
مورو:

مورو اصل ۾ بلوچستان جي سنڌ سان ڳنڍيل ڪاڇي واري علائقي جي لوڪ شاعريءَ جي هڪ صنف آهي. سندس مقبوليت بلوچستان کان وڌي سنڌ تائين پکڙجي ويئي آهي، ان ڪري هن لوڪ گيت کي سنڌ جو هڪ لوڪ گيت سمجهيو وڃي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان بابت لکي ٿو ته: مورو اصل ۾ سنڌ جي ڪوهستاني علائقي جو لوڪ گيت آهي، پر ان لوڪ گيت جو دائرو ڪوهستاني علائقي کان ٻاهر سنڌ، لسٻيلي، قلات ۽ مڪران تائين آهي. هڪ روايت موجب هي گيت خاص طرح جو ڪيا، برفت، پروهي، پالاري ۽ گدا قوم جو ورثو آهي.⁸¹⁰ هي گيت محبت ۽ مجاز وچوڙي ۽ بيقراري، وصال ۽ ملاقات، نياپا ۽ سنيها موڪلڻ جي موضوعن تي سمايل هوندو آهي، جيڪو اڪثر مرد توڙي

⁸⁰⁵ آئون = ۽

⁸⁰⁶ تڏين = تڏهن.

⁸⁰⁷ نردو = نرندو.

⁸⁰⁸ جڏين = جڏهن.

⁸⁰⁹ ماستر محمد حسن قريشي ڀٽ واري کان ورتل مواد.

⁸¹⁰ بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع، ص 50.

زالون ڳائين ٿيون. انهيءَ ڪري هن گيت کي ”سينهڙو“ ۽ ”ليهڙو“ به چيو وڃي ٿو.⁸¹¹ سنڌ ۾ هن گيت وڏي مقبوليت حاصل ڪئي آهي، پر بلوچستان جي سنڌ سان گڏيل ڪوهستاني علائقي ۾ به عام ملي ٿو. ان کان علاوه جغداليءَ کان فراڪي علائقن ۾ به ڪٿي ڪٿي ان جا اهڃاڻ ملن ٿا. ڊاڪٽر سنديلي هن لاءِ بلوچستان جو هڪ لوڪ گيت هئڻ بابت هيئن لکيو آهي: ”هي لوڪ گيت ڪوهستاني علائقي ۾ مقبول آهي، خصوصاً لاسي، کوسا، جوکيا، برت ۽ بروهي وغيره ڳائي ڪچهري ۾ منڊل مچائيندا آهن. اهي قومون جيئن سنڌ جي مختلف حصن ۾ ويون يا سنڌ جون قومون ڪوهستان طرف واپار سانگي ويون ته اهو گيت (مورو) ٻڌي پاڻ وٽ رائج ڪيائون، تنهن ڪري هيئنر سنڌ جي اولاهين حصي کان علاوه ساري سنڌ ۾ مشهور آهي.“⁸¹²

هيٺ نموني طور جغدالي ۽ فراڪي محاورن ۾ مروج هڪ هڪ مورو پيش ڪجي ٿو:
جغدالي مورو:

مورو	ناهين	ٿورو	رائل	مورو	ويٺي	ڳاوان
تنجي	هان	ٻاني،	تون	آن	منجو	جاني،
مورو ناهين ٿورو.....						
1_	هربي	هربي	تنجا	پورچون	ٿا	رائل،
مورو ناهين ٿورو.....						
2_	جبل	مٿي	گڊ	دلبر	ماڪي	سڌ،
مورو ناهين ٿورو.....						
3_	ناڙي	جو	وهي	پاڻي،	الا	ٿيندڻي
مورو ناهين ٿورو.....						
سائي،						

جغدالي محاورن ۾ چيل هن موري جي ٿلهه ۾ ”ڳايان“ بدران ”ڳاوان“ لفظ ڪم آندل آهي، جنهن ۾ ”ي“ حرف بدران ”و“ حرف جو استعمال ٿيل آهي. ”تنهنجي“ بدران ”تنجي“، ”آهيان“ بدران ”هان“، ”ٻانهي“ بدران ”ٻاني“، ”آهين“ بدران ”آن“ ۽ ”منهنجو“ بدران ”منجو“ جا لفظ ڪم آندل آهن. پهرئين بند ۾ ”هر هر“ بدران ”هربي هربي“، ”تنهنجا“ بدران ”تنجا“ لفظ استعمال ڪيل آهن. ٻئي بند ۾ ”مونکي“ بدران ”ماڪي“ جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. جڏهن ته ”گڊ“ اتان جي هڪ جانور جو نالو آهي، جيڪو ڦاڙهي وانگر ٿئي ٿو. ٽئين بند ۾ ”الاه“ بدران ”الا“ جو لفظ ڪم آندل آهي، جنهن مان ”ه“ جو حرف حذف ڪيل آهي، جيڪو مٿين علائقن ۾ اڪثر حذف ٿئي ٿو. فراڪي مورو:

مورو	نائين	ٿورو	سوئل	مورو	ويٺي	ڳاوان
هل	ته	هلون	ڪوتي،	سوئل	مينجو	موتي
مورو ناهين ٿورو.....						

⁸¹¹ ايضاً، ص 50.

⁸¹² سنديلو عبدالڪريم. ڊاڪٽر. ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 392.

1_	سوڻو	اينو	ريل	مِ	ڪوٽي	واري	ميل	مِ
	مورو نائين ٿورو.....							
2_	تڪر	مٿي	مِين،	سوڻي	لاتا	ڏين،		
	مورو نائين ٿورو.....							
3_	بولان	جي	ٿڌي	هوا،	لڳي	ٿي	ماڪي	دوا،
	مورو	نائين			ٿورو.....			813

فراڪي محاورو جي هن موري جي ٿلهه ۾ ”ناهي“ بدران ”نائين“ ”سهڻل“ بدران ”سوڻل“، ”ڳايان“ بدران ”ڳاوان“ ”ڪوٽه“ بدران ”ڪوٽي“، ”منهنجو“ بدران ”مينجو“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن.

پهرئين بند ۾ ”سسڻ“ بدران ”سوڻو“، ”ايندو“ بدران ”اينو“ ”ڪوٽه“ بدران ”ڪوٽي“ جا لفظ استعمال ٿيل آهن.

ٻئي بند ۾ ”مينهن“ بدران ”مين“، ”سهڻي“ بدران ”سوڻي“، ”ڏينهن“ بدران ”ڏين“ جا لفظ ڪم آندل آهن.

ٽئين بند ۾ ”ٿڌي“ بدران ”ٿڌي“، ”مونڪي“ بدران ”ماڪي“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.
ڏهس:

ڏهس به لوڪ ادب جي هڪ صنف آهي، جا سنڌي سگهڙ پائيءَ جو آڳاٽو ۽ نج نمونو آهي. لوڪ ادب جي اهائي هڪ صنف آهي جا مواد جي لحاظ کان ٻنهي ٿوري، بلڪ نهايت قيمتي آهي، جيترو لفظي ذخيره هن صنف مان ملي ٿو اوترو ٻي ڪنهن به صنف ۾ ملڻ مشڪل بلڪ ناممڪن آهي، انهيءَ ڪري لغوي خيال کان هي صنف لوڪ ادب جي جملي صنفن مان پهرين صف جي مھڙ بيهڻ جي هر طرح لائق آهي.⁸¹⁴

”ڏهس“ اصل ۾ آهي ”ڏهه + س“ ڏهه سنسڪرت ”دشن“ آهي ۽ ”س“ نسبتي علامت آهي. يعني ڏهن واري (صنف). اصطلاح ۾ اها صنف جنهن ۾ هڪ اسم جا ڏهه مختلف هم معنيٰ الفاظ آندل هجن، جن سان محبوب جي ڪنهن خوبي يا وصف کي پيئي سگهجي.⁸¹⁵ يا محبوب بابت ڪا ڳالهه چيل هجي.

سڀيءَ وارو خطو به هن صنف کان خالي نه آهي، جنهن ۾ خطي جي ٻولين جو اثر گهڻو آهي. خاص طور فراڪي محاورو واري ڏهس ۾ بروهي ۽ بلوچيءَ جا لفظ گهڻا ڪم آندل معلوم ٿين ٿا، چوٽ اتي سنڌي زبان تي انهن ٻولين جو گهڻو اثر موجود آهي.

هت نموني طور جغدالي ۽ فراڪي محاورو جا ٻه بند پيش ڪجن ٿا.

جغدالي محاورو:

ڪوه،	پهاڙ	پرٻت،	جبل	اٿون	چپر	چاٽي،
روه،	مش،	ڏونگر،	تڪر	ڌاري	ايندم	هاٽي.

هن بيت ۾ ڪوه، پهاڙ، پرٻت، جبل، چپر، چاٽي، روه، مش، ڏونگر ۽ تڪر جبلن جا نالا استعمال ڪيل آهن. ”روه ۽ ڪوه“ بلوچي ۽ ”مش“ بروهي زبان

⁸¹³ مائي ايمٿا سومري سڀيءَ واري کان ورتل.

⁸¹⁴ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 178.

⁸¹⁵ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 178 ۽ پڻ ڏسو سندس ”ڏهس نامو“، اسلم پبليڪيشن، لاڙڪاڻو، 1971ع، ص

جا لفظ آهن. ان کان علاوه ”۽“ بدران ”اٿون“ جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي.
فراڪي محاورو:

اڪون،	اڪان،	نظر	هنيئا،	واه	تنجا،	عين	چشم،
خن	خماري،	نور	نماڻا،	چاه	تنجا	نيٺ	ڇم.

اڪين بابت چيل هن بيت ۾ اڪون = اڪيون (سنڌي) اڪان = اڪيان (سرائيڪي)، نظر (سنڌي)، عين (عربي)، چشم (فارسي)، خن (بروهي)، نور ۽ نيٺ (سنڌي) ۽ ڇم (بلوچي) لفظ ڪم آندل آهن.

ان کان علاوه ”تنهنجا“ يا ”تنهنجون“ بدران ”تنجا“ ۽ ”مڻيون“ بدران بروهي زبان جو لفظ ”هنيئا“ ڪم آندل آهي. ٿي سگهي ٿو ته هن جو جوڙيندڙ بروهين جي ڳوٺن جو ويٺل هجي، جنهن کي بروهي زبان جي ڄاڻ هجي.
سينگار:

لوڪ شاعريءَ ۾ سينگار جي صنف وڏي اهميت رکي ٿي، ڇاڪاڻ ته محبوب جي حسن و جمال، خط و خال جا باڪمال ۽ بي مثال جو بيان اهڙي ته سهڻي نازڪ ۽ نفيس نموني ڪيل آهي، جو شاعرن ۽ سگهڙن جي بلند خيالي ۽ ذهني ذوق جو پورو پورو پتو پوي ٿو.⁸¹⁶

سينگار جا بيت جيڪي سنڌ جي شاعرن ۾ سگهڙن ڳايا آهن، سي دراصل هندي بيتن جو تتبع آهن، پوءِ جڏهن بيت عام ٿي ويا، تڏهن شاعرن پنهنجي ماحول جي جهرِي نظر سان ڏسي سهڻيون تهذيبون تلاش ڪري پنهنجي بيتن ۾ آنديون آهن.⁸¹⁷

سينگار جي شاعريءَ ۾ محبوب جي حسن ۽ سينگار جو اڪثر ذڪر ڪيو وڃي ٿو جنهن ۾ سگهڙيا شاعر ان جي حسن جون خوبيون مختلف رنگن ۽ لفظن ۾ پيش ڪري ٿو.

سبيءَ جو خطوبه هن صنف کان خالي نه آهي، جتي جي سگهڙن هن صنف تي ڪجهه ڪم ڪيو آهي. هت فراڪي ۽ جغدالي محاورن جو هڪ هڪ سينگار پيش ڪجي ٿو جنهن جو مطالعو ڪرڻ سان محاورن تي خطي جي ٻولين جو اثر نظر اچي ٿو.

سيد ڇيزل شاهه جو سينگار:

تنهنجي	سهڻي	صنم	سينگار
مون	کي	مستان	ڪيو
ترڪش	جو	تکو	تيغ،
لنگهي	سيني	۾	پيو.....
منهن	مهتاب	تي	صورت،

⁸¹⁶ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 129 ۽ پڻ ڏسو سندس ”سنڌ جو سينگار“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع، ص 9.

⁸¹⁷ سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص 129 ۽ پڻ ڏسو سندس ”سنڌ جو سينگار“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع، ص 9.

سوين	حوران	سڪن	بيون	زيارت،
ڪيئي		ملڪ		مشتاق،
درسن		ديدار		ڪيو.....
قرب	ڪمال	تي	رخ	نوراني،
سر	لولاڪ	چٽ		شھاني،
اهڙي		صورت		اظهار
جوڙي		جنسار		ڪيو.....
”چيزل“	دم	دم	دود	دڪن
سور	سوين	سر	تي	اچن
ڪسي		ٿي		قربان،
وره	ويران	ڪيو.....		818

جغدالي محاورې جي هن سينگار ۾ ”تير“ بدران ”تيغ“ بلوچي زبان جو لفظ استعمال ڪيل آهي. پهرئين بند ۾ ”حورون“ بدران ”حوران“ استعمال ڪيل آهي. آخري بند ۾ ”دونهون“ بدران ”دود“ بروهي زبان جو لفظ ڪم آندل آهي. هدايت الله ترڪ:

هدايت الله 7 اپريل 1956ع تي محمد هاشم ترڪ پناڻ جي گهر منڙي تعلقي لهڙي ضلعي ڪچي ۾ ڄائو. 1973ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين ۽ ايريگيشن ڊپارٽمينٽ ڍاڍر ۾ ڪلارڪ مقرر ٿيو. سنڌي شاعريءَ سان گڏ ڳائيندو به آهي. بروهي، بلوچي ۽ سرائيڪيءَ ۾ به شاعري ڪري ٿو. سندس شاعري فرائي محاورې ۾ چيل آهي. سينگار:

مست	ڪري	وئين	پيار	ڏيئي	وئين،
ڪيڙي	ڪيئي	گفتار	او	او	يار،
پيار	تنجي	۾	قابو	ٿيو	آن،
ڪيڙا	ڪيئي	سينگار	او	يار	819

سندس سينگار جي مٿين ٻن بندن کي پڙهڻ سان سندس فرائي جهيلار ۽ لهجي جو پتو پوي ٿو. ويهن لفظن جي مٿين ٻن بندن ۾ اٽڪل ست لفظ فرائي محاورې جا چيل آهن.

⁸¹⁸ فتح چند ڪارڙا، ”بحر العميق“، ڇپزل شاھ، جور سالو فتح ڪلاٽ هائوس، جيڪب آباد، 1987ع، ص 175.

⁸¹⁹ فنڪار عمر شاد بروهيءَ کان ورتل.

پهرئين بند جي ٻي ست ۾ ”ڪهڙي“ بدران ”ڪيڙي“ ۽ ”گيءَ“ بدران ”گيءَ“ جا لفظ استعمال ڪيا ويا آهن. ”ڪهڙي“ جي ”ه“ حذف ڪري سرائيڪي وانگر ”ي“ استعمال ڪيل آهي.

ٻئي بند جي پهرين ست ۾ ”تنهنجي“ بدران ”تنجي“ ۽ ”آهيان“ بدران ”آن“ جا لفظ ڪم آندل آهن. جڏهن ته ٻي ست ۾ ”ڪهڙا“ بدران ”ڪيڙا“ ۽ ساڳيو ”گيءَ“ بدران ”گيءَ“ جا لفظ استعمال ڪيل آهن.

بليوگرافي

سنڌي ڪتاب:

1. آڏواڻي، پيرومل، ”قديم سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1972ع.
2. آڏواڻي، پيرومل، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1972ع.
3. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1979ع.
4. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1977ع.
5. آڏواڻي، پيرومل، ”وڏو سنڌي وياڪرڻ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1985ع.
6. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”ادبي اوسر“، سنڌي زبان پبليڪيشن، حيدرآباد، 1963ع.
7. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1974ع.
8. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صورتخطي“، سنڌي زبان پبليڪيشن، 1969ع.
9. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، ”سنڌي صوتيات“، ادبيات پبليڪيشن، حيدرآباد، 1967ع.
10. آڏواڻي، ڪيولرام سلامتراءِ، ”گل شڪر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع.
11. اياز قادري، ڊاڪٽر، ”سنڌي غزل جي اوسر“، ڀاڱو ٻيو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1984ع.
12. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”پيلاين جا ٻول“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1973ع.
13. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سسئي پنهنون“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1976ع.
14. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1980ع.
15. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”لطيف سالگرهه“ مخزن (مرتب)، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1979ع.
16. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”جامع سنڌي لغات“، حصو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1960ع.
17. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ ان جو ڪچي محاورو“، مھراڻ جون موجون، پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي، 1964ع.
18. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”مداحون ۽ مناجاتون“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959ع.
19. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”لوڪ گيت“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965ع.
20. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”ڳيچ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1963ع.
21. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي لوڪ ڪهاڻيون“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1960ع.
22. ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1978ع.
23. ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ”ادب جا فڪري محرڪ“، سنڌي ادبين جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، 1984ع.

24. ٻٽ، الهرکيو، ”سمات“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1984ع.
25. تاج صحرائي، ”جيڪب آباد جي شناخت ڇٽيرڻ جا دڙا“، مقالو حقيقت جو هار، مخزن سنڌ هارس ائڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع.
26. تاج صحرائي، ”شڪارپور هڪ تهذيب جو مرڪز“، مقالو شڪارپور، ماضي ۽ حال جشن شڪارپور، شڪارپور پبليڪيشن، شڪارپور، 1981ع.
27. ٽالپور، محمد جمن ڊاڪٽر، ”سنڌ جا اسلامي درسگاه“، هجره ڪاميٽي.
28. جتوئي، علي نواز حاجن خان، ”علم السان سنڌي زبان“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1983ع.
29. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌيون“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1970ع.
30. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، مرتب ”مقالا“، بين الاقوامي ادبي ڪانفرنس، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1988ع.
31. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي شاعريءَ تي فارسيءَ جو اثر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 1980ع.
32. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”ڪينجهر“، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1987ع.
33. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، سره ڪتاب گهر، حيدرآباد، 1973ع.
34. جوڻيجو محمد عالم، بيوس، تعارف ”قدرت جون سائنسي ڪاريگريون“، بزم مولائي شيدائي، محمد پوراڍو، ضلعو جيڪب آباد، 1981ع.
35. جويو محمد ابراهيم، ”الوحيد سنڌ آزاد نمبر“، اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1979ع.
36. جمالي، عبدالرزاق، مقالو ”جيڪب آباد ۾ فن موسيقيءَ جي ارتقا“، حقيقت جو هار، مخزن، سنڌ هارس ائڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع.
37. جهٽ مل پائونائي، پروفيسر ”ڍولا مارو“، هندستان ساهتيه مالا، بمبئي، 1954ع.
38. چنڊ، محمد عمر، ”لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آڌاڻيون“، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1985ع.
39. جيتلي، مرليڌر ڊاڪٽر، ”پهاڪا چوڻيون ۽ محاورا“، ماهوار پيغام ڪراچي، جولاءِ آگسٽ، 1988ع.
40. چانڊيو، مجيد، ”بنگهه جهيڙو“، روزانه هلال ڪراچي، 6 نومبر 1983ع.
41. حڪيم، فتح محمد سيوهاڻي، ”آفتاب ادب“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1974ع.
42. ڇپلاڻي، ايس بي، ڊاڪٽر، ”سنڌ جي اقتصادي تاريخ“، ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع.
43. رحيم داد، مولائي شيدائي، ”تاريخ تمدن سنڌ“، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1959ع.
44. رحيم داد، مولائي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع.
45. رحيم داد، مولائي شيدائي، ”بلوچستان جي مختصر تاريخ“، بلوچ سيريز سکر، 1941ع.
46. رحيم داد، مولائي شيدائي، ”تاريخ خاصخيلي“، حڪيم نور محمد خاصخيلي، حيدرآباد، 1941ع.
47. رائيچند هريجن، ”تاريخ ريگستان“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1977ع.

48. رامچند، ايس، ڪٿري، ”شري هنگلاج جي ياترا“، اچي قبر رامپارٽ روڊ، ڪراچي، 74-1973ع.
49. راشدي، علي محمد، ”اهي ڏينهن اهي شينهن“، جلد ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1980ع.
50. رچرڊ برٽن، ”سنڌوماٿريءَ ۾ رهندڙ قومون“، ترجمو: سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959ع.
51. سڌايو غلام نبي، ڊاڪٽر، ”جيڪب آباد قديم ۽ جديد“، مخزن سنڌ هارس ائنڊ ڪيٽل شو جيڪب آباد، 1984ع.
52. سڌايو غلام نبي، ڊاڪٽر، مقالو مخزن، ”حقيقت جو هار“، جيڪب آباد جي تاريخ تي هڪ نظر، سنڌ هارس ائنڊ ڪيٽل شو جيڪب آباد، 1987ع.
53. سڌايو غلام نبي، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، ڪاٺياواڙ اسٽور، لاڙڪاڻو، 1979ع.
54. سڌايو غلام نبي، ڊاڪٽر ”شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري“، پي. ايڇ. ڊي ٿيسن سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، 1988ع.
55. سيد جي. ايم، ”جنب گذاريم جن سين“، جلد ٻيو، حيدرآباد، 1967ع.
56. سمون، الهه بچايو، يارمحمد، ”سير ڪوهستان“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڇاپو پنجون، 1971ع.
57. سومرو عبدالخالق ران ڊاڪٽر، ”شڪارپور ماضي ۽ حال“، جشن شڪارپور پبليڪيشن ڪاميٽي، شڪارپور، 1984ع.
58. سيد جي. ايم، ”سنڌي ڪلچر“، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، ڇاپو ٻيو، 1974ع.
59. سراج ميمڻ، ”سنڌي ٻولي“، عظيم پبليڪيشن، حيدرآباد، 1964ع.
60. سڀيو محمد صالح، ”ڪلام محمود فقير ڪٽياڻ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959ع.
61. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”تحقيق لغات سنڌي“، فردوس پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، 1955ع.
62. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”پهاڪن جي پاڙ“، پاڪستان پرنٽنگ پريس، لاڙڪاڻو، ڇاپو ٻيو، 1969ع.
63. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر ”وينجهار“، شاهه محمد عباسي، لاڙڪاڻو، 1960ع.
64. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1986ع.
65. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”ڏهس نامو“، اسلم پبليڪيشن، لاڙڪاڻو، 1971ع.
66. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”سنڌ جو سينگار“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1956ع.
67. سنديلو عبدالڪريم، ڊاڪٽر، ”اصطلاحن جي اصليت“، اسلم پبليڪيشن، نزد پاور هائوس، لاڙڪاڻو، 1983ع.
68. شاهواڻي، محمد ابراهيم، ”شاهه جورسالو“، آر. ايڇ احمد اينڊ برادرز حيدرآباد، 61-1960ع.
69. شيخ، واحد بخش، ”سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1986ع.
70. شيخ، محمد سومار، ”ڪڇين جا قول“، ”سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1977ع.
71. صديقي، محمد ادریس، ”سنڌو ماثر جي سڀيتا“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ترجمو 1979ع.
72. صديقي، نذير احمد، پروفيسر، مقالو ”شڪارپور جو مختصر اقتصادي جائزو“، ”شڪارپور ماضي ۽ حال“، جشن شڪارپور پبليڪيشن

ڪاميٽي، شڪارپور، 1984ع.

73. علي ڪوفي، ”چچنامو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1953ع.
74. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، ”سنڌي ادب جو تهذيبِي ۽ تاريخي عمل جي روشنيءَ ۾ جائزو“، مقالو، سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو، بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس، 1988ع.
75. عباسي، تنوير، ڊاڪٽر، ”نانڪ يوسف جو ڪلام“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1983ع.
76. علي شير قانع نٽوي، ”تحفته الڪرام“، مترجم مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع.
77. مهر، غلام رسول، ”تاريخ سنڌ“، ڪلهوڙا دور، حصو ڇهون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ترجمو 1964ع.
78. غلام مصطفيٰ مشتاق، ”لاڙڪاڻي ضلعي جا زنده شاعر“ مقالو، ”لاڙڪاڻو ساھ سيپاڻو“، ميونسپل امپلائيز يونين، لاڙڪاڻو، 1984ع.
79. فقير غلام سرور پهلوان فقير جو ڪلام ”دعوت العشق رند واهي“، جيڪب آباد، 1983ع.
80. فتح چند ڪارڙا، چيزل شاھ جو ڪلام ”بحر العميق“، فتح ڪلات هائوس، جيڪب آباد، 1987ع.
81. قريشي، حامد علي خانائي، ڊاڪٽر، ”ڪلهوڙا دور جا نامور سپه سالار“، سنڌ بهار، سنڌ اسٽيڊي، حيدرآباد، 1983ع.
82. قريشي، عبدالرزاق، ”مشاهير جيڪب آباد“، شاهين بوڪ ڊپو، جيڪب آباد، 1973ع.
83. قاضي، علي اڪبر درازي، ”دولھ درازي“، سچل ڪوآپريٽو اڪيڊمي، خيرپور.
84. قاسمي، غلام مصطفيٰ، مهاڳ: ”لاڙجي لغات“، از: جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1975ع.
85. ڪريم بخش خالد، ”محمد صلعم“، هجره ڪاميٽي پبليڪيشن، ڪراچي، 1987ع.
86. گولو احمد خان مولوي، ”گلزار ڪاپاري“، مولوي قادر بخش گولي جو رسالو سجاده نشين عاشق آباد، تعلقو جهت پٽ، بلوچستان.
87. گنگارام سمراٽ، ”سنڌو سويٽر“، سهڃپور بوگا، احمد آباد، ڀارت، 1979ع.
88. بدوي، لطف الله، ”تذڪره لطيفي“، جلد اول، آر. ايڇ احمد برادرز، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، 1963ع.
89. بدوي، لطف الله، ”تذڪره لطيفي“، جلد ٻيو، آر. ايڇ احمد اينڊ برادرز، حيدرآباد، 57-1956ع.
90. بيگ، مرزا قليچ، ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، 1972ع.
91. بيگ، مرزا قليچ، ”قديم سنڌ ان جا شهر ۽ ماڻهو“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1981ع.
92. مير محمد معصوم بکري، ”تاريخ معصومي“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1985ع.
93. ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر، ”سنڌي نثر جي تاريخ“، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1977ع.
94. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ ”ياد رفتگان“، هالا نوان، 1953ع.
95. ميمڻ، عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر، ”حقيقت جو هار“، مقالو سنڌ هارس ائنڊ ڪنٽل شو، جيڪب آباد، 1987ع.
96. بيگ، مرزا قليچ، ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع.

97. بيگ، مرزا قليچ، ”سنڌي وياڪرڻ“، ڀاڱو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع.
98. نظاماڻي، نورمحمد مولوي، ”تاريخ سنڌ“، ڀاڱو پهريون، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي.
99. نثرمل لوڪومل، ”رڪيل شاهه جورسالو“، ”بحرالعشق“، ڇاپو ٽيون، ٽيڪنيڪل پرنٽرز، ڪراچي، 1933ع.
100. نظاماڻي، اله بخش، ”سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 1971ع.
101. هينري پاتنجر، ترجمو ”سنڌ بلوچستان جو سير ۽ سفر“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1976ع.
102. نمڪين، يوسف ميرڪ، ”تاريخ مظهر شاهجهاني“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1979ع.

سنڌي رسالا ۽ اخبارون

1. الانا، غلام علي ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو موجوده مقام ان جو مستقبل ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ تجويزون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 4-1984ع.
2. الانا، غلام علي ڊاڪٽر، ”ٻوليءَ جي ابتدا ۽ اوسر“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1-1986ع.
3. الانا، غلام علي ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻوليءَ جو مزاج“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 2-1979ع.
4. اوڏ، جيئل، ”اوڏ قوم، تاريخي پسمنظر ۽ رسم رواج“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1-2-1982ع.
5. احمد خان مدهوش، ”ڪاچو ڪيئن آهي“، ماهوار پيغام ڪراچي، آڪٽوبر-نومبر 1986ع.
6. انصاري، الهجڙيو، ”تالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جو واپار“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، مارچ، 1986ع.
7. احمد علي شاهه، ”مولوي قادر بخش گولو“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، آڪٽوبر-نومبر 1984ع.
8. ابڙو نصرت حسين، ”ملهه ۽ ملاڪڙا“، ماهوار پيغام ڪراچي، جولاءِ-آگسٽ 1988ع.
9. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”وضاحتي مراسلو“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 2-1-1959ع.
10. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”سنڌي ٻولي ان جو مستقبل ماضي ۽ حال“، صدارتي تقرير، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ڏهه سالا نمبر، 65-1955ع.
11. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”رسالي لاءِ جامع مستند متن لاءِ صورتخطي“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 4-1986ع.
12. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ”شاهه جي بيتن ۽ واين ۾ وزن ۽ قافين جا معيار“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 3-1986ع.
13. بروهي، داد محمد خادم، ”سنڌي صورتخطي ۽ ان جو لسانی جائزو“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، جولاءِ 1984ع.
14. بروهي، داد محمد خادم، ”سنڌي ٻولي ۽ ان جا محاورا“، ماهوار پيغام ڪراچي، فيبروري 1988ع.
15. بروهي، داد محمد خادم، ”سبي خطي جي فراڪي لهجي جو لسانی جائزو“، مون گراف ايم اي سنڌي سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو، 1984ع.
16. بروهي، داد محمد خادم، ”سبيءَ جي سنڌي ۽ سندس اهميت“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 3-1981ع.
17. بوهيو، الهداد ڊاڪٽر، ”ٻولي ۽ آواز“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1-1972ع.

18. ڀٽي، رشيد، ”اروڙ جا آديسي“، ماهوار پيغام ڪراچي، نومبر 1981ع.
19. پناڻ، ممتاز ڊاڪٽر، ”سنڌ جي عظمت“، ماهوار نئين زندگي، ڪراچي، فيبروري 1971ع.
20. جيتلي، مرليڌر ڊاڪٽر، ”پهاڪا چوڻيون ۽ محاورا“، ماهوار پيغام ڪراچي، جولاءِ-آگسٽ 1988ع.
21. ج.ع. منگهائي، ”سنڌي الف ب جو سوال“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، ميگزين ڊسمبر 1982ع.
22. جمع، تيجائي، قلندر نمبر، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، 1975ع.
23. حافظ ارشد انڊيڙ ”عهد رسالت ۾ سنڌ جو ڏيهي واپار“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، نومبر-ڊسمبر 1983ع.
24. چنم، محبوب علي، پروفيسر، ”سنڌ جا قديم تختگاه“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، جون-جولاءِ، 1970ع.
25. درمحمد ڪمال، ”سنڌ ۾ ملهه جي سرپرستي“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، ڊسمبر 1980ع.
26. سراج ميمڻ، ”سنڌي ٻوليءَ بابت ليڪچر“، روزانه هلال پاڪستان، ڪراچي، ميگزين سيپٽمبر 1983ع.
27. شعبان بخت، ”شمس الدين بلبل“، ماهوار پيغام ڪراچي، آڪٽوبر-نومبر 1984ع.
28. شيخ، غلام حسين، ”استاد اميد علي خان“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، ڊسمبر 1981ع.
29. شيخ، امير بخش، ”صوفي چيزل شاهه جي شاعريءَ جو مطالعو“، ايم. اي سنڌي مونوگراف، شاهه لطيف يونيورسٽي خيرپور، سال 1989ع.
30. رحيمداد، مولائي شيدائي، ”شاهه جا گندرا“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1962/3ع.
31. عطا محمد حامي، ڊاڪٽر، ”خيرپور جا ڪهيري“، ماهوار پيغام ڪراچي، ڊسمبر، 1980ع.
32. بروهي، علي احمد، ”سنڌ سنڌي ۽ سنڌالاجي“، روزانه هلال پاڪستان، 29 ڊسمبر 1987ع.
33. طاهرزاده، ولي محمد، ”مرڻي ۽ پرڻي جون رسمون“، ته ماهي مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1967/2ع.
34. ڪريم بخش خالد، ”سکر سونهارو“، ماهوار پيغام ڪراچي، فيبروري-مارچ 1982ع.
35. بگٽي، قربان علي، ”مير چاڪر خان رند“، ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، مارچ 1982ع.
36. لاشاري، رشيد احمد، ”سرائيڪي زبان“، ماهوار پيغام ڪراچي، نومبر، 1971ع.
37. ميمڻ، بشير احمد، ”رشيد احمد لاشاري“، روزانه عبرت، اپريل 1987ع.
38. ميمڻ، عبدالغفور سنڌي ڊاڪٽر، ”نثري ادب“، ماهوار پيغام ڪراچي، نومبر-ڊسمبر 1988ع.

انگريزي ڪتاب رسالا ۽ اخبارون

1. ”بلوچستان ٿرڙوڊي ايجز“ (گزيٽيئر)، 1901ع.
2. وي اي سمٿ، آرلي هسٽري آف انڊيا، آڪسفورڊ، 1914ع.
3. احمد يار خان بلوچ، ”انسائيڊ بلوچستان“، آئن آٽويا گرافي، راييل بوڪ ڪمپني، ڪراچي، 1975ع.
4. ڀٽاوالا، ”دي رور انڊس“، بيسن ڪراچي، 1936ع.

5. ”امپريئل گزيتيئر آف انڊيا“، بلوچستان سيريز اورنٽيئل پبلشرز لاھور، 1976ع.
6. سر جان مارشل، ”موهن جو دڙو اينڊس سولائيزيشن“، لنڊن، واليوم 3_1/1931ع.
7. اي. جي. ايڇ. مشڪي، ”فردر ايگزيڪيوٽيشنز ايت موهن جو دڙو“، دهلي، 1938ع.
8. هارگيوز ايڇ، ”ايگزيڪيوٽيشنز ان بلوچستان“، ايم اي ايس آءِ 35 دهلي، 1927ع.
9. اسٽيسن، سر اي، ”اٽن انٽروڊڪشن ٽو اٽن وزيرستان اٽنڊ بلوچستان“، ايم اي ايس آءِ 37، دهلي، 1929ع.
10. ايس جوليعن، ”هوٽن ٽسانگ“ پيرس، 1957/1ع.
11. ”انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا“، واليوم 7، انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا، لميٽيڊ لنڊن، 1960ع.
12. هيگ ايم. آر ”انڊس ڊيلٽا گنٽري“، ڪيگان پائول، لنڊن، 1894ع.
13. رپسن، اي جي، ”ڊي ڪئمبريج هسٽري آف انڊيا“، چانڊ اينڊ ڪوفاونڊيشن، دهلي، 1950ع.
14. ”ڊسٽرڪٽ سينس رپورٽ مڪران اينڊ خاران“، بامبي، 1907ع.
15. جي ٽاڊ، ڊي ائينلس اٽنڊ ائيتيڪٽيز آف راجستان، ڪلڪتا، 1894ع.
16. ايم. ايل ڊيمز ”پاپولر پوٽري آف بلوچ“، ”ڊي ٿرٽي پيرس وار“ لنڊن، 1907ع.
17. اي ڊبليو هيوجس، ”بلوچستان“، لنڊن، 1977ع.
18. قليچ بيگ فريڊون بيگ، ”هسٽري آف سنڌ“، ڊي چچنامہ ڪراچي، واليوم-2، 1900ع.
19. ڊسٽرڪٽ سينس رپورٽ آف مڪران ڊسٽرڪٽ، 1961ع.
20. هولڊچ، ”ڊي جٽس آف انڊيا“، اي هسٽاريڪل نيريٽو لنڊن، 1910ع.
21. سجرڊ ويسٽ پال هيلبلش، ”ڊي جٽ آف پاڪستان“، ڊنڪر، اٽنڊ هيملٽ برلن، 1964ع.
22. ايڇ. ٽي سورلي، ”شاهه عبداللطيف آف ڀٽ“ همفري ملفورڊ، لنڊن، 1940ع.
23. سڌا رنگاني، ايڇ آءِ، ”پرشن پوٽس آف سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966ع.
24. جي ايبٽ، ”سنڌ اي انٽروڊڪشن آف ڊي ويلي سومراز“، ڪراچي، 1907ع.
25. گشڪوري عظامحمد، ”سيوي“، ميگزين ڊگري ڪاليج، سبي، 1975/76ع.
26. سينسس رپورٽ آف پاڪستان، 1961ع پاپوليشن باءِ مڌرتنگ واليوم-4_16.
27. ”ڊسٽرڪٽ سينس رپورٽ آف سبي“، 1961ع.
28. خان ايف، اي رپورٽ آف ڊي ڊپارٽمينٽ آف آرڪيالاجي، ڊي ڊيلي ڊان ڪراچي، پاڪستان ڊي ايڊيشن، 23 مارچ 1959ع.
29. ايڇ. ٽي. ليمبرڪ، ”سنڌ جنرل انٽروڊڪشن“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع.
30. ايڊجر، ايڇ اسٽر ٽوينٽ، ”اٽن انٽروڊڪشن ٽو لنگوسٽڪ سائنس“، نيو هيونيبيل يونيورسٽي پيرس، 1947ع.
31. ”بي بلاغ اٽينڊ تريگر اٽن آٽو لائين آف لنگوسٽڪ اينلائيسز“، لنگوسٽڪ سوسائٽي آف آمريڪا، 1942ع.

32. رولف لئتن، ”دي تري آف كلچر“، (فرست ايديشن) نيويارڪ الفريڊ اي نوف 1955ع.
33. نيلسن، فرينسس ڊبليو، ”انگلش لينگويٽيج“، ائن انٽروڊڪشن ائنڊ بئڪ گرائونڊ آف رائيٽنگ، 1965ع.
34. ”انسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا“، انسائيڪلوپريٽيڪا ڪارپوريشن، لنڊن (چيپٽر آن لينگويٽيج)، 1961ع.
35. وليم لابر، ”دي سوشل سيٽنگ آف لينگويٽيڪس“، سوشيال لينگويٽيڪس پيٽرنس فلاڊيفيا، 1972ع.
36. اوٽو جيسپرسن، ”مٿين ڪائينڊ نيشن اينڊ انڊوڊيوئل فرام اي لينگويٽيڪس پوائنٽ آف ويو“، انڊيانا يونيورسٽي پريس، بِلومنگٽن، 1946ع.
37. ايف. ڊي. ساسر، ”ڪورس ان جيوئل لنگويٽيڪس“، انگلش ٽرين پيٽرون لميٽيڊ لنڊن، 1940ع.
38. ايڇ. آر. رابنس، ”جنرل لنگويٽيڪس“، لانگ مئسن، لنڊن، 1964ع.
39. سيميٽن، پوٽر، ”لينگويٽيج ان ڊي ماڊرن ورلڊ“ هيزل واٽسن لميٽيڊ، 1960ع.
40. رُٿ نودا ائينڊ ايشن، ”لينگويٽيج“ هارڪورٽ پريس، نيويارڪ، 1957ع.
41. الفريڊ ڪوهن ”دي اسٽڊي آف سوسائٽي“، سوشل سائنس ٽيوسٽاڪ پبليڪيشن، لنڊن، 1966ع.
42. سپر ايڊورڊ ”لينگويٽيج“ هارڪورٽ پريس، لنڊن، 1961ع.
43. بلوم فيلڊ، ”لينگويٽيج“ جارج ايلن ائينڊ انون لنڊن، 1961ع.
44. شپلي جي. ٽي. ايڊيٽر، ”دي ڊڪشنري آف ورلڊ لٽريچر“، جارج ايلن ائينڊ انون لنڊن، 1955ع.
45. اوگن، پيئرسل سمٿ، ”ورڊس ائينڊ ايڊيم“، ڪنسٽيبل، ائنڊ ڪولميٽيڊ، لنڊن، 1928ع.
46. جوسف، آرڪيلر، ”لنگويٽيڪس ٿيوري ائنڊ ڊي اسٽڊي آف انگلش“، برگرس پبليڪيشن ڪمپني، 1963ع.
47. مڪ، ڊيوڊ ڪرسٽل، ”واٽ از لنگويٽيڪس“، ايڊورڊ ارنالڊ، باٿ، 1964ع.
48. رابرٽ، اي هيل، ”انٽروڊڪٽري لنگويٽيڪس“ چلٽن، بوڪ فلاڊيفيا، نيويارڪ، 1964ع.
49. جونزڊي، ”اٽن آٽوٽ ڊٽين آف انگلش فونيتيڪس“، ڊبليو هيفر ائنڊ سنز لميٽيڊ، 1960ع.
50. هاڪيٽ، سي ايف، ”اي ڪورس ان ماڊرن لنگويٽيڪس“، ميڪملن ائينڊ ڪونيويارڪ، 1940ع.
51. هيري، فليڪچر اسڪاٽ، ”لنگويٽيڪس ائنڊ اٽس گروٿ“، اسڪاٽ فوريمٽن ائنڊ ڪوشڪاگو، 1921ع.
52. جونزڊي ”اٽن انگلش پرونائوسنگ ڊڪشنري“، ڊينٽ لنڊن، 1956ع.
53. ٽرمف اي، ”دي گرامر آف سنڌي لينگويٽيج“، ايف اي بروڪلينس لپيزگ، 1972ع.
54. گريئرسن، جي آر اي ايس ويچرنجل جي، ”الٽينڊ چي“ گراميٽڪ“ واليوم-1، 1904ع.
55. ڊينس بري، ”دي براهوئي لينگويٽيج“، ڪلڪتا، 1909ع.
56. مير، احمد يار خان، ”انسائيڊ بلوچستان“، رائل بوڪ ايجنسي، ڪراچي، 1975ع.
57. گريئرسن، جي اي، ”لنگويٽيڪس سروي آف انڊيا“، ڪلڪتا، واليوم-1، 1927ع.

58. ويلبر فورس ايچ بيل، ”دي هستري آف ڪاٺياواڙ“، وليم هيٺيمين لنڊن، 1966ع.
59. ٿڌاڻي، ٽي ايس، ”دي لوهائڙ“، آرٽيڪل سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي، 3 جنوري 1948ع.
60. ورڊ سي، ”دي فونيتڪس آف انگلش“، ڊبليو هيٺير ائڊ سنسز ڪيمبريج، انگلينڊ، 1962ع.

اردو ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون

1. انور رومان، پروفيسر، مترجم: ”بلوچستان ڪي قبائل“، گزيٽيئر، جلد اول، بينظير انٽرپرائيزز ڪوئيٽا، 87-1986ع.
2. اعجاز الحق قدوسي، ”تاريخ سنڌ“، جلد ٻيو، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1974ع.
3. انعام الحق ڪوثر، ڊاڪٽر، ”تذڪره صوفيائي بلوچستان“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1976ع.
4. انعام الحق ڪوثر، ”نبي ڪريم صلعم ڪا ذڪر مبارڪ بلوچستان ۾“، اسلام پبليڪيشن، لاهور، 1983ع.
5. ابو حنيفه احمد بن دائود الدينوري، ”اخبار الوطن“، اردو ترجمو مرزا محمد منور ايم اي مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1966ع.
6. آفاق صديقي، ”گوهر لطيف“، سنڌ اطلاعات محڪمو ڪراچي، 1956ع.
7. ابوالجلال ندوي، مولانا، ”قديم سنڌي مهرون“، ماهوار سائنس ڊائيڪسٽ، ڪراچي، مارچ 1985ع.
8. اصطخري، ”المسالڪ والمسالڪ“، اردو ترجمو ”هندوستان عربون ڪي نظر ۾“، جلد اول، اعظم ڳڙهه درالمصنفين، 1960ع.
9. بروهي، داد محمد خادم، ”جيڪب آباد ڪي قديم تاريخي عمارات و نوادرات“ مخزن جيڪب آباد قديم ۽ جديد سنڌ هارس ائڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1984ع.
10. بشير احمد وارثي، ”تذڪره مگسي مع تاريخ“، مدير اعليٰ رهبر سنڌ، رٽوڊيرو، 1957ع.
11. براهوئي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”براهوئي نامہ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1978ع.
12. براهوئي، عبدالرحمان، ڊاڪٽر، ”براهوئي زبان و ادب ڪي مختصر تاريخ“، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1982ع.
13. بشير احمد بهار، ”مير جعفر خان جمالي“، سيد گل مخزن ڊگري ڪاليج، اوسٽه محمد، بلوچستان، 86-1985ع.
14. چوڌري، محمد سليم، ”معاشرتي علوم“، جماعت چارم بلوچستان، ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، ڪوئيٽا، 82-1981ع.
15. چانڊيو غوث بخش، ”سبي ڪي آثار قديمه“، مخزن ”سيوي“، ڊگري ڪاليج، سبي، بلوچستان، 76-1975ع.
16. ڊينس پري، ڊاڪٽر، براهوئي رسوم، مترجم ڪامل القادري نسا ٽريڊرس ڪوئيٽا، 1984ع.
17. ڏاهري عصمت، ”رشيد لاشاري“، مخزن پيغام محبت، سنڌ هارس ائڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1988ع.
18. سڌايو غلام مرتضيٰ، ”آزادي صحافت ڪي چند علمبردار“، جيڪب آباد ۽ وقت جون ويرون مخزن، سنڌ هارس ائڊ ڪيٽل شو، جيڪب آباد، 1985ع.
19. سيد فياض محمود، ”تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪ و هند“، جلد تيرهون، پنجاب يونيورسٽي لاهور، 1971ع.
20. سلطان محمد صابر، ”ثقافت اور ادب وادي بولان ۾“، بزم ثقافت، ڪوئيٽا، 1977ع.

21. عبدالرحمان غور، ”صوفي ركيل شاهه“، ماهوار نمبر معلم، ڪوئيٽا، 1957ع.
22. عبدالغفور درشن، ”لاهوت لامڪان“، لوڪ ورثه اسلام آباد، 1985ع.
23. غوث بخش فراق، ”جستجو ڪلندر“، شهباز روڊ، سيوهڻ، 1974ع.
24. ڪامل القادري، مترجم، ”بلوچ قبائل“، ايم لانگ ورث ڊيمز نسا ٽريڊرز، ڪوئيٽا، 1983ع.
25. رحيمداد، مولائي شيدائي، ”تاريخ قلات“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1983ع.
26. شرف الدين اصلاحي، ڊاڪٽر، ”اردو اور سنڌي ڪي لساني روابط“، نيشنل بوڪ فائونڊيشن، لاهور، 1976ع.
27. عبدالمنان، مولانا، ”قصص الانبياء“، فريڊ پبليڪيشن، ڪراچي، سال؟
28. عبدالحق مولوي ڊاڪٽر، ”اردو صرف و نحو“، اردو اڪيڊمي، ڪراچي، ڇاپو ٻيو، جولاءِ 1969ع.
29. گل خان نصير، ”بلوچستان ڪي ڪهاني شاعرون ڪي زباني“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1976ع.
30. گل خان نصير، ”تاريخ بلوچستان“، اقبال اسٽيشنري مارٽ، ڪوئيٽا، 1953ع.
31. لالا هيٽورام، ”تاريخ بلوچستان“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1973ع.
32. ملڪ محمد سعيد، ”بلوچستان ما قبل تاريخ“، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽا، 1971ع.
33. ندوي ابو ظفر، ”تاريخ گجرات“، ندوته المصنفين، دهلي، 1958ع.
34. يوري گنگوفسڪي، ”پاڪستان ڪي قوميتين“، ترجمو مرزا اشفاق احمد خان، دارالاشاعت، ماسڪو، 1974ع.

رسالا ۽ اخبارون

35. جمنا داس اختر، ”قديم سنڌ اور اسڪي روابط“، روزانه جنگ، ڪراچي، مڊويڪ ميگزين، آگسٽ 1987ع.
36. چوڌري عبدالستار، ”بلوچستان هي“، بلوچستان نمبر، هفت روزه صحافت لاهور، فيبروري-مارچ 1978ع.
37. خليل محمد حسن شاهه مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، ماهنامه پيغام، ڪراچي، جون 1982ع.
38. سعيد الدين طارق، ”سبي تاريخ ڪي آئيني ۾“، مخزن سيوي ڊگري ڪاليج، سبي، 84-1983ع.
39. عثمان حسن، ”مهرڳڙهه پاڪستان آثار قديمه نيا باب“، ماهوار زين، ڪوئيٽا، جنوري-فيبروري، 1989ع.
40. عبدالرحمان غور، ”جهان ميان بيٺا هون“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، ڊسمبر 1980ع.
41. عبدالرزاق لاسي، ”تاريخ ڪراچي“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، ڊسمبر 1980ع.
42. عبدالعزيز فاروق، ”واڍي بولان ۾ سات هزار سال ق. م ڪي آثار ڪي دريافت“، هفت روزه ايلمر مستونگ، بلوچستان، نواب غوث بخش رئيساڻي شهيد ايڊيشن، 26 ڊسمبر 1987ع.

43. عليزئي محمد يعقوب، ”بلوچستان ۾ سنڌي زبان وادب“، هفت روزه ايلمر مستونگ، بلوچستان، 3 آڪٽوبر 1987ع.
44. مير چاڪر خان رند، ”ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ“، ماهوار بلوچي دنيا، ملتان، فيبروري 1981ع.
45. نذير احمد شاهه، ”سبي تاريخ ڪي آئيني ۾“، ماهوار زين، ڪوئيٽا، جنوري-فيبروري، 1989ع.

بلوچي ڪتاب ۽ رسالا

46. عبدالخالق بلوچ، ”سيوي ۽ ميڙه“، ماهوار اولس، ڪوئيٽا، آگسٽ 1988 ع.
47. حماد الله بگٽي، ”پهلوان فقير“، ماهوار اولس، ڪوئيٽا، آگسٽ 1988 ع.
48. عزيز الله عزيز بروهي، ”شاهه پٽائي ۽ بلوچاني مهرءَ حب“، ماهوار اولس، ڪوئيٽا، جون-جولاءِ 1985 ع.
49. زبیراڻي پير محمد، ”بولان نامہ“ بلوچي اڪيڊمي ڪوئيٽا، 1967 ع.
50. ميرگل خان نصير، ”چي شاهه لطيف بلوچي ات“، ماهوار اولس، ڪوئيٽا، نومبر-ڊسمبر 1984 ع.

فارسي ڪتاب:

1. خداداد خان، ”لب تاريخ سنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959 ع.
2. سيد محمد بن سيد جلال ٺٽوي، ”ترخان نامہ“، بتصحيح و حواشي سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1965 ع.

براهوئي ڪتاب ۽ رسالا وغيره

1. مهر دل پروانہ، ”براهوئي زبان نا لوڪ ادب“، هفتروزه ايلم مستونگ، بلوچستان، 3 فيبروري 1989 ع.

سرائيڪي ڪتاب:

1. بشير احمد ظامي، ”عهد هاءِ قديم ۾ زبان دي ارتقا“، مرڪزي سرائيڪي ادب تي زبان، ملتان، 1970 ع.
2. عبدالمجيد عتيق فڪري، ”العتيق العتيق“، سرائيڪي ادبي مجلس، ملتان، 1971 ع.

پنجابي رسالا:

1. سعيد ڪريم، ”املا تي پنجابي قائده“، نمبر ماهوار ’لهران‘، لاهور، سيپٽمبر-آڪٽوبر 1987 ع.
2. ميان محمد سعيد، ”سوڪي پنجابي لپي“، ماهوار لهران، لاهور، اپريل 1989 ع.